8. Volumen

1803.

£. 6:—

S. 682.

NATUUR-
EN
KONST-
KABINET,

Geopent met de Maanden

JANUARY en FEBRUARY
1719.

VERKLARING
VAN DE
TITEL-PRENT.

DE *Hiſtorie*, dewelke hier met *vleugels* uitgebeeld word (om dat zy *overal* zelfs *tegenwoordig* behoort te zyn) beſchryft de groote *Natuur*, dewelke in het *opgeſlagen Boek* uitgedrukt ſtaat. Om dit overeenkomſtig met de zaaken, die zy beſchryft, uit te voeren, word zy *verlicht* door de *Waarheid*, terwyl de *natuurlyke ſchepzels* ontvouwt en *ontdekt* worden door de *proefkundige Ervarentheid*, dewelke met haar *eene voet* op een proef-of *toetſteen* ſtaat, en met een *paſſer* na de *wiskonſtige Methode* afmeet alles, dat door de beproeving van het *zuiverende vuur* geloutert is. Waar door de onwetende *Waanwysheid* (met *ezels ooren* verbeeld) in het *duiſter* geraakt, daar dezelve zich met het blaazen van *windbollen* ophoudt en vergenoegt.

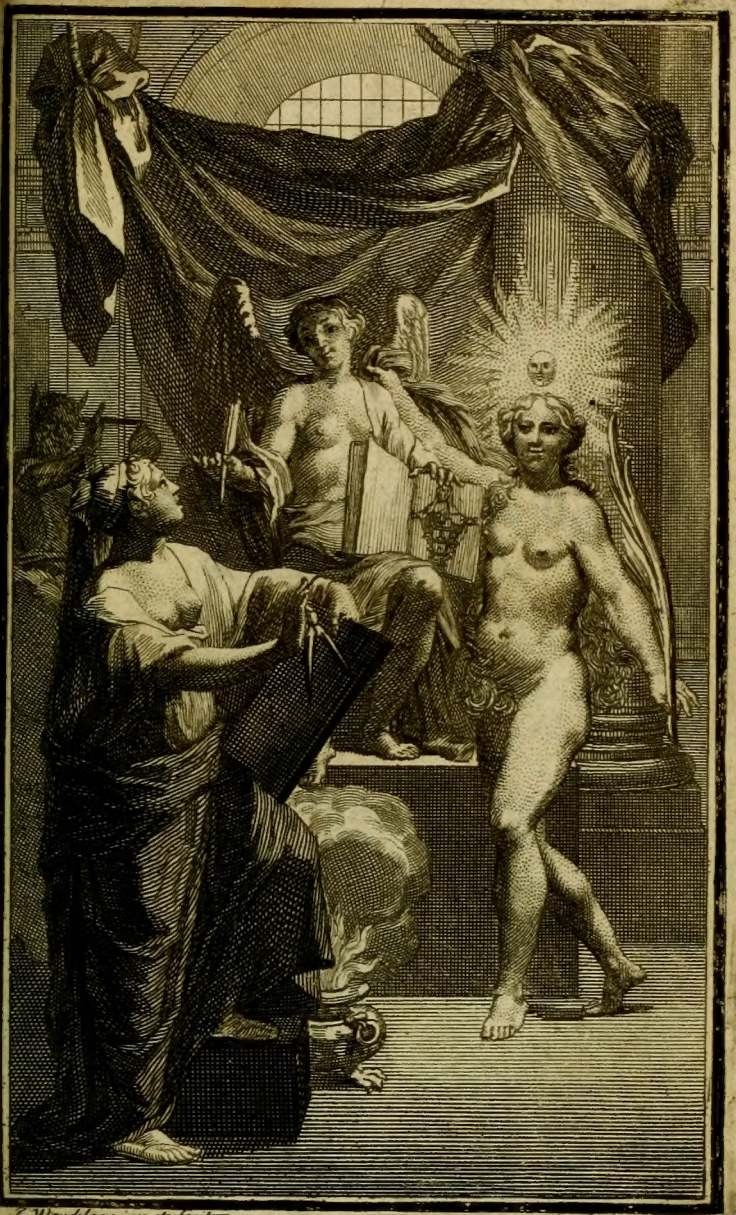

J. Wandelaar inv. et fecit

Ex Libris ... 1767

KABINET
DER
NATUURLYKE
HISTORIEN,
WETENSCHAPPEN,
KONSTEN
EN
HANDWERKEN,

Geopent met de Maanden

JANUARY EN FEBRUARY 1719.

Verciert en opgeheldert met Kopere Plaaten.

TE AMSTERDAM,
By HENDRIK STRIK,
Boekverkoper bezyden 't Stadhuys. 1719.

DEN WEL-EDELEN GESTRENGEN

HEER,

DEN HEERE

SUFFRIDUS van WESTERHUIS,

enz. enz.

WENSCHT

W. V. RANOUW, M. D.

Gezontheid en Welvaren.

IN de plaats van het Boek, handelende van het onderscheid der aaloude en nieuwe Natuurlyke Historischryvers, het welk ik over zes jaaren de eere had (half afgeschreven) aan U Wel-Ed: Gestrenge mede te deelen, en zedert wederom heb ontfangen, met een beleefde ordre om het zelve te voltoojen, zende ik met U Wel-Ed: Gestr: *permissie* het eerste stukje van myn Natuur- en Konstkabinet, geopent met de maanden January en February 1719. met voornemen om het zelve van twee maanden tot twee maanden te vervolgen. De bekende wysheid, doordringentheid van oordeel, beleeftheid en rechtvaardige goedheid van U Wel-Ed: Gestr: zyn de

oorzaaken van de vrymoedigheid, dewelke ik gebruike, in het toezenden van een Boekje, welkers geringheid rechtdraats tegens de Grootheid van U Wel-Ed: Geſtr: Perzoon overſtaat. Het is my bekent, Wel-Ed: Geſtrenge Heer, hoe zeer de hoogwichtige Staats-bedieningen en laſtige oeffening der alderhoogſte Lands-regering U Wel-Edele Geſtrenge lange jaaren hebben belemmert in de luſt-oeffening van U Wel-Ed: Geſtrenge genegentheden, namentlyk de goede Letteren, Natuurlyke Hiſtorien en Konſten. Maar ik weet ook te gelyk, en de werkdaaden zyn luidruchtige getuigen, met welk een luſt U Wel-Ed: Geſtr: haare ſnipperuurtjes beſteet in deszelfs heerlyke Tuinen, Plantagien, Orangeryen, in de oeffening en voortkweeking der aldervremſte gewaſſen, en in 't aldernaauwkeurigſte onderzoek van andere natuurlyke Wonderen.

Doen ik het geluk hadde van dagelyks U Wel-Edele Geſtrenge deugdzaame vriendelykheden te genieten, en de vruchten van een oprechte liefde zodanig te ontfangen, dat ik voor de zelve, zo lang ik leef, U Wel-Ed: Geſtr: dankbaare Dienaar zal blyven, heeft U Wel-Ed: Geſtr: in het beſchouwen van

myne

myne Natuurkundige Proeven overvloedige blyken gegeven, en bewezen dat ik op goede bevinding de waarheid ſpreek. Indien de tomeloze luſt na myn Vaderland, dewelke jaaren te vooren geboet geweeſt zoude zyn, had de de achting, dewelke ik voor U Wel-Ed: Geſtr: altyd zal bewaren, my niet een geruime tyd opgehouden; indien, zeg ik, deze luſt na Holland my van U Wel-Ed: Geſtrenge niet hadde afgeſcheurt, geen zaak op de wereld zoude magtig geweeſt zyn om my van de *delicaatheid* en 't geluk van U Wel-Ed: Geſtr: aangenaame ommegang te berooven, en 't geen ik nu in dit Boekje en de volgende met de pen meene te verrichten, zoude ik dan noch dagelyks mondeling hebben konnen doen.

Byaldien ik U Wel-Ed: aandacht met een geringheid, dewelke dezelve onwaardig is, mag ophouden, zal ik zeggen, dat ik van voornemen ben, om in elk tweemaandelyk Kabinet een uittrekzel te geven (gelyk U Wel-Ed: Geſtr: hier van *Cajus Plinius ſecundus* ziet) van deze of gene aaloude Natuurlyke Hiſtoriſchryvers. Op deze wys, Wel-Ed: Geſtr: Heer, zal uit de Fonteinen der beroemde Aaloutheid zelfs van yder een konnen gezien wroden, hoe

zeer de Aaloude *Ægyptiſche*, *Griekſche*, *Romeinſche* en andere Volkeren in de Natuur en deſzelfs ſchepzels, in de Wetenſchappen, Konſten en Handwerken gevordert zyn geweeſt, mitsgaders wat in de latere eeuwen tot huiden op dezen dag van de Nakomelingen daar is bygevoegt, en hoe ver wy hedendaags in dezelve gevordert zyn, wat van de Aaloutheid verloren is, en wat van de latere Eeuwen is uitgevonden; dewyl in elk tweemaandelyk Kabinet ook zal gehandelt worden van eenige aanmerkelyke Natuurlyke Schepzels, en van dienſtbaare Konſten en middelen, waar door dezelve ontdekt moeten worden, benevens achter elk tweemaandelyk Kabinet een Konſt of Handwerk, deſſelfs gewrochten, werktuigen, gereetſchappen en derzelver gebruik. De vruchten, dewelke wy (als wy deze onderzoekingen en beſchouwingen tot nut en gebruik overbrengen) daar uit plukken, zyn de alderuitmuntenſte van alle de voordeelen onzes levens. Want als wy begrypen, dat God onze goeden Vader door drie verſcheide Boeken, zyne Heerſchappy, vrywillige Regering, Grootmachtigheid, Heerlykheid, onbegrypelyke Natuur, Liefde, Goedheid, en hondert andere zaaken, dewelke

wy

wy daar door van onze lieven Schepper konnen afnoemen, heeft believen te ontdekken, en zo ver, als nodig is om hem aan te bidden en te gehoorzaamen, te openbaaren, zouden wy niet met een tomeloze begeerte aangedaan worden, om dezelve te doorbladeren, en daar uit door duizend onwraakbaare getuigeniſſen alles van ons Hoogſte Goed te achterhalen en te leeren, dat wy van het zelve te weten konnen koomen? U Wel-Ed: Geſtr: zal antwoorden van ja. Wel aan dan, Wel-Ed: Geſtrenge Heer, deze drie Boeken zyn: 1. De Heilige Bladeren. 2. De Natuur, met alle deſzelfs wonderbaarlyke Schepzels. 3. De Konſt met alle haare Konſtſtukken voortgebracht door onbegrypelyke vermogens, dewelke de menſchen daar toe van Godt hebben ontfangen. In deze drie Boeken is het waarachtige *Character Divinus* of Goddelyk merkteken ingeſtempelt, en van yder, dewelke zoekt en in dezelve aandachtig leeſt, over al te vinden; dat is een Oceaan van zaaken, dewelke voor het menſchelyk verſtand ondoorgrondelyk en onverſtaanbaar zyn, en echter uit duizend monden haar eigen aanzyn getuigen. Maar welk een nut, Wel-Ed: Geſtr: Heer, is uit het onderzoek en

oeffe-

oeffening der Natuur en Konſt voor onze tydelyke welſtand niet te haalen? Daar is geen een eenig menſch in deze wereld, dewelke deze zaak niet aangaat, alle moeten wy dezelve betrachten en najagen. Waar word iemant gevonden, dewelke tot zyn tydverdryf, liefhebbery, Wetenſchappen, Konſten en Handwerken, geen voordeel uit de beſchouwing van Natuur en Konſt zoude trekken? Ik heb al lang geoordeelt, dat de Natuur en de Konſt door de Natuur-beſchryvers te ver van malkanderen afgeſcheiden worden; het is een misſlag (behoudens de goede achting dezer voortreffelyke Lieden) dat zy in het beſchryven van elk Natuurlyk Gewrocht daar niet byvoegen een naauwkeurige Beſchryving van alle de Konſten, Ambachten, Handwerken, uitgevonde Konſtſtukken, Werktuigen en Gereetſchappen, dewelke uit dit Natuurlyk Gewrocht of Schepzel zyn voortgekomen, of het zelve tot haar onderwerp en ſtof hebben, of betrekking op het zelve hebben. Zouden wy de aart, hoedanigheden en betrekkelyke eigenſchappen van een metaal, mineraal, berg-erts, ſteen, hout, gewas, enz. niet oneindigmaal beter weten, en naauwkeuriger konnen beſchryven, als wy behalven het

uiter-

uiterlyk natuurlyk onderzoek ons wilden vernederen, en intreden in de groote werkhuizen en winkels der Konſtenaars, ambachtslieden, werklieden en arbeiders? Deze menſchen (gelyk de groote *Robertus Boyle* in zyn tyd wel aangemerkt heeft) hebben menigmaal haar geheele leven gewerkt, en vervolgens zomtyds vyftig jaaren en langer proeven en waarnemingen gedaan in een enkeld of zeer weinige natuurlyke gewrochten of ſchepzels, daar een Natuur-beſchryver noch tyd noch gelegentheid toe gehad heeft. Deze zaak aan de andere zyde beſchouwt zynde, wat zouden de konſtenaars, ambachtslieden en werkmeeſters veel licht in haare konſtoeffeningen en werkdaaden ontfangen, als voor haar verklaart en opgeheldert wierden door een Geleert *Naturaliſt* de natuurlyke ſchepzels of ſtoffen en onderwerpen, daar zy haare konſtſtukken van moeten bereiden? De onnozelheid en onkunde, dewelke ik dagelyks in deze lieden ontdekke, is zo groot, dat zy haar eigen konſtes onderwerp niet kennen. Van zommige dingen, dewelke by de *Engelſchen*, *Italianen* en andere *Natien* by de ſtraat te zien zyn, maaken onze luiden uit louter onkunde groote geheimen.

Als

Als iemant haar vraagt na het Vaderland, de voortkweeking, oeffening, soorten, en diergelyke voor haare wetenschap noodzakelyke omstandigheden van haar konst-onderwerp of werk-stof, staan zy verzet, en antwoorden als of deze zaaken aan haar niet behoorden. Daar behoorde geen Konst of Ambacht te zyn, hoe gering het ook mocht wezen, of daar moest een omstandig boek van geschreven worden, benevens een natuurlyke beschryving en verklaring van de natuurlyke schepzels, dewelke deze konst of dit ambacht tot haar onderwerp en werkstof hebben. Wanneer de kenniſſe der Natuurlyke Historien, der Schepzelen, der Konsten en Ambachten in malkander verknocht, gemeender en meer bekent waren, welk een vrucht de hooge *Regenten* des Lands tot welstand van haare ingezetenen daar uit zouden konnen trekken, is genoeg gebleken door 't kloek beleid van *Lodewyk* de XIV, en noch hedendaags door de Hoofd-*regenten* van *Engeland*, dewelke door deze weg haare ingezetenen met geluk en welvaart overstroomen, gelyk de uitvindinge der Koninglyke Maatschappyen en *Academien* van Konsten en Wetenschappen volmondig getuigen. Kooplieden, *Fabriqueurs*, *Inventeurs*, Winkeliers en duizend andere men-

menſchen zouden door deze kenniſſe vruchten trekken, dewelke nu by haar onbekent zyn. De Heilige Bladeren krielen alom van aldaar aangehaalde Natuurlyke zaaken, konſten en handwerken, maar hoe onkundig zyn de uitleggers der Goddelyke Waarheden, als wy haar over deze zaaken lezen of hooren leeraaren. Daar behoorde geen plokje lands of ſtad te zyn, daar het onderſcheid der gronden, die onze ſpys voortbrengen, en welker uitwaaſſeming wy gedurig inademen, het onderſcheid derzelver verſcheide wateren, daar wy onze dranken van bereiden, onze ſpys in kooken, en veele konſtgewrochten door moeten bereiden, de verſcheide hoedanigheden des dampkringachtigen luchts, dewelke daar op ſtaat en altyd op drukt, en daar wy door moeten leven, niet op het aldernaauwkeurigſte onderzocht en aangetekent wierd. Ik ben verzekert, dat de Geneesheeren van zodanig een land of ſtad veel klaarder denkbeeld van duizend byzondere omſtandigheden haarer zieken zouden hebben, om haare genezingen verſcheidentlyk na te richten, voornamentlyk als deze lieden door geen algemeenheden miſleidt, nog ook niet al te wys waren, om daar uit te willen leeren. Het

is

is naauwlyks uit te drukken, hoe zeer het eene Natuurlyk ſchepzel als ook konſt-gewrocht verklaart en opgeheldert word door de kenniſſe der andere ſchepzels en konſtſtukken, en de eene konſt of ambacht verrykt word door de kenniſſe der andere konſten of ambachten. Ik blyve enz.

NA-

NATUUR-
EN
KONST-KABINET,

Geopent met de Maanden
JANUARY EN FEBRUARY.
1719.

Godt is Schepper en Onderhouder van de Natuur, en de Menſch van de Konſt.

I.

GOdt Onzer aller Vader, Onderhouder en Hoogſte Goed, die de geheele Natuur, of het geſchapen Heel-al uit niet heeft voortgebragt, ſchynt de menſch in deze wereld geſtelt te hebben tot een Onderkoning en volſlagen *Regent*: want als wy aanmerken, dat de Natuur van Godt, en de Konſt van de menſch, door behulp van de vermoogens, dewelke hy van Godt ontvangen heeft, is voortgebragt, konnen wy licht begrypen, hoe nood-

zaakelyk de menſch (die *Vice-regent* der ſchepſelen) voor de natuur, om de zelve te verbeteren en te verheerlyken, by een iegelyk, die aandachtig is, geacht moet worden. Wat zal dog de Natuur zyn zonder de konſt, een verlaten wildernis, daar de naarheid, kommer, ongemak en elende haar woonplaats houden?

2.

Gelyk de geheele Natuur, zonder de Konſt aangemerkt) een enkelde woeſtyne, ontoegangkelyk boſch, ongenaakbaare berg, en al-verſlindende zee verbeelt, zo is ook elk natuurlyk ſchepſel, het zy in het Koningryk der *mineralen*, het zy in het Koningryk der *gewaſſen*, het zy in het Koningryk der *levendige dieren*, eenigzins woeſt, ongepolyſt, met veel ruigte behangen en begroeit, en tot in zyn uiterſte volmaaktheid ontoegangkelyk en ongenaakbaar, als het zelve niet door de konſt der menſchen word uitgemeubelt, gezuivert, geloutert, in gebruyk gebragt, geleert en onderwezen.

3.

Zo ras als de arbeidzaame Konſt in de Kabinetten der natuur intreet, ontdekt zy aldaar een onuitputtelyken Rykdom, een

een bron en geduurige welle vol mildtdadigheid, en een overvloed van natuurlyke eigenſchappen, daar zy zig zelve in verlieſt, en nooit ten einde kan werken.

4.

Als een menſch, gelyk een goed Onderkoning der natuur, door behulp van zyn vernuft en konſt, verſtandig en regtſchapen zal regeren, is het noodzaakelyk, dat hy de zelve eerſt wel leert kennen; want welke *Regent* of Koning zoude een Gemeene-beſt ordentlyk konnen beſtieren, deszelfs gebreken verbeteren en vervullen, dewelke geen kenniſſe van zodadig een *Republyk* hadde, en des volks eigenſchappen, hoedanigheden, vermoogens, betrekkingen onder en op malkanderen en ook op alle zyn gebuurige en andere volkeren, nooit hadde onderzogt nog geleert?

5.

Daar zyn veel menſchen, dewelke het hart hebben van zig zelven *Natuurkundige* te noemen, om dat zy haare harsſenen vervult vinden met *ſubtiliteiten*, en ſtrikken van de twiſt-kunde. Deze ontwerpen een regering over de natuur (dewelke zy niet kennen) in haare *phantazy*, die belachelyk is, en ſtellen met

Plato een *Gemeenebeſts-Regering*, die nimmermeer te vinden zal zyn. Andere willen uit eenen diepen grond van haare onkunde, zig al mede als *Regenten* der natuur aanſtellen, dezelve bewerken, en door konſt regeren, terwyl zy de *Natuur* zelfs voor haaren *Godt* groeten en eeren. Eylieve let eens hoe klugtig zy willen haaren Godt regeren, en zyn gebreken verbeteren!

6.

De eerſte algemeene kenniſſe, dewelke iemant van de groote Natuur kan verkrygen, word gebooren, als hy dezelve beſchouwt als een ſchepſel, een gewrogt en een voortgebragt goddelyk konſtſtuk, daar hy de grootheid, magt en regering van deszelfs Schepper en goeden Onderhouder, door noodzaakelykheid van gevolg uit ontdekt, en deszelfs volſtrekt onderſcheidentlyk beſtaan uit gewaar word, mitsgaders de noodzaakelykheid van deszelfs beſtaan uit leert.

7.

De tweede kenniſſe, dewelke een menſch van de natuur kan verkrygen, is door de natuurlyke Hiſtorie, of door een naauwkeurige en net overeenkomſtige beſchryving, zo van de geheele Natuur,

voor

voor zo ver zy zig laat beſchouwen, als van elk byzonder natuurlyk ſchepſel, in haar uitwendig beſlag, even gelyk een *Regent* of Koning het volk, dat hy zal regeren, kan leeren kennen, door 't lezen der Hiſtoriſchryvers, die haaren aart, zeden, manieren, gewoontens, eigenſchappen en verrigtingen zelfs hebben waargenomen, en getrouwelyk en naauwkeuriglyk beſchreven.

8.

Byaldien nu iemant de groote natuur en de natuurlyke ſchepſelen, uit der zelver beſchryving of hiſtorie zal leeren kennen, moet noodzaakelyk deze beſchryving geenzins uit de *phantazy*, maar van de natuur en de natuurlyke ſchepſels zelf afgeleid worden, dat is, de Natuur of het natuurlyk ſchepſel moet het waaragtig voorwerp van zodanig een natuurlyk Hiſtoriſchryver zyn geweeſt.

9.

Het is een *conditie*, zonder dewelke het nooit wel geſchieden kan, dat zodanig een Schryver van de natuur of van een natuurlyk ſchepſel niets anders beſchryft, als dat hy zelfs, of de Schryvers die hy gebruikt, waargenomen, gezien, getaſt en beproeft hebben. Al wat hy ons beſchryft, daar deze toetſteen

niet overgeſtreken is, zal hem in gevaar ſtellen, van alle zyne achting, die wy anders voor hem zouden hebben, te verliezen, wanneer wy ontdekten, dat hy door ligtvaardigheid dwalende, ons ook in dwaling hadde gevoert. Daarom is het noodzaakelyk, dat een Hiſtoriſchryver van de natuur aan ons bekent maakt, welke zaaken hy zelfs gezien, beproeft en ondervonden heeft, en wat voor zaaken hy, op enkelde berigten en vertellingen ſteunende, mede deelt, of uit welke boeken en uit welke geloofwaardige Schryvers hy deze of andere zaaken ontleent heeft.

10.

Daar is tot nog toe niemant zo ſtoutmoedig geweeſt, van een algemeene Historie der groote Natuur en alle deszelfs medeſchepſels in een werk te beſchryven, als CAJUS PLINIUS SECUNDUS, een Romein. Deze heeft de geheele wereld, voor zo ver dezelve van hem gekent of ingebeelt wierd, in een werk, 't welk hy aan den Keiſer *Veſpaſianus* opdroeg, beſchreven, en aan ons nagelaten. Maar dat *Plinius*, hoe naarſtig en geleert hy ook was, de *conditie* van een regtſchapen Hiſtoriſchryver van de natuur

natuur niet heeft waargenomen, blykt onwederſprekelyk uit zyn eigen belydenis, dewyl hy zelfs in de Voorreden van deze zyne natuurlyke Hiſtorie verhaalt, dat hy twintig duizent zaaken heeft vergadert, uit het lezen van twee duizent Schryvers, waar van de meeſte Boeken niet veel bekent, en zelfs by de Liefhebbers raar waren.

Van de Natuurlyke Hiſtorie van Cajus Plinius Secundus.

1.

OP dat de Lezer een ruuwe ſchets van de natuurlyke Hiſtorie zoude konnen vormen, zal ik, zo beknopt als het my doenlyk is, een kort begrip van *Plinius* zyn geheele werk mede deelen, dewyl een onkundige, door een enkelde *definitie* of korte bepaaling van de natuurlyke Hiſtorie, al te ſchraalen denkbeeld van die zaak zoude verkrygen. Ik zal maar alleenlyk voor af zeggen, dat *Cajus Plinius Cæcilius Secundus*, die een Neef van onzen natuurlyken Hiſtoriſchryver *Cajus Plinius Secundus* was, van hem getuigt in een brief aan *Marcus*, dat hy na den eeten, of des zomers als hy in de

zon leide te lezen, aantekende en uitkipte 't geen hem beſt behaagde; en uit deze aantekeningen, behalven eenige zaaken dewelke hy zelfs bevonden heeft, is deze Beſchryving van de geheele Natuur in de wereld gekoomen. En ten tweeden zal ik aantekenen, dat *Plinius* de Oude, behalven deze natuurlyke Hiſtorie, een groote menigte andere boeken, die verlooren zyn, heeft geſchreven, die van de jonge *Plinius* zyn Neef in de zelfde brief aan *Marcus* worden opgetelt, en aldaar nagezien konnen worden; en waar door wy ook verzekert zyn, dat wy alle de Boeken over de natuur van *Plinius* zyn Oom hebben overgehouden, dewyl hy het getal dezer boeken op zevenendartig, gelyk wy dezelve ook bezitten, heeft bepaalt. En ten laatſten zal ik de berugte dood van die grooten Man aan den Lezer mede deelen.

2.

Tacitus verzogt aan den jongen *Plinius*, dat hy het ſterfgeval van zyn Oom Cajus Plinius Secundus, dewyl hy mede op die reis tot *Miſenum* tegenwoordig was geweeſt, aan hem wilde bekent maaken, om het zelve in zyne jaarboeken te ſtellen en te vereeuwigen. Het welk

onzen

onzen *Cajus Plinius Cæcilius Secundus* byna met de volgende woorden (*a*) verhaalt: Myn Oom was tot *Miſenum*, daar hy in perzoon tegenwoordig de vloot geboodt. In 't begin van de maand November omtrent 's morgens ten zeven uuren maakt myn moeder (zyn zuſter) aan hem bekent, dat zig een wolk van een ongewoone ſoort en grootte vertoonde, myn Oom ſtaat op van de grond daar hy leide te lezen, ſchiet zyne zoolen aan, en klimt op een hoogte, van waar hy dit wonderſtuk zeer klaarlyk konde beſchouwen, want de toekykers wiſten van verre niet, uit welke berg (die naderhand voor de *Veſuvius* bekent wierd) deze wolk zyn oorſprong had. De wolk verteelde van gedaante een pynboom, dewelke uit een ronde en regte ſtam, na om hoog ryzende, zyne takken verſpreide, waar van zommige takken wit, en andere vlekagtig, en met vuiligheid vermengt waren, na de aarde of de as dewelke opgeworpen wierd, en dewyl die uitmuntend geleerde Man oordeelde, dat deze zaak naderby van hem behoorde beſchouwt te worden, ſtapten hy in een vaartuig, en voer regt toe regt aan, dat

A 5 alles

(*a*) *Caj. Plinii Cæcilii Secund. Lib. VI. Epiſt. XVI. Tacito ſuo.*

alles trilde en beefde wat by hem was, en dat zo naby, dat de as op het vaartuig vloog, dewelke, hoe nader hy kwam, hoe heeter en zwaarder wierd, dan zelfs eens puimſteenen, dan eens uitgebrande en zwarte keyen; dan wierd hy eens gedreigt, dat het geheele gevaarte, 't welk op uitgebrande en verteerde oevers half en half ſteunde, haar overſtelpen zoude. Aan land getreden zynde, namen zy haar verblyf in de verlatene en half verbrande huizen, terwyl juiſt de *Veſuvius* wyt en breed met een nieuw vuur en ligt alles in ligter lagen brand zette, en het vertrek, daar myn Oom in was, zodanig met as en puimſteen opvulde, dat hy daar niet uit hadde konnen ontkoomen, byaldien hy niet datelyk 't zelve verlaten hadde. Hy beraadſlaagde met die gene, dewelke by hem waren, of zy onder 't dak zouden blyven, of zig onder den blauwen Hemel betrouwen, want de daken en huizen ſtonden te waggelen, en ſcheenen alle ogenblikken in te zullen ſtorten. Eindelyk uit twee kwaden het beſte nemende, verkooren zy de bloote lugt onder een regen van ligte puimſteenen, een gloed van blixem, dewelke by beurten van uitgebraakt vuur en damp, dan eens de alder-

alderligtſten dag, en in een ogenblik de alderduiſterſte nagt veroorzaakten, zy hadden haare hoofden bewonden, en eenigzins overdekt. Het behaagde myn Oom verder, om de boorden, daar de zee op afſtuite, nader en naauwkeuriger te beſchouwen, om te ontdekken welke bolwerken daar overgelaten waren, die de zee haaren invloet keerden, en het gevaarte onderſteunden, op dat het niet mogt inſtorten en opgezwolgen wierd. Daar ruſtende, en tegens de heete lugt kout water geeiſcht en ingedronken hebbende, komt een ſchielyke reuk van zwaveldamp, een voorbode van nieuwe opkomende vlammen, voor dewelke zy alle, behalven myn Oom, de vlugt naamen, dewyl hy verzogt zynde opſtond, en ſteunende op twee ſlaven nederzeeg, geſtikt door een dikke en heete zwaveldamp, na ik giſſe, dewyl zyn geheele lichaam ongekwetſt is bevonden. enz.

3.

In het eerſte Boek vinden wy de voorreden aan den Keiſer *Titus Veſpaſianus*, daar hy onder andere zegt, dat niemant onder de Grieken of Romeinen voor hem ondernomen heeft, de geheele natuur met alles wat daar in is in een werk te

be-

beſchryven. Ook hebbe ik, vervolgt hy, de naamen der Schryvers, die ik gebruikt hebbe, voor af laaten gaan, want ik oordeele dat het vol betaamelykheit en zedelyke ſchaamte is, openbaarlyk te bekennen, door wien wy in onze wetenſchappen gevordert zyn. Na deze voorreden geeft *Plinius* een regiſter van de volgende zesendartig boeken, namentlyk wat in een iegelyk Boek, en in iegelyks Boeks Kapittel verhandelt word, benevens de naamen zo wel der Latynſe als vremde Schryvers achter elk Boek geplaatſt, met welk Regiſter het eerſte Boek geſloten word.

4.

Dewyl ik in het toetakelen van dit tweemaandelyk Kabinet der natuurlyke Hiſtorien, Wetenſchappen, Konſten en Handwerken, door geen eenige *methode* of ſchool-trant van verdeeling in Boeken of Kapittels, of geſlagten of ſoorten van *materie* enz. my al te naauw kan laaten bepaalen, en geenzins begeere de natuurlyke hoedanigheid van myn geeſt, met alle deszelfs gebreken, door blanketſel van opgeſmukte *methode*, of uitgekipte woorden en gemaakte hoogdravende ſchryfſtyl, of iets, dat my niet natuurlyk

lyk eigen is, te vermommen, maar allezins een vrye en ongebonde ſchryf-trant meene te gebruiken, zal ik een Aanmerking mede deelen, dewelke my op het lezen van dit eerſte Boek van *Plinius* in de gedagten ſchiet.

5.

Hoe pryswaardig en loffelyk moet het alle Lezers, die eerlyke lieden zyn, voorkoomen, dat *Plinius* achter elk Boek zyne *Auteuren* zo trouwhertiglyk aantekent, en dat nog zodanige, waar van veele zeer raar, en uit de handen zelfs der Liefhebbers geraakt waren. Byaldien alle, en voornamentlyk onze hedendaagſe Schryvers (uitgenomen eenige Brave en deugdzaame geleerde mannen) zulks in acht hadden genomen, wy zouden zo niet verbyſtert zyn in de kenniſſe der waaragtige uitvinders van nieuwe ontdekkingen, gezigten en zaaken; en wy zouden veel Boeken uitſchiften, en derzelver Schryvers verachten, en als letterdieven brandmerken. Als iemant *Auteur* van een nieuwe ontdekking of van nieuwe gezigten is, verdient hy tot in alle eeuwigheid meer lof, met een enkeld blad daar van aan ons mede te deelen, en aan zyne nakomelingen na te laaten, als

een

een onregtvaardig Uitſchryver, dewelke zyne *Auteuren* verſwygt, met twaalf groote *folianten* toe te takelen. *Auteur* te zyn, is iets te geven, dat de geleerde wereld nog ontbeert, en alle de Schryvers, dewelke dat vermogen niet bezitten, konnen wy zeer wel miſſen, ja zy zyn voor de Geleerden een grooten ballaſt, en verdrukken en begraven, door haar opſtapeling, de regtſchapene en goede Schriften. Wat dunkt u Lezer, zoude het niet een groote zotheit van my zyn, als ik voor *Auteur* wilde geacht worden van alles, dat door de tyd, als ik leve, in dit Kabinet zal bekent gemaakt worden, dewyl aan een Verſtandige datelyk zoude blyken, dat een menſch, al leefden hy hondert jaaren, naauwelyks het duizentſte deel van 't geen wy hoopen te melden, zoude konnen uitvinden, behalven dat een man van geleertheid datelyk myne onregtvaardigheid en letter-dievery zoude ontdekken? Daarom kunt gy verzekert zyn, dat ik myn *Auteur* altyd getrouwelyk en opregtelyk zal melden, en daar geen *Auteur* gemelt wort, zal my hoe ſober het ook zyn mag in eigendom toekoomen.

Het

6.

Het tweede Boek van *Plinius* zyne natuurlyke Hiſtorie handelt van de wereld, van de zaaken des Hemels, aarde, water en lugt, en beſtaat uit hondert en negen Kapittels. Door de wereld verſtaat Hy het Geheel-al, dat alles in zig behelſt. Hy oordeelt (als een Heiden) dat het billyk is, dat het voor een Godt gehouden word, hy noemt dit geheel-al eeuwig, onmeetlyk, ongeſchapen en onvergangkelyk: en te onderzoeken wat buiten dit heel-al is (vervolgt hy in 't midden van zyne blindheid) raakt de menſchen niet, en kan door de giſſing van de menſchelyke geeſt niet bevat worden. Zommige, zegt hy, willende een verbeelding maaken van 't geen buiten dit geheel-al gevonden word, hebben nog meer werelden verzonnen, even al eens of de zelve zwarigheid niet overbleef, dat wy al wederom *een alderuiterſt buiten* zouden konnen ſtellen, daar wy in moeſten beruſten. In het derde Kapittel ſtelt hy vaſt, dat de wereld in vierentwintig uuren met een onuitdrukkelyke ſnelle beweging omdraait. In het vyfde Kapittel, daar hy van de vier *Elementen* handelt, gelooft hy (daär in de *Epicuriſten* navolgende) dat de ſtarren

ren en de geheele blauwen Hemel uit vuur beſtaan : tuſſchen Hemel en aarde, zegt hy in het VI. Kapittel, hangen in dezelfde vuurgeeſt de *Planeten*, die om haar beweging de dwalende Hemel-ligten genaamt worden, en in het midden van dezelve de Zon, die de *Regent* van de tyden van het geheele aardryk, en zelfs van alle de Hemel-ligten is, en de geeſt of liever de ziel van de geheele Wereld, en deszelfs Godtheid. In het VII Kapittel ſpreekt hy van Godt, en telt een groote menigte van Heidenſche Afgoden, dewelke hy verwerpt. Tot aan het XXIII Kapittel handelt hy van het onderſcheid, de beweging en *aſpecten*, en *colcuren* enz. der Hemel-ligten. In het XXIII Kapittel van de hoogte der wolken, van de Aarde, en van de hoogte der Maan en der Zon, alles by *ſtadien* van hondert en vyfentwintig treden uitgerekent, dog alles zeer verwart, onkundig en volſtrekt onzeker. Waar uit een Verſtandig Lezer het onmeetlyk onderſcheid der oude Starrekunde, en die der hedendaagſe, met vermaak kan nazien. Tot aan het XXXVIII Kapittel handelt hy van de hemel-ligtjes, van de ſtaart-ſtarren, hemelſche verſchynſelen, lampen, vlammen,

men, lichten, balken, verſcheide *coleuren*, het verſchynen van 't meer-getal van zonnen en maanen, van het dag-licht en de nagt enz. Tot aan het LXIII Kapittel beſchryft hy de lugt, de ſaizoenen, van de kragt der lugt in de hondsdagen, van de oorzaaken der ſlag-regens, winden en wolken, donder, blixem, van de verſcheide winden, van ſtormen, *orcanen*, van het regenen van melk, bloed, vleeſch, yzer, wol enz. (het welk hy in de Roomſche Jaarboeken aangetekent hadde gevonden) van 't gekraak der wapenen en veldſlagen in de lugt gehoort, van de donderſteenen, van de hagel, ſneeuw, ryp, miſt en daauw, en van de beelden der wolken.

7.

Wanneer een naauwkeurig en opmerkend Lezer deze dingen by *Plinius* naziet, zal hy aanſtonds ontdekken, dat *Plinius* meer een nieusgierig man, als een voorzigtig en verſtandig Hiſtoriſchryver der natuur is geweeſt, dat hy in de meeſte gevallen niet geweten heeft, waar en op wat wyze hy zyne verwondering behoorde te gebruiken; dat hy meer behagen heeft gehad, in het by een verzamelen van ongehoorde wonderen, ver-

tellingen en verzierde *Fabulen*, als in het onderſcheidentlyk onderzoek der waare geſchapenheid der natuurlyke zaaken: gelyk de meeſte van onze Reizigers, die meer vermaak vinden in 't vertellen van wonderen, monſters, en ongelooflyke zaaken, dewelke zy nooit gezien hebben, en die haar door deze of gene bygeloovige landaart op de mouw geſpelt zyn, als in de naaukeurige waarneeming en beſchryving der natuurlyke dingen, bergen, wateren, aarde, zeên, gewaſſen, ſaizoen, land, dieren, vogelen, viſſen, gronden, vrugten, kruiden, wortelen, winden, gommen, harſſen, *mineralen*, enz. dewelke haar overal omringen, en met haare voeten vertreden worden.

8.

Van het LXIII Kapittel tot aan het einde van dit tweede Boek, vervolgt *Plinius* de beſchryving van de aarde, van de *Antipodes* of tegenvoetige menſchen, van de ſchipvaart door zeên en ſtroomen, welk gedeelte des aardryks bevaaren en ter zyner tyd bewoont wierd, van de ſchaduwe der zon- en uur-wyzers, van de langſte en kortſte dag, van de oorſprong der verſcheide *natien*, van de aardbevingen en opſpalkingen der aarde, van het ver-

verzinken en weder-opborrelen van eilanden, bergen, meeren en binnenlandſche wateren, van altyd bevende gronden, dryvende eilanden, van de wonderen zommiger landen, van vloed en ebbe der zee, en de wonderen der zee, fonteinen en rivieren, van het zee-zout, van de kragt der maan en zon op den aardbodem, van de zee-vetten, olien, *bitumineuſe* en brandende ſtoffen, en altyd brandende plaatzen, en de wonderen des vuurs, van de lengte en breedte der aarde enz.

9.

Het derde Boek is verdeelt in XXVI Kapittels, van de verdeeling des aardbodems in Europa, Aſia en Africa, en eerſt van Europa en vervolgens van deszelfs koningryken, landſchappen en *provintien*, eilanden, wateren, zeeboezems en rivieren enz. na de oude aardryks beſchryving geſchikt.

10.

Het vierde Boek is in XXIII Kapittels afgedeelt, en handelt van Griekenland, de Griekſche en andere eilanden, en van het overige van Europa.

11.

Het vyfde Boek is verdeelt in XXXII Kapittels, en beſchryft Africa, daar in

Mauritania, de *provintie* of 't wingeweſt Tingitania, Numidien, Cyrene, Lybien, Æthiopien, als ook Aſia, Alexandria, Arabien, Syrien, Palæſtina, Phœnicien, Idumæa, Samaria, Judæa, Galilæa, van de Jordaan, van 't Jodenpik; van de Eſſeen, haar levenswys zonder vrouwen, haare *pœnitentie* en ſtrenge levensmanier, hoe zy vermenigvuldigen door navolgers, haare woningen in Judæa enz. Van Tyrus en Sidon, van de berg Libanon, van de Euphraat, van de Stad Palmyra gelegen tuſſchen 't gebied der Parthen en der Romeinen, van de Indus, van Laodicea, Apamien, Jonien en Epheſen, van Æolis Troas by de Helleſpont en Pergamen, van de vooreilanden van Aſien, van Rhodus, Samus, Chius, van veel Aſiatiſche en Griekſche Eilanden, van de Helleſpont, Myſia, Phrygien, Galatie, Bithynie en de Boſphorus. Hier uit zal de Lezer klaarlyk bemerken, dat deze natuurlyke Hiſtorie van *Plinius* beter na een bondel *Adverſaria* gelykt, als na een ordentelyke beſchryving van de natuur: want de menigvuldigheid van zaaken, dewelke in elk Boek, en dikwils in elk Kapittel worden voorgeſtelt, verbeelt meer een tafel of regiſter der natuurlyke dingen,

als

als een Hiſtoriſche beſchryving der zelver.

12.

Het VI Boek beſtaat uit XXXIV Kapittels, en vervolgt de zelfde ſtof van de plaatzen, volkeren, zeên, ſteden, havens, inhammen, zeeboezems, oude en latere volkeren, van de Pont Euxin, van de Paphlagoniſche en Cappadoſiſche volkeren, de verſcheide volkeren van 't landſchap Themiscyrenen, van de Cimmerſche Boſphorus, en het *Lac* Meotis, en de volkeren daar om heen woonende, van de beide Armenien, van Albanien en Iberien, van de ontelbaare volkeren gelegen aan de Scythiſche Oceaan, Caſpiſche en Hynaniſche zee, van de Tarters of Scythen, en haar ontelbaar verſcheide ſoort van volkeren, van de vloed Ganges en de volkeren van Indiën, van haare legers uit voet-en paardehaare en olyfanten, van de verſcheide levens-manier der Indianen, hoe zommige zig geneerden met de landbouw, andere met de kryg te volgen, andere met haare Koopmanſchappen na andere landen te vervoeren, en uitlandſche waaren in haar vaderland te brengen : van haare regering en regtspleging, en koninglyke

hofhouding, van haare Godsdienſten, en verrigtingen met Olyfanten. Hy *noteert*, dat in de Ganges een Eiland légt, daar de Mogollen op woonen, van een groot getal Koningen, welker magt van voet- en paarde-volk en olyfanten hy beſchryft. Hy handelt van de groote vloed Indus, van de volkeren en *natien* omtrent dezelve, het eiland Taprobane of 't hedendaags Ceilon, van Karmania hedendaags Kharman, van de Perſiaanſche en Arabiſche zeeboezems, van het paarl-ryk eiland Caicandius. Hy beſchryft hier zeer naauwkeurig de Ryken der oude Perſen of Parthen, benevens haare grenſſcheidingen, als ook Medie, Meſopotamie, Babylonie, en Seleucie, 't welk *Sanſon* het hedendaags Bagdad oordeelt te zyn; van de rivier de Tigres, van Arabien, het welk hy al vry wel beſchryft, van de boezem der roode zee enz. van de verſcheide en wonderlyke gedaantens der menſchen. In dit Kapittel heeft hy veele zaaken ingelapt, met dewelke zyne natuurlyke Hiſtoriſchryvers hem lelyk hebben miſleid.

13.

Alhoewel *Plinius* veele onwaarheden (door zyne *Auteuren* miſleid zynde) aantekent,

tekent, en veele zaaken om de ontelbaare menigte zeer duister voorstelt, moet echter een iegelyk kender en Lief hebber der goede Letteren toestaan, dat wy oneindig aan 's Mans vlyt en naarstigheid verpligt zyn, dewyl wy een ongelooflyk getal van kostelyke zaaken en waarheden des ouden tyds zouden verlooren hebben, indien *Plinius*, (by dewelke veele zaaken, die nergens anders te vinden zyn, verhaalt worden) dezelve niet voor de vraatige eeuwe en roest der tyden hadde ingezult en bewaart. Behalven dit, zo is *Plinius* zodanig een grooten leugenaar niet geweest, als zommige onkundige daar wel van getuigen. Hy was een opregt, eerlyk en deugdzaam Man, en is door zyne Schryvers en voornamentlyk de Grieken in zommige gevallen maar misleid. Ik heb in de Griekse *Bibliotheek* van *Photius* verscheidene *Auteuren* en Griekse leugenaars gelezen, dewelke *Plinius* gebruikt heeft: en de groote *Joseph Scaliger* stelt vast, dat aan de natuurlyke Historie van *Plinius* de laatste hand nog gerfschaaf geenzins geweest is, maar dat het maar verzamelingen zyn om een Boek uit te maaken.

14.

Na dat *Plinius* met het zeſde Boek een ſlot gedaan heeft aan zyne werelden aardryks-beſchryving, heeft hy in het zevende Boek, dat uit LX Kapittels beſtaat, gehandelt van de menſchen des aardryks, en van haare *nationale* en byzondere eigenſchappen en wonderlyke hoedanigheden, haar verſcheide manier van ſpreeken, redenkavelen, haar verſcheide taalen, haare oneindige verſcheidentheid van gedaantens, en wezens of aangezigten, van de aanmerkelyke zaaken der Tartaren, van de *monſtreuſe* misgeboortens, van de voorttelingen der menſchen, en haar wonderlyke geboorte, aanmerkingen over 't menſchelyk lichaam van elk menſch, byzondere en eigene gewoontens of aanwenzels, der zelver ſterkte en raſſigheid, van verſcheide kragtige menſchen en vlugge hartloopers, van voorbeelden van groote geduldigheid en geheugen: Hoe Koning *Cyrus* alle de Soldaten van zyn geheele leger konde noemen, en hoe *Mithridates*, Koning van twee en twintig *natien*, elk in haar taal in 't openbaar konde aanſpreeken. Hoe *Simon* en *Metrodorus* de konſt vonden om alles te onthouden: De lof van

Jul.

Jul. Cæsar, die te gelyk schryven en lezen en een ander voor *dicteren* konde, en daarenboven *distinct* andere aanhooren: De lof van *Pompejus* de groote, de lof van *Cato* de eerste. Onder de aldergelukkigste vernuften telt onzen *Plinius Homerus* en *Alexander* de groote. Hy verhaalt veel aanmerkelyke zaaken van *Plato*, *Ennius*, *Virgilius*, *Varro* en *M. Tullius Cicero*. Hoe in deftigheid van zeeden by de Romeinen uitgeblonken hebben *Catus* bygenaamt *Corculus*, en by de Grieken *Socrates*. Hy handelt van de eerbaarheid, van de vroomheid, en hoedanig *Berosus* heeft uitgemunt in de Starrekunde, *Apollodorus* in de *Grammatica*, *Hippocrates* in de Geneeskonst, *Archimedes* in de Meetkunde en werktuig-en bewegings-kragtkunde, *Ctesphon Gnossius* in de Bouwkunde om de heerlyke Tempel van *Diana* van Ephesen: *Philon* over het toestellen van een wapenschuilplaats tot Athenen voor duisend schepen. *Ctesebius* vermaart in watertuigen parst-kunde, veelderhande wonderlyke Konststukken, schilderyen en beelden enz. De lof van den Keizer *Augustus*, van de verscheide en langste levenstyden der menschen, van de wonderlyke ziektens

en ſterfgevallen, van de ziel der menſchen en de geeſten der afgeſtorvene, van de eerſte uitvinders der konſten, handwerken, wetenſchappen, konſtſtukken, en nieuwe zaaken en nuttigheden.

15.

Het achtſte Boek beſtaat uit LIX Kapittels, en handelt van de dieren, dewelke het aardryk bewandelen: van de olyfanten, haar leerzaamheid, voorzigtigheid, verſtand, geheugen, haare tweegevegten; op welk een wyze zy in de wilderniſſen gevangen en getemt worden: van de behendigheid der dieren, van de *ſerpenten*, het klein getal van dieren in Tartarien, en van de eigenſchap van elk land in het voortbrengen van byzondere dieren: van de leeuwen, panthers, tygers, cameelen, cameloparden, van de neushorens, wolven, van de crocodil, zee-koe, en een menigte Africaanſche en Ægyptiſche dieren: van ſteden en volkeren door klein gedierte uitgeroeit. Hy verhandelt in dit Boek ontelbaare dieren en diertjes, maar zonder de alderminſte nettigheid of ordre.

16.

Het negende Boek verhandelt in LXII Kapittels zeer veel merkwaardige zaaken

zaaken van de visſen, groot en kleine, zee-en rivier-visſen, haar byzondere natuur, *monſtreuſe* grootte, van de ſchulp-visſen, kwabben, kreeften, en ontelbaare ſoorten van kinkhorens, ſchulpen, paarlen en waterſchatten. Van de purper-visch, en by die gelegentheid van de verſcheide dierbaare *coleuren* by de Romeinen gebruikelyk. Van de zinnelyke gewaarwording der visſen, van de zee-grond, klip- en zeewater-gewaſſen, van de ziektens der visſen, en derzelver verwonderenswaardige voortteeling. Van de eyerleggende visſen, van het lang leven zommiger visſen, van de visſen dewelke te gelyk op het land leven, van de vriendſchap en vyandſchap der visſen.

17.

Met het tiende Boek beſchryft *Plinius*, in LXXV Kapittelen, de natuur en geſchiedeniſſe der vogelen, haare verſcheide naamen en hoedanigheden, haare voortteeling en eyeren, broeying en vereeniging, haare ziektens en genees-middelen enz., alles zodanig kort, en zo ryk en overvloedig van zaaken, dat alleen het melden van elke zaak een boek zoude uitleveren.

Het

18.

Het elfde Boek is in LIV. Kapittels verdeelt, en in dezelve handelt onzen *Plinius* van de *inſecten*, of bloedeloose en kruipende dieren en diertjes. *Plinius* verdeelt dezelve in haare byzondere geſlagten en ſoorten, en oordeelt dat 'er veele verwonderens-waardige en aanmerkelyke zaaken in dit by uitſtekentheid klein gedierte voor de naauwkeurige beſchouwers te ontdekken zyn. Welk een beleid en wysheid, welk een kragt, welk een onoploſſelyke volmaakte *fabryk* der deelen vertoonen zig in dit nietige en kleine gedierte, roept onzen Schryver met verwondering uit! Hoe zoude dien voortreffelyken Romein zig nu wel verwonderen, indien hy opzag, en ter beſchouwinge kreeg een geheele nieuwe wereld van levendige ſchepzeltjes, by zyne Naneven door behulp der vergrootglazen ontdekt? Hy ſpreekt hier op verſcheide plaatzen van haar geluit en ſtem, van haare zinnen en gevoelige deelen, van haar gezigt, gehoor, reuk, ſmaak en gevoel, van haar vernuft en konſt in het weeven van netten, toetakelen van gebouwen, woonplaatzen en *magazynen* voor haare winter-*proviſie*, van de byen

en

en haare ſoorten, van haare ademhaling, en van haar bloed en vogten, van de verſcheide ſoorten van hooning en waſch, haare ziektens en geneesmiddelen, van de verſcheide ſoorten van zywormen, haare wonderlyke ſchepzel-verandering en zyden, en vorder van veele andere *inſecten*. Ook maakt hy in dit Boek een buitentreding van een vergelyking van der menſchen ledematen met die der dieren. Van de verſcheide ſoorten van bloed, van de melk, kaas, nagelen, klauwen, teeldeelen enz.

19.

De voortreffelyken (*a*) JOSEPHUS PITTON TOURNEFORT heeft aangemerkt, dat van alle de oude Romeinſche Schryvers, niemant de Kruidkunde meer ter herte genomen heeft als onzen *Plinius*; en de groote Natuurkender GESNERUS heeft ontdekt, dat *Plinius* van het twaalfde Boek zyner natuurlyke Hiſtorie tot aan het zevenentwintigſte Boek, van de planten en gewaſſen heeft gehandelt. Het twaalfde Boek handelt in XXVIII Kapittels van de boomen, derzelver waarneming en voortplanting, geſlagten en ſoorten, van haare vrugten, gommen, har-

(*a*) *Iſagoge in Rem Herbariam.*

harſſen, zappen, balzem, olien, catoenen, van de ſpeceryen, zuiker, welriekende vogten, bloemen en zaaden.

20.

In het dertiende Boek, dat uit XXV Kapittels beſtaat, handelt *Plinius* van de zalven, ſmeerzels, en de boom-gewaſſen die aan de zeekanten groeien, van het welriekend koninglyk ſmeerzel, en van de overdaad der ouden omtrent de welriekende zalvingen en ſmeeringen des lichaams en der klederen. Paarlen, (zegt hy) edele geſteentens en pragtige klederen worden nog nagelaten aan de erfgenaamen; maar zalf, ſmeerzel, ſtrykzel verdwynt in de lugt, en die de welriekende reuken by zig dragen, ruiken die door de gewoonte zelfs niet. Hy verhaalt, dat zommige zig zodanig lieten met olie beſmeeren, dat haare voetſtappen een ſterke reuk nalieten, en andere gevlugt zynde uit haare ſchuilhoeken, beklapt wierden door de ſterke reuk van haar beſmeerde ledematen en kleederen. Hy ſpreekt van de verſcheide ſoorten van gommen, en van het papier, dat in de poelen van *Ægypten* groeide; hy verhaalt, dat het papier gevonden is na de overwinning van *Alexander* de Groot, dat de blade-

bladeren der palmboomen voor die tyd voor ſchryfbladeren verſtrekten, als ook de bladeren van andere boome-: dat de openbaare *monumenten* in bladeren van geklopt lood geſchreven wierden, en zommige in daar toe bereid waſch, dat die van *Pergamen* het parkement hebben uitgevonden. Hy ſpreekt van de bereiding des Ægyptiſchen papiers tot ſchryfbladeren: van de verſcheide ſoorten des ſchryf-papiers, van derzelver deugden en gebreken en lymſtoffen. Hy haalt 't papiers ouderdom veel hooger op, als *Varro*, die daar van gehandelt heeft, en toont dat de Boeken van Koning *Numa* gevonden zyn in ſchryfpapier beſchreven. Hy handelt in dit Boek van verſcheide boomen en heeſters van Aſia en Griekenland, Æthiopien, den Atlas, van de boomen der roode en Indiaanſche zee, maar alles zeer verwart en zonder ordre.

21.

Het veertiende Boek handelt, in XXII Kapittelen, van de wyngaarden, haare geſlagten, oeffening, waarnemingen, onderſcheid na verſcheide gronden en landen, van de natuur des wyns, deszelfs groot gebruik en misbruik. Hy vertelt, dat *Androcydes*, vermaart door wys-

wysheid, aan *Alexander* de groot ſchreef. *Koning, als gy wyn zult drinken, gedenk dan, dat gy het bloed des aardryks inſlurpt.* Hy handelt van de volgeeſtige wynen, van de ziltige wynen der Grieken, van veertien ſoorten van zoete wynen, van de waarneming der wyn, en van de wynen der ouden en derzelver gebruik : van de nagemaakte wynen door konſt uit zaad, appelen, peeren, palmboomen, bladeren, vrugten; van 't honing-water en de meê, van de pikken en harſſen om de maſten te bewaren, van de azyn en wynmoer, van de wynkelders. De geleerde *Andreas Baccius* heeft een natuurlyke Hiſtorie geſchreven, van alle de verſcheide wynen en derzelver bereiding van alle de bekende landſchappen des geheelen aardbodems, een boek in *folio* 't welk tegenwoordig zeer raar is.

22.

In het vyftiende Boek zyn XXX Kapittelen, dewelke handelen van de vrugtdragende tamme boomen, van de olyven, het maaken van de oly, van andere geparſte olien uit amandelen, laurierbeſſen, en van gekookte olien uit gewaſſen, uit myrthebeſſen, uit citroenen, cupreſſen,

ſen, nooten, cederappelen, en een menigte andere: van de appelen, perziken, peeren, pruimen, vygen, miſpels, kastanjen, karzen, zappen en andere ontelbaare zaaken.

23.

Het zeſtiende Boek, 't welk uit XLIV Kapittelen beſtaat, beſchryft ons de Boomen der boſſchadien, de grootte der *Hercynſche* boſſchen en wouden, de eikels, pynappelen, haſel- en okkernooten enz. Bladeren, ſchorzen, houten enz. en derzelver gebruyk tot miſting en bouwkunde, maaken van korven, mandens, en huiscieraden en gereedſchappen, de verſcheide ſoorten der busboomen, haare ſappen, harſſen, terpentynen, lymſtoffen en gommen.

24.

In het zeventiende Boek, dat in XXVIII Kapittelen verdeelt is, verhaalt de Hiſtoriſchryver veel wonderlyke en aanmerkenswaardige zaaken van de Boomen, van de getempertheid des lugts, met betrekking op de boomen, van de hoedanigheid der landſchappen in meerder of minder boomrykheid, van de verſcheide ſoorten van aarde tot de boomen, de verſcheide kleien en mergels,

meſt, zout; van de ſnoeying en inenting der boomen, derzelver bepleiſtering, van de gebreken en geneezing der kwynende boomen.

25.

Het achtiende Boek handelt ryk en overvloedig, in XXXV Kapittelen, over de land- en tuin-bouwkunde. Hier brengt de Schryver zyn Lezer uit groote en wytuitgeſpreide boſſchadien, in de heerlyke en door konſt opgetooide tuinen, tuſſchen de rype en nederwaarts hangende vrugten, en perken geſchakeert met bloemen van alderhande liefelyke geuren en *coleuren*, van honderderley ſoorten en gedaante, aangenaame groene gewaſſen en planten, geoeffent tot nut, vermaak en gezondheid der menſchen, bekranſſing en bewierooking der oude Heidenſche Afgoden enz. Van daar treet de Lezer met eene tred in de graſige weiden by de vette oſſen, melkkoeien, ſchaapen, eenden, ganzen, duiven, hoenders, paarden, jok-oſſen en ander tam vee, ploeg, dorsvloer, velden, akkers beploegt, bezaaid of gekroont met rype koornaaren. Op een andere plaats heeft hy de lof van het landleven, en welke Koningen, Prinſſen, Helden,

Velt-

Veltoverſten en Burgemeeſters van Romen daar oeffening en vermaak in gehad hebben, en in de landbouw hebben uitgemunt. De gewoonten der oude Landbouwers, het toetakelen der landen, hutten, boerehuizen, ſchuuren en plaatzen, de bereiding der grond, en meſting van land en dieren, de verſcheidentheid van koorn-en akker-bouw en landvrugten, de koornmolens, de koornvrugten van elk byzonder Landſchap. Van het deeg, geſt, brood, bakken, kooken van de tuin-keuken- en peul-vrugten. Wat in elke maand op 't land en in de tuinen moet in acht genomen en verrigt worden, de ſaizoenen, de waarneming der maan, ſtarren en winden, en voortekenen der ſtormen enz.

26.

Het negentiende Boek heeft maar XII Kapittels, en ſchynt een aanhangzel van het voorgaande, het handelt van het vlas en deszelfs gebruik, van de hennep, en van de bereiding der tuinen en waarneming der tuingewaſſen.

27.

Het twintigſte Boek handelt, in XXIV Kapittelen, van de geneesmiddelen uit tuin-en keuken-kruiden, en van

de waarneming der moeskruiden, konkommers, ſalaadt, toekruiden enz. alles met een onbeſchryfelyke kortheid, rykdom en verandering, aan *Plinius* overal eigen.

28.

Behalven deze groote overvloed van zaaken en natuurlyke ſchepzels, vint de Lezer, met een aangename verandering, 't geheele werk doorzaaid met keurlyke Outheden en Hiſtorien, als by voorbeeld. Het eenentwintigſte Boek handelt in XXXIV Kapittelen van de natuur der bloemen, en van die kruiden, bladeren en bloemen, dewelke *expres* gezaaid en geplant wierden, om de bloemkranſſen (by de aaloude in 't gebruik) te ſchakeeren. Welke Volkeren eerſt de bloemen en bloemkranſſen op haare feeſtdagen en heilige ſpelen, op de graffteden en begraafplaatzen, en by haare huisgoden hebben gebruikt, dat dezelve in de plaats van boomen met groote kroonen, die te voren gebruikt wierden, zyn ingevoert. Van de groote overdaad, dewelke in die kranſſen, door het tuſſchen invoegen van plat geſlagen goude en zilvere bladeren, en het beſtryken met welriekende olie, tot Romen wierd gepleegt,

van

van de cierlyke opkwik der met roſen en viool en andere bloemen beſtikte klederen, van de geneesmiddelen die uit de bloemen gemaakt wierden, en der bloemen en welriekende kruiden *medicinale* kragten.

29.

Het twee-entwintigſte Boek beſtaat uit XXV Kapittelen. Het drieentwintigſte Boek uit LX. Het vierentwintigſte Boek uit XIX. Het vyfentwintigſte Boek uit XIII. Het zesentwintigſte uit XV Kapittels. Het zevenentwintigſte Boek uit XIII. Het achtentwintigſte Boek uit XX. Het negenentwintigſte Boek uit VI. Het dertigſte Boek uit XVI Kapittels. Het eenendertigſte Boek uit XI. En het twee-endertigſte Boek uit XI Kapittels. In deze Elf achtereenvolgende Boeken ſchynt onzen *Plinius* veel eer een Geneesheer, als een natuurlyk Hiſtoriſchryver. Hy ſpreekt van de ſappen der kruiden, daar de *Barbaarſche* Volkeren, de Sarmaten, Britten enz. haar lichaam mede beſtreken; van de *medicinale* kragten der kruiden en gewaſſen elk in 't byzonder. Van de bereiding der enkelde en zamengemengde geneesmiddelen, van verſcheide ziektens en gebreken des lic-

haams en deszelfs deelen, van het gebruik der geneesmiddelen in de in- en uitwendige ziektens en toevallen des lichaams. Van de Geneeskonſt der aaloude en eerſte Schryvers onder de Grieken en Latynen, over de kragten der geneesmiddelen, van de beeten der *ſerpenten* en dolle honden.

Hy verhaalt, dat in Duitſchland aan deze zyde des Ryns, na de zeekant een Bron was, daar de Soldaten van 't Leger van *Germanicus* uit drinkende, binnen twee a drie jaaren de tanden van uitvielen, een ziekte by ons onder de naam van Scheurbuik maar al te wel bekent. Hy verhaalt, dat het zekerſte geneesmiddel was het *Herba Brittannica*, en dat de *Frieſen*, die in de Romeinſche Legers waren, dit kruid en deszelfs gebruik aan de Romeinen leerden. Hy ſpreekt van verſcheide ziekten haare naamen, en wanneer zommige van dezelve haar onder 't menſchelyk geſlagt hebben beginnen te openbaren, by welke volkeren eerſt ontdekt, en op welk een wyze zy van 't eene land in 't andere zyn overgebragt door beſmetting enz. Van de lof der eerſte en vermaartſte Geneesheeren, van *Hippocrates*, *Diocles*, *Caryſteus*, *Praxagoras*, *Chryſippus*, *Eraſiſtratus*, *Herophilus*, van *Aſcle-*

Aſclepiades, die ten tyde van de groote *Pompejus* een nieuwe Geneeskonſt ſtigte, dewelke in *exercitie* des lichaams, ſtryking der ledematen, en ſoberheid van leven beſtond, verbiedende het gebruik van meeſt alle inwendige geneesmiddelen. Hy handelt van de geneesmiddelen, dewelke haar oorſprong hebben van de dieren van alderlei ſoort en derzelver deelen. Hy toont, dat de Geneeskonſt in de *Trojaanſche* oorlog, maar meeſt de Heelkonſt in gebruik is geweeſt, en van die tyd af tot aan de *Peloponeſche* oorlog in een duiſtere nagt is geweeſt, en alleen bekent by de *Tempelpaapen* van *Eſculapius*, *Aſclepiades* genaamt. Dat *Hippocrates* (uit deze *Societeit* afkomſtig) haare geneesregelen, waarnemingen en geneesmiddelen der ziektens heeft uitgeſchreven, en tot *Athenen* en in geheel Griekenland door zyne Schriften dezelve heeft bekent en openbaar gemaakt. Hy ſpreekt van de oorſprong der Toverkonſt, dat dezelve uit de Geneeskonſt en Wiskonſt is geboren, en van derzelver uitvinders, en by welke volkeren dezelve meeſt is geacht geweeſt. Hy handelt van de geneesmiddelen uit zeegewaſſen en viſſen, van de kragten van verſcheide wateren, van veel

wonderlyke en *medicinale* fonteinen en bronnen. Van verſcheide ſoorten van zouten, en hy haalt zo ontelbaar veel zaaken overhoop, en alles zo zeer door malkander geſlingert, dat overal zyne onkunde van de waare geneeskonſt doorſteekt. Hy beſchryft alles na de *opinie*, dewelke de onkundige menſchen van de Geneeskonſt hebben, of alle die zich zelve inbeelden, dat de geneeskonſt beſtaat in de kenniſſe der *remedien*; daar deze zo genaamde kenniſſe maar een verachtelyk deel van de geneeskonſt is, en by de minſte Apothekers jonge in een jaar geleert kan worden. De Geneeskonſt kan niet geleert worden uit de boeken alleen van de Geneesheeren, dewyl een en de zelfde ziekten door ontelbaare omſtandigheden, zelfs in een en zelfde menſch voorvallende, alle ogenblikken dikwils veranderen; en deze verandering moet de Geneesheer kennen en ontdekken, door 't opſpeuren van de veranderende omſtandigheden, dewelke hy nimmermeer opſpeuren zoude, als hy niet door dienſtbaare wetenſchappen onderwezen, alle de zaaken in de grond onderzogt hadde, die magtig zyn deze veranderende omſtandigheden te veroorzaaken. Als een

Ge-

Geneesheer de veranderende omſtandigheid ontdekt heeft, en na de omſtandigheid ook zyn geneeswys verandert en ſchikt, is niets zo gemakkelyk voor hem, als het *medicament* of 't gereedſchap te vinden, want dat weet de minſte Apotheker wel. Maar al word dit duizendmaal aan de menſchen beduidt (die buiten deze dwaaze *opinie* anders dikwils zeer wys zyn) vallen zy altyd weer op haar oude *opinie*, dat de geneeskonſt is de kenniſſe der *recepten* en kwakzalvers *remedien*.

30.

Het drieendertigſte Boek handelt, in XIII Kapittels, van de natuur der *Metalen*, en eerſt van het goud. Och roept *Plinius* uit, konde doch het goud uit het gebruik gebragt worden! wat leeftden, vervolgt hy, de menſchen in voorige tyden gelukkig, en doe zy ten tyde der oude Trojanen de goederen en waaren tegens malkanderen ruilden. Hy heeft een vervloekt ſtuk begaan, die de eerſte goude ring aan zyn vinger ſtak. Goude ringen te dragen, zegt hy, is van de Grieken by ons overgewaait, het is zeer lang geweeſt, dat zelfs de *Senaat* van Romen niet gewoon was goude ringen te dragen,

niet als die in een Gezandſchap gezonden wierd was dit toegeſtaan, zodanig een wierd een goude ring in 't openbaar gegeven. Hy verhaalt de oorſprong der goude kroonen, en wanneer het goud, zilver en kooper eerſt tot gelt-*ſpecien* gemunt zyn. Hy zegt, dat in zyn tyd het goud gevonden wierd in de groote vloeden, in de *Taag* van Spanjen, in de *Po* van Italien, in de *Hebrus* van Thracien, in de *Pactolus* van Aſien, en in de *Ganges* van Indiën. Die het vergaderde, ſchepte het zand van de gronden der vloeden, en ſpoelde het zelve zagtjes af, op een wyze dat het goud overbleef. Hy verhaalt, dat onder de regering van *Nero*, een groote menigte goud na boven uit de grond in Dalmatien wierd uitgeworpen, en dagelyks gevonden, en dat uit de onvrugtbaare bergen van Spanje goud wierd gegraven. Hy beſchryft deze mynen, en het bereiden van het goud uit zyn *minerale* aarde en onreinigheid. Hy zegt dat het meeſte goud in Aſturien, Gallicien, en Luſitanien of Portugaal gevonden wierd : en dat in de goudmynen de *Chryſocolla* gevonden word, dewelke van een vogt, door de goudaar heen vloeiende, in een ſteenagtige hardigheid

digheid ſtremt. Zy word ook gevonden in de zilvere lootmynen, maar ſlegter als die in de goudmynen groeit. De *Chryſocolla* word ook door konſt voortgebragt; zy werpen de geheele winter door water in de goud-ader tot de maand Juny door, en als dit in July en Auguſtus is weggedampt, haalen zy deze *Chryſocolla* uit, die minder deugdzaam is als de natuurlyke, en geel van *coleur*. Zy ſtampen, ziften en maalen dezelve; zy ſmelten ze in azyn, waſſchen en droogen ze, en vermengen daar onder en koleuren ze met het kruid *lutea*, *Alumen ſchiſtum* en Aluin. Hy verhaalt de verſcheide ſoorten van de *Chryſocolla*, en haar verſcheide bereiding, haar *medicinaal* gebruik, en dat de goudſmeden de zelve gebruiken om het goud te ſoudeeren.

31.

Het zilver, zegt onzen *Plinius*, word nergens gevonden, als in de mynen, en nooit zuiver, gelyk zomtyds wel het goud. Deszelfs *mineraal*-aarde is of roodagtig of asgrauw, en het laat zig niet uit zyn *mineraal*-aarde uitſmelten, als door behulp van loot of loot-*mineraal*-aarde. Hy getuigt, dat het zilver in zeer veel landen wierd gevonden, maar meeſt en zuiverſt

verſt in Spanje op dorre, klippige en bergagtige gronden. Hy verwondert zich, dat deze Spaanſche zilver-mynen zo oud zyn, dat zy al van de tyden van *Hannibal* zyn geopent geweeſt, en nog haar zelfde naamen van haare ontdekkers dragen; onder dewelke, zegt hy, is nog een bergwerk hedendaags, dat *Bebelo* genaamt word, dewelke voor *Hannibal* dagelyks driehonderd ponden zilver bezorgde. Hy verhaalt, dat de reuk, uit die zilvermynen koomende, nadeelig is aan meeſt alle dieren, en voornamentlyk aan de honden. Hy ſpreekt ook van een ſteen, dewelke in de mynen gevonden word, die kwikzilver uitlevert, dit zal de natuurlyke *cinaber* of vermilioen zyn. Hy ſpreekt van verſcheide *mineralen*, dewelke in de zilvermynen gevonden worden, en van derzelver gebruik.

32.

Plinius getuygt ook, dat de *menie* in de zilvermynen gevonden wierd, dat dezelve by de aaloude Romeinen voor zyn tyd in haare heilige oeffeningen en feeſtvieringen gebruikt wierd, dat zy op haare feeſten het aangezigt van het beeld van *Jupiter* met *menie* beſtreeken, gelyk ook de lichaamen van de zegepraalende Velthee-

heeren, dat zelfs *Camillus* op deze wys hadde gezegepraalt. Hy verhaalt uit *Theophraſtus*, dat de *menie* eerſt gevonden is van *Callia* van Athenen, dewelke daar goud uit meende te kooken. *Plinius* maakt tuſſchen de *Cinaber* of *menie* geen onderſcheid als in ſoorten, dewyl hy de dingen, dewelke hy zelfs niet kent, dikwils beſchryft.

33.

Als wy aanmerken, dat de meeſte halfbakke geleerde veele dingen voor nieuw aanzien, of onlangs of van de nieuwe wereld of ten minſten over eenige weinige eeuwen gevonden, zal het de moeite wel waardig zyn, dat wy haar aanraden om *Plinius* te lezen, dewyl die Schryver haar beter onderrichten zal. In dit zelfde boek ſpreekt hy van de ſpiegels van *metaal*, van de verſcheide wyzen, op welke zy geſlepen zyn, van de vergroot-ſpiegels, van de holgeſlepene en uitpuilde ſpiegels, van de drinkbekers, die van binnen als ſpiegels geſlepen, aan de gene dewelke daar in zag verſcheide uitbeeldingen vertoonden. Dat 'er zelfs uitgevonden waren, dewelke monſters vertoonden. Hy beſchryft de verſcheide gedaantens dezer ſpiegels, en als ook de

ſpie-

ſpiegels uit gemengt *metaal*. Hy zegt dat ten tyden van de grooten *Pompejus*, *Praxiteles* de eerſte was, dewelke deze ſpiegels van zilver maakte. Hy verhaalt ook de onmetelyke pragt, die door de ſpiegels met edele geſteentens, goud, zilver enz. vertoont wierd; van de onuitſprekelyke rykdommen der Romeinſche Grooten en Burgers, van de zilvere vaten, en de geduurige verandering van de *mode* omtrent dezelve. Van haare verſcheide tafelen, derzelver pragtige toeſtel, en dat zommige zelfs de vaten, daar zy de ſpys in lieten kooken, van zuiver zilver hadden. Van de levensgroote praalbeelden van zilver. Hy ſpreekt van verſcheide ſchoone verwen, die in de goud- en zilver-mynen gevonden worden, als de *lazuurſteen*, daar wy de *ultramarin* uit maaken. Het welk hy aanwyſt, dat by de oude ook al geſchiede en bekent is geweeſt, als ook deszelfs verſcheide ſoorten, en dat de ſchilders het gebruikten om de ſchaduwe van het licht te onderſcheiden. Dat het beproeft wierd in 't vuur, dewyl het zomtyds vervalſcht wierd door blauw vioolzap en kryt.

34.

Het vierendertigſte Boek is uit XVIII Ka-

Kapittels te zamengeſtelt, en handelt van de *Metale* en *Minerale* aarde, van koper, yzer, loot en tin. Het koper, zegt *Plinius*, word uit de myn uitgegraven en gezuivert door kooking, en word ook van een koperagtige ſteen gemaakt, dewelke *cadmia* genaamt word. Het word overvloedig gevonden in Aſia, en voor dezen in Campanien, nu by onzen tyd, zegt hy, aan de uiterſte grenzen van Italien, en na 't gerugt gaat, nu onlangs ook in Duitſchland. In geen zaak van de Natuur, dewelke *Plinius* beſchreven heeft, is hy zo gelukkig geweeſt, als in de Beſchryving der *Metalen* en Bergſtoffen, en het ſchynt of hy veele bergſtoffen zelfs onderzogt heeft. Ik zoude myn Lezer hier veel in konnen onderrichten van de ſoorten der *cadmia*, van de natuurlyke *cadmia* of *cobolt*, en van de gemaakte *cadmia* uit de kooking des koopers voortgebragt, als ook van ontelbaare zaaken, dewelke hier in zouden te pas koomen; dog dewyl ik maar een uittrekzel maak, om een ruuw denkbeeld van een natuurlyke Hiſtorie te geven, zal ik zulks ſparen tot dien tyd, als ik elk natuurlyk zamenſtremzel of Schepzel zelfs beſchryf, en een Hiſtorie

der

der natuurlyke wezens zal mede deelen, met die omſtandigheden en hoedanigheden, als de zaaken ons van tyd tot tyd door naauwkeurige onderzoekers, en volgens haar waaragtige en bekende natuur zyn bekent geworden.

35.

Daar is veel aangelegen, dat een Geſchiedenisſchryver van perzonen, zaaken en daaden, door dewelke eigentlyk het Gemeen een Hiſtoriſchryver verſtaat, de perzonen en zaaken niet verkeerdelyk, maar zodanig beſchryft, als zy geweeſt zyn; en de zaaken en daaden verhaalt, gelyk zy gebeurt zyn; op dat een iegelyk in de Regeerkonſt, als ook in Oorlogs-bedryf en Vrede, insgelyks in de verklaring zommiger Wetenſchappen en Geleertheden enz. zig nuttiglyk van dezelve zoude konnen bedienen, en uit voorgaande uitkomſten leeren, wat hem te myden of na te volgen ſtaat enz. Maar inderdaad Lezer, daar is veel meer aangelegen, dat een Hiſtoriſchryver van de Natuur en natuurlyke ſchepzelen zeer naauwkeuriglyk, zeer voorzigtiglyk en zeer getrouwelyk de natuurlyke wezens beſchryft, gelyk als zy waarlyk zyn, en dat met zo veel omſtandigheden, dat onze Nakomelingen de-

de zelve uit dit waaragtig en omſtandig berigt zodanig leeren kennen, dat zy niet het eene voor het andere neemen, gelyk nu meer als vier eeuwen lang gebeurt is, in dewelke de Schryvers gedurig in haare ſchriften met malkander hebben moeten twiſten, *welke deze of een andere zaak eigentlyk was*, dewelke de Oude met deze of een andere naam hebben betekent. De meeſte Oude, of niet naauwkeurig genoeg, of op vertelling van andere geruſt geweeſt zynde, hebben aan veel zaaken naamen gegeven, dewelke met alle de eigenſchappen van de zaaken, daar wy dezelfde naamen aan geven, geen of weinig gemeenſchap hebben. Zy hebben buiten alle twyfel geoordeelt, dat de zaaken, die zy noemden en beſchreven, al te bekent waren, en al te gemeen, om der zelver hoedanigheden en eigenſchappen naauwkeuriger te beſchryven. En zulks heeft haar duiſter, en haare Nakomelingen ongelukkig gemaakt; want zo haaſt als een *Natie* door opkoomende barbaarſche Volkeren verwoeſt word, geraakt de overleveringe der Konſt- en Natuur-kennis allenskens weg, door inbreuk van onkunde, vremde taal en manieren. Als dan de Nakomelingen dik-

wils duizend jaaren daar na uit de barbaarſche duiſterniſſen weer allenskens wederom licht beginnen te krygen, moeten zy alle haar trooſt in de overgeblevene boeken zoeken, en als de zaaken daar niet omſtandig genoeg beſchreven zyn, konnen zy dezelve uit die magere beſchryving niet leeren, en de naam kan haar geen dienſt doen, dewyl de taal by de menſchen verloren en dood is.

36.

Dewyl de Natuur de Schatkiſt is, en de natuurlyke ſchepzels de ſchatten zyn, daar de Konſten en Handwerken uit moeten voortkoomen, moet alles verloren gaan, als de kenniſſe verloren is van de natuurlyke ſchepzelen. Neemt tegenwoordig tot uw voorbeeld geheel Africa, dat nog zo onlangs zo vol konſten en wetenſchappen was, geheel Grickenland en de landen der Ooſterſche Chriſten Heerſchappyen, dan zult gy my klaar genoeg verſtaan. Door 't verlies van de kenniſſe van een natuurlyk ſchepzel, konnen dikwils vyfentwintig en meer zo konſten als handwerken verloren gaan, gelyk ik na dezen u klaarlyk zal toonen.

37. Het

37.

Het Kooper word ook gekookt, zegt *Plinius* in het zelfde vierendertigſte Boek, uit een andere ſteen, dewelke zy *Chalcitis* noemen in Cyprus, daar de aldereerſte uitvindinge van 't kooper is geſchiet. (Verſtaat nu opmerkende Lezer door deze *Chalcitis* de koperryke keiſteen.) Na de ontdekking van 't kooper in Cyprus verhaalt *Plinius*, waar zulks van tyd tot tyd naderhand meer ontdekt is geworden, en hy beſchryft veelderhande ſoorten van kooper, en *metalen* door kooper gemengt, ook veel gebruik en huiscieraden van kooper.

31.

Hy verhaalt, dat de Aaloude voor zyn tyd een groote pragt in 't kooper hebben vertoont, dat haare drempels en andere zaaken van haare Tempels van louter kooper, de daken met kooper gedekt, en de *Capitelen* der *columnen* van kooper, en dat zelfs by *particulieren* in haare huizen geheele koopere deuren wierden gevonden. Dat de drievoudige ruſtbanken of *triclinia*, om aan de eettafel mede te leggen eeten, van kooper waren, dat de ſchenktafeltjes en zilvere ſervies-tafeltjes of de *Abaci* uit klink klaar kooper beſton-

den, en dat haare eenvoetige tafels (*monopodia*) van gedaante als onze hedendaagſe thee-tafels, van kooper waren. Dat haare drievoetige tafels, dewelke zy de tafels van *Delphos* noemden, uit louter kooper beſtonden; dat zy boven dit alles ter zyner tyd groote hangende kandelaars, gelyk onze kerkkroonen, in haare kerken van kooper hadden, waar van zommige gemaakt waren als vrugtboomen, die met haare rype appelen ſonden te pronken.

39.

Plinius verhaalt, dat het eerſte praalbeeld van kooper, dat tot Romen gezien is, een beeld van de Graangodin *Ceres* was, dat de aaloude van waſch en andere harſtagtige ſtoffen haare beelden plegen te maaken, en met goud te bedekken. Hy verhaalt om welke reden eerſt beelden opgerecht zyn voor menſchen, en dat de Overwinnaars in de *Olympiſche* Feeſtſpelen eerſt in praalbeelden wierden uitgebootſt, en de oude *Atheniers* haare Alleenheerſchers eerſt beelden hebben opgerecht. Dat het eindelyk zo ver is verſpreit, dat zelfs de markten der ſteden, die maar deel aan 't Roomſche Burgerrecht hadden, met praalbeelden opge-

gepropt wierden, op welker voetſtukken de lof der afgeſtorvene te lezen ſtond. Dat deze *mode* voortkruipende, eindelyk overſloeg in de huizen der *particuliere* en groote Heeren, welker voorhuizen en voorzaalen met praalbeelden wierden opgetooit door de gene, dewelke haar hof by haar poogden te maaken. Hy verhaalt, dat de Grieken haare beelden meeſt naakt vertoonden, maar de Romeinen gekleed, dewelke zy tot onderſcheid getabbaarde beelden noemden. Hy zegt dat in zynen tyd op alle plaatzen de ſteden krielden van beelden, hy ſpreekt van verſcheide *Coloſſen* en beelden als torens. Van de verſcheide opſchik der beelden, en welke verſcheide zaaken zy daar mede vertoonden. Van veel praalbeelden, dewelke veel beroemde Mannen, wier daaden en roemruchtige verrichtingen hy aantekent, ter zyner tyd verbeeldden. Hy zegt, dat de konſt van beelden van leem of beſlag (dewelke de Grieken *Plaſtice* noemden) te boetzeeren, ouder als de Beeldhouwers-konſt was. Hy telt op de allerroemruchtigſte Beeldhouwers, als *Lyſippus*, en deszelfs leerling *Chares Lyndius*, dewelke de *Apollo* of *Coloſſus* van *Rhodus* van zeventig ellen of

cubiti hoogte had gemaakt. De duim van deze *Coloſſus*, die door een aardbeving ter neder gevallen was, konde van een man naauwelyks omvademt worden. Behalven deze groote *Coloſſus* waren in de zelve ſtad nog hondert kleine *Coloſſen*. Hy roemt ook *Bryaxis*, maaker van vyf vermaarde beelden der Goden. Hy roemt *Sp. Carnilius* en *Decius*. De Prins van zyn tyd, zegt hy, was *Zenodotus*, beroemt door zyn beeld van *Mercuur*, daar hy tien jaaren aan gearbeid hadde. Hy telt in het achtſte Kapittel van dit Boek op driehondert en zesenzeſtig beroemde Beeldhouwers, ſtelt elk in zyn levenstyd, en verhaalt haare konſtſtukken, dewelke ik mede zal deelen, als ik na dezen van de beeld- giet- boetzeer- en houwkonſt ſpreek. Hy beſchryft veelderley vermenging der *Metalen* om beelden van te gieten.

40.

Dewyl *Plinius* op het Eiland *Cyprus* en overal de kooper- en *metaal*-ſmelting zelfs heeft wezen onderzoeken en beſchouwt heeft, is het de moeite wel waardig om hem daar over te hooren. Daar zyn veel ſoorten, zegt hy, van *Cadmia*; want de ſteen, daar 't kooper uit gekookt word,

word (als hy te voren gezegt hadde) wierd *Cadmia* genaamt. Wanneer deze, zegt hy, door 't vuur en de ſterke wind geſmolten word, vliegt het alderfynſte gedeelte van deszelfs ſtof aan de binnewanden en hoeken van 't fornuis; het alderfynſte en lichtſte van alle vliegt tot in de mond van het ſmelt-fornuis, en word *Capnitis* genaamt of *wit niet*, dat aan de opperſte dekking van 't fornuis blyft hangen; wat laager als de *Capnitis* noemden zy *Botrytis* of *tutia*; en de derde ſoort, dewelke zo hoog niet opryzen kan, maar aan de wanden der fornuizen hangen bleef, noemden zy *Placitis*, dat als een korſt zig vaſt bakte aan de potten. Uit deze, zegt hy, vloeyen noch twee andere ſoorten, namentlyk 1. *Onychitis*, van buiten blauwagtig en van binnen witagtig, een ſteen gelyk. En 2. *Oſtracitis*, die geheel zwart is, en zeer bros met aarde gemengt, en de ſlechtſte van vyf ſoorten. Hoewel onzen *Plinius* deze zaaken wat verwart beſchryft, gelyk ik, als ik van die zaaken in de koperſmeltingen en bereidingen handele, nader zal toonen, moet ik echter belyden, dat hy veel hedendaagſe Schryvers beſchaamt.

41.

Hy ſpreekt van de bloem des koopers zelfs, daar onze hedendaagſe Schryvers ook kragtig in dwaalen. Zy noemen (in Cyprus) de bloem des koopers, zegt hy, wanneer het geſmolten kooper (in andere fornuizen overgegoten zynde) door geduurig blazen daar uit ſprenkelen druppels als gerſt-korreltjes, die zeer rood zyn. Hy ſpreekt ook van de kooper-ſchubbetjes, dewelke afvlogen, als het kooper aan malkander geſlagen wierd, door dewelke, zegt hy, de bloem des koopers hier in Romen word vervalſcht. Daar zyn noch een ſoort van kooper-ſchubbetjes, zegt *Plinius*, dewelke zy *ſtomoma* noemden, anders kooper bruin genaamt. Hy verhaalt ook, op welk een wyze het ſpaanſch groen of koperroeſt door azyn, door droeſem van de wynpers enz. van 't kooper gemaakt wierd. Hy ſpreekt van zeer veel andere bergſtoffen, dewelke in de kooper-mynen gevonden worden in zulk een menigte, dat wy een geheel boek zouden moeten ſchryven, om die alle byzonderlyk te melden.

42.

Het is zeer aanmerkelyk, dat de Griekſche *Dioſcorides* meeſt alle deze zaaken op de

de zelfde wyze beſchryft, en zommige veel naauwkeuriger als onzen *Plinius*. Zommige geleerde lieden zyn van gedachten, dat *Plinius* deze meeſte zaaken uit *Dioſcorides* heeft geſchreven; maar *Salmaſius*, een groot voorvechter van de oprechtheid van *Plinius*, ontkent dit, om dat *Plinius Dioſcorides* nergens noemt, en anders altyd zyne *Auteuren* melt. Andere geleerde zyn van gedachten, dat zy beide een en de zelve Schryvers hebben gebruikt en uitgeſchreven, ik zal de *queſtie* daar laten, maar op zyn tyd klaar toonen uit onwederſprekelyke ſtukken, hoedanig het met deze zaak gelegen is.

43.

Onzen Schryver van de bergſtof, daar 't yzer uit gekookt word, ſprekende, zegt, dat byna in alle de deelen des werelds yzer-aarde gevonden word. Dat in het yzer een groot onderſcheid gevonden word, zo ten opzigte van de grond als lugt daar het groeit. Hy haalt van het yzer veel overhoop, dat ik ter zyner tyd in een andere ordre en klaarder zal mede deelen, en in dit uittrekzel zal overſlaan; gelyk ook van het loot en deszelfs verſcheide ſoort, en 't tin en de bergſtoffen, die daar gemeenſchap mede heb-

ben, dewyl *Plinius* door zyn ontelbaare overvloed van zaaken en uitſtekende kortheid zyn achting by myn lezer zoude verliezen, als ik alles wilde uittrekken in de ordre, als hy geſchreven heeft.

44.

Het vyfendertigſte Boek van *Plinius* handelt, in XIX Kapittels, de lof van de Schilderkonſt, deszelfs vermaarde Konſtſtukken, en vande beroemtſte Schilders, mitsgaders van de verfſtoffen. Onzen Schryver verhaalt, dat de Romeinen zo verlekkert waren op de verſcheide *coleuren* en aderen der marmerſteenen, dat zy door de Schilderkonſt lieten vervullen, daar de natuur in de *gecoleurde* marmers en ſteenen te kort kwam; en dat dit marmeren onder de regering van *Claudius* uitgevonden wierd. Hy beſchryft de outheid en verſcheidentheid der Schilderkonſt, zo der aaloude als van zyn tyd, en veele ſoorten van uitbeeldingen. Waar uit de Lezer merken kan, dat hy overal de hiſtorie der natuur en de hiſtorie der konſten tragt te paaren.

45.

De Ægyptenaars, zegt onzen Schryver, geven voor, dat zesduizend jaar voor de Gricken, de Schilderkonſt al by haar

haar gevonden zoude zyn, maar dit is wiltzang zegt *Plinius*. De Grieken roemen, dat dezelve gevonden zoude zyn tot *Sicyon* (dit is een hoofstad van een klein landschap gelegen tusschen *Corinthen* en *Achajen*). Andere getuigen tot *Corinthen* zelfs, maar inderdaad de oorsprong is onbekent. De oude vertellen, dat zy de schaduwe van een mensch eerst met linien omhaalden, en dus de Schilderkonst vonden, en naderhand deze linien met *coleuren* vulden. De uitvinding van de linien word toegeschreven van zommige aan *Philocles* de Ægyptenaar, en van andere aan *Cleantes* van Corinthen. Maar *Cleophantes* van Corinthen heeft uitgevonden deze linien te *coleuren*. Hy spreekt van eenige beelden, die ter zyner tyd van deze Schilders tot Romen gezien wierden. Hy melt ook, dat de Schilderkonst mede al vroeg tot Romen wierd geoeffent, dat de oude familie van de *Fabien* haar toenaam van de *Pictoren* door de Schilderkonst hebben verkregen. Dat de Prins van die eernaam zelfs de tempel des Heils heeft uitgeschildert in't CCCCL jaar van de bouwing van Romen, en dat deze schildery by *Plinius* tyd nog overig was. Na dezen, zegt hy, was zeer vermaart

maart de ſchildery van de Dichter *Pacuvius* (dit zal de Treurſpel-Dichter *Pacuvius* geweeſt zyn) de Zuſters zoon van den Dichter *Ennius*. *Plinius* verhaalt, dat *Turpilius* een Roomſch Ridder ook zeer beroemt was, en dat hy met de linkerhand ſchilderde, 't welk nooit voor hem gezien was. De grootſte Prinſſen van Romen oeffenden de Schilderkonſt, als *A. L. Prætorius*, en *Q. Pedius* Neef van *Auguſtus*, door bevel van den Keiſer, om dat hy ſtom geboren was. Hy verhaalt, dat de Roomſche Veldheeren haare overwinningen lieten uitſchilderen, en in 't *Capitool* ophangen. *J. Cæſar*, *M. Agrippa* en *Auguſtus* hebben de Schilderkonſt tot Romen zeer begunſtigt, als ook *Tiberius*.

46.

Onzen *Plinius* ſpreekt wyd en breed van de verfſtoffen, en verdeelt dezelve in natuurlyke en door konſt gemaakte verfſtoffen: onder dezelve noemt hy de *menie*, de *armenie*, de *cinaber* of vermilioen, de *chryſocolla* of het berg- of ſteengroen, de *indicum purpuriſſum* (dat een purperlak der oude was) de *ſinopis* dat is *menie* van de Stad Sinope, roodaarde, *parætonium*, *melinum*, *eretria*, *auripigment*, oker, ceruis, *ſandaracha* en *ſandyx*, dat

dat beide ſoorten van *auripigment* zyn, *Scyriſche* inkt. De plaatzen, daar deze verfſtoffen of gegraven of gemaakt worden, beneffens haar verſcheide ſoorten, zyn mede by onzen ſtofryken Schryver te lezen. Hy beſchryft de *medicinale* kragten dezer verfſtoffen, en de bereiding van veele andere uit roet, uit gebrand elpenbeen, van verſcheide verf-aardens, en gemaakte verfſtoffen. Hy telt een groote menigte beroemde Schilders en Konſtukken op, en de ſtryd van verſcheide Schilders om het meeſterſchap, de bekende Hiſtorie van *Zeuxis*, dewelke de vogels bedroog, en van *Paraſius*, die *Zeuxis* zelfs bedroog. Hy zegt, dat *Pamphilus* van Macedonien de eerſte was, die de geleerdheid by de Schilderkonſt voegde, en voornamentlyk de Rekenkonſt en Meetkonſt, hy onderwees niemand als voor een *talent* in de tien jaar, welk leergelt aan hem betaalt hebben *Apelles* en *Melanthius*. En door zyn *authoriteit* heeft de Schilderkonſt in Griekenland zo doorgeſteeken, dat dezelve onder de eerſte trap der vrye konſten, in dewelke zy de kinderen onderwezen, geſtelt wierd.

Apelles,

47.

Apelles, zegt *Plinius*, is eindelyk opgekomen, en heeft alle, dewelke voor hem geleeft hebben, en die hem volgen zullen, overtroffen. Hy leefde in de honderd en twaalfde *Olympiade*, en heeft over de Schilderkonſt geſchreven. Hy verhaalt dat de Schildery, daar de fyne linien van *Apelles* en *Protogenes* om ſtryt in geſchildert waren, van hem zelfs nog gezien was in 't Paleis van *Cæſar*. Hy verhaalt de gemeenzaamen ommegang, die *Apelles* met *Alexander* de Groot gehad heeft, en hoe veel eer *Apelles* van die Vorſt genoot. En *Plinius* melt veel beroemde konſtſtukken van *Apelles*, dewelke by zyn tyd nog bekent waren.

48.

Ariſtides van *Theben* word gelyk geſtelt met *Apelles*, om dat hy de eerſte is geweeſt, die de neigingen en zigtbaare werkdaaden van des menſchen geeſt, de driften en beroertens en kalmte der ziele, met *coleuren* en trekken wiſt uit te drukken, maar zyn *coloryt* was wat weerbarſtiger als dat van *Apelles*. De Koning *Attalus* heeft hondert talenten betaalt voor een ſchildery van *Ariſtides*. Onzen *Plinius* telt verſcheide andere Schilders op, dewelke

welke elk iets byzonders hebben uitgevonden, om de Schilderkonst te verheerlyken en te verryken, en hy getuigt, dat in de Trojaansche tyden de Schilderkonst niet bekent is geweest. Hy spreekt van het schilderen in wasch, en van de *Emailleer*-konst, en dat zelfs de alderoudste Schilders de *Emailleer*-konst hebben geoeffent, gelyk als *Lysippus*, en *Pamphilus* de Leermeester van *Apelles* enz. En dat *Pausias* van Sicyon, ook Leerling van *Pamphilus*, in de *Emailleer*-konst eerst heeft boven alle uitgeblonken.

49.

Plinius de Beeldgieters, Beeldhouwers en Schilderkonst afgehandelt hebbende, gaat over tot de konst van leeme beelden te maaken, by de oude *Plastice* genaamt. Gelyk zy ook een leem- of kleybeeldemaaker *Plastes* noemden. Deze konst zoude eerst uitgevonden zyn door de Pottebakker *Dibutates* van *Sicyon* tot *Corinthen*. En *Lysistratus* van *Sicyon*, de Broeder van *Lysippus*, zoude aldereerst uitgevonden hebben een deeg van gibs over het aangezigt der menschen te leggen, op dat het wezen daar in uitgedrukt zoude worden, en daar naderhand wasch ingegoten zynde, op deze wyze een

mensch

menſch in een waſſche beeld vertoont en uitgeprent wierde. Ook zegt hy, dat deze Boetzeer-konſt, het zy van waſch, gibs of aarde, eerder uitgevonden is als de Beeldhouwers- of Beeldgieters-konſt, dewyl deze uitboetzeering voor af ging, en daar na de metale beelden gegoten wierden, en de beelden gehouwen, zo dat deze Boetzeerkonſt als de moeder der gieten beeldhouwers konſt is. *Damophilus* en *Gorgaſus*, die te gelyk Schilders waren, hebben in deze Boetzeerkonſt zeer uitgeblonken. Dat *Poſis* zo natuurlyk druiven en viſſen enz. in waſch uitbeelde of het natuurlyk was.

50.

Plinius ſpreekt van de ſteen-en pan-en tegelbakkery voor daken, badſtoven en gevels, vloeren; van de pottebakkers, en het draayen van de kley door 't rad. Hy ſpreekt van de verſcheide kley, en roemt de *Samiſche* aarde of kley voor de huisraats-potten boven alle, en de pottebakkers van *Eretum* in 't land der *Sabinen* by de *Tiber* achtienduizend paſſen van *Romen*. Hy roemt ook zeer 't aardwerk van *Sagunten* in *Spanjen*, en van *Pergamen* in *Aſia*, en die van *Tallien* en *Mutine* in *Italien*. Hy verhaalt ook de konſt

konst om gebroken aardwerk door kalk aan malkander te lymen. Onzen Schryver melt ook verscheide leem-en kley-aardens, die in 't zeewater gelegt zynde, in harde steenen veranderden. Hy verhaalt, hoe in *Africa* en *Spanjen* van enkelde ongebakken leem onvergangkelyke muuren wierden opgerecht, en ook wachttoorens op hooge bergen, en bolwerken om de Steden enz. van ongebakken steen, die door de Zon als in malkander gebakken en gedroogt wierd.

51.

Plinius beschryft zeer omstandig de zwavel of solfer, en zegt dat zy zeer overvloedig groeit in de (*a*) *Æolische* brandende Eilanden, maar dat de alderbeste zwavel viel in 't Eiland *Melos*, dat by *Kreten* in de *Ægæische* of de *Cretische* zee legt. Dat ook de zwavel gevonden word in *Italien*, en voornamentlyk in 't gebied van *Napels*, als ook in *Campanien* by de *Leurogische* heuvelen, daar veel zwavel-

(*a*) De Æolische Eilanden worden hedendaags de Eilanden van *Lipari* genaamt. Als 1. *Lipari*. 2. *Volcano*. 3. *Stromboli*. 4. *Saline*. 5. *Panari*. 6. *Alicur*. 7. *Felicur* en 8. *Ustica*. Zy zyn gelegen omtrent dertig mylen van de Noorder boorden van Sicilien, tusschen Sicilie en Italie. *Vid. Baudrand Lexicon Geog. ex Strabon. Plin. Diod. & aliis.*

mynen, en zeer veel zwavelbronnen en *medicinale* wateren gevonden worden. Hy beſchryft vierderley ſoort van zwavel, en haar verſcheide gebruik in de konſten, en in de geneezing der ziektens. Daar is niets, zegt *Plinius*, dat eerder vuur vat en aan brand vliegt, daarom moeten wy vaſtſtellen, dat het vol vuur-voedende deelen is: ook geven de Blixems en de Donderſlagen des lugts een zwavelachtige reuk van zich, en het licht des blixems en der weerlichten is zwavelachtig.

§ 2.

Plinius oordeelt, dat aldernaaſt aan de Zwavel komt het (*a*) *Bitumen*, of het *Aſphalt* of Jodenpik; op de eene plaats, zegt hy, is dit als een leem, en op andere plaatzen als een aarde. Onder de hoedanigheid van leem word het in 't Jooden land gevonden; en als aarde, na 't zeggen van *Plinius*, in *Syrien* by *Sidon* een zeeplaats.

Plinius

(*a*) *Bitumen* word van de Grieken *Aſphalton* genaamt, misſchien van het Meir of de Poel *Aſphaltes* in *Judæa*, welk Meir nu de doode Zee word genaamt, alwaar eertyds *Sodoma* en *Gomorra* gelegen hebben; want uit dat Meir word hedendaags de *Aſphalt* gehaalt. Behalven dit groeit de *Aſphalt* zeer overvloedig in *Aſſyrien* en *Chaldeen*, en word daar voor kalk, of cement of leem gebruikt, om mede te metzelen.

53.

Plinius ſpreekt ook van een *Bitumen* of Jodenpik, dat de Grieken *Piſſaſphalton* noemden, als een mengzel door de natuur gemengt uit pik en uit Jodenpik of *Aſphalt*. Dit is een vloeibaar Jodenpik zegt *Plinius*, daar 't rechte Jodenpik hart is als een hars; dit wierd gebragt uit *Babilonien*, en uit andere plaatzen in zyne tyd tot *Romen*. Hy melt ook van een vette oliachtige en vloeibaare ſtof, dewelke gevonden wierd in *Sicilien* by de vermaarde Stad *Agrigentum*, en opgewelt wierd uit een bron, en dus zig in de rivier verſpreide. De ingezetenen gebruiken deze *bitumineuſe* vloeibaare ſtof in de plaats van oly tot haare lampen; daar zyn Schryvers, zegt *Plinius*, dewelke de (*a*) *Naphtha* mede voor een ſoort van *Bitumen* of Jodenpik aanzien.

54.

Van de Aluin handelt *Plinius* ook zeer wytlopig, deze zegt hy is een zoutachtigheid van de aarde. Na zyn zeggen zoud'er veelderhande ſoort van aluin gevonden

(*a*) *Naphth* is de *Petroleum*, en werd blank en zwart gevonden. Van alles, wat bekent is, word in de natuur niets gevonden, dat zo ras vuur vat, en zo hartnekkig aan zich behout, als de *Petroly* of de zwarte *Naphtha*. *Vid. Lexicon alchem. Mart. Rulandi.*

vonden worden, als in *Cyprus* witte en zwarte Aluin. Zy word gemaakt, zegt hy, uit leem, door behulp van water en de Zon, voornamentlyk in *Spanjen*, *Ægypten*, *Armenien*, *Macedonien*, *Pontus*, *Africa*, in de Eilanden *Sardinien*, *Melos*, *Lipara*, *Strongyle*; en de alderbeſte viel in *Ægypten*, en daar aan was die van *Melos*. De ſoorten van de Aluin zyn zeer veel, en ik zal na dezen dezelve op zyn tyd en plaats mede deelen.

55.

Plinius ſpreekt van verſcheide pottebakkers en aardbakkers aarde, en voornamentlyk van de aarde van (*a*) *Samos*. De aarde van *Samos* was, na zyn zeggen, tweederhande, van dewelke de eerſte wierd *Syropicon* genaamt, waar van de lichtſte en de verſche, en die aan de tong kleeft, de beſte was; en de andere wierd *Aſter* genaamt, deze was kluitachtig en wit. Die van *Eretria* is ook tweederlei, witte en asgrauwe aarde. Hy melt ook van de witachtige aarde van *Chius*, dewelke de vrouwtjes voor haar blanke vel gebruikten; mitsgaders van de aarde van *Selinuſie*,

(*a*) *Samos* is een Eiland in de *Icariſche* Zee over *Ephezen*, hier zegt *Agellius* in 't zevende Boek, dat aldereerſt het gebakken aardwerk is uitgevonden.

ſie, dewelke zo wit als melk was, en zeer lichtelyk zich met water liet vermengen, en wierd gebruikt om mede te witten. Hy ſpreekt noch van verſcheide ſoorten van aarde, dewelke in zyn tyd in 't gebruik waren.

56.

Plinius handelt van verſcheide ſoorten van kryt, als van *Cimolie*, *Sardis Umbris*, *Zilverkryt*, en 't geen zy *Saxum* noemden, als ook derzelver gebruik, in 't opmaaken van ſtoffen tot klederen, en in de Geneeskonſt.

57.

Het zesendertigſte Boek van *Plinius* verhandelt, in XXVII Kapittels, de natuur der ſteenen, en de grooten overdaad, dewelke gepleegt wierd in het marmer. *Plinius* onderzoekt, wie de eerſte geweeſt mag zyn, dewelke het marmer in openbaare gebouwen heeft vertoont, en wie aldereerſt Uitlandſch marmer tot *Romen* heeft ingevoert. Hy verzekert, dat al vroeg met de vyftigſte *Olympiade*, en onder de heerſchappy der *Meden*, eer *Cyrus* noch in *Perſien* regeerde, in de marmer-houw- en graveer-konſt al zeer beroemt zyn geweeſt *Dipœnus* en *Scyllis*, beide geboren in 't Eiland *Creta*. Zy begaven zich na *Sicyon*, 't welk als de

Hooge ſchool was, en lang geweeſt was van de Arbeiders en Konſtwerkers in de *metalen* en bergſtoffen. Ter zelver tyd was de Beeldhouwer *Malas* al beroemt in 't Eiland *Chio*, en naderhand zyn zoon *Micciades*, en na deze zyn neef *Anthermus* van *Chio*, wiens zoonen *Bupalus* en *Anthermus* zeer beroemde Beeldhouwers zyn geweeſt in de LX *Olympiade*. Zo dat, indien iemant, zegt *Plinius*, deze *Familie* wilde opzoeken tot haar eerſte oorſprong, zoude lichtelyk de Beeldhouwers konſt zo oud zyn als het begin van de *Olympiſche* Spelen. Deze gebruikten alle wit marmer uit 't Eiland *Paro*, na 't verhaal van *Varro*. *Plinius* beſluit, dat de Beeldhouwers-konſt veel ouder is geweeſt, als de Beeldgieters- en Schilderkonſt, dewelke hy zegt dat met de drieentachtigſte *Olympiade* haar begin eerſt zouden gekregen hebben. Hy heeft hondert en zesentwintig beroemde Beeldhouwers, en derzelver uitmuntenſte konſtſtukken aangetekent.

58.

Onzen *Plinius* verhaalt ook de manier en konſt, door dewelke het marmer gezaagt, en tot tafels en platen bereid wierd, om met dezelve de wanden, muuren en gron-

gronden te dekken en te bekleden; en van de verſcheide ſoorten van zant, dewelke tot dit marmer-zaagen door ſtaale zaagen met behulp van water gebruikt wierden. Hy ſpreekt ook van de marmers van verſcheide *coleuren*, en plekjes van de Alabaſter-ſteen en deszelfs ſoorten; van de beroemde *Obeliſcen* van *Theben*, *Alexandrie* en andere; van de *Pyramiden* van *Ægypten*, en van de *Sphinx*. Van de vier vermaarde doolhoven, een in *Ægypten*, een in *Kandie*, een tot *Lemnos*, en een in *Italie*.

59.

Onzen Schryver ſpreekt met verwondering van de Tuin, dewelke in de lugt hangende vertoont wierd, en dat de Stad (*a*) *Theben* in *Ægypten* zodanig gebouwt was, dat een geheel gewapent leger onder door deszelfs verwulfzels konde doortrekken, zonder dat de ingezetenen daar overlaſt van hadden. Onzen *Plinius*, die altyd genegen is van wat wonders te

(*a*) Daar zyn verſcheide Steden geweeſt, met de naam van *Thebe*, maar het *Thebe*, daar *Plinius* van ſpreekt, was de Hooftſtad van het Thebaanſche land in Ægypten, een zeer groote Stad van hondert en veertig ſtadien in haar omtrek, zy was gelegen aan de Nyl, tuſſchen *Memphis* en *Syenen*, en na 't zeggen van *Leo Africanus* hedendaags *Theves* genaamt. Zy vertellen, dat deze Stad hondert poorten hadde.

handelen, gaat van *Theben* na de beruchte (*a*) Tempel van *Diana* tot *Epheſen*; hoe dezelve twee hondert en twintig jaar verſtrekt heeft tot een wonder van geheel *Aſie*, en dat dezelve gebouwt was in een moeras, op dat nog aardbeving nog opſcheuring der aarde dit gebouw deeren zoude. Dat de lengte van den Tempel was vierhondert en vyfentwintig voeten, en de breedte tweehondert en twintig voeten, dat dezelve onderſteunt wierd van hondert en zevenentwintig *Columnen* van zeſtig voeten hoog. En dat van de cieraden vān deze Tempel geheele Boeken te ſchryven zouden zyn, welke cieraden het geloof en de natuur, na zyn zeggen, te bovengingen. Van deze verhandeling gaat *Plinius* over tot de Bouwkunde der Romeinen, beſchryft veel verwonderens waardige gebouwen der Romeinen, en de aanmerkelyke uitvindingen en zaaken der Bouwkunde, dewelke in de gebouwen van *Romen* gevonden wierden. Van de heerlyke waterleidingen, door wie en tot wat dienſt met ongeloofelyke koſten geſticht.

Van

(*a*) Lees van dezen Tempel *Valerius Maxim. Lib.* 8. *Cap.* 15. en *Strabo Lib.* 14.

60.

Van het marmer en deszelfs gebruik, gaat onzen Schryver over op de verwonderens waardige eigenſchappen des *Magneets* of zeilſteens, handelt van de verſcheide ſoorten des zeilſteens, van de verſcheide *coleuren* en plaatzen, daar de zelve gevonden word. Hy onderſcheidt de zeilſteen in mannetje en wyfje, ſtellende onder het wyfjes geſlacht alle, dewelke het yzer niet trekken. Hy zegt dat de beſte zyn, dewelke na den blauwen trekken, en hoe blauwer van *coleur* hoe kragtiger en beter, en dat de zeilſteenen van *Æthiopien* de beſte van zyn tyd waren.

61.

Onzen *Plinius* beſchryft ook de dryfſteen, en verſcheide etende en bytende ſteenen, dewelke de lichaamen, die in haar beſloten en begraven wierden, verteerden; en van de ſteen *Chernites*, dewelke als wit yvoor, en van natuur zo duurzaam was, dat zy de lichaamen voor de verrotting bewaarde, dat zelfs Koning *Darius* in een graf en kiſt van dezen ſteen begraven was. Hy verhaalt uit *Theophraſtus*, dat in *Ægypten* ſteenen waren,

dewelke (*a*) doorſchynende waren, maar dat dezelve in zyn tyd niet meer gevonden wierden. Hy ſpreekt van het ſteenig yvoor, en van ſteenen, die volſtrekt been zyn: hy onderſcheidt dezelve in zwarte en ſpierwitte, en in veel andere ſoorten.

62.

Plinius handelt ook omſtandig van de (*b*) vuurſteen, van dewelke, zegt hy, zommige als koperig zyn, andere wederom met een zilver *coleur*, en andere met een goud *coleur* voorzien. Eenige zyn zeer vol zwavel of vuur-*materie*, zegt *Plinius*, gelyk blykt, als men dezelve tegens ſtaal of tegens malkander ſlaat. Deze zyn zeer zwaar, en worden daarom levendige vuurſteenen genaamt. Behalven dat *Plinius*

(*a*) Van deze doorſchynende ſteenen zal ik op een andere tyd handelen, zy werden nog hedendaags in *Ægypten* gevonden aan Konſtſtukken.

(*b*) Daar zyn zo veelderhande ſoort van ſteenen, gelyk ik na dezen ook aan de Lezer op zyn plaats meene te vertoonen, dat het groot getal der zelve by de Schryvers eenige verwarring heeft gebaart, maar alle de ſteenen zyn zeer gevoeglyk onder twee ſoorten te brengen, te weten tot kalkſteen of metaalſteen, en deze worden gekent aan de uiterſte kragt, dewelke het vuur op de lichaamen doet; want alle de ſteenen, dewelke door 't uiterſte gewelt van 't vuur in een witte kalk overgaan, verſcheelen van alle de andere, dewelke in glas overgaan, gelyk veele ſteenen, die daarom met recht *metaal-ſteenen* genaamt moogen worden.

nius alle deze ſteenen, *mineralen* of *marcaſitaas* beſchryft, verhaalt hy daarenboven ook derzelver gebruik tot veel zaaken, en voornamentlyk in de Geneeskonſt. De *Lapis Hæmatites* (om zyn bloedroode *coleur* Bloedſteen genaamt) komt zeer veel, zegt *Plinius*, met de *Magneet* of Zeilſteen over een, en word gevonden in de mynen onder de *metalen*. *Plinius* melt vyf ſoorten van bloedſteen, dog de bloedſteen verſcheelt maar in meerder of minder hardigheid. Onzen Schryver ſpreekt ook van de *Lapis Ætites* of de Arentſteen, en telt vier ſoorten van dezelve. Hy ſpreekt ook van de puimſteenen en haar gebruik, en hoe dezelve omtrent de brandende Eilanden en bergen gevonden worden.

63.

Onzen Schryver handelt ook van de verſcheide ſoorten van ſteenen, daar de Geneesheeren en andere haare vyzels van lieten maaken, en welke ſteenen daar de bekwaamſte toe waren. Als ook van de zachte ſteenen, daar de oude alderhande potten en vaten van draaiden, en van de *Lapis Specularis*, die wy Moscoviſch glas noemen, derzelver verſcheide ſoorten en gebruik in de venſterraamen, in de plaats van

van glas. Hy verhaalt, dat onder de Regering van *Nero*, in *Cappadocie* een ſteen gevonden was, die zo hart was als marmer, en te gelyk doorſchynende, dewelke *Phengites* genaamt wierd, en van dewelke gebouwt wierd de Tempel van de *Fortuin*. Hy handelt ook van verſcheide ſoort van ſlypſteenen en haar verſcheiden aart, vaderland en gebruik, als ook van veelderhande keiſteenen enz. Van het maken en beſlaan van kalk en zand, van de gebreken der gebouwen en *columnen*. Hy toont, dat onder de bergſtoffen de *Gibs* de naaſte overeenkomſt heeft met de gebrande kalk, en beſchryft de verſcheide ſoorten van de Gibs. Hy verhaalt verſcheide outheden van de bevloering der aarde, en van de vloeren in de bloote lugt, van de oorſprong der bevloering, van de Griekſche en Romeinſche vloeren enz.

64.

Plinius heeft boven alle Schryvers, dewelke onder de Romeinen hebben uitgemunt, getragt om de oorſprong en de eerſte vinders der konſten en konſtſtukken op te zoeken, en daar in dikwils zyn Griekſche of andere ſchryvers, dewelke hem zomtyds lelyk hebben miſleidt, wat

al

al te licht gelooft. Ik hebbe my in dit uittrekzel zo veel gemyd als 't mogelyk was, om de ongeloofelyke zaaken te melden, die hy zomtyds (bedrogen zynde van andere) verhaalt; gelyk ik ook zal waarneemen omtrent zyne vertelling van de uitvinding van 't glas. De menging en de verſcheide ſtoffen, dewelke tot de glasmakery van nooden waren, en gebruikt wierden, heeft hy naarſtig aangetekent. Hy ſtelt tot de voornaamſte ſtof de *nitrum*, en verſcheide ſoorten van keiſteentjes of van *marcaſitaas*. Door deze *nitrum* konnen wy hier verſtaan de *zouda* van *Ægypten*, en geenzins 't geen de hedendaagſe Schryvers *nitrum* of ſalpeter noemen. *Plinius* ſpreekt van de glasovens, verſcheide gekoleurde glazen, van de ſpiegelglas-makery, van 't bereiden van wit criſtallyn-glas in Italien, Spanjen en Vrankryk. Hy ſpreekt van wonderlyke konſtſtukken van glas en Edele geſteenten, nagebootſt door de *Lapis Obſidianus*, daar ik na dezen van zal ſpreken.

65.

Het zevenendertigſte en laatſte Boek van de natuurlyke Hiſtorie van onzen *Plinius* handelt, in XIII Kapittels, van de oor-

oorſprong der edele geſteentens, van de Fabel van 't Juweel, van de Tyran *Polycrates*, van de Agaat van Koning *Pyrrhus* (dewelke de oorlog gevoert heeft tegens de Romeinen) in welke Agaat natuurlyk en zonder konſt verbeeld wierden de negen zanggodinnen, benevens *Apollo* vaſthoudende zynen Harp; en voor de geene die het belieft te geloven, zegt *Plinius* hier nog by, dat elke zanggodin met haar eigen teken (a) onderſcheiden wierd. *Plinius* toont, dat het graveren in edele geſteentens een konſt van een zeer ouden *datum* is, en dat *Alexander* de groot in zyn tyd al verboden hadde, dat niemant zyn beeltenis in geſteente mogt laten graveren, als door den vermaarden Graveerder *Pyrgoteles*. Na dezen *Pyrgoteles* zyn in die graveerkonſt zeer beroemt geweeſt *Apollonides* en *Cronius*, dewelke met een uitſtekende gelykheid de beeltenis van *Auguſtus* hebben in edele geſteentens uitgegraveert. Hy verhaalt, dat de Keiſer *Auguſtus* in 't begin zegelde met de beeltenis van een *Sphinx*, en naderhand

(a) Van de ingeprente beelden en gedaantens, door de natuur in de ſteenen uitgedrukt, meen ik na dezen myne Lezers eens plaizierig te onderhouden, maar ik zal zorg dragen, dat ik de waarheid ſchryve.

hand met de beeltenis van *Alexander* de groot: en de grooten *Pompejus* had in zyn zignet een zwaartvoerende Leeuw. *Scaurus* de ſtiefzoon van *Sylla* is de eerſte geweeſt tot Romen, die een *Dactyliotheca* of doos, of kasje om juweelen en ringen in te leggen, heeft vertoont, na hem *Pompejus* de groot, en eindelyk *Julius Cæſar*. *Plinius* verhaalt, welke een menigte van zeer groote en byna ongeloofelyke juweelen en edele geſteentens *Pompejus* in zyn derde zegenpraling tot Romen heeft vertoont, benevens een menigte van paarlen en kleinodien van goud en zilver, een Kabinet van paarlen, in wiens bovenſte een uurwyzer was. Hy verhaalt de overdadigheid in juweelen en paarlen van *Julius Cæſar* en van Keiſer *Nero*.

66.

Plinius zegt, dat het Criſtal meeſt gevonden word in koude landſtreeken, en dat het van een zeer waterig en doorſchynent *humeur* groeit. Hy verklaart, dat de reden niet te vinden is, waarom het zeshoekig groeit; hy verhaalt, dat het Criſtal in zeer veel landen en in de bergen groeit, en telt verſcheide onreinigheden, die in 't Criſtal groeien, en

gebre-

gebreken van het zelve. Hy toont, dat geen *mineraal* nader aan het Glas is als het Criſtal.

67.

Het naaſte zegt *Plinius*, dat aan 't Criſtal in achting is by onze vrouwtjes, zyn de cieraden van Brandſteen; hy melt verſcheide ſoorten van Brandſteen, en de verſcheide plaatzen, daar hy meent dat het gevonden word. Onzen Schryver bekent echter niet te weten, wat de brandſteen eigentlyk is, of waar dezelve van groeit of voortkomt. Hy haalt een groote menigte van Schryvers aan, dewelke de oorſprong van de Brandſteen beſchryven, maar onder alle vinde ik maar een, dewelke na de *Baltiſche* zee toe wil, om deszelfs oorſprong op te zoeken. *Plinius* ſpreekt ook van de uitſtekende pragt, dewelke door de Brandſteen bedreven wierd, als ook van deszelfs *medicinaal* gebruik.

68.

Plinius telt zes ſoorten van Diamanten op, zo ten opzicht van haar verſcheide *coleur* als vaderland, en getuigt, dat de Diamant te kennen is aan deszelfs hardigheid, daar zy alle de dingen van de geheele natuur in te boven gaat, zo in 't uitſtaan van de hamer-ſlag, als in de kragt des viers. *Plinius*

69.

Plinius zegt, dat de *Smaragdus* de aangenaamſte ſteen is voor 't gezicht, om dat zy alles, wat groen is, in ſchoonheid overwint, en telt twaalf ſoorten van *ſmaragden* op. Hy verhaalt de verſcheide *coleuren* en vermenging van andere ſtoffen, vlekken en uitbeeldingen in dezelve. Dat in zommige plaatzen ſteenen gevonden worden, dewelke eenige overeenkomſt hebben met de *ſmaragd*, maar niet in 't geheel; als ook dat in *Cyprus ſmaragden* gevonden worden, die half *ſmaragden* en half *jaſpis*-ſteen zyn. Mitsgaders dat de *Beryllus* naaſt met de *ſmaragd* overeenkomt, dat dezelve de *coleur* van groen zeewater vertoont, dog dat ze van veelderley ſoort, en meerder of minder flaauwheid van *coleur* en glas zyn, de eene na deze en de andere wederom na andere gekoleurde ſteenen hellende.

70.

Onder de aangenaamſte juweelen is de *opaal*, dewyl in dezelve uitblinkt het fyne vuur van een *carbunkel*, het purper van een *Amathiſt*, en de groene zee-*coleur* van een *ſmaragd*, heerlyk door malkander wemelende en tintelende; maar daar worden ook verſcheide ſoorten van de *opaal* ge-

vonden, na dat zy meerder of minder na een van de voorgemelde *coleuren* overhellen. Het rechte vaderland van de *opaal* is *Indiën*, zegt onzen Schryver, en daar worden *opalen* gevonden van een groote waarde, dewyl dezelve zelden recht zuiver en rein gevonden worden. Hy melt ook de *onych*-ſteen, en van de *Chryſolyt*, en derzelver gedaante, *coleur* en ſoorten.

71.

De *Carbunkels*, zegt *Plinius*, hebben haar naam uit de overeenkomſtige koleur van het vuur, en hy telt verſcheide ſoorten van *Carbunkels* op. Hy melt ook zeer veel Schryvers, dewelke over de zelve aantekeningen gemaakt hebben, en verhaalt in welke plaats elke ſoort gevonden word, mitsgaders andere vuurſchitterende ſteenen.

72.

De *Jaſpis*-ſteen is ook zeer verſcheiden van *ſoorten*, maar die het naaſt aan de *ſmaragd* komt is de beſte. Daar is een ſoort, zegt *Plinius*, daar een witte ſtreep midden doorloopt, en met deze *jaſpis*, die zy *grammatias* noemen, pleegt 't geheel Ooſten een groot bygeloof, na 't zeggen van onzen Schryver. Hy verhaalt noch

noch ontelbaare andere zaaken van veel andere ſteenen, en ook van gemaakte juweelſteen door konſt, als ook van de gedaante van verſcheide ſteenen; en de manier en konſt om de valſche ſteenen te ontdekken, en van de oprechte te onderſcheiden.

73.

Ik heb my niet ingelaten, om van de edele geſteentens omſtandiger te ſchryven, en *Plinius* na te volgen, dewyl ik op een andere plaats zelfs naauwkeurig van deze ſtof zal handelen; en dewyl *Plinius* in veel zaaken zyne Schryvers gevolgt heeft, konde ik myn Lezer veel dingen niet mede deelen, dewelke *Plinius* somtyds of zeer onzeker, of dikwils zeer verwart aan ons heeft nagelaten.

74.

Als wy nu eens nadenken, dat onzen *Plinius* voor heeft gehad, met dit werk aan zyne Nakomelingen na te laten een beſchryving van de geheele Natuur; en dan de geheele Natuur, met alles wat daar in is, te vergelyken by deze natuurlyke Hiſtorie, zullen wy bevinden, dat de geheele Natuur (het groote en algemeen voorwerp van een natuurlyke Hiſtori-

ſchryver) in deze zevenendertig Boeken, van *Plinius* maar als in een zeer duiſtere ſchaduwe en zeer bekrompen is verbeeld, en dat wy door 't lezen van zodanig een Boek maar een ongekookt en ruuw denkbeeld van de Natuur konnen ontvangen, en van de natuurlyke dingen by na niet anders, als een zeer algemeene en ſobere kennis.

75.

Zommige Hiſtoriſchryvers van de burgerlyke Geſchiedeniſſen hebben de Hiſtorie van haar ſtad, andere van haar Landſchap, andere van haar Koningryk, beſchreven; en zodanige zyn'er onder alle *Natien* veele geweeſt: maar daar zyn ook Schryvers, die alle deze in een Boek hebben gebragt, en alleen daarom maar de hoofdzaaken hebben konnen aanroeren in een algemeene Hiſtorie, en zodanig is ook deze natuurlyke Hiſtorie van *Plinius*, ten opzicht van de natuurlyke Hiſtoriſchryvers, die voor hem geſchreven hebben.

Van het onbepaalbaar Voorwerp eener algemeene Natuurlyke Hiſtorie.

1.

EEn Algemeene Hiſtorie te ſchryven van de groote Natuur, is niet alleen ondoenlyk voor een menſch alleen, maar het is zelfs onmogelyk, dat zulks door duizend alderſchranderſte en alderarbeidzaamſte mannen zoude konnen uitgevoert worden, in die omſtandigheid, dat iemand met waarheid zoude moogen beſluiten, in zodanig een Algemeene Hiſtorie begrepen te zyn alles, wat in dit onmetelyk voorwerp (te weten het Geheel-al) voor de menſchen te onderzoeken ende te ontdekken is. De onbepaalbaare en onmetelyke grootheid van het roemruchtig konſtſtuk Gods (dat wy de Natuur noemen) is behalven zyn onuitſprekelyke uitgeſtrektheid zo vol rykdommen, zaaken en ſchepzels, dewelke voor ons noch onbekent zyn, dat wy ons moeten vergenoegen, en een natuurlyke Hiſtoriſchryver bedanken, als hy maar een kleyn gedeelte aan ons op een waarachtige en naauwkeurige wyze mede deelt.

2.

Als wy acht geven op de uitgeſtrektheid van 't Geheel-al, wie van ons zoude dan het zelve in eenige grensſcheiding durven bepalen, of in zyn Cirkel beklemmen? Als wy letten op de menigte, en op het onderſcheid der ſchepzels en ſchepzeltjes, in het zelve vervat, wie kent haar getal? Wie kent haar verſcheide geſlachten en ſoorten, ik zwyge der zelver hoedanigheden, ſtellige en betrekkelyke eigenſchappen? Maar dat noch meer is, wie heeft aan ons tot noch toe konnen toonen de onbepaalbaare deelbaarheid van de ſtoffelykheid der natuurlyke Gewrochten, de ongeloofelyke kleinheid en onuitdrukkelyke menigte der onzichtbaare en bloedelooze diertjes.

3.

Een natuurlyke Hiſtoriſchryver kan zyn voorwerp (namentlyk de Natuur) zeer gevoeglyk in vier verſcheide hoofdvoorwerpen verdeelen, als 1. *De zichtbaare Hemel met alle deszelfs vaſte ſterren, dwaalſterren, ſtaartſterren, zon, maan, en alderhande verſchynzelen, veranderingen en voorvallen, dewelke daar in gebeuren.* 2. *De Dampkringachtige lucht, dewelke de aardkloot, die wy bewoonen, over al omringt,*

vingt, op dezelve weegt, en van menſchen en dieren ingeademt word. 3. *Het Water zo van de zeên als binnenlandſche rivieren, zeeboezems, vloeden, meiren, bronnen, poelen, boven- en onderaardſche wateren.* 4. *De Aarde met alles, wat dezelve voortbrengt, zo wel op deszelfs oppervlakte, als in haar diepſte ingewanden.*

4.

Om nu te begrypen, dat het voorwerp eener algemeene Natuurlyke Hiſtorie zo onuytdrukkelyk groot en ryk is, dat het zelve door geen duizend van de aldervoortreffelykſte Natuur-beſchouwers, veel min door een eenig menſch kan beſchreven worden, hebben wy maar te letten op de onmetelyke uitgeſtrektheid, op de onoptelbaare rykdommen, ſchepzels en voorvallen van elk voorwerp in 't byzonder, van deze vier, dewelke wy opgetelt hebben.

5.

Als een Natuurlyke Hiſtoriſchryver de geheele zichtbaaren Hemel zoude waarneemen en beſchryven, zoude hy deszelfs geſtalte in 't algemeen, en betrekkelyk op deze aardkloot in het algemeen, en op elk deel van dezelve in het byzonder, moeten verhaalen en uitbeelden.

En ik durf u verzekeren, myn Lezer, dat de levens van twintig duizend zeer ſchrandere en naarſtige ſtarrekundige Mannen niet genoeg zouden zyn, om alles waar te neemen, dat gebeurt, gevonden word, en te leeren is in de geheele zichtbaare Hemel, met betrekking op zich zelve en op deszelfs groote lichaamen op malkander in 't algemeen en byzonder, en met betrekking op de geheele aardbodem in 't algemeen, en op elk deel des aardbodems in 't byzonder. Zelfs de veranderlyke gedaante des zichtbaaren Hemels, met betrekking op maar een eenig Landſchap, zoude al een ongeloofelyk groot voorwerp zyn voor een natuurlyke Hiſtoriſchryver des Sterren-Hemels.

6.

Begryp eens, zeer opmerkende Lezer, welk een kenniſſe van verſcheide wiskonſtige wetenſchappen hier vereiſcht word; want als wy de waarnemingen omtrent de Sterrenhemel en deszelfs verſchynzels zelfs onderſcheiden. 1. In gemeene waarnemingen, dewelke wy zonder *ſtudie* met een enkelde oplettentheid gewaar worden. En 2. in ſterrekundige waarnemingen, dewelke tot onze bevatting gebracht worden door onze *ſtudie* en ſterrekundige

ge-

geleertheid, zult gy wel haast gewaar worden de noodzakelykheid van een naauwkeurige opmerking tot de eerste, en de noodzakelykheid der kennisse van veele wetenschappen, dewelke ons in deze laatste waarnemingen moeten dienen en behulpzaam zyn.

7.

Als wy met ons enkeld gezicht den Sterrenhemel by nacht beschouwen, schynen alle de sterren in een overeenkomstigen afstand van ons afgelegen te zyn, dewyl ons gezicht te zwak is om de bekende verscheidentheid dezer onuitdrukkelyke afgelegentheden te ontdekken. Wy konnen door 't oordeel (op de zin aanbrenging rustende) niet onderscheiden, of de sterren alle in een gelyken afstand van ons af zyn of niet. (*a*) Die met zyn oog den Hemel beschouwt, merkt dezelve aan als de helft van een ronde bol, dewelke is uitgeholt, en waar van de bovenste diepten recht boven zyn hooft staan, en de randen rontom hem heen de aarde schynen te raaken, in welke geheele bodems oppervlakte de sterren zyn geplaatst, en in welker midden hy staat te beschouwen. Maar hier uit kan

(*a*) *Videatur* Wolfius *element. Astronomiæ.*

hy niet bewyzen, of zulks inderdaad zo is of niet.

8.

Terwyl nu iemant deze Sterren-Hemel beſchouwt, zal hy gewaar worden, dat de ſterren, dewelke eenige tyd te voren recht boven zyn hooft ſtonden, nu weer na zyn rechter zyde zyn afgezakt, terwyl wederom andere ſterren recht boven zyn hooft zyn gekoomen, dewelke te voren aan zyn linker zyde in den hemel geplaatſt ſtonden; met deze voorwaarde echter, dat zodanig een beſchouwer met zyn aangezicht gekeert ſtaat, daar hy 's middags de zon beſchouwt. De ſterren, dewelke nu aan zyne rechter zyde meer en meer beginnen af te zakken, en aan de uiteinden des Hemels of aan de gezicht-einder gekoomen zyn, verdwynen eindelyk uit zyn gezicht, terwyl daarentegen de ſterren, dewelke aan zyn linkerzydſe gezicht-einder zyn, allenskens nader en boven zyn hooft koomen; en andere wederom op nieuw aan zyne linkerzydſe gezicht-einder zich vertoonen, dewelke te voren voor hem verborgen waren. Dewyl nu zodanig een Beſchouwer ombeweeglyk en ſtil op zyn plaats blyft ſtaan, en geen beweging van de aardkloot, daar hy op ſtaat, gewaar word,

word, zal 't hem toeſchynen, dat de Hemel om de aarde bewogen word, maar hoe zal hy bewyzen, of de zaak inderdaad zo is of niet? Echter word deze beweging de eerſte beweging, de gemeene beweging, en de gedurige beweging genaamt, en worden na dezelve bepaalt de verſchynzelen des Hemels, dewelke van deze beſchouwinge van deze aarde na den Hemel moogen afhangen.

9.

Byaldien wy de vaſte ſterren opmerken, daar de maan aldernaaſt ſchynt te zyn, zullen wy bevinden, dat dezelve des anderendaags van de maan een zekere *diſtantie* afgeweken zyn na 't weſten, of de maan van de zelve na 't ooſten; en de maan zelfs aan andere vaſte ſterren genadert: en deze verandering van afſtand geſchiet dagelyks, tot dat eindelyk ontrent zevenentwintig dagen verſtreken zynde, de maan wederom gezien word in 't gebuurſchap der vaſte ſterren, daar zy op de eerſte dag der beſchouwing in aangemerkt was. Dewyl de maan dagelyks met deze holle ſterrekreits om de aarde bewogen word, ſchynt daar uit, dat de maan in zevenentwintig dagen beneden om deze geheele ſterrekreits, met een

tegen-

tegenbeweging, te weten van 't westen naar 't oosten, omgaat.

10.

Als wy de sterren opmerken, dewelke in dat gedeelte des Hemels gezien worden, daar wy ter zelver tyd de zon zien ondergaan, zullen wy na een waarneming van eenige dagen bevinden, dat de sterren, die in de eerste dagen van onze waarneming naast boven ons hooft stonden, in de laatste dagen van onze waarneming nader aan het westen zyn gekomen, tot dat eindelyk binnen den tyd van omtrent drichondert en vyfenzestig dagen, dezelve gedaante van de plaats, daar de Zon ondergaat, ten opzicht van de vaste sterren, wederom gekomen is; zo dat de Zon, dewelke even gelyk als de Maan met de Sterren-Hemel-kreits om de wereld dagelyks gaat, in de tyd van een Jaar van de eene vaste Sterren tot de andere, met een tegenbeweging van 't Westen naar 't Oosten, de Sterren-Hemel doorpasseert rondom de aarde.

11.

Indien wy dagelyks de afstand der Sterren op haar zelfs beschouwen, zullen wy bevinden, dat 'er behalven de Zon en de Maan, daar en boven nog vyf sterren zyn, dewelke

dewelke dagelyks van ſtantsplaats veranderen. De eerſte noemen wy SATURNUS, zich vertonende met een zeer zwak en flaau licht; deze zien wy byna om de dertig jaar wederom op dezelve plaats, en by dezelve vaſte ſterren aan de Sterrenhemel, na dat dezelve in dien tyd zynen omreis en loop met een eigen beweging om de wereld heeft afgelegt. De tweede noemen wy JUPITER, dewelke met een zeer ſterk weerſchynend licht voorzien is, en deze doet die zelfde reis in twaalf jaaren, wanneer wy dezelfde wederom in dezelfde gebuurſchap van vaſte ſterren vinden. De derde noemen wy MARS, om dat dezelve met een roodachtig en ſchitterend licht binnen twee jaar door een eigen beweging zyn reis om de aardkloot doet. De vierde noemen wy VENUS, welkers licht alle andere Sterren in glans te boven gaat, de Zon alom in zyn jaarlykzen omloop verzellende, en nooit verder als omtrent zevenenveertig graden van dezelve afwykende. Wanneer *Venus* de Zon voorgaat, word zy *Phoſphorus* of *Lucifer*, en wanneer zy de Zon navolgt, *Heſperus* genaamt. De vyfde noemen wy MERCURIUS, deze Ster is zeer klein voor ons oog, maar heeft

echter

echter een zeer klaar en ſcherp licht, en is een onafſcheidelyke metgezel van de Zon in zyne jaarlykzen omreis, nimmer boven de achtentwintig graden van dezelfde afwykende. Deze vyf Sterren worden om de gemelde beweging, waar mede zy van het Weſten na het Ooſten de wereld omgaan, in een tegenbeweging van de Sterrenhemel, die dagelyks met haar en Zon en Maan van 't Ooſten na 't Weſten om ſchynt te gaan, *Dwaalſterren* genaamt, in tegenſtelling van de *vaſte ſterren*, dewelke de zelfde afſtand van malkander altyd eenpaarig ſchynen te behouden.

12.

Ik heb myn Lezer dit nu in 't algemeen eens willen mede deelen, op dat hy aan zich zelf voorſtelle, welk een langen tyd, welke naarſtigheid, vlyt, naauwkeurigheid, en ontelbaare waarnemingen hier vereiſcht zouden worden, om alle deze bewegingen en *aſpecten* op malkanderen, en op de aardkloot, en dat gedeelte des aardkloots, daar deze waarnemingen gedaan wierden, in een waarachtige Hiſtorie te beſchryven.

13.

Ik durve geenzins treeden in deze Sterrekún-

rekunde, noch in de wetenſchappen, dewelke tot dezelve vereiſcht worden en op dezelve ſteunen, in de Cirkelkunde der konſtige Wereld-*globen* en in de Konſt-*globen* des Hemelſchen aanſchyns; in de aanmerkingen over de gereedſchappen ter beſchouwing en meeting nodig; in de wonderlyke en vernuftige uitvindingen, dewelke tot behulp dezer meeting en beſchouwing bedacht zyn; in de beſpiegeling der ongeloofelyke grootheid en afgelegentheid dezer Hemel-klooten; in de waarneeming van elks byzondere loop, *aſpecten* en taningen, betrekkingen, natuurvlekken, *ſatellites* of lyftrawanten; om my zelven en de aandacht van myn Lezer niet te verliezen in een oneindigheid, dewelke op zyn tyd en plaats naauwkeurig zal onderzocht worden.

14.

Als wy onze aandacht laten gaan op het tweede hoofd-voorwerp der natuurlyke Hiſtorie, te weten de (*a*) *Dampkringachtige lucht*, zullen wy door de (*b*) *Luchtmeetkunde* en naauwkeurige waarnemingen, een ontelbaar getal aanmerkelyke betrekkelyke eigenſchappen en hoedanig-

(*a*) *Atmoſphæra.*
(*b*) *Aerometria.*

danigheden van deze dampkringachtige lucht ontdekken; en uit deze ontdekkingen leeren, dat duizenden zeer ſchrandere en zeer naarſtige Onderzoekers van nooden zyn, om de ontdekkingen te vervolgen, en door dezelve op te ſpooren de ontelbaare betrekkelyke eigenſchappen en hoedanigheden des luchts, dewelke noch onbekent zyn, waar door meerder beveſtigt word de onbepaalbaarheid van het voorwerp eener algemeene natuurlyke Hiſtorie.

15.

Ik zal op deze plaats aan myn Lezer niet behoeven uit te leggen, dat door de Dampkringachtige lucht verſtaan word een (*a*) *vloeybaar lichaam, het welk de aardkloot, daar wy op woonen, omringt, en in het aardryk alle de ruimtens, die van andere lichaamen overgelaten worden, datelyk vervult, als zulks niet belet word.* Ik zal hier ook niet in het byzonder ſpreken van de oneindig verſcheide lichaamen, dewelke in deze lucht, uit de aarde en zee opgerezen, gedragen worden, of door dezelve dampkring van de Zon, en Maan en Sterren afgezonden na de aarde, in deze lucht vernachten, en voor een tyd

(*a*) *Vid. Wolfius de Princip. Aerometriæ Definit.* 2.

tyd haar verblyf houden, veel min van de (*a*) in een dringing des luchts, waar door haar ſtof in een kleinder omkring geparſt word, of van deszelfs verdikking door de kracht der koude, of verdunning en uitbreiding en verwydering door wegneming der parſſing of warmte, dewyl deze zaaken tot myn bewys hier niet eens noodig zyn. Want voorwaar, myn opmerkende Lezer, als iemant maar een Hiſtorie wilde geven, alleen van de verandering der dingen, dewelke betrekking met de lucht hebben, en haar veranderingen ontvangen door de verſcheide zwaarte en verſcheide veerachtige werkdaaden des luchts, als ook van de zwaarte en veerkragt des luchts, zelfs zodanig een zegge ik zoude ondervinden, dat hy ondernomen hadde een Hiſtorie te beſchryven, daar duizend van de alderſchranderſte en aldervaardigſte Hiſtoriſchryvers der Natuur werk aan hadden, gelyk na dezen genoegzaam gemerkt zal konnen worden.

16.

Het uitvinden van de luchtpomp door *Otto de Guericke* Burgermeeſter van *Maagdenburg*, (dewelke van deze uitvinding

G proeven

(*a*) *Compreſſio Aeris.*

proeven gaf in (*a*) 't jaar 1654. in tegenwoordigheid des Keizers, der Keurvorſten en Prinſſen des Duitſchen Ryks) en de veelvuldige proeven door den grooten verbeteraar van dit konſt-gereedſchap *Robertus Boyle* en andere treffelyke mannen, hebben aan de wereld van onze dagen veel licht gegeven, in de kenniſſe des dampkringachtigen luchts. En om het algemeen denkbeeld, dat wy behooren te vormen van een algemeene Hiſtorie, eenigzins gelykvormig te maaken met de onmeetbaare uitgeſtrektheid van deszelfs voorwerp de groote Natuur, zullen wy de Dampkringachtige lucht eens beſchouwen in verſcheide geweſten verdeelt.

17.

Wy zyn door onfeilbaare proeven verzekert, dat de dampkringachtige lucht, benevens alles wat noch boven op dezelve drukt, op onze aardkloot weegt de zwaarte van omtrent achtentwintig rynlandze duimen kwikzilver; dat is, als de ſtof van de dampkringachtige en wegende en op onze aardkloot drukkende lucht eens in een moment in kwikzilver veranderde, zoude de hoogte van deze kwikzil-

(*a*) *Vid. Wolfius loco Citat. ex præfatione ad experimenta nova Magdeburgica.*

zilverachtige kring rondom de aardbodem maar omtrent achtentwintig rynlandze duimen hoog ſtaan; en als wy het gemeen regenwater in een tegengewicht brengen met de lucht des dampkrings, weegen omtrent eenendertig rynlandze voeten (buiten deszelfs meer of min parſſende verandering) regenwater even zwaar als een *colom* van de geheele dampkringachtige lucht. Dat is, als de geheele lucht, dewelke op den aardkloot weegt, eens in een moment in water veranderde, zoude deze waterkring rondom de geheelen aardkloot maar omtrent eenendertig voeten hoog ſtaan: maar dewyl een en het zelfde *volumen* van de lucht ongeloofelyk veel lichter is, en minder weegt als het zelfde *volumen* waters of kwikzilvers, moet de hoogte des parſſende en op de aarde wegende dampkrings zo veel hooger in zyn *colom* boven de aarde ſtaan, als de lucht lichter weegt als het water, gelyk na dezen de Lezer getoont zal worden, en van andere reets overvloedig bewezen is.

18.

Als dan de Dampkringachtige lucht (als een *colom* aangemerkt) om zyn lichtheid zo hoog boven de aarde ſtaat, zouden

wy dezelve in verſcheide deelen verdeelt konnen aanmerken, om dat wy na *proportie* van deszelfs meerder of minder hoogte veele verſcheide hoedanigheden aan dezelve zouden konnen ontdekken; en wy zouden elk deel van deze *colom* om zyn verſcheide hoedanigheid een byzonder geweſt des dampkringachtigen luchts konnen noemen, voor zo ver als wy dit gedeelte des *coloms* in de breedte over en rondom de geheele aardkloot aarmerkten. Dat deze ſtelling waarachtig is, blykt klaar uit de volgende bevindingen en proeven.

19.

De geleerde *Pater Louis* (*a*) *Feuillée* verhaalt, dat hy in *America* met twee *egale Barometers*, welker pypen van een en dezelfde *diameter* waren, en in welke de kwik, op een en de zelfde vlakte geplaatſt zynde, ook egaal hoog ſtond, na een berg ging, en op een en 't zelfde moment door een Geneesheer de lucht liet weegen aan de de voet van de berg, terwyl hy dezelfde met de andere *Barometer* boven op de top des bergs woeg, en dat in de *Barometer*, de welke aan den voet

(*a*) *Journal des Obſervations Phyſiques, Mathematiques & Botaniques.*

voet des bergs ſtond, de kwikzilver hoog ſtond 27 duimen 5 linien o''' en op de top des bergs 26 duimen 6 linien $\frac{1}{2}$. Zo dat het onderſcheid was o duim 10 linien $\frac{1}{2}$. Waar uit ons klaar blykt de mindere zwaarte des luchts-*colom* boven op de top des bergs, als aan de voet van de zelfde berg. Het gebruik, dat hier in een ander opzicht van te maaken is, zal ik hier voorby gaan, maar alleen uit deze proef, die elk op een hoogen toren neemen kan, beſluiten, dat deze twee luchtsgeweſten in omſtandigheden dadelyk veel moeten verſcheelen. 't Welk in alle gevallen plaats zoude moeten hebben in alle de zaaken en ſchepzels, daar het een of 't ander luchtgeweſt betrekking op hadde. Als wy nu op deze wyze opklimmen tot boven op de oppervlakte van de dampkring, zouden wy elke aanmerkelyke verandering niet onvoeglyk in een byzonder luchtgeweſt moogen verdeelen.

20.

De Inwoonders op het Eiland *Teneriffa*, mitsgaders de menſchen, dewelke op het zelfde Eiland lang gewoont hebben, verklaaren eenparig, dat niemant op de *pic de Teneriffe*, of de piek van *Canarie* by ons genaamt, (een van de hoogſte ber-

gen des aardbodems) verder durft voortgaan, als op een zeekere by haar bekende hoogte; en dat waaghalzen of vremdelingen boven dit bepaalde perk opklimmende, het zelfde of met de dood betalen, of met een doodelyke krankte aangetaſt worden: dat op de zeer hooge plaatzen, daar dit gevaar zyn aanvang neemt, de gewaarwording door haare zin-werktuigen begint te verminderen, dat de alderſterkſte brandewyn als regenwater ſmaakt, en zy daar geen reuk meer van gewaar worden, het welk datelyk tot zyn voorigen ſtant keert, zo ras als zy beneden koomen.

21.

De zeer geleerde Jeſuit *Joſephus de Acoſta* verhaalt in zyn Natuurlyke Hiſtorie van Weſtindien, in het derde Boek aan 't IX Kapittel, een zeer aanmerkenswaardige zaak met de volgende woorden. Daar is in *Peru* een uitmuntend hoog gebergte, PERIACACCA genaamt, en ik hadde hooren zeggen van een groote verandering, dewelke een menſch daar op of over reizende overkwam. Ik voorzag my zo veel als ik konde met de nodige toeruſting, en na de onderwyzing, dewelke ik hadde van de gene, dewelke

zy

zy daar VAQUIANOS of *bedreven* noemen. In het opklimmen van de trappen des bergs, zo als zy die plaats aldaar noemen, en welke plaats de alderhoogſte des bergs is, kwam my zeer ſchielyk een doodelyke benaauwtheid over, en dewyl myn ander gezelſchap voortreisde, bad ik een Indiaan, van my op myn paard, daar ik anders afgevallen zoude hebben, te willen vaſthouden. Ik begon aanſtonds te braaken en zelfs bloed over te geven, maar de benaauwtheid duurde niet boven drie of vier uuren, tot dat wy weder afgedaalt ganſch beneden en in een bekwamer getempertheid kwamen. Ons geheel gezelſchap veertien of vyftien perzoonen ſterk zynde, was op verſcheide wyzen zeer ontſtelt geweeſt, zommige alleenlyk maar benaauwt, andere door braaking, andere door ſtoelgang en diergelyke. My wierd verhaalt, dat het menigmaal gebeurt was, dat zommige menſchen op deze reis dusdanig het leven hadden verloren. Deze uitwerking word niet alleen gevoelt op de overtocht van den berg PARIACACCA, maar ook over deze geheele regel van bergen, dewelke zig over de vyfhondert mylen in de lengte uitſtrekt. Ik hebbe deze regel door de LUCANAS en SORAS,

en door de COLLAGUAS, en ook door de CAVANAS, en vervolgens op vier byzondere plaatzen overgereiſt, en hebbe altoos op die hoogtens de gemelde verandering en ontroering gevoelt.

22.

Dat de oorzaak van deze ongetempertheid aan de lucht moet toegeſchreven worden (vervolgt *Acoſta*) is volkomen buiten twyffel, want het voornaamſte hulpmiddel (dat ook zeer groot is) het welk daar tegen is gevonden, is de mond, neus en ooren, zo veel als 't mogelyk is, toe te ſtoppen, en wel met klederen te bedekken. Want de lucht is aldaar zodanig doordringend, dat zy tot het ingewand toe ingaat. Deze benaauwtheid word niet alleen gevonden by de menſchen, maar zelfs ook by de dieren, dewelke zomtyds zodanig verſtyven en verflaauwen, dat wy haar met de ſcherpſte ſpooren dikwils geen voet konden doen verzetten. Ik geloof, dat de gemelde Geweſten de alderhoogſte des geheelen aardbodems zyn, want het is een ongelooſelyke hoogte, dewelke opgeklommen word. De beſneeuwde *Pireneos* van Spanjen, en de *Alpes* van Italien zyn daar by te vergelyken, als gemeene huizen by hooge

ge torens, waarom ik oordeele, dat de lucht aldaar zo subtyl is, dat dezelve tot de ademhaling der menschen geen *proportie* heeft, om dat de menschelyke natuur de lucht dikker en getemperder vereischt. De besneeuwde bergen van *Europa*, dewelke ik ook gezien hebbe, vervolgt Hy, verwekken geen walging nog braaking, of eenig inwendig ongemak, maar pyn van buiten aan handen en voeten. De voorverhaalde regel bergen van *Peru* is doorgaans onbewoont, ja in zo ver, dat men maar weinig hutten voor de reizende lieden vint om in te vernachten. Daar word ook geen vee nog gedierte als *Vicunnas* gevonden, welker eigenschappen zeer vremd zyn, gelyk op zyn plaats zal getoont worden. De kruiden en het gras zyn daar de meeste tyd zwart en verbrand van de lucht, en deze Berg-woestyn is vyf hondert mylen lang, en doorgaans twintig of dertig mylen breed.

23.

Alhoewel wy uit de waarneminge van *d'Acosta*, en andere Natuurlyke Historischryvers, eenige Gewesten des dampkrings (*coloms*-gewys aangemerkt zynde) onderscheidentlyk ontdekken, kan ons echter tot noch toe niemant eenige beschryving

geven van de overige geweſten, dewelke hooger op na boven ſteigeren, noch der zelver aart, eigenſchappen en betrekkelyke hoedanigheden mede deelen door een kennis, dewelke geboren is uit een oordeel getrokken uit denkbeelden van de zaaken zelfs, maar alleenlyk uit een kenniſſe door noodzaakelykheid van gevolg geboren, en getrokken uit de denkbeeldige kenniſſe door proeven en waarnemingen.

24.

De bekende geweſten des Dampkrings, *coloms*-gewyze aangemerkt, konnen wy gevoeglyk, met betrekking op onze en aller dieren lichaamen en plantgewaſſen, in twee verſcheide geweſten verdeelen. 1. Het geweſt, daar menſchen en dieren in leven en adem haalen in de bewoonbaare plaatzen des aardkloots, en daar de plantgewaſſen enz. op haar tyd en met haare vereiſchte omſtandigheden verzelt, weeldrig groeien en bloeien. En 2. Het geweſt des dampkringachtigen luchts, dat onbekwaam gevonden word voor het gelukkig leven van menſchen, dieren en plantgewaſſen. Want wat de geweſten des dampkrings belangt van zommige middelmatige hooge bergen, die altyd met

met ſneeuw bedekt zyn, en daarom op die plaatzen onbekwaam om menſchen, en dieren en plantgewaſſen te onderhouden, hangt zo zeer niet af van de hoogte dier bergen, en des dampkrings *colom*, als wel van de gedaante dier bergtoppen en werkdaaden der zonneſtraalen enz. En wat ook het geweſt aangaat des dampkringachtigen luchts (*coloms*-gewys aangemerkt) daar de wolken groeyen en gezien worden, daar ſneeuw, hagel, nevel, donder, blixems, weerlichten, winden, regens en diergelyke verhevelingen worden geboren, dit is ook aan geen juiſt deel des *coloms* of aan een evenredige hoogte des *coloms* alom te bepaalen. De uitdampingen der aarde, de jaargetyden, de meerder of minder afgelegentheid van de *poolen*, en ontelbaare zaaken doen dit wolkgeweſt gedurig veranderen. De Heer (*a*) *Frezier* zegt. Ik ben geweeſt op hooge bergen, daar ik op een en dezelve tyd beneden my en boven myn hoofd wolken zag dryven, dog deze zaak is al te bekent om hier meer van te ſpreken.

25.

Als wy de verſcheide geweſten des dampkrings (*horizontaals*-gewys aangemerkt)

(*a*) Ziet deszelfs Reisbeſchryving door de zuidzee.

merkt) wilden beſchouwen, zouden wy in een volſtrekte ontelbaarheid geraaken. Want als wy alle de plaatzen op dezen aardbodem, daar een verſcheide lucht, dewelke wy inademen, gevonden word, in geweſten wilden verdeelen, en de lucht, dewelke boven dezelve gevonden word, daar aan bepaalen, als een byzonder geweſt des dampkringachtigen luchts (gelyk die zaak zodanig inderdaad ook is) zouden wy een onuitſprekelyk getal Natuurlyke Hiſtoriſchryvers van nooden hebben, die deze geweſten haare hoedanigheden en eigenſchappen waarnamen en aan ons mede deelden.

26.

Dat nu tot noch toe hier weinig in gevordert is, myn opmerkende Lezer, zult gy zien, als gy maar acht geeft op de geringe kenniſſe, dewelke de menſchen hebben, (door gebrek van zodanig een Hiſtoriſchryver) van de lucht van deze alom vermaarde Stad *Amſterdam*. Is het niet zeer aanmerkelyk, wy woonen in een Stad, dewelke opgepropt is met zo veel duizende van Inwoonders van groot vermogen, verſtand, geleertheid, naauwkeurige opmerking, en begeerte tot wetenſchappen en konſten. En de eerſte wetenſchap,

tenſchap, daar een iegelyk van haar allen na behoorde te reikhalzen en te trachten, en daar ook yder Inwoonder ten hoogſten aangelegen legt, word door een ongemerkte achteloosheid verwaarlooſt, namentlyk de kenniſſe van onze verſcheide grond, verſcheide water en dampkringachtige lucht. Want de kenniſſe, dewelke onze Inwoonders daar tegenwoordig van hebben, zal ik na dezen toonen, dat luttel is by de kenniſſe, dewelke wy daar van zouden konnen en behooren te hebben. Wat zouden wy al konnen waarneemen en leeren omtrent onze lucht, daar wy hier in leven, ten opzichte van deszelfs *temperament*, warmte, droogte, vochtigheid, koude, gewigts- en veerige kragts-verandering, verdikking, verdunning, helderheid, fynheid, grofheid, zuiverheid, vermenging van alderlei zouten, dampen, nevels, veranderingen van de verſcheide jaargetyden, winden en watervloeden, Zon en Maans-taningen, veranderingen na de verſcheide tyden zelfs van den dag en in de nacht. Hoe dikwils en hoe lang verſcheide ſoorten van winden hier waaien, en ſtormen en *tempeeſten*, regens, vorſt en dooiweder duuren, welke ſoort van verheve-

hevelingen hier in de lucht meeſt geboren worden, kwaadaardige eigenſchappen, gezondheid en ongezondheid des luchts, (voor welke *temperamenten goed of kwaat*) meiren, fonteinen, putten, wellen, rioolen, heete bronnen, rietbroeken.

27.

Wanneer wy in acht neemen de ontelbaare verſcheidentheid der gronden, vinden wy niet een Landſchap, hoe klein het zelve ook in zyn omtrek mogte zyn, het welke niet uit een verſcheidentheid van grond, en vervolgens uitdamping en dampkringachtige lucht beſtaat. Dit verſchil gaat zo ver, myn goede Lezer, dat niet een ſtad, dorp, vlek, buurt, of byzondere akker, poel, meir enz. gevonden word, dewelke niet haar eigen en byzondere aart van uitdamping en dampkringachtige lucht, dewelke wy inademen, boven zich hout ſtaan.

28.

De verſcheide uitwaaſſemingen van verſcheide waters, ſtroomen, rivieren, poelen, modders, moeraſſen, gronden, bergen, dalen, rotſen, heuvels, boſſchen, wouden, heiden, vlaktens, ſpelonken, putten, aardens. kleyen, mergels, mynen, bergwerken, bergſtoffen als *metalen*

len en *mineralen*, koolputten, zwaveldampen, brandende landen en bergen, gewaſſen, boomen, bloemen, vruchten, menſchen, dieren, ſchoorſteenen, ſmiſſen, werkhuizen, kookeryen, branderyen, brouweryen, ſteen- en glasbakkeryen, en ontelbaare andere zaaken. Deze verſcheidentheid van uitwaaſſeming en uitdamping, vraag ik, of niet een onnoemelyke verſcheidentheid van lucht (dewelke wy inademen, en daar onze gronden, gewaſſen, dieren en voedzels wederom gemeenſchap mede hebben) moet uit maaken? Maar ik zal hier niet breder van ſpreken, dewyl ik tegenwoordig maar tracht te bewyzen de onbepaalbaare hoeveelheid en hoegrootheid van het voorwerp eener algemene Natuurlyke Hiſtorie.

29.

Het derde hoofd-voorwerp van een Natuurlyk Hiſtoriſchryver, dat wy het Water hebben geſtelt, is van zulk een onmetelyke uitgeſtrektheid, van zulke ontelbaare voorwerpen en rykdommen voor onze beſchouwingen en beproevingen, dat geen duizende alderſchranderſte en aldernaarſtigſte Natuurlyke Hiſtoriſchryvers (met alle daar toe vereiſchte weten-

wetenſchappen en konſten begaaft) dit voorwerp zouden kunnen afwerken.

30.

Doordien ik tegenwoordig geen zaak in 't byzonder uitvoerig zal af handelen, gelyk ik na dezen zal doen, en dewyl ik nu maar het algemeen denkbeeld, dat myn Lezer behoort te vormen, van de groote Natuur, tracht te verryken, zal ik alleenlyk maar voorſtellen, welk een vreeſlyk lichaam aan onzen geeſt vertoont word, als hy al het water, dat op en door en in den geheelen aardkloot gevonden word, mitsgaders het water, dat altyd gedragen word, of onder de gedaante van wolken of miſt, nevels of dampen, boven en in de geheele damgkringachtige lucht, als ook het water, dat in alle vloeybaare ſtoffen, zelfs in de ſappen van menſchen, dieren en plantgewaſſen gevonden word, eens in een algemeen denkbeeld beſchouwt.

31.

Wie ſchrikt niet, als hy denkt aan de de onmetelyke plaſſen des verſcheiden grooten *Oceaans*, deszelfs diepe, onpeilbaare en onnaſpeurlyke gronden en grondelooze kolken, deszelfs ontelbaare verdeeling door naamen en Landſchappen afge-

geſcheiden, buiten-en binnenlandſche zeên, zeeboezems en baajen, de afgryzelyke en ten hemel ſteigerende of na den afgrond dalende golven, derzelver woeſtenyen, bewegingen, vloeden, ebben, draaykolken, en voorbyſtroomingen onder en over malkander; het onderſcheid van derzelver zoutigheid, geur, ſmaak, reuk; en verſcheide koleuren der zeên en zee-waters, derzelver heldere doorſchynentheid, in zo verre dat op zommige plaatzen een kleine ſchelp zeſtig vadem diep op de grond kan gezien worden; de verſcheidentheid des waters op een en de zelfde ſtandplaats der zee, na meerder of minder hoogte van de grond of uitvloeyende wellen of invallende vloeden of rivieren. Welk een verſcheidentheid van ebben en vloeden word op de kuſten waargenomen, welke ſpringvloeden en hooge en deerlyke watervloeden? De Onderzoekers vinden in het water van een en dezelfde Zee een groot onderſcheid van gewicht of zwaarte, en een aanmerkelyk onderſcheid in 't gewicht van 't water van onderſcheide zeên, ook een reuk en wonderlyke metaalachtige ſmaak in zommige deelen des grooten *Oceaans*; verſcheide gemeenſchappen door onderaardſche kol-

ken en onderaardſche vloeden van de eene zee met de andere, van zommige meiren en binnenlandſche zeên met de grote Zee. Behalven het zout worden veel ſtoffen in 't zee-water opgeloſt, geſmolten en gedragen, dewelke het zelve veele byzondere eigenſchappen en hoedanigheden byzetten.

32.

Wat zyn alom in de verſcheide deelen van de *Oceaan* al waar te neemen grouwzaame rotzen, klippen, en verſcheide gronden van byzondere zanden, kleyen, mergels, ſteenen en *mineralen*, banken voor oeſters, moſſelen, krabben, kreeften enz. groentens, kruiden, wieren en duizend zeegewaſſen, koraalen, paarlen, ambers, horentjes, ſchelpen van alderhande wonderlyke koleuren, teikens en gedaantens?

33.

Als een naarſtig Natuur-beſchouwer zyn aandacht laat gaan over de ontelbaare inwoonders der zee, de groote en kleine viſſen, ſchulpviſſen, ſchildpadden, zee-gedrochten als kleine Eilanden, de loop der viſſen, haar voedzel, voortteeling, en gebruik tot voedzel en dienſt der menſchen, het onnoemelyk getal van wurmen

men en onzichtbaare diertjes, levendige ſchepzeltjes en bloedelooze beesjes in zommige zeên, op ſtranden en gronden, of tuſſchen klippen en rotzen, waar is voor dezelve ooit gedaan werk te vinden?

34.

Als wy uit de grooten *Oceaan* aan land reiſen, en beſchouwen de binnenlandſche wateren, vloeden, rivieren, haar oorſprong en ontlaſtinge, haar goudryke gronden, haare overſtromingen en vruchtbaarheid voor dorre en dorſtige landen. Wat vinden wy hier wederom een ontelbaar getal van viſſen, haar tyden, haar loop, vangſt en aart na haar verſcheide gronden en aas; de meerder of minder bekwaamheid des waters voor bereiding van ſtoffen, tot dienſt van alderley konſten en ambachten? Welk een getal van zuurbronnen, kookende en lauwe fonteinen en wellen, *medicinale* en alderhande *minerale* wateren, poelen, putten, meiren, beeken, broeken, onderaardſche rioolen en wellen? Maar ik zal in al dit water niet langer voortroeyen, want daar zoude geen end aan te vinden zyn.

35.

Het groote Lichaam, dat wy de Aard-

kloot noemen, is (voor zo ver het uit vaſte en geen vloeibaare deelen beſtaat, en in zo ver als wy het zelve met de algemeene naam van Aarde kennen) het vierde en laatſte hoofdvoorwerp eener algemeene Beſchryving der Natuur. Deze onuitſprekelyke Klomp in deszelfs afmetingen en juiſte groote, omtrek of hoeveelheid te beſchryven, is hier de meening niet, maar ik geloof, dat het een Lezer (in die konſten onbedreven) vremt voor zal koomen, als ik in 't voorbygaan aan hem zegge, dat hem zoude konnen getoont worden, als dit lichaam in een ſchaal ingebeeld wierd, hoe veel het by waarſchynelyke onderſtelling zoude moeten weegen.

36.

Een naauwkeurig Beſchouwer van de groote Natuur kan dit laatſte hoofdvoorwerp der Natuurlyke Hiſtorie op vierderhande wyzen beſpiegelen. Eerſtelyk het oppervlakke des aardbodems met alle deszelfs verſcheide hoedanigheden en gedaantens, met betrekkingen of op de zee of op andere naaſtgelegene aardſche deelen, of op het geweſte des Hemels, daar de aarde in bewogen word, op de hemeltekens, zon, maan, planeten enz.

Mits-

Mitsgaders in een algemeene of byzondere afdeelinge en afmetinge, en duizend andere betrekkingen, te veel in getal om hier alle aangemerkt te worden.

37.

Als wy alleenlyk maar op de verſcheide ſtantsgelegentheden en gedaantens des oppervlakkigen Aardbodems naauwkeurig acht wilden geven, zouden wy in een ontelbaarheid vervallen, dewelke door geen duizend Natuurlyke Hiſtoriſchryvers te verrichten zoude zyn, of uitgevoert zoude konnen worden. Als iemant maar de gelegentheid of ſtant van een byzonder landſchap zoude trachten te beſchryven, zoude hy moeten afperken en bepaalen deszelfs grenſſcheiding door geburige zeên en Landſchappen, deszelfs omtrek, afmeting en grootheid, de inwendige verdeelingen van het landſchap na derzelver metingen, de ooſt- weſt- zuid- en noorder-zyden van gedachte Landſchap: de vlaktens, bergen en derzelver gedaanten, hoogtens, voeten, toppunten en omtrek, de valeyen, heuvels, rotzen, duinen enz. de regels en loop der bergen, de byzondere landſtreeken in dit landſchap gelegen. De hoofden, kaapen en uitſpringende punten, zee-boe-

zems, havens enz. van 't geheele Landſchap. De brandende, rookende en dampuitwerpende bergen, onderaardſche kolken, hoolen, de aardbevingen; de aaneenſchakeling en afſcheiding van het Landſchap in Eilanden of Byna-eilanden, de verſcheide ſoorten van grond, aardens, kleyen, mergels, zand, veenen, moeraſſen, ſtenige gronden. Welke *ſpecifyke* hoedanigheden dit landſchap eigen zyn, en derzelver verſchil in deszelfs verſcheelende landſtreeken. De boſſchen, wouden, broeken, jacht, viſſery, meiren, wateren, vruchtbaarheid en onvruchtbaarheid, en duizend zaaken durf ik niet eens aanhaalen, dewelke een Natuurlyk Hiſtoriſchryver in elk byzonder Landſchap heeft aan te merken, en dat alleenlyk maar voor zo ver hy deszelfs oppervlakkige ſtand-plaats beſpiegelt.

38.

Ten tweeden kan een opmerkend Natuur-beſchouwer de Aarde beſpiegelen, ten opzicht van deszelfs Inwoonders. Maar Hemel, welk een verſcheidentheid, welk een onnoemelyk getal doet zig hier op voor onze verbeelding? Wie heeft ons tot noch toe alle *Natien* opgetelt, of elke *Natie* in dien ſlag van onderſcheid,

waar

waar in zy van alle andere *Natien* verſcheelt, beſchreven? Ik zal van deze zaak aftreden, en om deszelfs ondoenlykheid maar voor oogen ſtellen de beſchryvinge des volks van een enkeld en byzonder Landſchap.

39.

In het beſchryven der Inwoonders van een enkeld of een byzonder landſchap, zoude een Natuurlyke Hiſtoriſchryver acht dienen te geven. 1. Op de Ingeboorene van outs. 2. Op de volkplantingen uit andere vremde *Natien*. En 3. Op de Inkomelingen; op de *temperamenten* van deze drie elk in 't byzonder, en hoedanig het *temperament* der volkplantingen door den aart des lands dampkringachtigen luchts en waters, gewoontens, voedzels enz. wierd verandert, in hoe veel tyd zulks door malkander genomen geſchiede, welke veranderingen de vremdelingen of inkomelingen daar onderhevig waren. Het verſchil des volks van elke Stad of Landſtreek in gedachte Landſchap, zo van *temperament* als alle andere toevallige eigenſchappen en hoedanigheden, de gedaante, grootte, lengte, dikte, poſtuur enz. door malkander genomen, de trekken van haare aangezichten tot onder-

ſcheid van andere *Natien*, derzelver *coleur*, hair, oogen, ooren, neus, mond, lippen, vlugheid, ſterkte, behendigheid, gezondheid en landziektens, derzelver gewoontens, zeden, loosheid, ſchranderheid, uitvindende kragt en vernuft, haar oprechtigheid, bedriegelykheid, onnozelheid, bygelovigheid, vryborſtigheid, openhertigheid, haar natuurlyke neigingen, uitſtekentſte deugden en ondeugden, driften, taalen, Godsdienſten, zeeden en plichten onder en tegen malkander, gedrag tegens vremdelingen; haar gewoonelyke ſpyzen, dranken, braſſeryen, ſoberheid, pracht, geleertheid, konſten, oeffeningen, koopmanſchappen, neringen en hanteringen of ambachten, haar Regeerwys en burgerſtaat, haar genees- en heelkonſtige oeffeningen, haare rechtsgedingen, feeſten, zegepralingen, en *cerimonien* in trouwen en begraven enz. Haare vrouwen, derzelver vruchtbaarheid of onvruchtbaarheid, haare oeffeningen, huiswerk, huisieraden, konſten en handwerken. Der mannen oorlogs-bedryf, kloekmoedigheid of bloohertigheid, haar bouwkunde omtrent woningen, ſchepen, rytuig en andere gevaartens; haar landbouw en byzondere manier daar

om-

omtrent, haar tydverdryf en vermakelykheden, ſpelen, danzen, zingen, haar verſcheide kledingen, elk in zyn trap van ſtaat, jaaren of eerampten, en duizenden van andere zaaken, dewelke in een naauwkeurige Beſchryving des volks van elk byzonder Landſchap aangemerkt moeten worden.

40.

Ten derden zoude een natuurlyke Hiſtoriſchryver de Aarde konnen beſpiegelen, ten opzicht der zaaken, dewelke zich boven op de aarde vertoonen, by voorbeeld: de dieren in haare geſlachten en ſoorten afgedeelt, de landdieren, land- en te gelyk water-dieren, de kruipende dieren, de bloedelooze dieren, de voor 't bloote oog onzichtbaare dieren, de vogelen, elk na den aart van 't landſchap en lucht, daar zy in voortgeteelt zyn; mitsgaders ten opzicht der plantgewaſſen, boomen, heesters, boomachtige heeſters, plantachtige heeſters, kruiden, bladeren, bloemen, vruchten, zaaden, by-of aanwaſſen, campernoeljes enz. Dewyl ik deze zaaken na dezen elk op haar plaats hoope te verhandelen, zal ik my tegenwoordig daar niet breder over uitlaten; maar merk eens op aandachtige Lezer, in welk een *Oceaan* van

menigvuldigheid en verſcheidentheid een Natuurlyk Hiſtoriſchryver zoude omdobberen, als hy zoude trachten aan ons mede te deelen een naauwkeurige beſchryving van de dieren en gewaſſen van elk Landſchap byzonder des geheelen aardbodems, als hy elk zoude beſchryven, na zynen landaart en byzondere hoedanigheden? Indien gy gelezen moogt hebben, wat ons alleen van de dieren ontdekt hebben, *Plinius*, *Dioſcorides*, *Ælianus*, de groote *Geſnerus*, de weergaloozen *Aldrovandus*, de vermaarde *Willem Piſo*, *Georgius Markgraaf*, *Carol. Cluſius*, *Franciſcus Hernandez*, *Joannes de Laat*, *Euſebius Nieremberg*, *Jonſton*, *Bochartus*, *Charleton*, *Willughbei*, *Rondeletius*, *Mouſetus*, *Wotton*, *Liſter*, *Rajus* en een menigte andere, zult gy wel toeſtaan, dat hier nog vry wat te onderzoeken is, 't geen wy geheel niet of zeer ſchraal weeten.

41.

De vierde manier, daar een Natuurlyke Hiſtoriſchryver zyn mede-hoofdvoorwerp de Aarde byzonderlyk door kan beſchouwen, is, wanneer hy in aanmerking neemt de zaaken, dewelke gevonden worden in de ingewanden der aarde,

na-

namentlyk de *metalen* en alderhande bergſtoffen en mynſtoffen, ſteenen, gibzen, aardens, mergels, en ontelbaare zaaken van die natuur. Laat nu de naamwyze en laatdunkende Schoolgeleerden, dewelke alles buiten de zaaken zelfs meenen te kennen uit haar ydele onderſtellingen, of zo genaamde oorzaaks-of Natuur-kunde, eens in deze groote klomp met ons intreden, en beſchouwen de vrezelyke dieptens der onderaardſche mynen en uitgegrave kuilen enz. Zy zullen zich datelyk in een doolhof van onkunde verwart en verlegen vinden, en haare ingebeelde kenniſſe zelfs beſtraffen en uitjouwen.

42.

Als wy den ontzachelyken Aardkloot in zyn geheele dikte, in een recht nederdaalende lyn tot aan onze tegenvoeters, eens overwegen, zullen wy zeer lichtelyk begrypen, dat wy van het inwendige geſtel des aarbodems maar zeer luttel weeten. Want als wy de Mynen van *Hongaryen*, van *Saxen*, en van *Peru* (die van alle de Bergwerken en aardgravingen de diepſte zyn) eens in acht neemen, zullen wy bevinden, dat wy ten opzicht van de diepte der aarde, tot aan zyn middelpunt

delpunt gerekent, nog naauwlyks op de eerſte trap zyn na beneden geklommen. Ik hebbe in *Boyle*, *Broen* of *Agricola*, voor dezen gelezen (dog de plaats en de rechte *Auteur* van deze drie is my ontſchoten) de lengte van de rechte nederdalende lyn, tot op de grond van de alderdiepſte Myn; maar ik hebbe echter zo veel wel onthouden (en ik zal het ook na dezen uit myne Aantekeningen eens opzoeken, en U, als ik van de bekende mynwerken handele, mede deelen) dat de diepte van de alderdiepſte Myn ten opzicht van de dikte des aardbodems, als een zeer dun ſchilletje of ſchorsje van dit overmatig gevaarte te achten is.

43.

Maar dat noch meerder de grootte des voorwerps van een algemeene Natuurlyke Hiſtoric, en onze deerlyke onkunde en erbermenswaardige onnozelheid met duizend monden uitroept, is, dat wy zelfs van dit dunne ſchilletje en ſmalbaſtig ſchorsje noch zo weinig weeten. Daar zyn immers na *proportie* van de geheele oppervlakte des geheelen Aardbodems maar weinig plaatzen doorgegraven. En 't geen noch veel aanmerkelyker is, wy hebben maar zeer weinig geleerde Mannen,

nen, dewelke de moeiten hebben gedaan van ons iets zonderlings mede te deelen van de plaatzen, dewelke gegraven zyn. Ik durf wel recht uit zeggen, dat wy maar een eenig Schryver hebben, namentlyk *Georg. Agricola*, dewelke ons iets, dat aanmerkens waardig is, van de Mynwerken heeft medegedeelt. Het is wel waar, dat zommige geleerde Lieden over de *metalen*, bergſtoffen, aardens, ſteenen enz. hebben geſchreven, maar van de berggroeven zelfs en de werktuigen daar in gebruikelyk enz. zeer weinig en gebrekgelyk. Zommige opmerkende Reizigers hebben eenige aanmerkingen nagelaten, en zommige Schryvers van *Duitſchland*, *Italien* en *Vrankryk*, als ook eenige andere hebben van de mynen in *Peru* hier en daar wat aangetekent, maar het is van weinig belang. Ik zal hier van alle andere zwygen, maar *Joſ. de Acoſta* is de eerſte, en de Heer *Frezier*, *Ingenieur* des Konings van *Vrankryk*, in zyne Reizen 1712. 1713. 1714. in *Weſtindien* gedaan, de laatſte van die gene, dewelke iets van belang hebben aangetekent van de Mynen van *Peru*.

44.

De meer gemelde Jeſuit *Jozephus de Acoſta*

Acoſta verhaalt, in het vierde Boek van zyne Natuurlyke Hiſtorie van Weſtindien, van de Mynen van *Peru* veel fraaye en aanmerkelyke zaaken. Het Gebergte van *Potoſi*, zegt hy, is gelegen in de *Provincie* van de *Charcas* in 't Ryk van *Peru* 21 en $\frac{2}{3}$ graad zuiderbreedte van de linie op het uiterſte einde van de *zona torrida*. Zo dat dit land na de hoogte des *pools*, daar 't op legt, getempert of heet behoorde te wezen, maar het is om de ſteigerende hoogte des lands en grouwzaame bergen daar zomtyds kouder als in *Vlaanderen*. Behalven de hoogte van het Land waajen daar in de Maanden Mey, Juny, July en Auguſtus koude en ongetemperde winden, dewelke zy daar *tomahavi* noemen. Deze winden zyn zeer verbolgen, koud, ongezond en onvruchtbaar, alles wegdrogende; in zo verre, dat nergens eenige vruchten, kruiden of zaaden van belang voortkoomen, en het is volgens zyn eigen Natuur en onvruchtbaarheid onbewoonbaar. Maar het zilver is 'er zo kragtig, dat het alle andere dingen na zich trekt, zo dat op dit gebergte een van de grootſte plaatzen van volkrykheid van ganſch *Peru* gevonden word.

Potozi,

45.

Potoſi, vervolgt hy, is van alle lyftocht en lekkerny vol op. Alle plaatzen en markten ſtaan vervult met fruiten, conſerven, banketten, keurlyke wynen, koſtelyke zyde ſtoffen, en alles wat raar en heerlyk is. Gelyk dit van veel andere Schryvers, dewelke na *de Acoſta* geſchreven hebben, ook beveſtigt word.

46.

De Acoſta zegt, dat de koleur van de vermaarde berg *Potoſi* wat na 't donker ros trekt, dat de zelve van verre zeer aangenaam voor 't gezicht opryſt als een zuiker-brood, en boven alle de andere bergen, dewelke daar by of omtrent ſtaan, het hoofd uitſteekt; dat de zelve in de hoogte in een punt eindigt, en onder aan zyn voet een myl in 't rond is, en dat van het opperſte van de berg tot deszelfs laagſte voet een vierdedeel van een ſpaanſche myl uitmaakt. De Mynen van de berg *Potoſi* wierden ten tyde van de (*a*) *Yncas*, dewelke Heeren van *Peru* waren, voor de tyden der Spanjaarden niet bereidt nog

(*a*) Ziet wat de geleerde Heer *Iſaak Verburg* hier van geleert heeft in een aanhangzel achter de Reisbeſchryving van de Heer *Frezier* in 't jaar, 1718 vertaalt en hier tot Amſterdam in 4°. gedurkt.

nog gegraven, maar doen wierd in de mynen van *Porco*, dewelke zes mylen van de berg *Potoſi* afleggen, gearbeid. Ja zelfs na dat de Spanjaarden twaalf jaar in *Peru* gewoont hadden, zyn de overryke mynen van de vermaarde berg *Potoſi* eerſt gevonden.

47.

De ontdekking van de zeer ryke zilvermynen van de berg *Potoſi* verhaalt *de Acoſta* op de volgende wys. Een Indiaan genaamt *Gualpa*, geboren in het land van *Cuſco*, klom op een zeekeren tyd op den berg *Potoſi*, en moeſt zig op zommige plaatzen om deszelfs ſteilte aan de takken der wilde boomen, dewelke daar *quinua* genaamt worden, daar dezen berg in dien tyd byna over al mede bedekt was, hier en daar zomtyds vaſthouden, en zelfs enigzins mede optillen. Hy greep onder anderen een tak, aan dewelke zich gewortelt hadde een zilvere ader, die zedert de naam van de ryke zilver-ader behouden heeft. Deze tak volgde uit de grond hem na, en hy ontdekte (als kenniſſe van die zaaken hebbende, en lang by de mynen van *porco* verkeert hebbende) dat de plaats des wortels met een ryke *minerale* ſtof voorzien was, hy nam eenige ſtukken mede,

mede, dewelke hy tot *porco* door het vuur beproefde, en uitnemend ryk van zilver bevond. Hy behielt dit geheim een maand lang voor zich alleen, en groef dagelyks ſtukken van dit ryk *Mineraal*, tot dat eindelyk een ander Indiaan, genaamt *Guanca* en geboren in de valey van *Xauxa*, dewelke binnen de grenſſcheiding van de ſtadt *de los Reyes* legt, en die een gebuur was van voorgemelde *Gualpa*, kwam te ontdekken, dat *Gualpa* in alles toenam, daar hy te voren armelyk leefde. Mitsgaders dat de *mineraal*-ſtof, dewelke *Gualpa* bereide, verſcheiden was van het zilver-*mineraal* of erts van *Porco*. Om deze reden plaagde *Guanca* onzen goeden *Gualpa* zo lang, tot dat hy hem eindelyk deelgenoot van deze heimelyke ſchatkiſt maakte, echter onder dit beding, dat *Guanca* voor zyn deel zoude genieten een andere zilvere ader, die mede heel ryk was, en die hy behalven de eerſte ondertuſſchen noch ontdekt hadde, maar wiens erts harder en zwaarder te bewerken was.

48.

De Alderrykſte Schatkiſt, dewelke zo wel voor als na dien tyd op de geheelen aardbodem bekent is geweeſt, was toen in handen van twee overwonnelingen en

ellendige Indianen, maar zy twiſteden wel haaſt om het verſchil van de Erts, en *Guanca* ontdekte aan zyn Meeſter het geheim. De Meeſter van den ondankbaaren en ontrouwen *Guanca* was een Spanjaart, dewelke *Villaroel* genaamt was en in *Porco* woonde.

49.

De Wet des Konings van *Spanjen* geeft aan de geen, die een ryke ader ontdekt, een recht, dat hy eenige roeden in den omtrek voor zich zelven mag afteikenen en afperken, gelyk ook datelyk de Spanjaart *Villaroel* met behulp van zyn knegt *Guanca* verrichte, daar de rykſte Erts gevonden wierd, te weten in de ader van de eerſte ontdekker *Gualpa*. Hier blyft zodanig een ontdekker Heer en eigenaar van, mits dat hy de geheele Myn aan 't Koninglyk gerecht openbaart en getrouw aangeeft, en aan de Koning de vyfde penning van alles dat hy uitkookt betaalt.

50.

Deze eerſte aangeving en openbaring van de rykdommen van den berg *Potoſi* is door *Villaroel* en *Guanca* geſchiet op den 21 April in 't jaar 1545. Zeer kort na deze ontdekking wierd noch een derde

ader

ader gevonden, dewelke uitnemend ryk was, dog de Erts van de zelve was zo hart als vuurſteen. In het zelfde jaar 1545 wierd op den 31 Auguſtus noch een vierde zilver-ader ontdekt, *mendieta* genaamt. En deze vier aderen zyn de rykſte, die tot noch toe op den geheelen aardbodem ontdekt zyn geweeſt. In de eerſte ontdekte en rykſte van deze vier aderen ſtont het metaal een ſpiets lengte in de hoogte over einde, op de wys als rotzen, die boven de aarde als de tanden van een kam uitſteken, en zulks ter lengte van driehondert voeten en dertien voeten in de breedte. Het metaal was zo ryk, dat de helft van deszelfs Erts byna zilver was. De rykdom van dit metaal duurde in de diepte vyftig en zeſtig mans lengtens, op welke diepte het onzuiverder wierd. Deze ontdekking geſchiede, terwyl *Karel* de V Keizer van *Duitſchland* en *Monarch* van *Spanjen* was. Het gerucht, dat zich overal van deze ontdekking verſpreid hadde, lokte van alle kanten de Spanjaarden na *Potoſi*, zo dat aldaar in weinig tyd een groote plaats vol Inwoonders zich vertoonde.

51.

Onder de alderrykſte Mynen, daar de Oude van geſchreven hebben, is die de

rykſte daar *Plinius* van melt, dewelke in de *Pirineeſche* gebergtens van *Spanjen* door *Bebelo* eerſt is ontdekt, die aan zyn Eigenaar *Hannibal* dagelyks drie hondert ponden zilver uitleverde, te weten ponden van twaalf oncen; maar deze hadde geen overeenkomſt in rykdom by de aderen van *Potoſi*. Want het blykt uit de Boeken des Konings van 't huis der *contractatie* (daar 't zelfde opgeteikent word) dat in de tyd, dat de *Licenciaat Polo* regeerde, alle Zaterdag alleen voor de vyfde penning des Konings van *Spanjen* afgedeelt wierden veertig duizend ſtukken van achten. Zo dat dagelyks uit deze Myn uitgelevert wierden dertig duizend Ryksdaalders, daar de myn *Bebelo* maar ruim tien duizend guldens dagelyks konde uitleveren, behalven dat de ſchat van *Potoſi* wel verdubbelt moet worden, dewyl de helft in dien tyd wel verzwegen en niet aan 't Boek des Konings aangegeven wierd, maar onder de Indianen en Spanjaarden bleef; gelyk zulks by *de Acoſta* zyn tyd in *Peru* over al zeer wel bekent was.

52.

De grootſte verhindering, dewelke belet, dat de ſchatten niet uit de Mynen ge-

gehaalt konnen worden, is het water, dat uitgeemmert moet worden, daar *Potoſi* vry van was, en de mynen van *Porco*, die anders zeer ryk zyn, overvloedig mede gekwelt wierden, gelyk ook in ouden tyd de mynen van *Bebelo*, na het getuigeniſſe van *Plinius*. De myn van *Bebelo* in *Spanjen* was vyftien hondert treden diep, en gedurig vol water, en die van *Potoſi* by de tyd van *de Acoſta* twee hondert mans lengten of vademen. Alle de vier erts-aderen van *Potoſi*, zegt *de Acoſta*, zyn aan de ooſt zyde van de berg, daar de zon opkomt, en zy loopen van 't noorden na 't zuiden, zynde nu op haar breedſte zes voeten, en op haar ſmalſt een ſpan breed; aan de weſtzyde van de berg worden geen mynen gevonden. Daar zyn kleindere takken, die van deze groote voortkoomen. Elke ader heeft verſcheide mynen of groeven, en deze behooren aan verſcheide eigenaars, na welker naamen zy genoemt worden. De grootſte Myn is 80 Spaanſche ellen en de kleinſte van vier. Meer als tachtig ellen word aan niemant toegeſtaan om te graven. In de ryke ader zyn achtenzeventig mynen, in de ader van *Centeno* 24 mynen enz.

53.

Myn beſtek verbied my, waarde Lezer, om verder af te weiden, en van de andere Mynen van *Weſtindien* te ſpreken; verwacht op een andere tyd naauwkeuriger en overvloediger beſchryving zo wel van de Mynen van andere landen, als van die der *Spaanſche* en andere *Weſtindien*. Deze zyn zo verſcheiden en zo veel in getal, dat het uw geloof, indien gy des onkundig zyt, te boven zal gaan. Maar de tegenwoordige rykdom der ertzen is lang zo groot niet, en ook zo gemakkelyk niet om uit te meubelen, als de menſchen zich hier gewoonlyk wel inbeelden. De berggroeven en viſſeryen van goud, de Mynen van koper, zwavel, zout, ſteenen, kwikzilver, zeilſteen, en veel andere bergſtoffen, die daar gevonden worden, zyn zo overvloedig, dat ik aan de zelve op deze plaats niet durf raaken, veel minder aan de bergwerken van *Hongarien*, *Meiſſen*, geheel *Duitſchland*, *Vrankryk*, *Engeland*, *Spanjen*, *Italien*, de diamant-groeven van Indien enz.

54.

Ik heb genoeg getoont om te doen begrypen, dat een naauwkeurige beſchry-

ſchryving, door een natuurlyke Hiſtoriſchryver van het ontzachelyke voorwerp (namentlyk de Berg- en Aard-groeven, en derzelver verſcheide bergſtoffen, dewelke op de geheele aardkloot gevonden worden en geopent zyn) een onderneming is, daar duizende geleerde pennen haare kragt op verſlyten zouden, en dat wy zeer weinig weeten van deze zeer dunne ſchil of ſchors in zyn omtrek over de geheelen aardbodem aangemerkt.

55.

Wy moeten ons niet inbeelden, dat een metaal-ader, 't zy van goud, zilver, kooper, tin, *cinaber* enz. niets anders zoude behelzen, als dit eenige metaal of *mineraal*, te weten of goud, of zilver, kooper of tin, of loot of kwikzilver; ô neen myn verſtandige Lezer, de ertzen van deze metalen verſcheelen in duizende van omſtandigheden zo oneindig veel van malkander, dat zulks uwe gedachten voorby zoude vliegen. De Heer *Frezier* zegt. De ſteenen van de mynen, de erts, (of om de taal van *Peru* te ſpreken) het metaal, waar uit men het zilver haalt, zyn niet altyd van dezelve hoedanigheid, beſtendigheid en koleur. Daar zyn 'er 1. Blank en grauw, gemengt met roſſe

vlekken als uit de mynen van *Lipes*. 2. Word daar gevonden zwarte aarde of erts, dit is de rykſte, en met loot gemengt. 3. De alderrykſte erts is insgelyks zwart, en word root als zy tegen yzer gewreven word. 4. Daar is erts die ſterk glinſtert, maar is zeer arm. 5. Daar is geelrode. 6. Daar is groene. 7. Daar is zilverdradige. Dus ver de Heer *Frezier*. Gy ontmoet duizende van *coleuren*, duizende van alderhande ſteenen, aardens, gibzen, mergels, criſtallen, *marcazitaas*, *antimonien*, *cinabers*, *vitriolen*, half- en geheel-rype metalen, zwavels, koolen, *cobolten*, *arſenicaas*, *zandaracaas* enz. in zo ver dat gy niet weet, waar gy u wenden of keeren zult, om uw vereiſchte metaal, daar het om te doen is, uit te kooken; en de werktuigen, die daar toe noodig zyn, en daar op verſcheide wyzen toe gebruikt worden, gaan uw verwachting te boven: ik zal nog maar iets zeggen.

56.

De Myn-aderen loopen gemeenlyk na de diepte, en zyn zeer zwaar te vervolgen, en om daar by te koomen hebben de Spanjaarden in de berg *Potoſi* gaten gegraven aan de voet van de berg,

die

die na de ader toeleiden, dwars in dezelve. Deze wegen zyn een mans langte hoog en acht voet wyd, en honderde ja duizende vademen lang, en hier door brengen zy de gegraven metaal-aarde na buiten, mits betalende aan den Eigenaar dezer wegen een vyfde part van alle de metaal-aarde of erts. De metaal-aarde of erts is ſteen, en word met yzere koevoeten en andere brekende *inſtrumenten* aan ſtukken geſlagen en uitgehakt, en word dan op ladders van oſſe-leer in een kleed op de rug na de dwarswegen opgetorſt, dikwils ter hoogte van tweehondert vademen, eer zy aan de uitgaande dwarsweg koomen, geſchiedende dit alles in 't donker buiten eenige dag en met kaarslicht. Ziet *de Acoſta*.

57.

De Heer (*a*) *Frezier* zegt, dat de Mynen, die tegenwoordig het meeſte zilver geven, zyn die van *Oruro*, een klein ſteedtje 80 mylen van *Arica* gelegen. 1712. ontdekten zy tot *Ollachea*, niet verre van *Cuſco*, een zo ryke Myn, dat zy byna een vyfde zilver uitleverde, maar zy is nu maar gemeen. Na deze volgen die van *Lipes*, die het zelfde lot gehad

I 5 heb-

(*a*) Ziet *Frezier* Reis door de Zuid-zee.

hebben. Eindelyk die van *Potoſi* geven weinig, en ſlepen veel onkoſten na zich door haar groote diepte.

58.

Gelyk ik nu lichtelyk al te overvloedig getoont hebbe, dat het Geheel-al of de groote Natuur een voorwerp is, dat in geen algemeene Hiſtorie of Beſchryving kan vervat worden, om deszelfs grootheid en veelvuldigheid van Natuurlyke Schepzels, is in tegendeel de kleinheid en deelbaarheid der ſtoffelykheid van elk ſchepzel ook te ryk en te onbepaalbaar, om beſchreven te worden na haare waarachtige geſteltheid, en ik zal u toonen, dat al zo weinig als wy de groote Natuur kennen in deszelfs uitgeſtrektheid, even zo veel voor ons verborgen is deszelfs waare geſchapenheid in het zo genaamt oneindig klein.

59.

Het gezag van *een* naarſtig en naauwkeurig onderzoeker moet by een man, die recht verſtandig wil handelen, meer gelden als de redentjes van duizend ſchoolgeleerden, dewelke of nooit eenige proeven gedaan hebbende, of eenige weinige proeven van de groote Natuur-beſchouwers overgenomen hebbende, uit onder-

ſtel-

ſtellingen en harſſen-gedrochten, ſtout en onbeſchaamt over alle de zaaken der Natuur haar oordeel vellen. Dat gezag moet echter niet verder als op ons geloof werken, dat is: wy moeten de bevindingen en de proeven, dewelke een groot Natuurbeſchouwer verhaalt zelfs gedaan te hebben, met een goed vertrouwen aanneemen, maar zo ras als zodanig een Man (al was hy ook de grootſte van alle de Natuurbeſchouwers) uit deze proeven begon te redeneren, en onbeproefde zaaken uit deze *data* te beſluiten, en gevolgen te trekken, moeten wy ons met deszelfs groot gezag niet bekreunen, maar onze eigen toetſteen en zeef gebruiken, en het licht de waare Reden, die Godt ons daar toe geſchonken heeft, gehoorzaamen, en door deszelfs oordeelend vermogen ontdekken de waarheid of valsheid zyner redenkavelingen, gemaakte gevolgen en beſluiten.

60.

De roemruchtige *Robertus Boyle* heeft zo veel gezag by de geleerde Wereld verworven, dat niemant aan de ondervindingen, waarnemingen en proeven, dewelke hy heeft nagelaten, tot noch toe heeft willen twyffelen. Ik zal eenige proeven van dezen grooten Man aanhalen, om te bewy-

bewyzen de onnaſpeurlykheid van het onbegrypelyk klein zommiger ſtoffelyke deelen.

61.

Ik leide een greintje gevylt koper, zegt de Heer (*a*) *Boyle*, in een ſchaaltje, dat van de uiterſte naauwkeurigheid en raddigheid was; en dewyl ik dit metaal hadde uitgekoren, om dat het zelve in de meeſte ſmeltvochten uitlevert een zeer kennelyke en volle blauwe koleur, hebbe ik het zelve laten ſmelten, niet in ſterk-water of konings-water, maar in geeſt van *Ammoniac*-zout, om dat deze uit een pis-zout beſtaat, en dat andere proeven my geleert hebben, dat de pis-zoutige ſmelt-vochten veel hooger koleur uit het koper haalen, als de zuure ontbind-of ſmelt-vochten. Ik ſtorte in een hooge of lange ronde glazen-pyp van vier duim over zyn *diameter*, overvloedig veel van deze geeſt van *Ammoniac*-zout, op dat het geheele greintje koper ontbonden en geſmolten zoude worden; dit geſchiet zynde, goot ik de geheele glaze buis vol regenwater, waar door de koleur een weinig bleeker wierd, doen goot ik dit vocht over in een afgewogen vat, en woeg

(*a*) *Vid. ejus tractat. de mira ſubtilitate effluviorum.*

woeg het gekoleurde vocht, en bevond dat een grein koper zich zodanig liet verdeelen, dat 28534 greinen water daar door gekoleurt wierden. Maar dit is noch niet genoeg, want de Heer *Boyle* toont behalven dit alles, dat als wy op de uitgeſtrektheid der ſtoffelyke deelen letten, zo van het water als het koper, dat het *volumen* van een en het zelfde gewicht van water en koper zo veel is als negen op een; dat is, dat een grein water negenmaal zo veel plaats beſlaat als een grein koper. Als wy dan de 28534 grein water, dewelke van een grein koper gekoleurt zyn, *multipliceren* door negen, zullen wy bevinden, dat een deeltje koper zyn koleur uitreikt aan 256806 evengelyke deelen water, welker uitgebreitheid van elk even groot is als de uitgebreitheid van het greintje koper. Maar dat noch meer is, dit gekoleurt water konde noch eens zo veel klaar water verdragen, zonder zyn blauwe koleur in 't geheel te verliezen, hoewel dezelve zeer flauw en bleek was. Waar uit volgde, dat een greintje koper de koleur konde uitreiken, en zich vervolgens laten verdeelen aan zo veel even groote deelen waters tot een getal van 513612 deelen.

De

62.

De Heer *Boyle* liet ook een ſtuk Amber de grys van hondert grein aan een naauwkeurig ſchaaltje hangen, en ſchoon dit ſchaaltje op een klein gedeelte van een greintje overwicht zoude doorgeſlagen hebben; bleef het zelfde drie dagen en een half in zyn balans ſtaan, ſchoon de amber het geheele vertrek met welriekende deelen in al dien tyd hadde vervult. Op een andere dag liet hy in de plaats van amber een ſtukje *aſſa foetida* of duivels drek aan het ſchaaltje hangen, en het zelve hadde in vyf en een halve dag niets zichtbaar van zyn gewicht verloren, niet tegenſtaande het al dien tyd de omgelegen lucht, daar het in hing, met ſtinkende deelen hadde vervult.

63.

Indien gy vermaak ſchept Lezer, om zelfs een proef te neemen van de onbegrypelyke deelbaarheid zommiger ſtoffen, neemt een grein amber de grys, anderhalf grein ſpierwit civet, een half grein muſcus van *Tunquin*, en twee druppelen gediſtilleerde oly van kaneel, mengt en ſtampt dit met dertig grein witte broodzuiker tot een poeyertje, neemt van de alderbeſte *Bearne-Toſſaan* wyn acht pond,

pond, ſtort uw poeder daar in, en laat dit in een zeer dichtgeſloten fles een jaar lang in een kelder ſtaan, gy zult bevinden, dat het eene greintje amber de grys niet alleen zal doorſteken door al de wyn, maar dat zelfs een thee-kopje van deze wyn een geheele boutelje friſſe wyn zal *ambrizeren*, en als al uw eerſte wyn is opgebruikt, en gy de fles wederom met acht pond verſche *Toſſaan* wyn opvult, na verloop van eenige weeken zult gy wederom bevinden, dat alle uw *Toſſaan* wyn op nieuw *geambrizeert* is, en zulks tot verſcheide reizen toe. Deze proeven door my zelfs genomen, en aan andere Liefhebbers getoont, beveſtigen de proeven van de Heer *Boyle* ten vollen.

64.

Om de ongeloofelyke kleinheid der uitwaaſſemende lichaamen te beter aan te dringen, verhaalt de Heer *Boyle* op verſcheide plaatzen verſcheide bekende voorbeelden van honden, dewelke aan de prent of voetſtappen van haazen en ander wildt, aan de plaatzen daar patryzen en ander gevogelte gezeten heeft, en aan de voetſtappen van haar meeſter, zelfs eenige uuren na dat dezelve betreden zyn, reuk ontvangen, en dervelver

rui-

ruikende deelen in haare neusgaten ontmoeten.

65.

Het alder verwonderens waardigſte voorwerp, dat een Natuurlyk Hiſtoriſchryver in het ongeloofelyk klein voorkomt, zyn de ontdekkingen der onuitſprekelyke kleine levendige ſchepzeltjes, gedaan met vergroot-glazen door de vermaarde Heeren *A. v. Leeuwenhoek*, *Rob. Hooke*, *F. Redi*, *Malpighius*, *Bonanni*, *Langius* en andere. Deze Heeren hebben getoont, dat in de natuur gevonden worden diertjes en levendige ſchepzeltjes van zodanig een ongeloofelyke kleinheid, dat dezelve niet alleen het ſcherpſte gezicht ontwyken, maar nooit als met het alderkeurlykſte en wel geſchikſte vergrootglas konnen gezien worden. En't geen de kleinheid van zodanig een beesje het alderverwonderlykſt maakt, is dat zelfs het alderkleinſte diertje voorzien moet zyn met alderhande verſcheide deelen, die tot deszelfs beweging, leven, voeding en voortteeling noodig zyn. (*a*) Deze dieren moeten volgens de bekende wegen der natuur begiftigt zyn met een mond, maag, darmen, hart, aderen, flag-

(*a*) *Vid. Jo. Conrad. Peyeri Merycologia.*

ſlagaderen, harſſens, ſpieren, zenuwen, vochten, bloed, lucht, en veel andere deelen.

66.

De Heer *A. van Leeuwenhoek* getuigt, dat hy in eene druppel peper-water, daar drie dagen peper in uitgetrokken was, had waargenomen ten minſten 8280000 levendige ſchepzeltjes. Ik verzoek, dat myn Lezer hier de onvoorzichtigheid niet begaat, van de waarneming van dezen Heer te verwerpen uit onkunde, gelyk dagelyks gebeurt. De Heer *R. Hooke* heeft diertjes ontdekt, dewelke in de omtrek van een eenige druppel een getal uitleveren van tienmaal hondertduizend milioenen, en een iegelyk van deze diertjes moet voorzien zyn met de vereiſchte deelen, van *Peyerus* te voren opgetelt.

67.

Op dat nu myn Lezer eenig licht mag ontvangen, op welk een wyze dit getal word opgemaakt, gelieft hy zich voor te ſtellen, dat een lang glazen pypje (tienmaal fynder als een menſchen hair) met een honderdſte part van een eenig druppeltje vervult is, en dat wederom de honderdſte part van 't pypje beſchouwt

zynde, dit wederom in een zeer klein part verdeelt kan worden; en over de diertjes (zich in dat deel bevindende) een overſlag gemaakt zynde, konnen alle de diertjes, dewelke in de geheele droppel zyn, door *additie* tot een zeker getal gebragt worden, in welk getal die Heeren dan altyd waarneemen het minſte getal. Uit deze en duizend andere voorbeelden, dewelke ik nu voorby zal gaan, kan myn Lezer wel zien, dat het voorwerp van een algemeen Natuurlyk Hiſtoriſchryver (zo wel ten opzicht van zyn *onbegrypelyk klein* als zyn *onbepaalbaar groot*) ontoegangkelyk voor de geeſt en arbeid van *een* Schryver is, en dat vervolgens de Natuurlyke Hiſtorie van *Plinius* niets minder is, als een Hiſtorie van de geheele groote Natuur. Daarom zal ik over twee maanden (behalven veel andere zaaken) handelen van de verſcheide ſoorten van Natuurlyke Hiſtoriſchryvers, haar onderſcheid en betrekkelykheden enz.

Van

Van de Wetten der Natuurlyke Hiſtoriſchryvers.

1.

OP dat een Natuurlyk Hiſtoriſchryver zyn werk tot een gelukkig en vruchtbaar einde zoude brengen, is het noodzakelyk, dat hy zich verbinde aan zodanige wetten en voorwaarden, dewelke, als hy dezelve waarneemt, zyn werk de vereiſchte hoedanigheden van een Natuurlyke Hiſtorie konnen byzetten.

2.

De *eerſte* regel of wet voor een Beſchryver der Natuur moet zyn. *Dat hy de Schepzels of zyn voorwerpen zodanig moet beſchryven als zy inderdaad zyn, en als die in de Natuur gevonden worden.* Als een Natuurlyk Hiſtoriſchryver ons harſſengedachten, monſters en zaaken verhaalt, dewelke de fabel of het bygeloof hebben gedroomt; of wanneer hy de zaaken beſchryft, gelyk zy aan de bloote zinnen voorkoomen, gelyk de Maan als de bol van zyn hoed, de Zon wat grooter, en de Sterren gelyk wy die zien. Of dat een Natuurlyk Hiſtoriſchryver een zaak

als buiten hem beſtaande beſchryft, dewelke nergens te vinden is als in het denkbeeld der menſchen, en duizend diergelyke zaaken, zondigt hy tegens deze Wet.

3.

De *tweede* Wet, daar een Natuurbeſchryver zich aan moet onderwerpen, is. *Dat hy alle ingenomene wetenſchappen, opinien en vooroordeelen afleid, en alleen zich door de Natuur en hoedanigheid van zyn voorwerp laat als by de hand leiden.* Als wy eens nader overweegen en herdenken, hoe zeer de ingezogene vooroordeelen (verkregen in onze jonkheid door omgang, door vertelling, door ſchoollesjes, door leermeeſters, door 't lezen van verkeerde boeken, door omgang met vremde *natien*, geleerde lieden, bygeloovige leugenaars) met ons als opgroeyen; hoedanig onze begeerlykheden na gelt, eer, welluſten en neigingen ons verblinden, hoe wy ons verſlaven aan manieren en gewoontens, met welk een ontzach wy alles aanhooren, en als *Orakels* aanneemen en inpotten, dat wy van groot-achtbaare Mannen hooren verklaren, hoe kragtig onze driften ons van 't rechte ſpoor konnen verbyſteren, hoe de waan-

waanwysheid, laatdunkentheid en zotheid ons omringen, hoe licht wy aan deze of gene *Secte* vervallen en onder een vlag geraaken, hoe onvermogend onze Geeſt is en hoe ryk de zaaken zyn, hoe weinig kenniſſe, voorzichtigheid en gedult wy hebben om onze proeven en waarnemingen wel aan te leggen, en hoe veel daar toe van noden is, dan zullen wy de noodzakelykheid van deze voorwaarde lichtelyk bevroeden.

4.

De *derde* Wet, dewelke een Natuurlyk Hiſtoriſchryver in acht moet neemen, is, *dat hy de ſtellige eigenſchappen der ſchepzels nimmer moet verwarren met de betrekkelyke eigenſchappen, vermogens en hoedanigheden der zelve.* Alles dat van een zaak afgenomen zynde, de zaak vernietigt en aangevoegt ſtelt, word onder de ſtellige eigenſchappen getelt. Alles dat van een zaak af en op een andere tyd aan kan zyn, noemen wy de toevallige hoedanigheden. Alles dat tot zyn zodanig zyn in een zaak het tegenwoordig zyn van een andere zaak (daar het betrekking op heeft) vereiſcht, moet onder de betrekkelyke hoedanigheden en vermogens eens zaaks geſtelt worden. Als wy in

de beſchryving der Natuurlyke ſchepzels in de onderſcheidentlyke kenniſſe dezer hoedanigheden en eigenſchappen verwart zyn, zullen wy aan de zaaken vermogens, eigenſchappen, krachten en hoedanigheden toeſchryven, die niet als zodanig in de zaak zyn, maar dewelke gehuisveſt zyn in het punt, daar de eigenſchappen van twee verſcheide zaaken door betrekking in zamen vloeyen. Deze dwaling is zo algemeen en gevaarlyk, dat zy meeſt alle menſchen, hoe geleert en voorzichtig zy ook zyn, onwetende en ongevoelig bekruipt, gelyk ik na dezen zal toonen.

5.

De *vierde* wet eener Natuurlyke Hiſtorie ſtelt de *ordre* der Natuurlyke ſchepzels, dat is: *de zaaken, dewelke beſchreven worden, moeten in algemeene hoofdgeſlagten verdeelt worden, en elk hoofd-geſlagt wederom in zyn onderhorige geſlagten, en die wederom in haare ſmaldeelen of ſoorten, alles geſchikt na de ordre der Natuur zelfs.* Als een Natuur-beſchouwer de Natuurlyke Hiſtorie van zyn land of een ander landſchap zoude trachten te beſchryven, zoude hy zyn werk moeten verdeelen in zodanige hoofd-verdeelingen, als

als de Natuur zelfs verdeelt is. By voorbeeld. 1. De Hemel, Sterren, Zon, Maan enz. met derzelver geſtaltens, vermogens en betrekkingen op dat landſchap enz. 2. De Dampkringachtige lucht met alle deszelfs veranderingen en betrekkingen op gemelde landſchap, deszelfs inwoonders, dieren, gewaſſen, vruchtbaarheid enz. 3. De wateren des lands, de zeên, rivieren, ſtroomen, fonteinen, putten, wellen, meiren, poelen enz. En 4. De aarde, benevens alles wat daar boven op gevonden word, als menſchen, dieren, gewaſſen, en 't geen daar in door ingravingen ontdekt mag zyn, als Metalen, bergſtoffen, ſteenen enz. Zodanig een verdeling heeft de Hoog-Edele *Robertus Boyle* eenige tyd voor zyn reis na den hemel zelfs ontworpen. De verdeling en ordre, dewelke een Beſchryver van een eenig Natuurlyk ſchepzel, of van eenige andere geringe gedeeltens der Natuur, moet waarneemen, zal ik mededeelen, als ik van de byzondere Natuur-beſchryvers en derzelver onderſcheid handele. En ik geloof, dat op dien tyd de nuttigheid van deze onze vierde Wet genoeg zal blyken.

6.

De *vyfde* Wet voor een Natuur-ontvouwer is: *dat hy de Natuurlyke Hiſtorie in haar grensſcheiding zorgvuldig bepaalt en bewaart.* De opmerkende Lezer begrype hier, dat de eenvoudige, waarachtige en zeer omſtandige Beſchryving van een Natuurlyk Schepzel of ſchepzels altyd moet geſcheiden worden, en voor deszelfs Natuurlyke Hiſtorie gehouden worden, en alles het welk daar tot nader verklaring word bygevoegt uit de oorzaak- en gewrochts-kunde, of uit de *Phyſica* of zo genaamde Natuur-kunde, of tot dienſt en gebruik uit de konſtbeſchryving of ambachten, of tot uitlegging van derzelver groote vermogens, omtrek, inwendig geſtel uit meetkunde, werktuig- en bewegings-kragtkunde, ſtoffcheikunde, en de groote menigte wetenſchappen en konſten, dewelke dienareſſen der Natuurlyke Hiſtorie zyn. In zodanige omſtandigheden, zeg ik, moet elke dienſtbaare wetenſchap in haar eigen betrekking bygevoegt en beſchouwt worden, en geenzins verwart met en onder de Natuurlyke Hiſtorie voorgedragen of misbruikt worden; veel minder moeten deze dienſtbaare wetenſchappen of konſten onder mal-

malkander verwart, en de een in de andere ingelyft aangelegt worden, gelyk zulks dagelyks geſchiet.

7.

De *zesde* Wet is, *dat een natuurlyk Hiſtoriſchryver niets beſchryft, als dat hy zelfs gezien en bevonden heeft, of onfeilbaar weet zodanig bevonden te zyn.* Het is niet mogelyk, dat een Beſchouwer der Natuurlyke ſchepzels, dewelke een NatuurlykeHiſtorie van zyn eigen land, of van een land daar hy na toe gereiſt is, beſchryft, alles zelfs zo van naby kan beſchouwen, waarneemen en beproeven, als nodig ter beſchryving is, maar hy moet zorg dragen, van zodanige perzoonen (dewelke hy ter onderzoeking der Natuurlyke zaaken aanſtelt) uit te kiezen, daar hy volkomen ſtaat op kan maaken, en hy moet de Schryvers, dewelke hem zyn voorgegaan, en daar hy licht en kennis door ontvangen heeft, aantekenen, benevens de tyd in dewelke zy geleeft hebben; en openhertig belyden, door wie en van welke medehelpers hy tot deze kenniſſe dier Natuurlyke zaaken gekomen is, op dat zyn Lezer met onderſcheid mag konnen oordeelen, wat hy zelfs of andere voor hem ontdekt hebben enz.

8.

Een natuurlyk Hiſtoriſchryver moet als een *zevende* voorwaarde of Wet waarneemen, *dat hy alle de Natuurlyke ſchepzels, dewelke hy beſchryft, moet waarneemen van haar eerſte generatie en geboorte tot aan haar ondergang, met alle de veranderingen, dewelke in die tuſſchentyd aan dezelve gebeuren.* Hoe noodzakelyk deze Wet is, getuigen de Beſchryvingen der Dieren, *Inſecten*, Planten, *Mineralen*, *Metalen* enz.

9.

Wy moogen als een *achtſte* Wet voor een Natuur-Beſchryver ſtellen, *dat de ſchepzels uitgebeelt worden door het onafſcheidelyk kenteken, waar door zy van alle andere ſchepzels verſcheelen, en hy moet aan dezelve naamen met omſchryvingen toeeigenen, daar dit onafſcheidelyk kenteken door uitgedrukt word.* Want dewyl de Aaloude deze voorwaarde verwaarlooſt hebben, zyn haare Nakomelingen in onzekerheid geraakt, welke zaaken het eigentlyk waren, die zy menigmaal met een enkelde en bloote en oneigen naam beſchreven, daar haare Nakomelingen (de Schryvers van de zeſtiende eeuw na Chriſtus geboorte) veel onder malkander

over

over die zaaken twiſtende, ons veele voorbeelden van hebben nagelaten.

Van de Stofſcheikunde.

1.

DE *Chymie* of Scheikonſt is een van de noodzakelykſte konſten, daar een Natuurlyk Hiſtoriſchryver zich byna overal van moet bedienen. 't Is wel waar, dat een geleert Man wel een omſtandige Beſchryving kan doen van eenige Natuurlyke zamenſtremzels of ſchepzels, ten opzicht van haar uitwendige gedaantens, voortteeling, geboorte, ondergang en verandering, zonder kenniſſe te hebben van de ſtofſcheikunde, maar dit zoude in alle ſchepzels of natuurlyke gewrochten geenzins doorgaan. Want veel Natuurlyke zaaken leggen onder en in andere Natuurlyke zaaken zo verwart en ingewortelt, dat zy nooit gekent zouden worden, als zy door konſt daar niet van afgeſcheiden of uitgehaalt wierden, gelyk veele *mineralen*, metalen en andere natuurlyke zamenſtremzels daar van getuigen zyn. En dewyl de Natuurlyke ſchepzels altyd beſchreven moeten worden met betrekking op der zelver gebruik, dat

dat is op de konſten en wetenſchappen, is de *Chymie* de eerſte hulpkonſt, dewelke daar byna overal dienſt in doet.

2.

De *Chymie* is niet alleen een konſt, dewelke verſcheide wezens, die in gemengde lichaamen als ingezwachtelt leggen, daar tot verſcheide gebruiken komt uit te ſcheiden, maar ook om verſcheide wezens, dewelke geſcheiden zyn, tot verſcheide gebruiken en dienſten te zamen te voegen. En eindelyk om uit de wezens door verſcheide konſtige werkdaaden nieuwe gewrochten en zamenſtremzels, dewelke daar te voren als zodanig niet in opgeſloten waren, voort te brengen, en tot verſcheide gebruiken daar uit te bereiden.

3.

De verſcheide gedaantens van bewegingen, dewelke de Scheikonſt gebruikt om te ſcheiden of te verenigen, worden met een baſtertwoord *Chymiſche Operatien* of ſtofſcheikundige werkdaaden genoemt. Om deze te verrichten, gebruikt de *Chymie* verſcheide gereetſchappen. In de kenniſſe van deze ſtofſcheikundige werkdaaden en in het beſtier derzelver op elk byzonder onderwerp byzonderlyk toepaſſelyk, en in de kenniſſe van 't gebruik

der

der gereetſchappen daar toe nodig, en in de kenniſſe der vooraf bereiding der onderwerpen, daar de *Chymie* in werkt, beſtaat de geheele Stoffcheikunde.

4.

Wanneer wy de Scheikonſt in alle haare betrekkelykheden beſchouwen, en alle de konſtgewrochten, konſten en handwerken, dewelke haar wezen of dienſt van de Scheikonſt ontleenen, aan de Scheikonſt willen toepaſſen, (gelyk de natuur en de grenſſcheiding van deze Konſt ook vereiſcht) is de Scheikonſt van een zeer groote uitgeſtrektheid, en veel te heerlyk om zo deerlyk van een deel hedendaagze *Sectariſſen* en roem-zuchtige menſchen geteiſtert, en ten deele uit een *poltronnery* van *cabaal-tiranny* (om zyn konſt of haan overal koning te doen kraayen, en liſtig blinde hulptroepen te werven) mishandelt te worden.

5.

Het is immers onwederſprekelyk, dat de Scheikonſt de moeder, de voortkweekſter of de dienareſſe is van het uitmeubelen en zuiveren der metalen en bergſtoffen, van de verſcheide ſoorten van verfkonſten, van de brouw- bak- en kookkonſten, zoutbrandery, zeepziedery, zuiker-

kerbakkery en rafineerdery, wynbereidery, ſtookery en het toetakelen van alderhande ſoort van dranken. Uit de Scheikonſt kan zelfs ook afgeleid worden het toerichten van booter, kaas en alderhande zuivel, als mede de giet-konſten uit metaal, van kanon, oorlogs-gereetſchap, huisraaden, konſtſtukken, beelden enz. ſmeltkonſten, het maaken van bronzen, verfſtoffen om mede te ſchilderen, het toeſtellen van *amauſen* of ſmeltglazen, de vuurwerkerskonſt, bakken van tichelen, ſteenen, huispannen, potten, ſchootels, porceleinen, glas-blazeryen, ſpiegel-makeryen, bereiden en vaſthechten van foelien achter 't glas, het vergulden, ſmeden, hechten, wellen en mengen van metalen en bergſtoffen, van goud, zilver, koper en yzer door alderley ſmeden, het verlakken, het bereiden van aluin, *vitriool*, *zal armoniac*, het rafineren van *campher*, *borax* enz. en hondert andere konſten en handwerken, wat dunkt u Lezer, genieten zy van de Scheikonſt dienſt of niet?

6.

De gereetſchappen, dewelke de Scheikonſt in alle haare waarachtige betrekkingen gebruikt en van noden heeft, zyn byna

byna ontelbaar: de voortreffelykſte zullen van my op de behoorlyke tyd en plaats medegedeelt worden, niet die onnutte en overtollige gereetſchappen, dewelke de oude Stoffcheikundige Schryvers met geheele ſcheepsladingen in haare Boeken hebben uitgebeeld, maar alleen die gene, dewelke door voortreffelyke *Mechanici* en andere brave Mannen zyn verbetert en uitgevonden, en die in veele konſten en handwerken gebruikt worden.

7.

Onder het lichte gereetſchap, dat een Beſchouwer van de Natuur tot het doen van proeven byna overal kan met zich voeren en gebruiken, is *Tabula* 1. *Fig.* 1. een zeer licht *Diſtilleer*-oventje van eikenhout, anderhalf voet in de hoogte, en 13 duim in zyn *Diameter*. Dit oventje kan als een groote vuurſtoof of kantoorſtoof overal en op de alderzindelykſte plaatzen van het huis gebruikt worden. *a* Is de deur van de vuurplaats, en is met dubbeld blik beſlagen. *b* Is de vuurplaats, insgelyks met dubbeld blik beſlagen; na de grootte van deze vuurplaats word een ſterke aarden teſt gebakken, dewelke met zo veel vuur, als tot elke *operatie* van noden is, in deze vuur- *Tabula* 1.

plaats

plaats word geſtelt. *c* Is een handvatzel, welkers weêrgaa aan de andere zyde even gelyk is. *d* Is de helft van 't bovenſte dekzel, hangende aan twee kopere knieitjes, en hier opgeſlagen vertoont, op dat het binnenſte van 't oventje gezien zoude konnen worden. *e* Is de andere helft des bovenſten dekzels, mede door twee kopere kniertjes op- en nederſlaande. *f* Is een halve uitſnyding in het dekzel *d*, dewelke, als het dekzel *d* toegeſlagen is, met de halve uitſnyding in het dekzel *e* een ronde opening maakt voor de halzen der kolven en andere vaten, dewelke daar doorſteeken, als zy in het oventje geplaatſt ſtaan. *g* Is een ſchuifje, dat, als beide de halve dekzels opgeſlagen zyn, kan uitgelicht worden. *h* Is een rond gat in het ſchuifje *g*, daar de hals van een *retort* doorſteekt, als het oventje toe is, de dekzels nederleggen, en derzelver ronde opening met een rond houte dekzeltje is geſloten, om met de *retort* te *diſtilleren*. *i* Is een uitgegraveert putje, welker weêrgaa aan de andere zyde van het houtenſchuifje insgelyks uitgegraveert is, om het ſchuifje te gemakkelyker uit en in te ſchuiven. *k* Is het binnenſte vierkante ruim van het

oventje. *l* Is een lucht- of rook-gaatje, en verbeelt in elke hoek zodanig een damp- of lucht-gat in het plankje, dat de vuurplaats van het andere gedeelte des oventjes afscheidt. *m* Is een ronde opening, gemaakt na de grootte van de bodem der halve *retorten* of glazen, die daar op staan, om *immediaat* het vuur, dat in de test is, te genieten.

8.

Fig. 2. verbeelt een vierkant plankje, dat op het scheid-plankje *l. m.* in 't oventje gelegt word, als gy met kleine glazen, en die kleinder van bodem zyn, *distilleert*. *a* Is een ronde opening, die over de grootere opening van 't scheid-plankje van binnen in 't oventje heen legt, om dezelve te vernauwen, dewyl deze opening naauw is. *b. b. b. b.* Zyn vier ronde lucht-gaatjes, dewelke geschikt zyn over de vier ronde lucht-gaatjes van het scheid-plankje van binnen in 't oventje. *Fig.* 3. is een plankje als *Fig.* 2, welkers middelste ronde opening noch kleinder is, als gy met kleindere vaten wilt *distilleren*. *Fig.* 4. is een ander houte schuifje, dat in 't oventje word geschoven in

Fig. 2. *Fig.* 3. *Fig.* 4.

de plaats van het ſchuifje *g. h. i.*, om dat, wanneer gy met de kolf *diſtilleert*, deze opening voor de hals der *retort* niet alleen onnodig is, maar ook de hitte zoude
Fig. 5. doen vervliegen. *Fig.* 5. is een houten dekzeltje, dat zeer netjes paſt in de ronde opening van de halve toegeſlagene dekzels *d. e. f.* van het oventje, als gy
Fig. 6. met de *retort diſtilleert*. *Fig.* 6. is een ander houten dekzeltje voor dezelve opening met drie kleine lucht-gaatjes, wanneer het oventje boven overal is toegeſloten, om zouten of andere zaaken in het oventje te droogen, of iets half uit te dampen, tot *criſtalliſatie* of
Fig. 7. *extractie* en diergelyke. *Fig.* 7. zyn twee glaze vaten, dewelke in malkander ſluiten, om vochten te doen *circuleren*, waar door haar *Craſis* of wezensband vaſter aan een word gehecht. Deze vaten zyn eigentlyk twee matraſſen, dewelke anders elk *apart* gewoonlyk eens zo lang van hals zyn, om *tincturen*, *elixir*, balzems enz. in te laten trekken.
Fig. 8. *Fig.* 8. zyn drie *aludellen*, *a* de bodem van de onderſte, *b b b* de zamenvoeging, daar dezelve in malkander ſluiten, *c* is een glazen helm die blind is, om te *ſublimeren*; deze *aludellen* worden van aarde

ge-

gemaakt, om te beter het vuur te konnen verdragen. *Fig.* 9. is een kolf en helm met zyn ontvanger van glas. *a* de glaze kolf, *b* de helm op de kolf geplaatst, en met een natte blaas in de zamenvoeging dicht gemaakt. *c.* een matrasje. *Fig.* 10 is een glazen *retort*, waar aan in het *distilleren* gemeenlyk een ontvanger of kolf met een wyde hals geplaatst word, om de dampen te meerder lucht te geven. *Fig.* 11. is een smeltkroes, deze worden van verscheide stoffen gemaakt, na de *materie* dewelke daar in gesmolten word. *Fig.* 9. *Fig.* 10. *Fig.* 11.

9.

Ik hebbe voor de onbedrevene eenige zeer gebruikelyke gereetschappen mede gedeelt, om haar verstand allenskens tot meerder kennisse der Stofscheidkunde als by de hand op te leiden. De Lezers, dewelke in deze wetenschappen bedreven zyn, zullen op zyn tyd en plaats ook andere gereetschappen en lief hebbery krygen, dewelke haar misschien meerder zullen konnen vergenoegen.

10.

Als iemant een klaar denkbeeld van de Stofscheidkundige werkdaaden of *operatien*

tien der *Chymie* begeert te vormen, moet hy zyn aandacht op de Natuur zelfs wenden, en daar bezien, welke bewegingsformen de Natuur gebruikt, om de natuurlyke ſchepzels of zamenſtremzels door zamenvoeging voort te doen koomen, en door ſcheiding af te zuiveren van onreinigheden, of te doen vergaan, te doen ſterven, of van gedaante te doen verwiſſelen. Hier uit zal klaar opkoomen, dat de *Chymie* niets anders in de konſt is, als deze twee hoofd-*operatien* der Natuur (te weten *zamenvoegen* en *ſcheiden*) met alle haare onderhorige werkdaaden of *operatien*, die in de Natuur zelfs zyn. Wie kan dan nu langer zo opgeblaazen, of moedwillig, of ſtomp van oordeel zyn, dat hy niet klaar zoude zien, dat geen eenige Konſt de Natuur klaarder kan uitleggen, en vervolgens dienſtiger voor een Natuurbeſchouwer en Beſchryver kan zyn, als zodanig een Konſt, dewelke de Natuur met alle deszelfs werkdaaden volkomen gelyk is of navolgt.

II.

De hoofd-werkdaaden zoo wel van de Natuur als van de *Chymie*, (te weten *ſcheiden* en *zamenvoegen*) hebben zeer veel onderhorige ſoorten, of verſcheide *ſpecien* van

van ſcheidingen of zamenvoegingen onder haar, als by voorbeeld. 1. De verdunning. 2. Fynmaaling of verbreeking, onder dewelke wederom veel mindere ſoorten behooren. 3. Inweeking met alle deszelfs verſcheide wyzen. 4. Gisting en deszelfs verſcheide formen en onvolmaakte giſtingen. 5. Verrotting met alle deszelfs ſoorten. 6. Opheffing en deszelfs ſoorten. 7. Kalkbranding of verkalking en deszelfs ſoorten. 8. Glas-en Criſtal-wording en deszelfs ſoorten. 9. Ontbinding. 10. Verdikking. 11. Afkleinzing en deszelfs ſoorten. Verwacht op een andere tyd elke werkdaad aan zyn wetten verbonden en verklaart, benevens de verſcheide voorwerpen der Stofſcheidkunde.

Van de Glasblazery aan de Lamp.

1.

DAar is onder alle de Konſtgewrochten naauwlyks iets, dat by het glas ophaalen kan. Van de verkiezing, van het toeſtellen en de voorbereiding der ſtoffen, daar glas van alderhande ſoort van gemaakt word, zal ik op zyn tyd handelen, als ook van het bereiden der ſmelt-

glazen, of ſmalten of *amauſen*, dat eigentlyk metaal-glazen zyn, van het maaken der edele geſteentens, en wat van die trant meer is, benevens de gereetſchappen van dien. Maar nu zal ik alleenlyk ſpreken van het glasblazen door de lamp. Dewyl een Natuurlyk Hiſtoriſchryver (tot het uitvoeren van zyne ontdekkingen omtrent de Natuurlyke ſchepzelen) byna overal van noden heeft glas, glaze pypjes, bolletjes, lucht-en waterwegertjes, glaazen daar de lucht uitgepompt word, proefglazen, hevels, enz. komt het glasblazen aan de lamp gedurig te pas.

2.

De Heer JOHANNES KUNCKELIUS (een Man geleert door proefkunde en zeer vies van ſchoollesjes) heeft achter zyn *Ars Vitraria Experimentalis* of Proefkundige Glasblazerskonſt, een kort aanhangzeltje gevoegt. Laat, zegt hy, eenige glaze buizen of holle pypen in een glasblazery blazen van alderley koleur (rood, blauw, zwart, groen, geel, wit of al wat u behaagt,) zodanig een glazen pyp word aan zyn eene einde in de aangeblaze en ſcherpgeſpitſte vlam des lamps gehouden, tot dat dezelve daar ſmelt,

ſmelt, en wanneer dan aan het ander einde in deze glazen pyp geblazen word, zet zich door de ingeblazen lucht het geſmolte gedeelte des glazen pyps uit tot een ronde bol. Die nu maar een weinig kan tekenen, of enigzins ſchrander is, kan of van dit gekoleurt glas, of uit gewoonlyk glas alles vormen wat hem behaagt.

3.

Het gebruik van het blazen aan de lamp is zeer groot, in het ſmelten der *mineralen*, *metalen*, in het aan een zouderen, inbranden en hechten van glas aan malkander, als ook in het buigen der glaze buizen, in het *hermetiſt*-zegelen, tot het maaken van alderhande gereetſchap van glas, zeer fyne en tedere pypjes om vochten in te beſchouwen, voor de vergroot-glazen, glaze oogen, en alderhande kleinigheden uit glas van alderhande koleuren.

4.

In de Stad *Venetien* is het glasblazen aan de lamp zeer gemeen. De Jezuit *Athanas: Kircherus* (Schryver van wonderen, en op wiens getuigeniſſe in alle zaaken altyd niet even veel ſtaat te maaken is, om dat hy te licht geloo-

vig byna in alles zyn verwondering meer tracht te voldoen, als de begeerte tot de waarheid) geeft echter omtrent de lamp-konſt der *Venetianen* waarheden, die van alle andere Schryvers beaamt worden. Onder anderen, zegt hy, gaan een iegelyks verwondering te boven de pluimen en vederboſſen, dewelke de *Venetiaanſche* lamp-blazers zeer konſtig toeſtellen.

5.

Om dat deze liefhebbery beziens waardig is, vervolgt *Kircherus*, zal ik met weinig woorden de manier van werken beſchryven. Zy neemen een lamp, en vullen dezelve met een gedraait wollen hennep, dat een mans vinger dik is, en met zeer goede raap-oly. Deze lamp ſtellen zy op een tafel recht voor haar, zy hebben eenige roedjes of dunne en lange ſtaafjes van ſmeltglas. Zy blazen de vlam van de lamp tot een ſpitze punt, en houden in de ſcherpſte kragt van de vlam haar ſmeltglas, het welk aanſtonts ſmelt, zy grypen met een tangetje zeer gezwint het geſmolten glas, en trekken het zelve tot zeer lange en uitnemend fyne draaden uit; zy leggen deze draaden op een groot rad of wiel, en trekken (het wiel gedurig omdraayende) zo veel draaden en van zodanig een koleur, als zy begeeren. Van deze zeer fyne en met ſchoone koleuren ſchitterende draaden neemen zy een zeker getal, en voegen de zelve in de ſchachten van vogelpennen of andere diergelyke pypjes; en van deze ſchachten naaſt malkander geſtikt en gehecht, bereiden zy pluimen en vederboſſen van alderhande wemelende en ſchitterende koleuren.

6. *Kir-*

6.

Kircherus vertelt, dat in zyn tyd, wanneer hy tot *Venetien* deze Liefhebbers bezocht, dezelve aan hem voorſtelden, om een werktuig uit te vinden, het welk altyd aan de lamp blies, dewyl het blazen met de mond gedurig by verpozing van de tuſſchenkomende ademhaling enigzins geſtremt wierd. En hy vervolgt, dat hy daar toe voorſtelde een dubbelvoudige blaasbalk, dewelke onder de tafel, daar de lamp op geplaatſt ſtaat, is vaſt gemaakt, en door een treed, dewelke door de voet van de meeſter glasblazer gedurig bewogen word, aangeblazen, en de lucht uit de blaasbalk geleid word door een kopere of blikke pyp, door het opperſte blad van de tafel, en dat deze pyp (gericht op de vlam vande lamp) daar gedurig de aangeblaze lucht voor verſchaft.

7.

Dusdanig een werktuig (te weten een tafel met een blaasbalk daar onder) beſchryft de Heer *Johannes Kunckelius*. Het zelve is zodanig geſchikt, dat door vier blikke buizen, dewelke uit de hoofdpyp van de blaasbalks pyp haar wind ontvangen, en dezelve brengen op vier byzondere plaatzen van de tafel, daar op elke plaats een lamp ſtaat, de wind zodanig is verdeelt, dat vier perzoonen te gelyk aan zodanig een tafel konnen zitten werken, wanneer een van de vier de treed van de blaasbalk met zyn voet beweegt.

8.

Ik heb zodanig een werktuig op een gemakkelyke en eenvoudige manier laten toeſtellen

Fig. 12. voor een perzoon, gelyk *Fig.* 12. verbeelt. In deze prent-verbeelding kan de konſtwerker, de lamp, de tafel, en de blaasbalk met deszelfs treed zo klaar gezien worden, dat dezelve geen verklaring vereiſchen; *a* Is een glazen raam, daar een pyp van een groote blikken trechter de rook van de lamp door geleidt na buiten in de lucht buiten de kamer. *b* Is een yzere pyp om door te blazen, als iemant de blaasbalk ontbreekt, hoewel in deszelfs plaats glaze pypen konnen gebruikt worden, dog dezelve ſmelten datelyk aan het einde, en zyn daarom niet beter dienſtig, als om zelfs alles van te blazen.

9.

Een werkmeeſter kan veel vryer en naauwkeuriger werken, wanneer zyn lamp aangezet word door een blaasbalk, als dat hy door een yzeren pyp te gelyk met de mond moet blazen, en te gelyk moet werken met zyn gereetſchap. *c*. Is de blikke pyp, dewelke onder door de tafel ſteekt en de wind aanbrengt, en daar een krom koper pypje op gepaſt ſtaat, de wind geleidende op de vlam van de lamp. *d* Verbeelt een papier met verſcheide ſtukjes van *amaus* of ſmeltglas.

10.

Het is niet uit te drukken, welk een dienſt een Natuurbeſchouwer in honderderley voorvallen van dit kleine werktuig kan hebben, en den omſlag van 't gereetſchap is zo gering, dat niemant daar door afgeſchrikt kan worden: want een yzer tangetje, eenige glaaze pypjes, en een ſtaale vierkant plaatje, om de gloeiende

de glaze bolletjes zomtyds op te rollen of plat op te drukken, een schaartje en eenige weinige yzere pennetjes, daar kan alles door uitgevoert worden.

11.

Het is bekent, dat een Glasblazer door de lamp veeltyts smeltglas gebruikt, om dat het zelfde zeer ras (en rasser als het helder doorschynende glas, dat wy dagelyks tot kelken, drinkglazen, bokalen enz. gebruiken) smelt, maar hy is daar geenzins aan gebonden, dewyl het alderhartste en wreedste helder, groen, of ander glas door de lamp zeer wel te smelten is, maar het is zwaarder te bewerken, als het *amaus* of zo genaamt smeltglas. Hier komt noch by, dat deze Glasblazers door de lamp meer gewent zyn eenige rariteitjes voor het gemeene volk te maaken, gelyk als kroontjes, kleine beeldjes, mannetjes, engeltjes met glaze bulletjes om in de wyn te hangen, bloemen, kraaltjes, oor-en halscieraaden, ringen, glaze oogen, alderhande beesjes, enz. Daar zy dan alderhande gekoleurt glas toe van noden hebben, als zy wel haar konst oeffenen, tot de eind-oogmerken, dewelke een Natuur-beschouwer konnen dienen.

12.

Wat het glas in het algemeen belangt, is aan te merken, dat alle rechtschape Natuur-beschouwers en Kenders my lichtelyk zullen toestaan, dat het zelve onder de Metalen behoort, niet tegenstaande het een gewrocht van de Konst en niet van de Natuur

tuur is. De enkelde wezens, ſchepzels of zamenvloeyzels, dewelke zich door de alderuiterſte kragt des vuurs tot glas laten kooken of in glas overgaan, zyn alle van een metaalachtige eigenſchap. Alle glas, het zy gekoleurt, ſmelt-glas of dagelyks doorſchynend glas, beſtaat uit twee beginzels, dat is. 1. Uit een vaſt zout. En 2. Uit een metaalachtige bergſtof. Als by voorbeeld, de pot-as of de *zoda* of andere as (zy moogen van zo veelderhande ſoorten of meerder of minder rein zyn) koomen daar alle in over een, dat zy uit een vaſt zout beſtaan. Want alles, wat in deze aſſen behalven het vaſte zout gevonden word, is onnut en onbekwaam om glas te worden; maar word, (als by voorbeeld de aarde, zoutelooze as of ſtof) door de groote kragt des vuurs volkomentlyk onder het glas-branden en kooken verteert; en alleen het zout, dat door het vuur niet verteert kan worden, en daarom ook overblyft, is de eerſte ſtof, daar het glas uit beſtaat. Dit vaſte zout heeft met alle metalen gemeen, dat het door de groote kragt des vuurs zig met ſmeltbaare ſteenen verenigt, en in het vuur of in de glaspotten vloeit, en in glas overgaat. Ik zal u geen bewyzen meer bybrengen, dat het zout een metaal is, te weten het vaſte zout dat voor het vuur ſtaat, dewyl myn beſtek zulks verbiedt.

13.

Dewyl tot het maaken van het alderzuiverſte en ſchoonſte glas, niet anders vereiſcht word

word als zodanig een vaſt zout (in de uiterſte graad van alles, dat geen vaſt zout is, gezuivert) hebben de Kenders van de glaskonſt uit de *zoda*, uit de pot-as, wied-as, wynſteen-zout, of aſſen van deze of gene kruiden, als by voorbeeld eiken vaaren, alderhande diſtels, en 't kruid *koli* of andere kruiden, dewelke tot as gebrand zynde veel vaſt zout uitleveren, een loog getrokken. Dat is, wanneer op deze of gene as van kruiden of gewaſſen, dewelke verbrant zyn, een genoegzame hoeveelheid zuiver regenwater word gegoten, ſmelt datelyk al het zout dat in deze aſſen is, en word in 't regenwater opgeloſt: dit regenwater, dat nu een loog is geworden, word afgegoten, en word door de tyd zeer klaar, latende alle de onreinigheden, die geen zout zyn, op de grond zakken. Als deze loog (door doorlekking of anders zeer zuiver geworden) eenige reizen uitgedampt en wederom opgeloſt is, verkrygt gy een vaſt zout, dat van alles, dat geen vaſt zout is, gezuivert is; en dit vaſt zout is het alderbekwaamſte, om glas zo helder en ſchoon als kriſtal te maaken. Ziet hier over *Antonius Neri*, *Chriſtophorus Merretti*, en de voortreffelyke *Johannes Kunckelius*.

14.

Om nu te begrypen, dat het glas niets anders is als een metaal, moet aangemerkt worden, dat het tweede beginzel van het glas is vuurſteen, zout of alle ſoorten van metalen of *mineralen*, dewelke in het vuur ſmel-

ſmelten en vloeyen. Want alle ſteenen, Bergſtoffen enz. dewelke door de uiterſte kragt des vuurs tot een doode kop of kalk overgaan, en in 't vuur niet ſmelten nog vloeyen, zyn volſtrekt onbekwaam, om ooit glas te konnen worden, dewyl zy van de metaalachtige eigenſchap geenzins zyn. Het is hier de plaats niet, om de verſcheide ſoorten van kalkwordingen uit te leggen, en de kalk-ſtoffen en metaal-ſtoffen uitvoerig te onderſcheiden; doch ik verzoek alleenlyk maar, dat myn Lezer acht geeft, dat de alderhartſte en zwartſte en glasachtigſte vuurſteen, en het blinkenſte zout enz. zelfs metalen zyn. Dog echter, op dat gy my wel verſtaat, geen metalen die ryp genoeg, of ſmeltbaar genoeg, of door de natuur genoeg gekookt zyn, maar onrype en zeer wreede metalen; en dit is ook de reden, waarom het vaſte zout by dezelve gevoegt zynde, haar gedwee en meerder vloeybaar en ſmeltbaar maakt: wanneer deze ſteene- of zout- of andere metalen te ſtug, te onſmeltbaar of te wreed zyn, om verſcheide onreinigheden dewelke by dezelve zyn, worden zy door het bydoen van vaſt zout ſmeltbaarder. Daarom is altyd ook het alderzuiverſte, wit- doorſchynenſte, helderſte en kriſtallynachtigſte glas het ſmeltbaarſte van het ongekoleurt glas voor de lamp.

15.

Wanneer het uiterſte gewelt des vuurs een lichaam in glas doet overgaan, krygt het lichaam een *Craſis* of wezensband, dewelke zeer aanmerkelyk is, en aan een opmerkend man leert,

leert, dat de *vitrificatie* of glasmaking een daad en bewegings-form van de natuur of het vuur op zich zelven is. Daar zyn verscheide *mineralen*, dewelke zonder bydoening datelyk in glas overgaan, als potloot, *Antimonie* en meer andere, en het is zeer vermaakelyk te aanschouwen, als het vuur op het tydstip is van over te gaan uit metaal, of dat gy zulks datelyk kont gewaarworden. Want uw yzer in de smeltkroes stekende, zal de stof kort zyn en weinig aanhangen, zo lang zy noch metaalachtig of geen glas is, en een oogenblik daar na uw yzer instekende, zal de gloeyende stof zeer taay en als een taaye lym met een draad om uw yzer blyven hangen, het welk het teken is dat dezelve glas is.

16.

Alle de Metalen, dewelke zeer licht smelten, als by voorbeeld loot, tin, enz. zyn de bekwaamste om smeltglas van te maaken. En dit is ook de reden, dat het smeltglas van zommige lootglas of tinglas word genaamt. Daar word een zogenaamde kalk gemaakt van tin, en ook van loot: deze loot-en tin-as word in een zekere *proportie* gemengt, en met de stof, daar ongekleurt of huisraads-glas van gemaakt word, gemengt, en in een aarden glaspot gekookt in glas, en dit is het geen smelt-glas, *emailleer*-glas, loot-glas, enz. genaamt word. Dit glas word in alderhande koleur gezonden van *Venetie* in ronde koeken, gelyk dezelve hier tot *Amsterdam* te koop te vinden zyn; hier van worden

den de amolieerzels op goud en zilver gemaakt, de koraalen en honderde zaaken bereidt.

17.

Wanneer by dit smelt-glas deze of gene *metalen* of *mineralen* gedaan worden, verkrygen zy deze of gene koleur, te weten melk-wit, verscheide groen, zee-groen, hemels-blauw en alderhande blauw, pikzwart, purper, geel, doorschynend rood, bloedrood, enz. rooskleur en duizenderhande trappen van koleuren, gelyk by de Liefhebbers bekent is, en by zommige Schryvers, (maar zeer weinige die goed zyn) te vinden is.

Einde der Maanden January en February 1719.

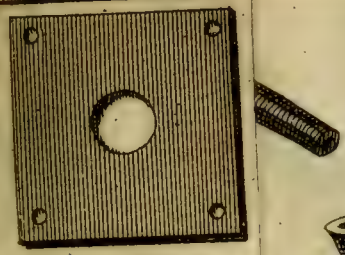

Fig: 2.

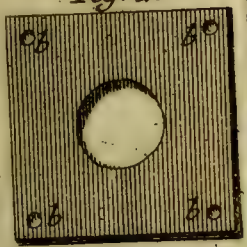

Fig: 11.

Fig: 12.

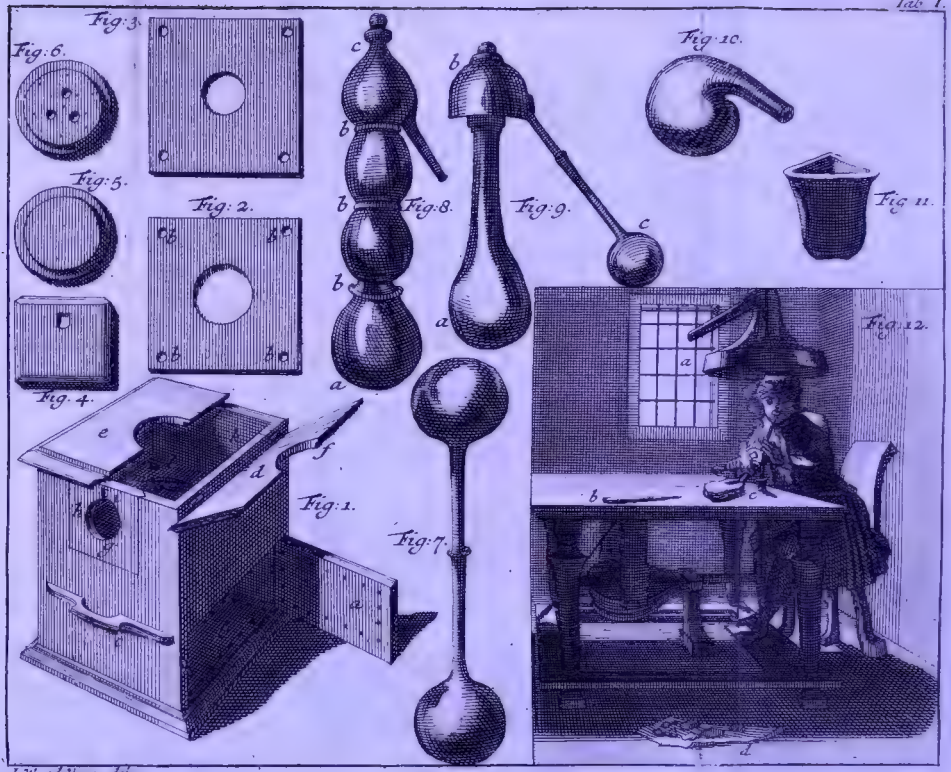

J. W. ad Verum delin.

KABINET
DER
NATUURLYKE
HISTORIEN,
WETENSCHAPPEN,
KONSTEN
EN
HANDWERKEN,

Voor de Maanden

MAART EN APRIL 1719.

Verciert en opgeheldert met Kopere Plaaten.

TE AMSTERDAM.
By HENDRIK STRIK,
Boekverkoper bezyden 't Stadhuys. 1719.

NATUUR-
EN
KONST-KABINET,

Voor de Maanden

MAART EN APRIL

1719.

Van de order, dewelke de Lezer zich moet voorſtellen, omtrent de verdeeling der zaaken, dewelke in 't Kabinet der Natuurlyke Hiſtorien, Wetenſchappen, Konſten en Handwerken, van tyd tot tyd zullen verhandelt worden.

I.

DE Wereld heeft zich zo zeer aangewent, om by de neus geleidt te worden door Leidslieden en Leermeeſters, dat zy byna alles, wat zy leeren, wat zy lezen, wat zy aan anderen ophelderen, ja alles, wat zy denken of doen, meerder uitvoeren en ſchikken na een zekere leer-order, dewelke haar luiheid te hulpe komt, als na de Natuurlyke order der zaaken zelfs. Deze

ſchoolſche en opgekwikte leer-order maakt het leeren voor haar gemakkelyk, en prent haar ook de zaaken kragtiger en beter in de geheugeniſſe, maar is haar aan de andere kant zeer ſchadelyk, maakt haar tot ezels en trant-trappers, verkleint en vermindert de zaaken en ſtoffen, dewelke in zodanig een leer-order beklemt worden.

2.

Wanneer wy de zaaken leeren volgens een leer-order, leeren wy dezelve nooit zodanig, als zy in haar wezentlyke geſteltheid, en in haar groote uitgeſtrektheid en rykdom beſtaan; want dewyl wy onkundig zyn, word de leer-order geſchikt, meer na ons zwak begrip, als na de ryke geſteltheid der zaak, die wy zullen aanleeren. Dit is de oorzaak, dat veel Geleerde lieden, die wel veel zaaken weeten, maar weinig verſtand en noch minder *inventie* van Godt ontvangen hebben, om ook wat uit te rechten, zich bevlytigen, om de zaaken onder een lichte en gemakkelyke leer-order te brengen; en die nu de zaaken zo weeten te ſchikken, en by malkander te ſtanzen, te verdeelen en te bepaalen, dat zy aldergemakkelykſt om aan te leeren zyn, dat zyn onder de *Geleerde* van de *Leer-order* ook (*ſi diis placet*) dan de voortreffelykſte Mannen.

3.

Alle deze leer-orders, al dit geſneden broodt, en alle deze ezels-bruggen zult gy nergens meerder vinden, als by de domſte *Natien*. Ik zal hier niemant noemen, maar het

het is waarachtig, dat de groo[illegible] Oude, de Oudvaders na Chriſtus, de ys-brekers na de Munnike eeuwen, de treffelykſte der *Natien*, en tegenwoordig noch zodanige Schryvers, dewelke met de kragt van haar Geeſt door de grenspaalen der leer-orders heen breken, alle deze tranttrappers en geleerde van de leer-order voor oude ſchooljongens in haare ſchriften aanmerken, en nooit hooger.

4.

Het is aan de Geleerde van de leer-order naauwlyks te beduiden, hoe weinig dat zy (in het midden van een groote ingebeelde wysheid) van de zaaken zelfs weeten. Want de zaaken te kennen by naamen, by verdeelingen van geſlachten en minder ſoorten enz., is meer een kenniſſe van de afſchaduwende leer-order, als een diepe kenniſſe van de alderafgelegenſte byzonderheden der zaaken, dewelke iemant in de zaaken zal ontdekken, die de zaaken na haare natuurlyke order en ryke geſteltheid onderzoekt.

5.

Om nu eens voorbeeldelyk aan myn Lezer op te helderen, waar toe ik dit voorverhaalde heb bygebragt, zy kennelyk, dat ik voorgenomen hebbe in het geheele Kabinet der Natuurlyke Hiſtorien, Wetenſchappen, Konſten en Handwerken, zes byzondere zaaken te verhandelen, namentlyk 1. Te doen zien de ongelooflyke grootheid en uitgeſtrektheid der Natuur en Konſt. 2. De outheden en eerſte beginzelen der natuurlyke kenniſſe, der wetenſchappen, der konſten en der ambachten

by de eerſte en oudſte *natien*, met derzelver aanwas, verval en verandering, van 't begin tot heden op onzen tyd. 3 Het onderſcheid der Natuurlyke Hiſtorien en der Natuurlyke Hiſtoriſchryvers, of geboren uit de verſcheidentheid der voorwerpen, dewelke de Natuurbeſchryvers elk byzonder hebben verkoren, of geboren uit de verſcheide betrekkingen der voorwerpen op plaatzen of zaaken enz. 4. Zal ik mededeelen een uittrekzel van de alderoudſte en beſte Natuurlyke Hiſtoriſchryvers, dewelke van de aaloude *Hebreers*, *Grieken*, *Romeinen*, *Arabieren* en andere *natien* voor ons zyn overgebleven. 5. Zal ik zodanige natuurlyke zaaken en ſchepzels verklaaren en uitvoerig beſchryven, dewelke of onderwerpelyk, of gebruikelyk en dienſtig zyn voor de konſten en handwerken. 6. Zal ik handelen van de wetenſchappen, dewelke betrekking op Natuur- en Konſt-verklaring en ontdekking en beſchryving hebben, en derzelver dienſtmaagden zyn, mitsgaders een naauwkeurige beſchryving geven der Konſten en Handwerken, die de natuurlyke ſchepzels tot vermaak en gebruik der menſchen bereiden en vormen.

6.

Als nu een onkundige begeerde, dat ik dit alles in het beſtek, en in de grensſcheiding van een nette leer-order behoorde te bepaalen, en dan noch wel in zodanig een leer-order, dewelke na zyn onkundige en onbedreve kenniſſe geſchikt was, en door welkers behulp hy als in een opſlag alle deze zes voorverhaalde zaaken *Syſtemaas*-gewys als in een ſpie-

gel

gel konde beſchouwen, zoude ik hem van deze groote onderneming en ryke zaaken inderdaad een groote niet-met-al mededeelen, en hy zoude (door het mager denkbeeld, dat hy op deze wyze van die zaaken door my ontving, bedrogen) zeer lang blyven meenen, dat de zaaken inderdaad ook niet grooter noch ryker waren; hy zoude met veel eige wysheid en inbeelding van wetenſchap vervult worden, en zich onbedacht en dikwils onbeſchaamt vergelyken met groote lieden, by dewelke hy in die zaaken (als het op de proeven aankwam) noch geen leerjonge zoude konnen zyn, dewelke dagelyks kyven verdient.

7.

O neen myn goede Lezer, verwacht zulks van my niet! Als gy onkundig zyt, en niet gelieft te werken, en met wat moeite te vorderen, wil ik liever in uwe ongenade vervallen, als uw blinde meening koeſteren, en uwe kennis bedriegen. Ik zal in elk tweemaandelyk Kabinet beginnen van de eerſte volkeren, en daar ik ſtaan blyf, in de volgende Kabinetten vervolgen, en na de eeuwen en tyden koomen afdaalen. Ik zal in elk tweemaandelyk Kabinet het onderſcheid der Natuurlyke Hiſtoriſchryvers aantoonen, met een ſoort of twee aan te haalen en te verklaaren, en daar ik op houde, in de volgende wederom vervolgen. Ik zal in elk tweemaandelyk Kabinet een of meer natuurlyke ſchepzels beſchryven, en daar ik om myn beſtek moet blyven ſteeken, wederom in de volgende Kabinetten

vervolgen, en ook insgelyks met de Konſten en handwerken, dewelke juiſt uit die beſchrevene ſchepzels voortkoomen, of betrekking daar op hebben: en ik zal het voor uw naauwkeurig onderzoek en doordringend verſtand en oordeel overlaten, om alles aan malkanderen te knoopen na uw eigen goeddunken, maar zelfs, zo veel ik kan, de natuurlyke order der dingen waarnemen.

Van de verſcheide ſoorten der Natuurlyke Hiſtorien, en van het onderſcheid der Natuurlyke Hiſtoriſchryvers.

1.

IK hebbe in het Kabinet van January en February 1719. (*a*) belooft, te zullen handelen van de verſcheide ſoorten van Natuurlyke Hiſtorien of Hiſtoriſchryvers, mitsgaders haar onderſcheid en verſcheide betrekkelykheden; want om het denkbeeld te verryken, dat myn Lezer behoort te vormen van de Natuurlyke Hiſtorie, is het niet genoeg, dat aan hem bekent gemaakt is het onbepaalbaar voorwerp eener algemeene Natuurlyke Hiſtorie, want de rykdom van dit onmetelyk voorwerp de groote Natuur zal noch vry meer uitſchitteren, als myn Lezer een begrip ontvangt van de verſcheide betrekkelykheden der natuurlyke ſchepzelen.

2.

Alle de Natuurlyke Hiſtoriſchryvers koomen

(*a*) Ziet pag. 146.

men in dit enkeld punt overeen, dat zy beſchryven de eigenſchappen, vermogens, uiten inwendige gedaantens, geboorte, leven, veranderingen en ondergang, betrekkelykheden op andere ſchepzels en zaaken, voor zo veel als aan haar bekent is geworden. Indien een Natuurlyk Hiſtoriſchryver in dit punt gebrekkelyk is, moet hy in zo veel meer of minder graad een Natuurlyk Hiſtoriſchryver geacht worden, als hy in dit ſtuk meer of minder voldoet.

3.

De Natuurlyke Hiſtoriſchryvers verſcheelen meeſt alle van malkander in de voorwerpen, dewelke zy verkoren hebben voor haare beſchouwing en beſchryving; want alhoewel *Plinius* tot zyn voorwerp de geheele Natuur hadde verkoren, is hy daar van niemant op die wys in voorgegaan, en tot op dezen tegenwoordigen dag van niemant in nagevolgt; behalven dat onzen *Plinius* maar voor een Natuurlyk Hiſtoriſchryver moet geacht worden, in zo ver als hy zelfs zaaken heeft beſchouwt en beſchreven, die andere voor hem of geheel niet, of niet zo waarachtig hadden beſchreven; en dewyl deze zeer weinig en gering zyn by 't getal der andere zaaken, moeten wy *Plinius* aanmerken als een Schryver, dewelke voor de Nakomelingen veel zaaken (van de Oude gevonden en gekent) ingezult en voor ons bewaart heeft, en als een Natuurlyk Hiſtoriſchryver, in zo ver als hy ons van zyn eigen gegeven heeft. Met het zelve onderſcheid moeten wy ook oor-

deelen van zodanige hedendaagze Natuurlyke Hiſtoriſchryvers, en van haar ontvangen, 't geen zy ons zelfs geven en verklaaren, en dat zy van anderen ontlenen, dienen wy aan de eerſte vinders en ontdekkers weder te geven.

4.

Alſchoon de geheele Natuur in geen een boek of werk door een man kan beſchreven worden, en wy dierhalven in dien zin geen algemeene Natuurlyke Hiſtorie in een werk moeten trachten ergens te konnen vinden, belet zulks echter niet, dat alle de Natuurlyke Hiſtoriſchryvers in twee algemeene hoofdſoorten konnen verdeelt werden, namentlyk: 1. in Algemeene, en 2. in Byzondere.

5.

Door een algemeene Natuurlyke Hiſtorie en Natuurlyke Hiſtoriſchryver verſta ik in dezen zin, een Hiſtori-ſchryver, dewelke een voorwerp verkoren heeft, *dat aan geen enkelde plaats of land, of ook aan geen enkelde zaak of enkeld gebruik bepaalt is*; als by voorbeeld, wanneer iemant heeft geſchreven van de landdieren, diertjes, viſſen, ſerpenten, metalen, boomen, monſters en diergelyke, winden, lucht, verhevelingen, ſterren, waters, oordens enz. van de geheele bekende Aardkloot, als *Ulyſſes Aldrovandus*; of alleen van de dieren, viſſen enz., of alleen van de Planeten, of alleen van de Bergſtoffen, of alleen van de *Inſecten*, of van de Steenen of van edele geſteentens, of Zee-gewaſſen en Schelpen, hoe groot of gering zulk een voorwerp

ook

ook wezen mag, wanneer het maar over 't geheel van de Wereld of aardbodem verſtaan word

6.

Door een byzondere Natuurlyke Hiſtorie of Hiſtoriſchryver zal ik verſtaan, als iemant het natuurlyk voorwerp, dat hy beſchryft, bepaalt aan een plaats of land, of zaak of gebruik, of zeker ander eind-oogmerk. Als by voorbeeld, wanneer een Natuurbeſchryver maar een eenig of zeer weinige Natuurlyke Schepzels beſchryft, of wanneer Dezelve de Natuurlyke Hiſtorie van een zeker Landſchap met deszelfs byzonder *climaat*, gronden, luchten, wateren, bergſtoffen, menſchen, dieren, gewaſſen enz. (onder deze behooren mede de Reis- en Land-beſchryvers, dewelke een natuurlyke en *morale* Hiſtorie van een land mede deelen), 't zy van een Koningryk, vaſt Land, Eiland, Stad, Dorp, Vlek, Berg, Valey, Rivier, Zee, Moeras, Meir, Poel, Spelonk, Bergwerk enz. beſchryft, of wanneer een Natuurlyk Hiſtoriſchryver de Natuur en Konſt te zamen voegt, en deze of gene Konſten (om deszelfs Natuurlyke onderwerpen als aan die Konſt bepaalt) beſchryft; of wel, wanneer een Beſchryver der Natuurlyke zaaken zyn eigen te zamen vergadert Kabinet beſchryft, (gelyk wy daar eenige voorbeelden van hebben) of andere by hem vergaderde Rariteiten; of wanneer een Natuurlyk Hiſtoriſchryver zommige Natuurlyke Schepzels beſchryft, dewelke by de menſchen tot het een of ander eind-oogmerk in

gebruik zyn gebracht; als by voorbeeld, tot de Geneeskonſt, tot de Keuken, tot de Verfkonſt, tot de Glasblazerskonſt (zonder beſchryving dier konſten) tot Baden of *medicinale* Wateren; of wanneer zommige eenige Natuurlyke ſchepzels beſchryven, tot verklaring en opheldering van andere zaaken, als de beſchryving der dieren, boomen, planten enz., daar in de Bybel of in 't *Corpus Juris*, of iets diergelyks van gemelt word, en meer andere verſcheidentheden der byzondere Natuurlyke Hiſtoriſchryvers, hier niet alle aan te merken.

Van de Algemeene Natuurlyke Hiſtoriſchryvers, dewelke in haare werken te gelyk van alle de bekende Dieren, Bergſtoffen, Gewaſſen enz. hebben geſchreven.

1.

VAn de Aaloude Natuurlyke Hiſtoriſchryvers hebben wy niemant overgehouden, dewelke zo veel ſchepzels of zaaken, en te gelyk zo uitvoerig beſchreven heeft, als de 16 Eeuw na Chriſtus geboorte ons heeft uitgelevert, in de perzoon van den onnavolgbaaren ULYSSES ALDROVANDUS. Deze uitmuntende Natuurbeſchryver is geboren tot *Bologne* in *Italien*, daar hy naderhand ook Hoogleeraar in de *Philoſophie* en Geneeskonſt is geworden. Hy heeft gereiſt door de verſte en alderafgelegenſte landen des Aardbodems, om de natuurlyke ſchepzels op te ſpeuren, en zelfs te ontdekken en te beſchouwen. Hoewel deze Geleerde Man van veelderhande zaaken geſchreven heeft,

heeft, waren echter zyn hoofd-voorwerp de vremde vogelen; en op dat hy alles op het aldernaauwkeurigſt aan ons zoude nalaten, nam hy op zyne reize, en op zyn eigen beurs met zich de alderuitmuntenſte Tekenaars van zynen tyd, en liet alles na het leven, zelfs in de aldervremſte landen, aftekenen en in plaaten ſnyden. Hy is geſtorven in 't (*a*) jaar 1605. tot *Bologne*.

2.

In drie verſcheide Deelen verhandelt *Aldrovandus* de vogelen, dewelke in twintig boeken afgedeelt beſchreven worden. In het eerſte Deel handelt hy van de Roofvogels enz. In het tweede Deel van Vogels voor de tafel, en zoetzingende vogels. In het derde Deel van de Watervogels. Het eerſte deel, dat hy in 't licht gaf, beſtaat uit twaalf boeken Het is gedrukt tot Bologne in 't jaar 1599. *in Folio*. Hy droeg dit werk op aan Paus *Clemens* de achtſte, en klaagde aan dezelve, dat hy door zyn gedurig reizen en zwaare onkoſten, aan Tekenaars, Plaatſnyders enz. meeſt alles, wat hy in de wereld bezeten hadde, was kwyt geraakt; maar het was voor een doof mans deur geklopt, (ô onechtvaardige en ondankbaare wereld!) want zes jaaren na deze loflyke Opdragt moeſt *Ulyſſes Aldrovandus* zyn leven laaten in veel armoede tot Bologne, in welke Stadt hy achtenveertig (*b*) jaaren het Hoogleeraars ampt hadde bekleed.

Onder

(*a*) In het jaar 1599. was ALDROVANDUS oud 74 jaaren en ſtierf 1605. derhalven was hy 80 jaaren oud.

(*b*) Ziet de Opdragt aan Paus Clemens VIII. *Ornithologiæ. Tom. I.*

3.

Onder verſcheide aanmerkelyke zaaken, dewelke *Ulyſſes Aldrovandus* in de Voorrede van dit Boek verhandelt, klaagt hy kragtig over de gierigheid. Deze, zegt hy, verbant alle trouw, vroomheid, wetenſchappen en konſten, zy ſpoort de menſchen aan om in 't openbaar of in 't heimelyk op malkander te rooven met grouwzaam gewelt, Landen, Steden en geheele Koningryken af te rukken, de menſchen te verwoeſten, haar goederen te plunderen, en onrechtvaardig alles of aan zyn Staaten of andere rykdommen te hechten. Zo lang, zegt hy, zyn de tyden gelukkig geweeſt, als de oude Ægyptenaaren, Grieken, Romeinen, en andere volkeren door Koningen en Vorſten geregeert zyn geworden, dewelke in haaren ſtaat vergenoegtleefden, en by haare Burgers de vrede vierende, de uitvinders van geleertheden, wetenſchappen, konſten en konſt-ſtukken door haare gunſten en gaven aanſpoorden.

4.

Plinius heeft in zyn tyd al geklaagt, dat de zaaken, dewelke de Natuur overal zo rykelyk baart, en by de aaloude gemeenzaam bekent waren, in zyn leeftyd byna buiten het geheugen en Kenniſſe der menſchen waren geraakt. Voorwaar Lezer, de natuurlyke Hiſtorie is zulk een geringe zaak niet, de alderoudſte en verſtandigſte Prinſſen van de wereld hebben haare kenniſſe in dezelve geoeffent, zelfs by onzen tyd heeft *Lodewyk* de Veertiende daar meerder lof door verkregen,

en

en ook verdient, als door zyne grouwzaame oorlogen. De meeſte grootſte Prinſſen van deze wereld vergaderen Kabinetten van Natuur en Konſt, fokken in haare diergaarden, vyvers en vluchten, alderhande vremde dieren, viſſen en vogelen, beplanten haare tuinen met alderhande vremde boomen, heeſters, kruiden, bloemen, vruchten enz. Maar wat de *Natien* van deze onze tyden betreft, buiten eenige zeer weinige Geleerde Lieden, moet ik hier klaagen, dat dezelve in een dodelyke onkunde leggen begraven, en 't geen noch het beklaaglykſte is, in 't midden van een groote ingebeelde wysheid.

5.

In dit eerſte Boek van de twaalf Boeken dezes deels, ſpreekt *Ulyſſes Aldrovandus* van de Arenden in 't algemeen; in het tweede boek van de Arenden in 't byzonder, en alle deszelfs verſcheide ſoorten; in het derde boek handelt hy van de Gieren of Giervogels in 't algemeen en in 't byzonder; het vierde boek handelt van de Havikken in 't algemeen; en het vyfde boek van de Havikken in 't byzonder, en alle deszelfs ſoorten. Het zesde boek handelt van de Valken in 't algemeen; en het zevende boek van de Valken in 't byzonder; in het achtſte boek ſpreekt hy van de rovende Nachtvogels; het negende boek verklaart de Vogels van een tuſſchen beide natuur, namentlyk die voor een gedeelte met de viervoetige gedierten, en voor een gedeelte met de vogels-natuur geſchapen zyn; het tiende boek ſpreekt van de Fabeleuze vogels; het elfde

boek

boek van de Papegaajen; het twaalfde boek handelt van de Ravens en haare verſcheide ſoorten, en van eenige andere vogels met harde bekken, als de verſcheide Kaauwen, verſcheide Exters, van de vogel Neushoorn, van de Paradys-vogels en derzelver verſcheide ſoorten, van de Kaneel-vogel, van de Specht en de verſcheide ſoorten der zelver, van de witte Wal-vogel, van de Indiaanſche *Glorio*, van de *Torquilla* of Windhals, van de *Certhia*, van de *Merops*, van de Kratzvogel of Krombek.

6.

In het jaar 1600 woonde tot *Bologne Joannes Cornelius Uterwerius*, *Doctor* in de Geneeskonſt, en van geboorte een *Hollander*. Deze verhaalt in een korte voorreden van het tweede deel van de Vogelen, dat onzen *Ulyſſes Aldrovandus* over de natuurlyke ſchepzels en zaaken, (beſchreven door *Ariſtoteles*, *Theophraſtus*, *Dioſcorides*, *Galenus* en alle andere) zo in 't openbaar in de Stads-tuin, als aan zyn eigen huis dagelyks zulke geleerde leſſen en verklaringen deed, dat de Geleerde wereld, dewelke hem kwam hooren, daar van als voor het hoofd geſlagen ſtond. (*a*) Mitsgaders dat hy een weergaloos Kabinet van Natuurlyke zaaken by een hadde vergadert.

7.

In het jaar 1600. gat *Ulyſſes Aldrovandus* het

(*a*) Dit geheele Natuur-Kabinet is noch hedendaags te zien in de Rariteit-kamer van den Groot-Hertog van *Toſcanen*.

het tweede Stuk *in Folio* van zyne beſchryvingen der Vogelen uit, en droeg het zelfde op aan *Alexander Perettus*, doen Cardinaal *Montalto*. Hy verhaalt, dat *Sixtus* de vyfde, dewelke Oom van deze *Montalto* geweeſt was, hem zeer veel gunſt bewezen en veel verſtrekt hadde, tot uitvoering van zyne groote ondernemingen.

8.

Dit Deel begint met het 13 Boek, en eindigt met het 18 Boek, beſtaande vervolgens uit zes Boeken. In het 13 Boek beſchryft *Aldrovandus* de Paauw, de paauw van *Japan*, het kalkhoen, de faiſant, het berghoen of de urhaan en deszelfs ſoorten, de groote *Grygallus*, de kleine *grygallus* van 't Zwitzers gebergt, het hazelhoen, de trapgans en deszelfs verſcheide ſoorten, het land-eend, de ſtarvogel, de *oedicnemus*, de Triellappen, de patryzen in 't algemeen, en van alderhande ſoorten van patryzen, het ſteenhoen of de *lagopus*, de kwartels, de kwartelkoning, de Brachvogel, de tuinvogeltjes. Het 14 Boek handelt van de tamme hoenderen, en van derzelver verſcheide ſoorten uit verſcheide landen. Het vyftiende Boek ſpreekt van de duiven en derzelver onderſcheid, van de tamme duiven, wilde en ringelduiven, bergduiven, hout- of holts-duiven, tortelduiven, van de moſſen, van de huismoſſen, van de witte moſſen, geele moſſen, geplekte moſſen, en een groote menigte moſſen van vremde landen. Het zestiende Boek handelt van de lyſters en derzelver ſoorten, van de meerlen of zwarte lyſters

en

en derzelver ſoorten, van de witte meerels, van de blaauwe meerels, en andere van veelderley ſoorten uit vremde landen, van de ſpreeuwen en derzelver onderſcheid, van de ſteenbyters of ſteenkraakers, of appelvinken en derzelver verſcheide ſoorten. Het zeventiende Boek handelt van 't Koninkje, en verſcheide ſoorten van Koninkjes, van de zwaluwen, van de huiszwaluwen, van de witte zwaluwen, van de wilde zwaluwen, van de klipzwaluwen, van de zee-zwaluwen, van de ſteen-zwaluwen, van de wydkoppen, van de meesjes en derzelver ſoorten en ſchoone koleuren, van de kwikſtaartjes en derzelver verſcheide koleuren en ſoorten, van de *ſpipola* en deszelfs verſcheide ſoorten, van de dwaaze moſſen, van de muggevangertjes en derzelver verſcheide ſoorten, van de braammosjes, van de rootborsjes, van de root- of bloedvink, van de rootſteert of wyn-vogeltjes en derzelver verſcheide koleuren en ſoorten, van de gras-mos (die gezegt word de eyeren des koekkoeks uit te broeyen) en deszelfs verſcheide ſoorten, de druif-vinken en derzelver ſoorten, de *Lyſciniola*, de *Giarola*, de Vygvink. Het achtiende Boek handelt van de zoetzingende vogeltjes, namentlyk de nachtegaal en deszelfs onderſcheid, de witte amandel-nachtegaal en andere, van de puttertjes en derzelver onderſcheid, van de cynskens, van de kanary-vogels, van de vink, geelvink, goudvink, bergvink, vlasvink, rode vlasvink, blauwe zee-vlasvink, de leeuwerik en deszelfs verſcheide ſoorten, van de *calander* of groote

groote leeuwerik, van verſcheide byſoorten van leeuwerikken, de *Chloris*, groenvink of rapvink, deszelfs verſcheide koleuren en vremde ſoorten, van de ſchelzingende grillen met geele borſtjes, van de geelvinkjes en deszelfs verſcheide ſoorten, van verſcheide *Indiaanſche* zoetzingende vogeltjes.

9.

Het derde Stuk of Deel, in het welk *Ulyſſes Aldrovandus* van de vogelen handelt, beſtaat uit twee Boeken, teweten, het negentiende en het twintigſte Boek, en ſluit zyne beſchryving van de Vogelen. Hy heeft dit derde Deel uitgegeven tot *Bologne* in 't jaar 1603 *in Folio*, en beſchryft in het zelve alle groote en kleine water-vogelen. *Aldrovandus* heeft dit derde Deel insgelyks als het tweede aan den Cardinaal *Montalto*, Neef van Paus *Sixtus*, opgedragen, klagende even jammerlyk over zyn armoede en hoogen ouderdom; en hy zegt rond uit, dat onder de hooge Perzonagien en Prinſſen een Beminnaar der goede Letteren even raar gevonden word, als een zwarte zwaan of witte rave, daar hy *Montalto* echter buiten ſluit, dewelke een groot *Mecenas* in zyn levens-tyd was. In het negentiende Boek handelt hy van de Zwanen, van de Pellicanen of Ezelſchreyers, en vogelen van *Etna*, van de *Artenna* of water-vogel, van de (*a*) *Diomediſche* Eilanden, van

N de

(*a*) De Diomediſche Eilanden worden hedendaags *Iſole de Tremiti* genaamt, zyn vyf in getal, namentlyk 1. *S. Maria de Tremiti.* 2. *S. Domino.* 3. *Gatizzo.* 4. *Caprara* 5. *Credazzi.* Deze Eilanden leggen tegens over *Apulien*, en behoren onder 't Koningryk van *Napels*,

de zee-meeuwen en derzelver verſcheide ſoorten, van de Starretjes, en de meeuw *viſſer* genaamt, van de zwarte, asgrauwe, bonte, ſpierwitte meeuwen, van de *Catharracta*, (*Oppianus*, die de enigſte Schryver is, dewelke de *Catharracta* beſchreven heeft, zegt, dat zy op uitgeſchilderde viſſen op paneelen met zulk een hevigheid uit de lucht koomen vallen, dat zy door dat middel gevangen worden,) van de meeuw *Cepphus*; de meerkoot, van de Franſche meerkoot of meerduivel, van de ſoort van meerkooten by de Engelſchen *cotta* genaamt, van de tamme ganzen en haar verſcheide ſoorten, van de wilde ganzen en haar onderſcheid. Van de vos-gans der oude toont *Aldrovandus*, dat geen nader te vinden is, als de Engelſche berg-gans, van de Schotſche zee-gans *baſſanus*, dewelke nergens gevonden word, als in en omtrent de klippen van 't Eiland *Baſſum* by de vloed *Feurt*, die voorby *Edenburg* vloeit, van de Schotſche wildegans *Guſtarda*, de Schotſche gans *capricalca* of het boſpaard genaamt, van de gans *Branta*, dewelke in 't Prinsdom *Wallis* in Engeland gevonden word, en op veel andere plaatzen, en van verſcheide ſoorten onder de naam van rot-gans by de Hollanders genaamt, en by zommige boom-ganzen. Zommige Schryvers zyn zo dwaas, dat zy getuigen dat deze rot-ganzen in *Schotland* aan de boomen groeijen. Vervolgens handelt *Aldrovandus* van de Eenden, en een groote menigte van verſcheide ſoorten, van de duikers en haar onderſcheid, van de aersvoeten en haar ſoorten, de muſt-

vogel,

vogel, de water-ravens en haar verſcheide ſoorten, en van een groote menigte van ys- en winter-duikers, en andere vremde en raare water-vogelen.

10.

In het twintigſte en laatſte Boek handelt *Ulyſſes Aldrovandus* van de vogelen, dewelke niet zo zeer in het water, als omtrent 't zelve huishouden en gevonden worden, namentlyk van de oyevaars; hy beſchryft de komſt en het vertrek derzelver, en bewyſt dat zy des winters in *Ægypten* en in de waterige vlaktens van *Africa* woonen, na het getuigeniſſe van *Bellonius* en veel andere oog-getuigen. Van de *Egyptiſche* vogel *Ibis*, van de *Flammaat* en deszelfs ſoorten, van de kraanvogel en deszelfs ſoorten, van de reigers en derzelver vremde ſoorten in een groote menigte, van de gans lepelaar met een bek als een lepel, van de kemphaantjes en derzelver ontelbaar onderſcheid, van de vrieſche ſchryn, van de *totanus* of ruiter te voet, van de *franſche* barge, van de *porphyrius hæmatopos* of pluvier, van de waterhennetjes van zeer veel verſcheide ſoort, van de glutt der Duitſchers, van de root-pootjes, lypjes en andere waterhoendertjes, water-ſnippen, hout-ſnippen, brakhennen of brach-vogels, van de ſchmirringen en haar ſoorten, *rotkmillis*, *deſſyt*, *mathern*, vuynkernel, ſyden-hen, en veelderhande ſoort van ſnippen, de water-meerl, veelderhande ſoort van poelvogeltjes, rietbroek-vogeltjes, meer- en vliet-vogeltjes, heggeſchaartjes of haagvroetertjes, van de

ys- of water-hoentjes, gyfyts, van 't konings-viſſertje of de drappier, zynde een ys-vogeltje, en verſcheide raare ſoorten van het zelfde, van de kievit en deszelfs verſcheide ſoorten, van de water-vogel *Triel.* Hier mede word het laatſte Stuk geſloten, en achter het zelfde volgt een klein aanhangzel van eenige vremde vogels, als de *Morinellus* van Engeland. de *Eme* van *Java*, de *Numidiſche* haanen, de lommen van Groenland, de *rabos forcados*, *querquedula*, verſcheide vremde vogelen van de *Kaap de Goede Hoop* als elders.

II.

't Is my niet mogelyk geweeſt, om in zulk een Oceaan van zaaken en ontelbaare menigte van vogelen, iets byzonders of aanmerkelyks aan te haalen, om niet te veel uit te dyen, maar op dat myn Lezer een ryk denkbeeld van het groote Werk der Vogelen van *Ulyſſes Aldrovandus* mag verkrygen, zal ik in 't algemeen aanmerken, dat *Aldrovandus* handelt. 1. Van de verſcheide rang en waardigheid der vogelen, en ſtelt naar ryp overleg de Adelaar tot Koning. 2. Handelt hy van de *æquivocatie* of dubbelzinnigheid der naamen, daar de vogels mede genaamt worden, niet zo zeer derzelver verſcheide naamen uit verſcheide taalen of om verſcheide hoedanigheden, die verſcheide *natien* daar verſcheidentlyk door uitdrukken, maar van verſcheide betekeniſſen, die dikwils een naam heeft, daar een vogel mede genaamt word; want het gebeurt menigmaal, dat een naam, die een vogel heeft, ook gevoegt is aan een plant, ſteen, ziekte of dier;

zo zyn by de Oude verſcheide vermaarde Mannen met de naam van *Adelaar* of Arend genoemt, daar is ook een viſch, die Adelaar heet, insgelyks ook een plantgewas enz.

12.

Wanneer *Aldrovandus* een vogel beſchryft, verklaart hy alle de verſcheide naamen, daar zodanig een vogel door bekent is geweeſt by de Oude, en hedendaags ook noch mede genaamt word; mitsgaders hoedanig een vogel in elke byzondere taal met een by zonder naamwoord word uitgedrukt; byvoorbeeld, hoe een Arend uitgedrukt word in 't Griekſch, en dat noch zeer verſcheiden, insgelyks in 't Latyn, in 't Arabiſch, Turkſch, Perſiſch, in 't Hebreeuwſch, in 't Franſch, Engelſch, Hoogduitſch, Spaanſch, Walſch, en vervolgens in veele andere Taalen.

13.

Op dat alle de ſoorten van een vogel tot haar geſlacht zouden konnen gebragt worden, handelt *Aldrovandus* ook zeer naauwkeurig van de *Signa Generis Characteriſtica*, of de onafſcheidelyke geſlachts-kentekens van een vogel, dat is: als in een vogel die tekens en gedaantens zyn, dat dezelve dan tot zodanig een geſlacht behoort, en maar in omſtandigheden en in ſoort verſchilt. Zodanige tekens worden geſtelt aan de gedaanten van het hoofd, de bek, oogen, voeten, eenzaamheid, roof, hardigheid in vleeſch, klauwen, ſtevigheid van veeren en van gebeente, voedzel, woonplaats, vlucht, ſnelheid, kragten, enz. welke alle by malkander gevoegt een onafſcheidelyk kenteken uit-

maaken, dat het geſlacht bepaalt; en alle de vogels, daar dit in beſpeurt word, hoe verſcheiden zy ook zyn, worden dan als ſoorten van zodanig een geſlacht aangemerkt.

14.

Aldrovandus handelt ook in de Beſchryving van elke vogel van deszelfs zinnen, als het gezicht, reuk, ſmaak, gehoor, gevoel, gezwintheid, traagheid, ſterkte van mannetje en wyfje, van haare woonplaatzen en vaderland, wat geweſt van de dampkring zy meeſt bevliegen, of zeer hoog, of middelmatig, of laag, van haar vernuft en manieren, van haar leerzaamheid, ſtem, van haar aas en ſpys, voortteeling, broeying en geboorte, van haar grootmoedigheid, gematigtheid, van haar roof en jacht op andere vogels of gedierte, van haare gevechten en manier van ſtryden, van haar natuurlyken afkeer van zommige zaaken, van haare ziektens, van haar genezinge; van de oude, nieuwe, waarachtige en fabeleuze Hiſtorien, die by de Schryvers en in de boeken van deze of gene vogelen gevonden worden, en zeltzaame voorvallen.

15.

En dewyl de Grooten Schepper alles tot zyner Heerlykheid, en tot gebruik der menſchen geſchapen heeft, handelt *Aldrovandus* van de verſcheide gebruiken, dewelke de menſchen van elke vogel maaken, (hoe de menſchen zomtyds een bynaam verkrygen, gelyk de *Evangeliſt Johannes* een Adelaar genaamt word enz. *Julius Cæſar* en *Ariſtoteles* zyn Adelaars bygenaamt) van het gebruik zommiger

ger vogelen in de ydele Afgodendienſt der Heidenen, welke voortekenen en voorzeggingen tot goede of kwaade uitkomſten van zaaken zy uit zommige vogelen haar vlucht, ontmoeting, gevechten enz. malkander by outs wys maakten, alles met bygebragte voorbeelden uit de Aaloude Hiſtorie; welke *myſtike* en geheime dingen dikwils verborgen of uitgedrukt wierden, onder de benaming van een vogel of deszelfs wonderlyke eigenſchappen in de Heilige Bladeren, by de Oudvaders en in andere Schriften, hoedanige zeden en plicht-leſſen zomtyds afgeleidt wierden van de deugden of eigenſchappen zommiger vogelen, van het gebruik der vogelen in de beeldſpraak der oude *Ægyptenaaren* en *Ooſterſche* Volkeren, van de (*a*) zinnebeelden en Fabelen, dewelke door zommige vogelen wierden uitgedrukt by de aaloude en hedendaagze volkeren, van het gebruik van elke vogel, of deszelfs deelen of uitwerpzelen in de geneeskonſt, in de ſpys en keuken; hoe de vogelen tot de jagt gebruikt worden, van het gebruik der vogelen tot tekenen, als veldtekenen, ook in rouw, begraving, feeſtviering, krooning enz., ook tot eer-tekenen in Ridder- of andere eer-orders, en by beelden gevoegt, om iets met dezelve uit te drukken, insgelyks in wapens en zegels, op ſchilden, borſtwapens, ſtormhoeden, harnaſſen, geweer, oorlogsgereetſchap, cieraaden, ſcheepen, huizen enz.

16.

Aldrovandus beſchryft niet alleen de uit-

(*a*) *Emblemata.*

wendige gedaante van elke vogel, maar ook derzelver inwendige *Fabryk* en gedaante, en gebruik der inwendige deelen door de ontleed-konſt vertoont, en zulks menigmaal zeer naauwkeurig deeltje voor deeltje, benevens haare geraamtens. Hy handelt ook by elke vogel van alle de ſpreekwoorden, dewelke van zodanige vogelen afgenomen zyn, op welke konſtige wyzen de vogelen gevangen worden, en wat al waar te neemen is in haar onderhouding, voeding, melting, haar bereiding van ſpys en drank en zaad, derzelver tammaking, aanleering in 't klappen, fluiten, zingen, onderwyzing tot de jagt, gelyk in de valken enz. haar loosheid, haar neſten, en opvoeding van haare jongen, van verſcheide misgeboorten en monſters onder de vogelen, de *affecten* en begeerlykheden, minneryen, ſpraak en taal der vogelen, haar geilheid of matigheid, en oneindig veel zaaken, dat ik vermoeid word om dezelve hier alle aan te haalen.

17.

Noch is dit heerlyke werk overal verçiert en opgeheldert met zeer keurlyke plaaten, dewelke boven alles uitmunten, om dat dezelve na 't leven zyn getekent, en geſneden van de aldergrootſte Konſtenaars van geheel *Italien* en andere deelen van *Europa*.

18.

In het jaar 1602 gaf *Ulyſſes Aldrovandus* zyn werk van de *Inſecten* en bloedelooze beesjes uit tot *Bologne* in *folio*, hy droeg deze voortreffelyke vrucht van zyn Arbeid op

aan

aan *Franciſcus Maria* de tweede, en de zesde Hertog van *Urbino*. Ik zal van dit werk niets melden, om wederom in geen oceaan van volheid te geraaken, maar alleenlyk aanmerken, dat alle de beesjes zeer keurlyk na 't leven in plaaten afgebeelt zyn, by welke gelegentheid de Lezer mag aanmerken, dat in het uitbeelden van de natuurlyke ſchepzels zeer veel werk word gemaakt van de tekeningen, dewelke na 't leven zyn geſchiet, gelyk die van onzen grooten *Aldrovandus*.

19.

Na het uitgeven van deze vier ſtukken kwam onzen grooten Man te ſterven, en hy heeft het geluk niet gehad zo lang te leven, dat zyne overige groote werken het licht beſchouwden; maar de Beroemde, Geleerde en voortreffelyke Mannen, *Bartholomæus Ambroſinus*, *Johannes Cornelius Uterverius* Hollander, *Hieronimus Tamburinus*, *Thomas Dempſterus* Baron van *Muresk*, *Marcus Antonius Bernia*, en veel andere hebben een onuitdrukkelyke lof verdient, dat zy voor deze Weeskinderen zodanige goede zorg hebben gedragen, en dezelve zo heerlyk in 't licht gebragt, dat zy niets van haar glans noch achting door 's Mans dood hebben verloren.

20.

Zo ras als *Ulyſſes Aldrovandus* geſtorven was, beval de Raad van *Bologne* aan *Bartholomæus Ambroſinus* Hoogleeraar in de (a) Natuurlyke zaaken, dewelke betrekking op de Geneeskonſt

(a) *Simplicia medica.*

konſt hebben, en Opperſte over de Stadstuin, geboren tot *Bologne*) om de nagelate werken van den grooten *Ulyſſes Aldrovandus* in 't licht te geven, want *Aldrovandus* had by uiterſte wil de aftekeningen en plaaten enz. aan den Raad van *Bologne* aanbevolen en gemaakt. In het jaar 1640 gaf onzen *Ambroſinus* uit het vyfde ſtuk van de Werken van *Aldrovandus*, zynde een Hiſtorie der *Serpenten*, in *folio*, en in twee Boeken of Hoofd-verdeelingen afgedeelt. Het Boek wierd opgedragen aan de Prins *Franciscus Perettus*, en is opgeheldert met ſchoone plaaten, in dewelke de *Serpenten* (na 't leven afgetekent) verbeelt worden. Ik zal niet verder van dit werk ſpreken, dewyl ik te veel te zeggen zoude hebben, en ook na dezen met meer onderſcheid, klaarheid en nettigheid van die zaaken (als ik leve) meen te handelen.

21.

In het jaar 1616 gaf *Johannes Cornelius Uterverius* Hollander, en Hoogleeraar in de *ſimple* natuurlyke en enkelde geneesmiddelen tot *Bologne*, uit in *folio* het zesde ſtuk van de Werken van *Aldrovandus*. Het werk wierd opgedragen aan *Julius Sacchettus*, Cardinaal en *Legaat a Latere* van de Paus tot *Bologne*. Paus *Urbanus* de achtſte maakte een Griekſch en Latynſch Lofdigt op onzen *Aldrovandus*, die beide voor het werk gedrukt zyn. In dit ſtuk word gehandelt van de viervoetige dieren (*a*) met vaſte, heele en ongeſplete of on-

(*a*) *De Quadrupedibus Solidipedibus.*

ongekloofde voeten; als by voorbeeld. 1. Van de Paarden en derzelver veelvuldige ſoorten. 2. Van de Ezels en derzelver groot onderſcheid, als de Woud-ezel, van de Muil-ezel, van de gehoornde Ezels. 3. Van de *Monoceros*. 4. Van de *Zebra Indica*. 5. Van de Olyfanten en der zelver onderſcheid. Van deze dieren worden zo veel heerlyke en wetenswaardige zaaken verhaalt, dat dezelve een geheel *foliant* beſlaan, en echter is alles even vol rykdom en geleertheid.

22.

In het jaar 1613 wierd het zevende ſtuk in *folio* van *Aldrovandus* zyne werken uitgegeven, begonnen door *Uterverius*, en volbragt door de Schotſche Baron *Dempſterus*. Dit werk handelt van (*a*) de viervoetige dieren, welker voeten gevorkt zyn, of in twee ſpitzen gedeelt of geſpleten zyn. Het werk wierd opgedragen aan *Paris Ledronius* Aarts-Biſſchop van *Salisburg*. Onzen *Aldrovandus* volgt in zyne beſchryvingen der dieren meeſt altyd de order van *Ariſtoteles*; hy verdeelt de kloofvoetige dieren in twee, in aardſche en water-kloofvoetige dieren; onder de water-kloofvoetige dieren is tot noch toe, zegt hy, maar een enkeld ontdekt, namentlyk de *Hippopotamus* of het Waterpaard van de *Nyl*. De vorkvoetige landdieren worden wederom in twee ſoorten verdeelt, namentlyk de vorkvoetige dieren met horens, en de vorkvoetige dieren zonder horens. Alle de gehorende vorkvoetige dieren herkauwen, en onder de

(*a*) *De Quadrupedibus Biſulcis.*

de ongehorende herkauwt alleen de Kameel enz.

23.

Dit werk beſtaat uit een enkeld hoofddeel of boek, en uit duizend en veertig bladzyden, het is verdeelt in zevenendertig kapittels, en handelt. 1 Van de Koebeeſten en derzelver verſcheide ſoorten uit alderlei vremde landen, en van alle de dieren, dewelke onder het geſlacht der Koebeeſten konnen gebragt worden. 2 Van de Schaapen en derzelver ontelbaare ſoorten en byſoorten. 3. Van de Geiten en Bokken, en derzelver veelderhande ſoorten en byſoorten uit vremde geweſten. 4. Van de Harten, derzelver verſcheide ſoorten, en verwonderenswaardige byſoorten. 5 Van de Eland. 6 Van de *Rhinoceros* of Neus-hoorn. 7. Van de Kameel en van veelderhande ſoorten van Kameelen. 8 Van de *Æthiopiſche Nabis* of *Camelopardalis*, of 't Kameel-formig paard. 9. Van de Varkens, zo tamme als boſch-varkens, en derzelver verſcheide ſoorten. Dit ſtuk is zeer groot en zwaar, en zeer doorwrogt, en als doorſpekt met alderlei aangenaame Hiſtorien, waarnemingen en aanmerkingen.

24.

Het achtſte ſtuk van de Werken van *Ulyſſes Aldrovandus* is in 't licht gebragt tot *Bologne* 1637 in *folio*, door de vlyt en yver van den voortreffelyken *Bartholomæus Ambroſinus*. Dit werk handelt 1 in drie Boeken (*a*) van de viervoetige dieren met geteende voeten, en

(*a*) *De Quadrapedibus Digitatis Viviparis.*

en dewelke levendig baaren en gebaart worden. En 2 van de (*a*) viervoetige dieren met gereende voeten, dewelke Eyeren leggen, en daar uit voortkoomen. Dit werk is behalven de voorredens en regiſters enz. 718 bladzyden groot, en zo ryk en overvloedig van ſtof, dat ik het zelve te kort zoude doen, daar iets byzonders van te melden; alles is na 't leven getekent volgens de wyze van *Aldrovandus*.

25.

In 't jaar 1613 was ook uit de nagelate Schriften van *Ulyſſes Aldrovandus* vergadert, en in order gebragt door *Johannes Cornelius Uterverius*, het negende ſtuk, het wierd gedrukt tot *Bologne* in *folio*, en opgedragen aan *Franciscus Vitellius*, Aartsbiſſchop van *Theſſalonica*, en *Nuncius* van den Paus by de Republyk van Venetien. Dit werk handelt in vyf boeken van de Viſſen, en in een byzonder Boek van de Walviſſen en derzelver ſoorten, 't zelve is van de alderuiterſte naauwkeurigheid, (de plaaten zeer *curieus* en na 't leven getekent) en alom voorzien met een ongelooflyke ſchat van geleertheid en natuurkunde.

26.

In het jaar 1606. was tot *Bologne* uitgegeven het deel, dat volgens myn order het tiende ſtuk uitmaakt van de werken van *Ulyſſes Aldrovandus*, dit werk is mede in *folio* gelyk alle de andere, en handelt van de bloedelooze dieren en water-*inſecten*, het is in vier boeken ver-

(a) *De Quadrupedibus digitatis oviparis.*

verdeelt. 't Eerſte Boek handelt van de (*a*) beneloozе zee-kwabben. Het tweede Boek van de (*b*) korſtachtige ſchub-viſſen. Het derde Boek van de (*c*) ſchulp-viſſen of kruik-viſſen. Het vierde Boek handelt van de (*d*) dierachtige waterplanten. De Oude hebben zommige dezer gewaſſen enigzins gevoel toegeſchreven, en geoordeelt, dat dezelve noch onder de dieren, noch onder de planten byzonder geſtelt konnen worden, maar een derde geſlacht uitmaaken, dat beider natuur deelachtig is. Alle de horentjes, kruikjes, ſchulpjes, gewasjes en zee-diertjes, plantjes, kwabbetjes, kreeftjes, krabbetjes en andere zaaken op te noemen, zoude voor myn Lezer verdrietig zyn; ik zal (als Godt wil) daar na dezen zelfs en op zyn plaats en tyd van handelen. De plaaten in dit ſtuk zyn zeer naauwkeurig en na 't leven getekent.

27.

Tot een ſlot van alles, wat *Ulyſſes Aldrovandus* van de Dieren heeft nagelaten, moogen wy ſtellen het elfde Deel van zyn Natuurlyke Hiſtorie, handelende van de misgeboortens en monſters, dewelke van andere beſchreven zyn, en ook die gene, dewelke van hem zelfs waargenomen zyn, onder de menſchen, dieren, levendige ſchepzels en plantgewaſſen, alles met zeer keurlyke plaaten. Dit ſtuk is uit de ſchriften en aftekeningen van *Aldrovandus* vergadert, en in order

(*a*) *Mollia.*
(*b*) *Cruſtata.*
(*c*) *Teſtacea ſive Conchylia.*
(*d*) *Zoophyta.*

der gebragt door *Bartholomæus Ambrosinus*, en tot Bologne 1642. *in Folio* gedrukt, en aan *Ferdinandus* de II. Gtoot Hertog van *Toscanen* opgedragen. Daar zyn achter bygevoegt voor een aanhangzel alle de aftekeningen van Dieren, *Insecten*, Vogelen enz., dewelke in de ontelbaare aftekeningen van *Aldrovandus* gevonden wierden, en over 't hoofd gezien waren van de voorgaande Uitgever, alles door de voorzorge en arbeid van onzen *Ambrosinus*.

28.

Het twaalfde ſtuk van den grooten *Aldrovandus* is het *Muſæum Metallicum*, uitgekomen tot Bologne 1648. *in Folio* met plaaten. In dit Werk word gehandelt van de *Metalen*, *Mineralen* en Bergſtoffen, 't zelve word gehouden voor een van de aldervoortreffelykſte Boeken, dewelke ooit in 't licht zyn gebragt, en is verrykt met een uitſtekende Geleertheid.

20.

Het dertiende ſtuk van *Aldrovandus* is uitgegeven, en by malkander vergadert uit 's Mans Schriften door de Hoogleeraar *Ovidius Montalbanus* 1668. *in Folio* tot Bologne, met zeer ſchoone en na 't leven getekende plaaten. Het is een Hiſtorie van alderhande Boomen en Boomgewaſſen, en derzelver vermaartſte vruchten. Maar 't is niet mogelyk, om aan den Lezer een denkbeeld te geven van de waardy dezer Boeken en Natuurkundige Geleertheid, dewelke in deze dertien groote *Folianten* gevonden worden, daarom zal ik tegenwoordig niets meer van dezelve aanhaalen.

Ik

30.

Ik heb geoordeelt, dat ik myn Lezer het verdriet aan moeſt doen, met een ſchets te doen lezen van een Algemeen Hiſtoriſchryver van de Natuur, niet die als *Plinius* de geheele groote Natuur (met alles wat daar in is) getracht heeft te beſchryven, maar die gelyk onzen weergaloozen *Aldrovandus* een algemeene Hiſtorie heeft nagelaten, van de voornaamſte zaaken uit het Koninkryk der Dieren, uit het Koningryk der aardſche Bergſtoffen, en uit het Koningryk der Gewaſſen.

31.

Hoe ongemeen veel zaaken onzen *Aldrovandus* ook nagelaten mag hebben, en welk een menigte zyn grooten Voorganger *Conradus Geſnerus* (mede een onnavolgbaar algemeen Hiſtoriſchryver van de Natuur,) zo zal echter in gevolg van tyd aan de Lezer blyken, dat haare Nakomelingen (tot op dezen huidigen dag toe gerekent) noch ontelbaarder menigte van zaaken door onvermoeide arbeid, reizen door alle de deelen des werelds, en onſchatbaare onkoſten, van de natuurlyke ſchepzels en gewrochten hebben ontdekt. Maar deze Schryvers alleenlyk maar op te tellen, en haare enkelde naamen aan te haalen, zoude een geheel boekje uitmaaken, gelyk ik in gevolg van tyd zal doen zien. Onder de oude Heidenen is *Plinius* de grootſte Natuurlyke Hiſtoriſchryver, onder de nieuwe Schryvers en Chriſtenen *Ulyſſes Aldrovandus*, en onder alle Schryvers als ook onder de Heilige Schryvers is de oudſte *Moſes*, gelyk zal blyken

blyken in 't vervolg, want ik zal van de Natuurlyke Hiſtoriſchryvers en van de Natuurlyke Hiſtorien der Oude handelen na vervolg, en na de order der tyd rekenkunde. By voorbeeld, als ik handele van de natuurlyke Hiſtoriſchryvers en Natuurlyke Hiſtorie der *Hebreërs*, zal ik zulks van de eerſte oorſprong dier *Natie* tot deszelfs ondergang vervolgen van Schryver tot Schryver, of van zaak tot zaak, en van deze wederom overgaande op de *Ægyptenaaren*, *Aſſyriers*, *Arabieren*, *Perſen* en *Grieken*, of andere *Natien*, zal ik elk by zyne *Natie* vervolgen en afdoen.

Van de Oudheid der Natuurlyke Hiſtorie, en eerſt van die der Hebreërs.

1.

Moſes is de eerſte, oudſte en waarachtigſte Natuurlyke Hiſtoriſchryver, (zo veel aan ons bekent is) dewelke van de Aaloudheid aan ons is nagelaten. Het is wel waar, dat zommige *Thalmudiſten* van andere Schryvers droomen, maar de al te groote vrymoedigheid van giſſen ſteekt in die Schryvers allezins te veel door; zo lang als ook noch niemant bewezen heeft, dat de vyf Boeken van *Moſes* van geen Goddelyk gezag zyn, en zo lang als de oudheid aller volkeren en aller Schryvers voor de oudheid van *Moſes* tyd-rekening zwichten moeten, heb ik groot en onwraakbaar recht om vaſt te ſtellen, dat *Moſes* de oudſte Natuur-beſchryver is, die wy overig hebben.

2.

Schoongenomen iemant bewees al eens, dat zommige Boeken onder de *Ægyptiſche*, *Hebreeuwſche*, *Chaldeeuwſche*, *Syriſche* of oude *Arabiſche* gevonden waren, dewelke voor *Moſes* tyden, of doen *Jacob* met zyne kinderen in *Ægypten* kwam, of zelfs eerder geſchreven waren, dat zoude myn gedachten weinig konnen hinderen; want dewyl *Moſes* de Schepping van de groote Natuur zelfs beſchryft, is deszelfs Natuur-beſchryving of Natuurlyke Hiſtorie in zo ver de oudſte van alle, dewelke aan ons bekent zyn.

3.

Meeſt alle de Geleerde, dewelke aantekeningen en uitleggingen gemaakt hebben over 't Boek *Jobs*, koomen daar in over een, dat het Boek *Jobs* ouder is en eerder geſchreven, als de vyf Boeken van Moſes, en dewyl in dit Boek ook eenige natuurlyke zaaken gemeldt worden, zoude vervolgens deze Natuurlyke Hiſtorie van *Job* ouder moeten zyn, als die van *Moſes*, maar dit krenkt ook geenzins het gevoelen, dat *Moſes* de oudſte Natuurlyke Hiſtorie heeft geſchreven, want *Moſes* is by Jooden, by Chriſtenen door aanhalingen in 't Nieuwe Teſtament, en by Turken voor een Goddelyk Schryver aangenomen en altyd gehouden: en hier uit volgt, dat de Hiſtorie van *Moſes* de oudſte is, om dat hy van de Schepping af begint. Al hadde de Geeſt Gods van dit jaar 1719 (daar wy nu in leven) voor ons door een menſch laten ſchryven en bekent maaken, wat in de Schepping der groo-

te

te Natuur in den Hof van *Eden*, voor en in de Zondvloedt, in de Arke, en kort daar na enz. onder de Natuurlyke zaaken was voorgevallen, zoude zodanig een onfeilbare Beschryving (wat de zaak belangt) voor de alderoudste en eerste Natuurlyke Historie moeten gehouden worden, en zodanig ook zyn en blyven, dewyl de leeftyd noch de perzoon van *Moses* ons niet raakt, in 't stuk van de oudheid zyner Natuurlyke Historie.

4.

Dat het Boek *Jobs* zeer oud is, zal niemant ontkennen, dewyl *Job geciteert* word in het *Apocryphe* Boek van *Tobias*, en door *Ezechiel*, en dewyl van zeer veel Heilige Schryvers plaatzen worden aangehaalt, dewelke met zommige plaatzen van *Job* gelykluidende zyn, ja zelfs van Moses. Maar de grootste kragt word aan 't gevoelen van de oudheid van 't Boek *Jobs* bygezet, dat in 't geheele Boek *Jobs* nergens eenige melding word gemaakt van de wetten van *Moses*, noch van de verrichtingen der kinderen Israëls.

5.

Zommige zyn van gedachten, dat *Job* zyn Boek in de *Syrische* Taal geschreven heeft, en dat *Moses* het zelve in de *Hebreeuwsche* heeft vertaalt, en met eenige byvoegzels vermeerdert; dit was ouwelings het gevoelen van *Origenes*. De Geleerde Bisschop (*a*) *Petrus Daniel Huet* zegt, dat *Gregorius Nazianzenus Salomon* de Schryver van 't Boek *Jobs* oordeelde te zyn, en dat *Martinus Lutherus* dit

(*a*) *Demonstratio Evangelica Propos. IV.*

gevoelen omhelſt heeft; dat wederom andere het Boek *Jobs* aan de eene of andere van de Propheten toeeigenen; dat *Fredericus Spanheim* oordeelt, dat *Job* (of zyne Vrienden) dit werk als dagelykze aantekeningen heeft nagelaten in de oude *Arabiſche* of *Syriſche* Taal, en dat uit deze aantekeningen ten tyde van Salomon, door een *Hebreër* of Jood van die tyd daar de Hiſtorie van *Job* (zo als wy dezelve nu hebben) is gemaakt en te zamen geſtelt.

6.

Maar dat *Moſes* de oudſte Heilige Natuurbeſchryver, dewelke wy hebben, zoude zyn, word kragtig beveſtigt door den zeer Geleerden *Huetius*, want na dat hy alle gevoelens naauwkeurig *geexamineert* heeft, ſtelt hy vaſt, dat 't Boek *Jobs* door *Moſes* zelfs in zyn jongheid is geſchreven, terwyl hy by zyn Schoonvader *Jethro* was, om de *Iſraëliten* of het volk van zyne *Natie* te trooſten in haar onderdrukking, door de dwingelandy van *Pharao* veroorzaakt. Hier toe brengt *Huetius* veel bewyzen uit overeenkomſt van ſtyl by, en dat de ſtaat en elende der kinderen *Iſraëls* wel met de Hiſtorie van *Job* overeenkwam, dat *Pharao* de Zatan was, en meer waarſchynlyke giſſingen, dewelke de Lezer daar kan nazoeken. Dit (zegt hy) is ook het gevoelen der *Thalmudiſten* in *Baba Bathra*, en van *Rabbi David Kimchi*, van *Origenes*, van *Methodius* by *Photius*, *Polychronius* enz. en ook een menigte van nieuwe Schryvers; ja zommige hebben het Boek *Jobs* aan de

vyf

vyf Boeken *Mosis* als een zesde Boek gevoegt, en in dit geval, Lezer, zoude *Moses* dan de oudste Heilige Historischryver der Natuurlyke Schepzels zyn, die wy hebben; maar dit gevoelen kan niet doorgaan, dewyl *Job* veel ouder is, en omtrent met *Caath* gelyk in ouderdom, die de Grootvader van *Moses* en een Zoon van *Levi* was. *Job* schynt geboren uit *Zara* Nicht van *Ezau*, op dien tyd, toen *Joseph* van de vrouw van *Potiphar* tot overspel wierd aangezocht. Maar dewyl het Boek *Jobs* zo zeer niet voor een Natuurlyke Historie kan geacht worden, als de vyf Boeken *Mosis*, zullen wy ons aan dat Boek in dit geval zo veel niet kreunen.

7.

Dat de Boeken van *Moses* de oudste Boeken zyn van de gene, dewelke wy over hebben behouden, blykt noch kragtig, dewyl de Boeken van *Moses* (dat zeer aanmerkelyk is) de Bron en Fontein zyn, daar de Schryvers van alle de oude Volkeren uit gedronken hebben, daar by na alle de *Natien* van de geheelen aardbodem haare Afgoden, halve Goden, Helden en eerste uitvinders van nieuwe zaaken uit hebben verziert. Alle *Natien* hebben haare Godsdiensten en Oudheden maar bezwalkt met een mist van verzieringen, vertellingen, fabelen en vermommingen, uit deze eerste Boeken van *Moses* getrokken. De *Phœniciers*, de *Ægyptenaars*, de *Persianen*, de *Grieken*, de *Indianen*, de *Thraciers*, de oude *Romeinen*, de oude *Duitschers*, *Gal-*

len, *Britanners*, *Spanjaarden*, en zelfs de *Americanen* hebben onder alderhande perzonagien, gedaantens en vermommingen, *Moſes* goddelyke eer aangedaan, gelyk onwederſprekelyk getoont word van de (*a*) Biſſchop *Huet*.

8.

Wie zal ons ook weigeren, dat in de Boeken van *Moſes* een Natuurlyke Hiſtorie gevonden word, of een Hiſtorie der groote Natuur, daar de eerſte beginzelen van alle geſchape zaaken in de Boeken van *Moſes* gevonden worden? Wy vinden in *Moſes* niet alleen de beſchryving van de ſchepping der geheele groote Natuur en dezes Aardbodems, maar ook Godskunde en den Godsdienſt, door dewelke de Schepper van zyn Volk wilde gedient zyn. Wy vinden in dezelve naauwkeurige Geſlacht-regiſters en Hiſtorien van de alderheerlykſte der Natuurlyke Schepzelen, namentlyk de Menſchen, en van de geſlachten en onderſcheid der dieren; wy vinden in dezelve Land-beſchryvingen van zeer veele en verſcheide Landen, mitsgaders een uitmuntende Regeerkunde, naauwkeurige beſchryving der Leger-tuchten en orders, de wetenſchap der Wetten en van het recht en billyk, Weeg- en Meet-konſt, Bouwkunde, Smids-konſten, Smeltkonſt, Schoenmakers- en Leerbereiders konſten, Verfkonſt, Borduurkonſt, en meer andere Konſten en Ambachten; lees (gelyk hier van boven dien een groote menigte andere Schryvers konnen gelezen

(*a*) *Demonſtrat. Evangelica propoſit. IV.*

zen worden) de meergemelde Biſſchop (*a*) *Huet*; en 't zal klaarder opkoomen, wanneer wy na dezen en in andere twee-maandelyke Kabinetten handelen van de Natuurlyke Hiſtorien, Wetenſchappen, Konſten en Ambachten der oude *Hebreërs*.

9.

Moſes wierd geboren in het jaar na de Scheppinge der wereld 2373, en voor de Geboorte Chriſti 1611, wanneer (na het ſchryven van *Demetrius* by (*b*) *Euſebius*) *Amram* de Vader van *Moſes* 78 jaaren oud was. Dezen *Amram* wierd geboren in het jaar na de Scheppinge der wereld 2295. en voor de Geboorte Chriſti 1689. *Euſebius* getuigt, dat omtrent dien tyd geleeft zoude hebben (na 't ſchryven van veele zyner voorzaaten) PROMETHEUS, dewelke de wilde menſchen tot burgerlykheid hadde overgebragt.

10.

In dezelve tyd, dat *Moſes* geboren wierd, regeerde de zestiende Koning van *Aſſyrien Sparthæus*, den tyd van tweeënveertig jaaren, na de aantekening van *Euſebius*, en over (*c*) *Sycionien* de veertiende Koning, met

 naame

(*a*) *Demonſtrat. Evangelica.*

(*b*) *IX Præparat. Evangelic.*

(*c*) *Sycionia* was een klein Landſchap, dat noch hedendaags als ingelyft legt in 't Hertogdom *Clarentie* onder de Turk, en heeft nu zeer weinig inwoonders, het legt in 't Koningryk *Morea*, dat een Byna-Eiland is in Griekenland, en word hedendaags *Baſilica* genaamt, maar is meeſt vervallen; het was ouwelings

naame *Marathus*, den tyd van twintig jaar, volgens den zelven *Euſebius*; en in de levenstyd van *Moſes* hebben noch geleeft de vyftiende Koning van *Sicyon*, *Echyreus*, en heeft geregeert vyfenvyftig jaar volgens *Euſebius*, en de zeſtiende Koning over *Sicyon*, *Corax*, dewelke volgens *Euſebius* geregeert heeft dertig jaaren, gelyk ook de zeventiende Koning van *Sicyon*, dewelke volgens *Euſebius* vyfendertig jaar regeerde, en *Epopeus* genaamt was. Noch regeerde na *Sparthæus* onder het leven van *Moſes* over die van *Aſſyrien* de zeventiende Koning, *Aſcatades*, den tyd van achtendertig jaar, volgens de aantekening van *Euſebius*. Onder het leven van *Moſes* heeft ook geregeert *Phorbas*, de zesde Koning van de (*a*) *Argiven*, en deze regeerde vyfendertig jaar, na het getuigenis van *Euſebius*; als ook de zevende Koning der *Argiven*, *Triopas* genaamt, dewelke na 't zeggen van *Euſebius* zesenveertig jaaren geregeert heeft, mitsgaders de achtſte Koning der *Argiven*, *Crotopus* genaamt, dewelke volgens den meergemelden *Euſebius* eenentwintig jaaren geregeert heeft; ook heeft noch by het leven van *Moſes*

ouwelings zeer vermaart wegens de overvloed der Olyven; de Inwoonders van dit Land wierden byde Ouden doorgeſtreken over haar ongemeene weelde, of laffe overdadigheid en gemakkelykheid. 't Is ook zeer geroemt om de liefhebbery der ſchilderkonſt, en is ook de voornaamſte werkwinkel geweeſt en ſchool van de marmers en albaſten, van de *metalen* en *mineralen*, en zeer vruchtbaar in laurierboomen enz.

(*a*) De *Argiven* is een volkplanting in Griekenland geweeſt.

Moſes geregeert *Amyntes* de achtiende Koning van *Aſſyrien*, en regeerde vyfenveertig jaar. Onder de leeftyd van *Moſes* bezat ook *Phorbas* het Eiland *Rhodus*, en *Job* is geſtorven terwyl *Moſes* geleeft heeft, vyfenveertig jaar voor dat de Kinderen *Iſraëls* uit *Ægypten* vluchteden, in zyn hondert negenentachtigſte jaar, doen *Moſes* vyfendertig jaar oud was.

11.

In het leven van *Moſes*, en in het jaar na de Schepping der wereld 2426, en voor de Geboorte onzes Zaligmakers 1558, heeft het Koningryk van die van *Athenen* een beginzel genomen, en de eerſte, dewelke daar geregeert heeft, was *Cicrops*, en de tweede was *Cranaus*, die negen jaar, en de derde was *Amphictyon*, die tien jaar regeerde, volgens *Euſebius*. By het leven van *Moſes* ſtierf ook (*a*) *Amram*, de vader van *Moſes*, in zyn hondert en zevenendertigſte jaar.

12.

Onder het leven van *Moſes* in het jaar na de Schepping der wereld 2438, en voor de Geboorte Chriſti 1546, oorlogden de (*b*)

(*a*) Ziet Exodus VI: 20.

(*b*) De *Chaldeërs* was een volk in 't Koningryk van *Babilonien*, welker Koningryk CHALDÆA genaamt was, en in 't gemeen *Yeracken Caldar*, en by de Turken CURDISTAN word genaamt, na het getuigenis van *Johannes Leunclavius*; 't is het gedeelte van *Babilonien*, dat na 't zuiden ſtrekt, rakende aan het woeſt *Arabie* en aan de *Perſiaanſche* Golf, het was voor dezen onder het gebied der *Per-*

Chaldeers tegens die van *Phœnicien* (*a*) volgens het getuigeniſſe van *Euſebius*.

13.

Ik geloof niet, dat het aan myn weet-gierigen Lezer mishagen zal, dat ik mededeel alles, dat merkwaardig onder het leven van de Man Gods *Moſes*, by andere *Natien* is voorgevallen, en van de aaloude Schryvers uit de diepſte duiſternis is opgebaggert, dewyl deze zaaken veel licht zullen geven aan de Natuurlyke Hiſtorie des Bybels, en aan de Natuurlyke Hiſtorikunde der andere *Natien*, dewel-

Perſianen, maar is nu onder de *Turken*, te weten geheel *Babilonien*. In dit land worden de Rivieren de *Tiger* en de *Euphraat* te zamen gevoegt, en deszelfs voornaamſte Steden zyn *Bagdad*, *Balſera*, *Cuſa*, en *Waſerum*. *Vide Ferrarii Lexic. Geogr. litt. Ch.*

(*a*) *Phœnicie* is een Landſchap van *Syrie* aan de zeekant, tuſſchen het overige van *Syrie* na de noordkant, en *Palæſtina* na de zuidkant. In *Phœnicie* waren wel eer de wydvermaarde ſteden *Tripolis*, *Byblus*, *Tyrus* en *Sidon*, en tegenwoordig noch *Tripolis* en *Berytus*. De *Phœniciers* was een volk, dat van de kant van de Roode zee hier wel eer was aangekomen, en in verſcheide Provintien geſticht hadden de ſteden *Tyrus*, *Sidon*, *Thebes*, *Utica*, *Hippo*, *Leptis*, *Maſſilia* en vele andere. *Plinius*, *Lucanus* en andere getuigen, dat deze *Phœniciers* eerſt de letteren en de konſt des ſcheepvaarts zouden gevonden hebben. *Phœnicie* was oudtyds tweederley. 1. Het eigentlyk *Phœnicie*, daar de ſteden *Tripolis*, *Botrys*, *Byblus*, *Berytus* en *Sidon* in waren. En 2. *Phœnicie* van *Damaſcus*, in het welke de ſteden *Damaſcus*, *Heliopolis*, *Abyla Lyſaniæ*, en *Cæſarea Paneas* gevonden wierden. *Vide Lexicon Geograph. Baudrand ex Suida*, *Stephano de Urbibus*, *Strabone*, *Plinio &c.*

welke ik van tyd tot tyd (elk by zyn eigen *natie* geſchikt) mene af te handelen.

14.

By het leven van *Moſes* heeft *Deucalion* op den Berg *Parnaſſus* begonnen te regeren, in het jaar na de Schepping der wereld 2442, en voor de Geboorte Chriſti 1542. volgens het getuigeniſſe van *Euſebius*, en na de uitrekening van den grooten Jezuit *Petavius*, in zyn Boek over de Geleertheid der Tyden. En de vermaarde Zondvloed, dewelke de Zondvloed van *Deucalion* by de Fabeleuſe Oudheid genaamt word, moeſt (na de aantekeningen van *Clemens* den *Alexandriner*) voorgevallen zyn in het jaar na de Schepping der wereld 2470, en voor de Geboorte van Chriſtus 1514. en voor de brand van *Troyen* 330. jaaren.

15.

Op dat gy de Oudheid van *Moſes* tydrekening, zeer waarde Lezer, zoud ontdekken, en hoe zeer de Fabelachtige *Griekjes* en andere *Natien* haare Outheden ontleent hebben uit de ſchatten der *Hebreeuwſche* Wysheid en Schriften van *Moſes*, is het de moeite wel waardig, dat gy aanmerkt, dat de Oude droomden, dat *Deucalion* was de zoon van *Prometheus*, aan dewelke (doen hy volwaſſen was) *Ephimetheus*, dewelke zyn Oom van Vaders kant was, zyn eigen Dochter ten Houwelyk gaf, met naame *Pyrrha*. Wanneer nu deze *Deucalion*, die Koning van *Theſſalie* was, regeerde, ontſtond (na zyn droomen) een algemeene watervloed over

de

de geheelen Aardbodem, waar door het geheele menſchelyk geſlacht wierd uitgeroeit, zodanig nochtans, dat de Koning *Deucalion*, en zyn wyf de Koninginne *Pyrrha*, met haar beide alleenlyk overbleven, dewyl zy met haar ſcheepje aan den Berg *Parnas* aan land dreven, dewyl daar het water eerſt ſcheen te vallen. Hier vroegen zy aan 't Orakel van *Themis* om raad, teweten door welke middelen het menſchelyk geſlacht zoude te herſtellen zyn, en kregen tot antwoord, *dat zy de beenderen des grooten Moeders over 't hoofd op de grond zouden ſmyten.* Zylieden hier door de ſteenen des aardryks verſtaande, raapten dezelve van de grond, en ſmeten dezelve wederom over 't hoofd, dewelke dateliyk in levendige menſchen (zo wel mannen als vrouwen) veranderden. Byaldien nu de Lezer deze Hiſtorie niet mochte geloven, kan hy zelfs dezelve lezen by *Ovidius*, *Virgilius*, *Manilius*, *Juvenalis*, *Lucianus*, *Plutarchus*, *Theophilus*, en een menigte andere Schryvers.

16.

By het leven van de Man Gods *Moſes*, wierd de Stad (*a*) *Corinthe* (dewelke te voren

(*a*) De *Corinthiers* waren ouwelings zo zeer tot Hoerery genegen, dat zy dat ſoort van vrouwen in een groote waarde hielden, en dat zy in haar openbaare gebeden *Venus* baden, dat zy doch de hoeren wilde vermeerderen en bewaren; de vermaarde ryke hoer *Lais* is een *Corinthiſche* hoer geweeſt. Die Stad is tegenwoordig noch zeer groot en bevolkt, maar zonder enige ſterkte; zy is te voren onder de Heer-

ren *Ephira* genaamt wierd) gesticht, te weten in 't jaar na de Schepping der wereld 2463. en voor de Geboorte van Christus 1521. volgens *Eusebius*. Deze Stad legt op *Morea*, en deelt haar naam mede aan't Landschap *Corinthie*, zy word (na het getuigenisse van *Leunclavius*) van de Turken *Gereme* genaamt, en was voor dezen een zeer vermaarde *Republyk*. De zeeboezem van *Corinthe* word hedendaags *Golfo di Lepanto* genaamt.

17.

Petavius (dewelke de Tyd-rekenkunde ten uitersten verbetert heeft) tekent aan, dat de zondvloed is voorgevallen in 't jaar na de Schepping der wereld 1655, en voor de geboorte van Christus 2329. en geeindigt met het jaar na de Schepping der wereld 1656, en voor de Geboorte van Christus 2328. En dewyl *Moses* gestorven is in het jaar na de Schepping der wereld 2493, en voor de Geboorte onzes Zaligmakers 1491, zyn tusschen de zondvloed en de sterfdag van de man Gods *Moses* verlopen acht hondert en zevenendertig jaaren. En dewyl de Kinderen *Israëls* in *Ægyptenland* geleeft hebben (van zedert dat de Stammen met *Jacob* daar in kwamen, tot dat zy onder *Moses* daar wederom uitgeleidt zyn) een tyd van twee hondert en zeventien jaaren, is het wel bedenkelyk, dat de *Israëliten*, en vervol-

Heerschappy der Venetianen geweest, maar nu onder de Turken, want de Turksche Keizer *Mahomet* de tweede heeft in 't jaar na Christus geboorte 1458 dezelve de Venetianen ontweldigt. *Vide Lexicon Geograph. Ferrarii Litt. Co.*

volgens ook zelfs *Moſes* de Wetenſchappen, Konſten, Handwerken en kenniſſe der Natuurlyke Zaaken van de *Ægyptenaaren* hebben konnen leeren, behalven de zaaken, dewelke haare Voorvaderen aan haar hadden nagelaten. Op dat een onkundige Lezer hier niet belemmert mag worden met de tydrekening, zal ik noch iets zeggen, want *Exodus* Kap. XII. vers 40. en 41. *Actor.* VII ỳ. 6. en *Galaten* III. ỳ. 17. ſtaat wel uitdrukkelyk, dat de Kinderen *Iſraëls* 430 jaaren onder de ſlaverny der *Ægyptenaaren* geleeft hebben, maar deze tyd moet gerekent worden, 't zedert Godt de belofte aan *Abraham* dede. Ziet *Geneſis* XV. ỳ. 13, 14. na welke tyd *Abraham* en zyn zaad zoude vremd zyn, en onderdrukt worden 400 jaaren, waar by gevoegt de 30 jaar van de tyd af, dat *Abraham* uit *Ur* der *Chaldeen* ging, doen hy de eerſte belofte ontfing, zyn dus de 430 jaaren vervult; en daarom moeſten de 430 jaaren niet eigentlyk noch alleen van *Iſraëls* woning in *Ægypten*, maar ook van haarer Voorvaderen woning in *Canaan* en *Meſopotamie* verſtaan worden, gelyk dit van verſcheide geleerde Lieden getoont is.

18.

Wanneer wy aandachtig letten op de tyd van een groote zeshondert jaaren, dewelke verlopen zyn tuſſchen de Zondvloed en voor dat *Jacob* in *Ægypten* kwam, konnen wy zeer wel begrypen, dat de *Ægyptenaaren* tyd genoeg gehad hebben, om een welgeſtelt en bevolkt Koningryk uit te maaken, en om zo veel

veel Wetenſchappen, Konſten, Handwerken en Natuurlyke Hiſtorikunde te verkrygen, als ik na dezen toonen zal, dat by die *Natie* en haar gebuur-volkeren in die tyden bekent zyn geweeſt. Als wy eens in aanmerking neemen, hoe kragtig wy in veel Konſten, Wetenſchappen en Handwerken in deze laatſte twee hondert jaaren gevordert zyn, zouden wy dan niet zeer lichtelyk konnen begrypen, dat de menſchen over de geheelen aardbodem, van de Zondvloed af tot de ſterfdag van *Moſes*, in een tyd van een geheele acht hondert en zevenendertig jaaren, onuitſprekelyk veel in die zaaken konnen gevordert zyn geweeſt?

19.

Maar 't geen de kenniſſe der Natuurlyke Hiſtorien, Wetenſchappen, Konſten en Handwerken der Aaloude *Hebreën* noch meerder glans byzet, is, als wy begrypen, met welk een ſchat en rykdom van Wetenſchappen, Konſten en Natuurkunde, *Noach* (die zo veel honderde van jaaren voor de Zondvloedt geleeft hadde) en deszelfs zoonen en huisgezin verrykt moet gweeſt zyn, doen hy na de Zondvloedt uit de Arke wederom op dezen Aardbodem kwam. Waarom zouden zyne Nazaten, die met een ryke voortteeling van kinderen gezegent wierden, niet hebben konnen vermenigvuldigen, en dat in een tyd van achthondert en zevenendertig jaaren? En waarom zouden die Nazaten van *Noach*, dewelke onder het beſtier en de leiding Gods wa-

waren, niet hebben overgehouden, en by overlevering van haare Voorvaderen bewaart de kenniſſe der zaaken en verſcheide konſten? Waarom, vraag ik noch eens, zouden zommige van de Goede (hier en daar onder de kwaade verſpreidt) de kenniſſe der natuurlyke zaaken, de Wetenſchappen en Konſten van Vader *Noach* niet hebben konnen voortplanten? Dat wy dagelyks, wanneer eenige Verſtandige, eenige Geleerde, of eenige Konſtenaars in een boerſch en onbedreven land koomen, zien gebeuren, zoude dat alleen niet waar moeten zyn, noch hebben konnen gebeuren aan de oude *Hebreën*?

20.

Alle de Hiſtorien der Aaloude Volkeren, en alle die voor Uitvinders van Wetenſchappen, Konſten, Handwerken, en kenniſſe der Natuurlyke ſchepzels by dezelve geacht zyn, worden zodanig opgediſt, dat wy door de minſte van alle haare fabelen, daar zy dezelve mede trachten te bedekken of te verheerlyken, zeer lichtelyk heen konnen zien, dat zy dezelve ontleent hebben van de geleertheid van *Noach* en zyne kinderen, of dat zy met haare vermomde Perzonagien, Goden, halve Goden, Helden en uitvinders van zaaken, niemant hebben beſchreven (dog onder andere naamen) als zodanige *Hebreeuwſche* Perzonen, als reets by de Jooden al lang voor haare Schryvers beſchreven waren, gelyk ik middagklaar, als ik van haare natuurlyke Hiſtorien, Wetenſchappen, Konſten en Handwerken handele, zal toonen. Haarlieder

der *Hermes Trismegiſtus*, of *Thaut* of *Mercurius*, haar *Iris*, *Oſiris*, haar *Zoroaſter*, en een ontelbaare menigte andere zullen uit haare ſchuilhoeken voor den dag gehaalt worden, en door 't *Hebreeuwſche* licht der geleertheid voor uwe oogen verzwindelen, en in ydele naamen veranderen; hoewel ik echter niet zal trachten (als een uitmuntend geleert Man van de voorleede eeuw) byna alle uitvindingen der Oude aan een menſch (hoe zeer ook onderwezen van Godt) te weten aan *Moſes* toe te eigenen.

Van het Leven van de eerſte Natuurlyke Hiſtoriſchryver, de Man Gods Moſes.

1.

IK oordeele, dat het zeer nodig is, en veel nut aan myn Lezer zal toebrengen, dat ik een korte en klaare beſchryving geve van het leven van de alderuitmuntenſte, alderwaarachtigſte, aldereerſte van alle die ons overig zyn, en van de alderheiligſte Natuurlyke Hiſtoriſchryver en Man Gods *Moſes*; want, behalven dat myn toeleg is, om door het beſchryven van alle deze zaaken te bewyzen, dat de Boeken van *Moſes* waarachtig en goddelyk zyn, en dat dezelve de Fonteinen zyn, daar naderhand alle wysheid en geleertheid, wetenſchappen, oudheden en hiſtorien van andere *Natien* en Volkeren, door haare Schryvers zyn uitgehaalt en ontleent, zal ik noch daar en boven (na dezen) aantoonen de ſchat

en rykdom der Natuurlyke Hiſtorien, Wetenſchappen, Konſten en Handwerken der Aalouden, dewelke in deze Boeken (als in een onbederfelyke en goddelyke ſchatkiſt) voor de nakomelingen ingezult zyn.

2.

De Aartsvader *Jacob* bragt in *Ægypten*, zo et zyne Zoonen als derzelver Huisgezin (*a*) (behalven *Joſeph*) vyfenzeventig zielen, van dewelke alle de Kinderen *Iſraëls*, die naderhand in zulken groote menigte uit Ægyptenland onder het geleide van *Moſes* vertrokken, voortgekomen waren in de tyd van 217 jaaren. (*b*) *Doe nu Joſeph geſtorven was, ende alle zyne Broeders, ende al dat geſlachte, zo werden de Kinderen Iſraëls vruchtbaar, ende wieſſen overvloediglyk, en zy vermeerderden, ende werden ganſch zeer magtig, zo dat het Land met haar vervult werd. Daar na ſtond een nieuwe* (*c*) *Koning op over Ægypten, die Joſeph niet gekent hadde* enz. Deze Koning (gelyk in de volgende verſen van dat Kapittel van Exodus enz. blykt) verdrukte de Kinderen *Iſraëls* door ſchattingen en kwellingen en gebood, dat alle het mannelyke, dat van de Vrou-

(*a*) Ziet Handelingen, Kap. VII. ℣. 7.

(*b*) *Exodus* I. ℣. 6. tot 16.

(*c*) Deze Koning was nieuw ten opzicht van zyn wyze van regeren, en ſchynt een van de vyf achtereen volgende Tyrannen te zyn, dewelke over *Ægypten* geregeert hebben, als 1. *Menophus*. 2. *Oras* of *Burſirid*. 3. *Cæcrops*. 4. *Thermutis*. 5. *Rathoris*. Want de naam van *Pharao* was gemeen aan alle Koningen van *Ægypten*. *Dieterici Antiquit. Biblic.*

Vrouwen gebaart wierd, in de Rivier moeſte verdronken worden.

3.

Dit gebod was de oorzaak, dat *Moſes*, die uit de Stamme *Levi* geboren was, door zyn Moeder in de Rivier tuſſchen de bieſen wierd geſteld in een toegepekt en gelymt kiſtje van bieſen, na dat hy drie maanden oud en zeer ſchoon was, daar hy by geval door de Dochter van *Pharao* ontdekt wierd, en by zyn eigen Moeder (dewelke by *Pharao's* Dochter voor de Moeder niet bekent was) ter opvoeding beſtelt.

4.

Zo haaſt als onze Heilige Hiſtoriſchryver der Natuur een jongeling was geworden, wierd hy aan de Dochter *Pharao's* wederom opgedragen, dewelke hem voor haar Zoon aannam; (*a*) *Ende zy noemde zynen naam Moſe, ende zeide, want ik hebbe hem uit het water getogen.*

5.

Te voren is verhaalt, dat *Amram* de Vader van MOSES was, maar *Moſes* hadde een Zuſter, dewelke ouder was als Hy. Deze was MIRJAM of MARIA genaamt, en wierd geboren in 't jaar na de Schepping der wereld 2367. en voor de Geboorte van Chriſtus 1617. na de ſtelling der *Hebreers* in de *Chronyken*. Behalven deze Zuſter hadde *Moſes* ook een ouder Broeder, dewelke AARON genaamt was: deze *Aaron* is geboren in het jaar na de Schepping der wereld 2370, en voor de Ge-

(*a*) *Exodus* II. ℣. 10

boorte van Chriſtus 1614. zo dat *Aaron* drie jaar oude[r] vas als *Moſes*, gelyk geſchreven ſtaat. (*a*) *Ena. Moſes was tachtig jaaren oud, en Aaron drie en tachtig jaaren oud, doe zy tot Pharao ſpraken.*

6.

Na dat *Moſes* onder de *Ægyptenaars* gewoont hadde, en als een Zoon van de Dochter *Pharao's* aan 't Hof verkeert hadde, en veertig jaaren oud was geworden, gelyk blykt uit de (*b*) Handelingen der Apoſtelen uit de volgende woorden: *Ende Moſes wierd onderwezen in alle wysheid der Ægyptenaaren, ende was magtig in woorden ende in werken. Als hem nu de tyd van veertig jaaren vervult was, kwam hem in zyn herte, zyne Broeders de Kinderen Iſraëls te bezoeken.*

7.

Doen *Moſes* zich op de reis begeven hadde, en (het Hof verlaten hebbende) de laſt en ondrukking zyner Broederen de Kinderen *Iſraëls* met ongenoegen beſchouwde, ontdekte hy by geval, dat een zeker *Ægyptenaar* een *Iſraëlyt* of *Hebreeuwſch* Man ſloeg. De edelmoedigheid het medelyden ontſteken hebbende, en het medelyden de toorn gaande maakende, ſloeg *Moſes* (om zyn Broeder te wreeken) den *Ægyptenaar*, dat hy ſtierf, en begroef hem of ſtopte hem weg in het zand.

8.

Het geval, of liever de Beſtiering Gods wilde, dat *Moſes* des anderen daags juiſt twee He-

(*a*) *Exodus* VII. ℣. 7.
(*b*) *Handel.* VII. ℣. 22. en 23, enz.

Hebreeuwſche Mannen zag twiſten : datelyk deed zich wederom een uitwerking van de rechtvaardigheid en edelmoedigheid op in de Geeſt van *Moſes*. (*a*) *Ende hy zeide tot den ongerechtigen, waarom ſlaat gy uwen naaſten?* Maar deze van het ongeluk van *Moſes* met de *Ægyptenaar* kennis hebbende, verweet de manſlag, dewelke daags te vooren gebeurt was, aan *Moſes*, die deze zaak ter herten nam, en wetende, hoe kwalyk dit aan 't Hof en by *Pharao* luiden zoude, de vlucht nam, na het Landſchap *Midian*, of *Madian* by de *Madianiten*.

9.

De Geleerde *Samuel Bochartus* (*b*) toont, dat *Midian* in het ſtenig *Arabien* legt, dat het Land van *Chus* en *Madia* een en het zelfde was, dat deze Volkeren met verſcheide naamen, die een en het zelfde betekenden, wierden genoemt, als de *Chuſiten*, *Madianiten*, *Iſmaëliten*, *Sceniten*, en in latere tyden de *Saracenen*. Dit Landſchap *Chus* (daar *Madian* in is) daar *Moſes* de vlucht na toe nam, legt aan de *Arabiſche* zyde na de boven kant van 't rode Meer, aan 't gelukkig *Arabien*; dit Volk is van een bruine koleur, en word van veel hedendaagze Schryvers de *Saracenen* of *Mooren* genaamt, en ſtrekt zich uit tot *Medina* en *Mecha*. Zy zyn afkomſtig van *Cus*, daar *Moſes* van ſpreekt: (*c*) *Ende Chams zoonen*

(*a*) Ziet *Exodus* Kap. II. ℣. 13.
(*b*) *Vid. Phaleg. Lib.* 4. *Cap.* 1.
(*c*) *Geneſis* Kap. X. ℣. 6.

nen zyn; *Cus ende Miſraim*, *ende Put*, *ende Canaan.*

10.

Dat de Stad [illegible]ADIAN, daar *Moſes* na toe gevlucht was, in *Arabien* aan de oever van de rode Zee gelegen was, blykt uit (*a*) *Joſephus*, uit (*b*) *Hieronymus*, uit (*c*) *Ptolomæus*, uit *Bochartus* op de plaats van my aangehaalt, en (als het nodig hadde) uit veel bewyzen. Dit Volk woonde meeſt onder tenten, en waren halve roofvogels. Het is uit de oudſte Schryvers wel klaar te bemerken, dat deze *Chuſiten*, *Madianiten* en *Iſmaëliten* enigzins verſcheide Volkeren waren, om verſcheide betrekkingen, maar zy woonden als vermengt onder malkander, en zyn eindelyk in eene *Natie* te zamen geſmolten, dewelke lang daar na de *Saracenen* genaamt wierden. Dit Landſchap van *Arabie* word hedendaags *Hegias* genaamt, en ſcheidt het ſteenachtig *Arabie* van het gelukkig *Arabie*, en hoort (eigentlyk genomen) aan geen van beiden; dit *Hegias* word verdeelt in 't *Hegias* van *Medina*, en in 't *Hegias* van *Mecha*: dit Volk was by oude tyden zeer talryk en machtig, maar zeer veracht. De naam van *Chus*, dat ouwelings het geheele Landſchap betekende, is nu by de *Arabieren* geheel onbekent, maar zy hebben de naam van *Chus* verandert, en noemen 't hedendaags *Chaſchaſa*.

De

(*a*) *Joſephi Antiqq. Lib.* 2. *Cap.* 5.
(*b*) *Hieronymus de* Loc. hebr.
(*c*) *Ptolomæus Lib.* 6. *Cap.* 7.

11.

De naam van dit Volk (te weten deze *Saracenen* of *Sarazynen*) was voor dezen die van de SCENITEN, dat een en 't zelve Volk is. Dewyl dit soort van *Arabieren* uit een zamenloop van alle de naast-gelegene Landschappen bestaat, en in haar zelven zeer veel is onderscheiden, en een groot Land bewoont, heeft zulks veel belemmering veroorzaakt aan de Geleerde, door de verscheide naamen, daar zy mede genaamt zyn: maar door derzelver overoude algemeene naam van *Sceniten*, en in latere tyd en noch hedendaags van *Saracenen* worden zy alle in een begrip door betekent.

12.

Dat de Man Gods *Moses* gevlucht was in dit gedeelte van *Arabie*, daar deze *Saracenen*, of *Chusiten* of *Madianiten* woonden, blykt zelfs uit *Zippora*, de Vrouw, die *Moses* daar trouwde, te weten de Dochter van de Priester van *Madian*, met naame *Jethro*; want *Mirjam* de Zuster, en *Aaron* de Broeder van *Moses* (*a*) verweeten aan *Moses*, dat hy een *Chusitische* Vrouw getrouwt hadde, waar door *Mirjam* van Godt met (*b*) melaatsheid gestraft en zeven dagen buiten het Leger (*c*) geplaatst wierd, dog door de voorbidding van *Moses* wederom genezen wierd. Ook kwam (*d*) *Jethro* de Priester van *Midian* of *Madian* (de Schoonvader van *Moses*)

(*a*) Ziet *Numer.* Kap. XII. ℣. 1.
(*b*) Ziet *Numer.* Kap. XII. ℣. 10.
(*c*) *Numer.* Kap. XII. ℣. 15.
(*d*) *Exodus* Kap. XVIII. ℣. 1. enz.

by *Moſes*, doen hy by *Horeb* gelegert was in de Woeſtyne, en dit was het zelfde Land. Ook vinden wy, (*a*) dat *Moſes* zyn Vrouws Broeder *Hobab*, die een Zoon van *Jethro* of *Reguel* was, nodigde om mede op te trekken na 't Beloofde Land, en als *Hobab* zulks weigerde, *zeide Moſes, en verlaat ons dog niet: want dewyl gy weet, dat wy ons legeren in de Woeſtyne, zo zult gy ons tot oogen zyn.* Een blyk, dat *Hobab* in dat land bekent was. Ook weide *Moſes* de kudde zyns Schoonvaders aan deze Berg *Horeb*, doen Godt in een Braamboſch verſcheen, en aan *Moſes* zelfs zeide, dat hy Godt wederom aan dezen Berg dienen zoude, als hy de Kinderen *Iſraëls* uitgeleidt hadde.

13.

Dit *Midian* of *Madian* was een Stad of Plaats van de zelfde naam, als het Landſchap zelfs, en hier mag wel aangemerkt worden, dat wy twederhande plaatzen vinden, dewelke *Midian* of *Madian* genaamt worden, gelyk als 1. in het Land der *Moabiten aan* (*b*) *dees zyde der Jordane van Jericho*, en ten 2. *Madian* aan de rode Zee, of dat gedeelte van *Arabie* na 't ooſten, gelyk (*c*) *Bonfrerius* en andere Geleerde Mannen aanwyzen. En dit laatſte *Madian* was de plaats, daar *Moſes* gevlugt was, en twee Zoonen gewan by zyne Huisvrouw *Zippora* of *Zephora*, van de-

(*a*) *Numer.* Kap. X. ℣. 29, 30, 31, 32.
(*b*) *Numer.* Kap. XXII. ℣. 1. en 4.
(*c*) *Onomaſtic. Urbium & Loc. Sac. Scr. lit M.*

dewelke de oudſte Zoon genaamt wierd GERSOM, en de jongſte ELIEZER.

Hieronymus zegt by den zelven *Bonfrerius*, dat *Madian* legt in een woeſtyne van de *Saracenen* of *Sarazynen*, aan 't ooſten van de rode Zee, van welke de *Madianiten* en het Landſchap *Madianie* genaamt word; en *Euſebius* zegt, nu word die Stad *Madiane* genaamt. Het is naauwlyks te vermoeden, hoe zeer verſcheide voortreffelyke Geleerde Lieden dwaalen, in deze twee Landſchappen niet wel te onderſcheiden, de Hiſtorie van de eene gedurig voor de andere nemende, en daarenboven dikwils alle beide voor een Landſchap alleen.

14.

Myn beſtek laat niet toe, om naauwkeuriger en omſtandiger het Leven van den grootſten en aldereerſten, en uitmuntenſten Natuurlyke Hiſtoriſchryver en Man Gods *Moſes* mede te deelen, ook zal ik gelegentheid genoeg krygen in de volgende verhandelingen van de Natuurlyke Hiſtorien, Wetenſchappen, Konſten en Handwerken der aaloude *Hebreers*, om het geheele leven van *Moſes* naauwkeurig en omſtandig af te handelen. Hier zal ik maar alles in 't kort laten volgen.

15.

Als *Moſes* nu (*a*) veertig jaaren lang in dit

(*a*) Het is aanmerkelyk, dat *Moſes* op zyn veertig jaar elke reis een zeer groore verandering onderging; in het laatſte van zyn eerſte veertigſte jaar vluchte

woeſte land of Woeſtyne gewoont hadde, of in of omtrent *Madian*, en in zyn tachtigſte jaar oud was, weide *Moſes* aan de Berg *Horeb* dicht by de Berg *Zinai* (of na 't ſchryven van zommige *Zina* zelfs, hoewel dezelve by de meeſte Schryvers en Kaarten als twee verſcheide Bergen genomen worden) zyn Schoonvaders kudde, ende de Engel des Heeren verſcheen hem in een vlamme des viers uit het midden eenes Braamboſchs; dit geſchiede in 't jaar na de Schepping 2452, en voor de Geboorte van Chriſtus 1532, en was de eerſte maal, dat Godt zelfs met *Moſes* ſprak by den Berg *Zinai*, welke plaatze God heilig noemde, en *Moſes* gebood niet te naderen als met ongeſchoeide voeten.

16.

Godt vermaande hier aan *Moſes*, dat hy zoude wederkeeren na zyne Landslieden de Kinderen *Iſraëls*, om dezelve te verloſſen, maar *Moſes*, dewelke zyn klein vermogen altyd erkende, beriep zich op zyne geringheid, waar op Godt met twee tekenen zyn geloof verſterkte, veranderende zynen ſtaf in een levendige ſlange, en zyne hand melaatſch makende, en dezelve wederom datelyk herſtellende. Dog *Moſes*, aan dewelke geboden wierd voor

te hy na de Woeſtyne, na dat hy in *Ægyptenland* veertig jaar gewoont hadde; het laatſte van zyn tweede veertigſte jaar komt hy wederom in *Ægypten*, en doet de wonderen voor *Pharao*, en verloſt de Kinderen *Iſraëls* uit haare verdrukkingen; en op het laatſte van zyn derde veertigſte jaar ſterft *Moſes*, ond zynde hondert twintig jaaren.

voor *Pharao* te moeten ſpreken, maakte een uitvlucht op zyn belemmertheid van ſpraak, tot dat eindelyk Godt aan hem beloofde, dat *Aaron* (zyn Broeder) door zyne welſprekentheid hem te hulpe zoude koomen.

17.

Na dat *Moſes* met zyn Huisvrouw en beide zoonen zich op reis begeven hadde, wierd hy aan den Heiligen Berg door *Aaron* zyn Broeder ontmoet, dewelke volgens bevel Gods uit *Ægyptenland* optrok, en *Moſes* tegemoet reisde; van waar zy gezamentlyk in *Ægyptenland* kwamen, en het volk tot de uittogt aanmaanden, en van haar groot vermogen overtuigden door wonderen en tekenen.

18.

Na dat nu alle de plaagen Gods, en de wonderen van *Moſes* (Ægyptenland overgekomen) aan *Pharao* bekent waren, ging *Moſes* met alle de Kinderen *Iſraëls*, en veele dewelke het Leger volgden, uit de ſlaverny der *Ægyptenaaren*, zynde juiſt 217 jaaren, na dat *Jacob* met de ſtammen in *Ægyptenland* gekomen was. De eerſte dag kwam het Leger van RAMESES tot SUCCOTH. De tweede dag legerden zy in ETHAM, daar de wolkcolom des daags en de vier-colom des nachts zich voor haar aangezicht voor de eerſtemaal opdeeden; hier van daan reisde het Leger tot PIACHIROTH, haar derde leger-plaats, daar zy zich ter nederplaatſten aan de Rode Zee. Maar dewyl *Pharao* haar met zyne krygsmagt najoeg en achterhaalde, gingen zy door de

de Zee, daar de Koning van *Ægypten* met zyn geheele Krygsmagt in verſmoorde, terwyl het Leger der *Iſraëliten* aan den OVER-OEVER der Zee zich nederſloeg in haar vierde legerplaats: van daar kwamen zy tot MARA, daar zy haar vyfde verblyf-plaats hielden: van daar kwamen zy tot ELIM, de zesde legerplaats, daar zy (na groote dorſt en ongemak doorgeſtaan te hebben) twaalf waterfonteinen en zeventig palmboomen vonden. De zevende Legerplaats was wederom dicht by de RODE ZEE, by een inham van dezelve: en de achtſte legerplaats namen zy in de WOESTYNE ZIN, die tuſſchen *Elim* en de Berg *Zinai* in legt.

19.

Doe *Moſes* de Kinderen *Iſraëls* in deze Woeſtyne geleidt hadde, en dat haar ſpyze ontbrak, genoten zy hier voor de eerſte maal het MANNA, dat tot haar lieder ſpys als eenen dauw uit den Hemel nederviel, en haar geheele legerplaats wierd met kwakkelen bedekt. De negende legerplaats was in DOPHCA: de tiende in ALUS: de elfde in RAPHIDIN: hier ontſtont een murmurering onder de Kinderen *Iſraëls*, uit gebrek van water en grooten dorſt, maar *Moſes* ſloeg met zyne ſtaf of roede op een Rotsſteen, ende daar ontſprong een fontein van goed water. Terwyl het leger in *Raphidin* gelegert was, wierden zy aangevallen en beſtreden van *Amalek*, dog *Amalek* en zyne Krygsknechten wierden onder 't beleid van de Veldheer *Jozua* geſlagen.

Na

20.

Na de overwinning tegens *Amalek*, kwam in 't Leger tot *Raphidin*, om *Moſes* te verwelkoomen en te bezoeken, JETHRO de Prieſter van *Midian* of *Madian* (de Schoonvader van *Moſes*,) met ZEPHORA de Huisvrouw van *Moſes*, en zyn beide Zoonen GERSOM en ELIEZER, (want *Moſes* hadde haarlieden te voren na Vader en Grootvaders huis gezonden, waar uit zeer klaar opkomt, dat *Jethro* niet ver van dien Berg *Zinai* moet gewoont hebben.

21.

Doen deze P[illegible]ter *Jethro* de gerichts-behandeling en regering van *Moſes* over het volk Iſraëls zag, zeide hy tot *Moſes*. (*a*) *Gy zult geheel vervallen, zo wel gy, als dit volk, 't welk by u is: want deze zaak is te zwaar voor u, gy alleen en kontze niet doen. —— Weeſt gy voor het volk by Godt, ende brengt gy de zaaken voor Godt. Ende verklaart hen de inſtellingen ende de Wetten: Ende maaktze bekent den weg, daar zy in wandelen zullen, ende het werk, dat zy doen zullen. Doch ziet gy omme onder alle den volke, na kloeke Mannen, Godt vrezende, waarachtige Mannen, de gierigheid hatende: ſteltze over hen, Overſte der duizenden, Overſte der honderden, Overſte der tienen. Dat zy dit volk tot aller tyd richten.* Deze Mannen zouden de magt hebben, om alle kleine zaaken af te doen, maar de groote zaaken moeſten voor *Moſes* zelfs koomen.

De

(*a*) *Exodus* XVIII. ℣. 18, 19, 20, 21.

22.

De Man Gods *Moſes* volgde in alle die zaaken den raad van zyn Schoonvader *Jethro*, en leide vervolgens de eerſte *Fundamenten* van zyne *Republyk* in dezelfde legerplaats RAPHIDIN. Van *Raphidin* vertrok het Leger, en kwam by de Berg *Zinai*, daar zy nederſloegen in haar twaalfde verblyf- of legerplaats, in de Woeſtyne van *Zina* of *Zinai*. Hier maakte Godt een nader verbond met zyn volk het zaad *Jacobs*, heiligde den Berg, en verboodt niemant op te koomen, als *Moſes*, om hem te genaaken, en gaf aan den volke de tien Geboden, en een groote menigte Wetten van Staats-beſtier, en Godsdienſtige plichten, onder het geluit van grouwzaame donders en het gezicht van vier. *Moſes* bouwde aan de voet van den Heiligen Berg *Zinai* een Altaar, en rechte twaalf Colommen op, na de twaalf ſtammen *Iſraëls*, na dat hy alle de Wetten en Geboden Gods in een Boek hadde opgeſchreven, het welke hy den volke voorlas.

23.

Dewyl myn oogmerk is, de Natuurlyke Schepzels, Natuurlyke Hiſtorikunde, Wetenſchappen, Konſten en Handwerken, dewelke zo in de Boeken van *Moſes*, als in die der oude *Hebreen* gemeld worden, na dezen van tyd tot tyd, doch alles beknoptelyk, zo wel als ook van de andere alderoudſte volkeren te beſchryven, hebbe ik nodig geacht, elke verblyf-plaats der Kinderen *Iſraëls*, benevens een klein Kaartje (*a*), daar alle de plaatzen in uitgedrukt ſtaan,

(*a*) *Tabula II. Fig. b.*

ſtaan, mede te deelen, en haar tydrekening aan te tekenen: want het is noodzakelyk, als wy deze dingen in de grond trachten te verſtaan, dat wy haare oudheid, en de landen, daar zy of eerſt gevonden, of ten minſten door de Schryvers eerſt bekent zyn gemaakt, behooren na te vorſchen.

24.

Uit deze en diergelyke aantekeningen zal de Lezer konnen gewaar worden, waar en uit welke landen, en van wat volkeren eigentlyk de kenniſſe der Natuurlyke Schepzelen, Natuurlyke Hiſtorien, Wetenſchappen, Konſten en Handwerken haar oorſprong hebben gekregen, van wie en in welke landen dezelve gevonden zyn. De Landen, Wateren, Rivieren, Bergen, Saizoenen, Gewaſſen, Dieren, Metalen, Mineralen, Edele Geſteentens, Konſtſtukken, Wetenſchappen, Landbeſchryvingen, Konſten en Handwerken, dewelke in deze zeer aaloude Boeken van *Moſes*, en noch verder in de aaloude Boeken der Heilige Schryvers voorkoomen, en gemeldt en beſchreven worden, zyn zo menigvuldig en verſcheide, dat ik hier (om myn kleyn beſtek) dezelve niet by de naam kan optellen. 24.

In het jaar na de Schepping der wereld 2454, en voor de geboorte van Chriſtus 1530, en na de uitgang uit *Ægypten* 2, heeft *Moſes* den Tabernakel opgerecht, en op dezelve tyd *Aaron* en zyne Zoonen geheiligt, gezalft, en de Geeſtelyke of Prieſterlyke gewaaden aangetrokken; na welke tyd het Leger is ver-

vertrokken uit de Woeſtyne van *Zinai*, en gekomen in haar dertiende Legerplaats, in de Woeſtyne van PARAN: en van daar in de veertiende Legerplaats tot ASSEROTH: en van daar in de vyftiende Legerplaats tot RITHMA: in de zeſtiende Legerplaats tot RIMMON-PEREZ: in de zeventiende Legerplaats tot LIBNA: in de achtiende Legerplaats tot RISSA: in de negentiende Legerplaats tot KEHELATHA: in de twintigſte Legerplaats in 't gebergte SAPHER: in de eenentwintigſte Legerplaats tot ARADA: in de twee-entwintigſte Legerplaats tot MAKELOTH: in de drie-entwintigſte Legerplaats tot THACHATH: in de vier-entwintigſte Legerplaats tot THARAH: in de vyfentwintigſte Legerplaats tot MITHKA: in de zesentwintigſte Legerplaats tot HASMONA: in de zevenentwintigſte Legerplaats tot MOSEROTH: in de achtentwintigſte Legerplaats tot BENE-JAAKAN: in de negenentwintigſte Legerplaats tot HOR-GIDGAD: in de dertigſte Legerplaats tot JOTBATHA: in de de eenendertigſte Legerplaats tot ABRONA: in de twee-endertigſte Legerplaats tot EZEON-GEBER: in de drie-endertigſte Legerplaats kwamen zy wederom in de Woeſtyne *Zin* of *Zinai*. In de vierendertigſte Legerplaats aan de Berg *Hor* of HOREB. Doen ſtierf Aaron op dezen Berg in zyn hondert en drie-entwintigſte jaar, en het Leger kwam in zyn vyfendertigſte Legerplaats tot ZALMONA: en in de zesendertigſte Legerplaats tot PHUNON: en in de zevenendertigſte Legerplaats tot OBOTH:

En

en in de achtendertigſte Legerplaats aan de heuvelkens ABARIN, in de landpaalen van MOAB: en in de negenendertigſte Legerplaats tot DIBONGAD: en in de veertigſte Legerplaats tot ALMON-DIBLATHAIM, na dat zy by de veertig jaaren in de Woeſtyne omgezworven hadden. In dit veertigſte jaar ſtierf *Mirjam* de Zuſter van *Moſes*, te weten na de Schepping 2492. voor Chriſtus Geboorte 1492, na de uitgang uit *Ægypten* 40 jaaren.

26.

Op het laatſte van dit veertigſte jaar, en na de Schepping der Wereld 2493, en voor de Geboorte Chriſti 1491 gebood Godt aan *Moſes*, dat hy de Berg *Abarin* zoude opklimmen, en van daar beſpiegelen het Land, dat aan de Kinderen *Iſraëls* belooft was, en heeft zyn voorige Dienſtknegt *Jozua* tot zyn Navolger in de Regering aangeſtelt En doen ſprak *Moſes* voor 't volk alles, wat in zyn vyfde Boek (DEUTERONOMIUM) te lezen is, en klom op den Berg *Nebo* in de landpaalen *Moabs*, alwaar hy ſtierf in zyn hondert en twintigſte jaar, en van Godt in een onbekende graffte de begraven wierd.

27.

Uit deze zeer korte Beſchryvinge van het leven van *Moſes* blykt klaarlyk aan den Lezer, dat *Moſes* maar veertig jaaren in *Ægyptenland* gewoont heeft, en tachtig jaaren in deze Woeſtyne, ende in en omtrent de Landen der *Chuziten* of *Madianiten*, of die zelfde *Arabieren*, dewelke namaals en hedendaags *Sarazynen* of *Saracenen* genaamt wor-

den; het welk ik den Lezer aanmane om op te merken, dewyl ons zulks na dezen in de opheldering der oude Natuurlyke Historien, Zaaken, Konsten, Handwerken enz. veel licht zal geven.

28.

Ik zal in deze twee maanden van het leven van *Moses* niet meer spreken; maar als ik in 't vervolg van de Natuurlyke Historien, Wetenschappen, Konsten en Handwerken der oude *Hebreërs* handele, zal den Lezer allenskens een volslagen denkbeeld des Levensbeschryvings van den eersten en Heiligen Natuurlyke Historischryver *Moses* zien aangroeyen en geboren worden; mitsgaders de levens van alle de oude *Hebreërs*, dewelke in de kennisse der Natuurlyke Historie hebben uitgemunt.

Van de Gedaante en van de Uitbeeldingen van Moses.

BY zommige van de aaloude Schryvers worden eenige omstandigheden van *Moses* Gedaante gemeldt en gevonden, dewelke veel gelegentheid hebben gegeven, dat in de latere tyden, zo in penningen als uitgehouwe of geschilderde uitbeeldingen, verscheide gedaantens van *Moses* uitgedrukt zyn, als by voorbeeld: *Ptolomæus Chennus* schryft, dat *Moses* ALPHA genaamt wierd, om dat zyn lichaam met schurft en schilferachtigheid bezet was: het zelf-

zelfde getuigt ook (*a*) *Helladius Bizantinous*, en *Artapanus*, dewelke een verhaal van de Jooden heeft nagelaten, waar uit *Alexander* by *Eusebius* eenige zaaken heeft uitgeschreven.

Van deze Beschryving van *Artapanus* worden eenige dingen gevonden by *Clemens*, en in de *Alexandrynsche* Kronyk, gelyk te vinden is by (*b*) *Huetius*, namentlyk, dat *Moses* was lang van persoon, ros van hair, blank van vel, met lang hair en een achtbaar wezen.

2.

De Oudvaders en veele andere Geleerde Mannen hebben getracht te bewyzen, dat de oudste Volkeren haar eerste Koningen, Goden, Helden, Grondleggers en Uitvinders van groote Zaaken, zodanige Eigenschappen, Hoedanigheden, Wetenschappen, Uitvindingen, Konsten, Regeerkunde, Verrichtingen hebben toegeschreven, dewelke zy alle meenden te konnen bewyzen, dat met de eigenschappen, hoedanigheden, gevallen, wetenschappen, konsten, uitvindingen en daaden van de Man Gods MOSES over een kwamen, en dat zy derhalven op een schaduwachtige en fabeleuze wyze de waarachtige Oudheden der oude Jooden hebden ontleent, en dus haar eigen zo genaamde Oudheden, Volks-oorsprong, Helden, Koningen, Uitvinders, door dezelve verbeeldt. Want het kan aan geen Man van Letteren onbekent

(*a*) *Vide Ejus Chrestomath. apud Photium*, *Cod.* 145, & 179.

(*b*) *Demonstratio Evangelica Propos.* IV.

zyn, dat ouwelings de Schryvers byna van elke *Natie* om ſtryd bezig waren te bewyzen, dat de eere van het oudſte Volk te zyn alleenlyk aan haar *Natie*, en aan geen andere toekwam.

3.

De uitmuntende en Hooggeleerde Biſſchop *Huetius* tracht uit zeer veel aaloude Schryvers te bewyzen, dat de oude Heidenen, de *Ægyptenaaren*, *Grieken*, en een groote menigte andere niemant anders hebben uitgedrukt (ſchoon zy door de fabeleusheid en tyd zelfs verblind wierden) als de Man Gods MOSES, door alle de volgende Naamen, te weten: 1. THEUTH of THOTH, die in latere eeuwen ook *Hermes Trismegiſtus* is genaamt. 2. APIS. 3. ORUS. 4. OSIRIS. 5. SERAPIS. 6. ANUBIS. 7. APOLLO. 8. ÆSCULAPIUS. 9. FAUNUS. 10. CECROPS. 11. EVANDER. 12. BACCHUS. 13. ADONIS. 14. AMPHION. 15. MERCURIUS. 16. ORPHEUS. 17. PAN. 18. SILVANUS. 19. PRIAPUS. 20. VULCANUS. 21. TYPHON. 22. VERTUMNUS. 23. THAMMUS. 24. PERSIUS. 25. PROMETHEUS. 26. PROTEUS. 27. ARISTEUS. 28. EUMOLPUS. 29. JANUS. 30. LINUS. 31. MARNAS. 32. ROMULUS. 33. MUSÆUS. 34. MNEVIS. 35. TIRESIAS. 36 MINOS. 37. RHADAMANTUS. 38. EACUS, en noch veele andere.

4.

Ik durf wel toeſtaan, dat deze uitmuntende Ge-

Geleerde Biſſchop zeer kragtig bewezen heeft, dat de Oude zeer veele van de bovengemelde (met haare fabelverzieringen omzwachtelt en verduiſtert) zodanig hebben uitgedrukt, dat dezelve met zommige hoedanigheden van *Moſes* overeenkoomen, en door overlevering hier door *Moſes* hebben uitgebeeldt, en deszelfs zaaken, eigenſchappen, verrichtingen, uitvindingen aan haar eerſte Koningen, Helden, uitvinders, of verzierde Goden hebben toegepaſt; maar in alle die bovengemelde zoude zulks (om veel redenen, dewelke ik na dezen, als ik van die Volkeren ſpreek, zal toonen) geen plaats konnen hebben. Wy moeten onze bewys-redenen, om de Schrifttuur op te helderen en te bewaarheden, niet al te ver zoeken. Wy hebben genoeg onwederſprekelyke bewyzen, voor de waarheid en oudheid van *Moſes*, en van de zaaken, dewelke in *Moſis* Boeken gevonden worden. Ik meen, dat ik na dezen, onder de verhandelingen van de Natuurlyke Hiſtorien, Wetenſchappen, Konſten en Handwerken der Boeken *Moſis*, en alle andere Heilige Boeken (als de vrywillig regerende Godt my in het leven ſpaart) de Goddelykheid en Aaloutheid van deze Boeken zo klaar zal toonen, dat geen Man, dewelke niet *brutaal* is, daar aan zal durven of konnen twyfelen.

5.

Onze Heilige Natuur-beſchryver de Man Gods MOSES vinden wy op verſcheide ſtukken uitgebeeldt in *Statuen*, in Schilderyen,

op Penningen, Beeldwerken, en zelfs gegraveert in koſtelyke edele Geſteentens. Zommige van de oude en latere Volkeren hebben *Moſes* uitgebeeldt met twee hoornen, andere hebben de hoorens verwiſſelt in twee lichtſtraalen, dewelke op de plaats, daar andere de hoorens doen uitſteken, de dikke lichtſtraalen doen uitgaan. Ziet de eerſte verbeelding in de (*a*) *Figuren* 1, 2, 3. en de tweede uitbeelding in de *Figur.* 4, 5. van de *Tabula* 11.

Tabula 11. *Fig.* 1, 2. 3. *Fig.* 4, 5.

6.

Als wy een uitbeelding zouden geven, dewelke overeenkomſtig was met de Beſchryving uit de H. Schrift, zoude het geheele aangezicht van *Moſes* met ſterk licht glinſterende moeten uitgebeeldt worden, als in *Figur.* 6. uitgedrukt ſtaat.

Fig. 6.

7.

Wanneer wy onze gedachten veſtigen op de tyd, in dewelke *Moſes* geleeft heeft, en de eeuwen, dewelke die uitmaakt voor de Geboorte onzes Zaligmakers, en de Gewoonte der *Ægyptenaaren* en andere oude Volkeren, van byna alles in beelden uit te drukken, zoude het niet onmogelyk ſchynen, dat wy noch wel uitbeeldingen onder deze of gene verkeerde naam zouden konnen hebben, door overlevering van de eene op de andere, dewelke met de gedaante van *Moſes* over een kwamen; maar het zoude ons zwaar vallen, om

(*a*) Aan de andere zyde van de Penning van *Moſes*, *Fig.* 6. ſtaat met Hebreeuwſche letters in 't Hebreeuwſch: *Ik ben de Heere uwe Godt, die u uit Ægyptenland geleidt hebbe.*

om dezelve met zekerheid te kennen. Voorwaar Lezer, wy hebben van andere zeer oude en groote Perzonagien wel uitbeeldingen, dewelke voor zeer *autentique* worden gehouden.

8.

Ik zal over de zaak van de uitbeelding van *Moſes* myn eigen oordeel alleenlyk niet betrouwen, maar raad vragen aan de aldervoorzichtigſte en grootſte Kenders van die zaaken, en derzelver *advis* getrouwelyk aan u mede deelen. De Hoog-edele en Hoog-geleerde Baron en Koninglyke *Ambaſſadeur* EZECHIEL SPANHEIM (*a*) zegt rond uit, dat het uitbeelden van *Moſes*, zo in ſchilderyen, gravering, ſteenen en *ſtatuen*, als penningen, met twee hoorens, van veel later tyd en *fabryck* is, als de outheid van de Man Gods *Moſes*.

9.

Deze uitſtekende geleerde Man en Oudheidkender ſtelt vaſt, dat deze verkeerde uitbeelding van *Moſes* met twee hoornen, veroorzaakt is uit een kwade overzetting van *Exodus* Kapittel 34. ℣. 29 en 30. Daar ℣. 29. gezegt word: *Ende het geſchiede, doe Moſe van den Berg Zinai afging, (die twee tafelen der getuigeniſſe nu waren in de hand Moſe, als hy van den Berg afging) zo en wiſte Moſe niet dat het vel zynes aangezichtes glinſterde, doe Hy met hem ſprak.* En ℣. 30. *Als nu Aaron ende alle de Kinderen Iſraëls Moſe aanzagen,*

(*a*) *De Præſtantia & Uſu Numiſmatum antiquorum*, Diſſertation. Septima.

ziet zo glinsterde het vel zynes aangezichtes, daarom vreesden zy tot hem toe te treden. Deze plaats word ook aangehaalt by (*a*) *Paulus* —— *Alzo dat de Kinderen Israëls het aangezicht Mosis niet en konden sterk aanzien om de heerlykheid zyns aangezichts.* enz.

10.

De Grootachtbaare *Ezechiel Spanheim* bewyst, dat zommige hebben overgezet, als of *Mosis* aangezicht (dat is hier zyn voorhoofd) met hoornen voorzien was, hoewel andere deze plaats uitleggen, *het schitterende en binkende aangezicht van Moses*

11.

Maar als ik myn oordeel mag geven over deze zaak, van de verkeerde uitbeelding, kan ik (boven en behalven deze verkeerde uitlegging van *Exodus* 34. ℣. 29 en 30.) veel reden vinden, waarom *Moses* in latere tyden met hoornen is verbeeldt. Is het niet zeer wel te geloven, dat de latere Schryvers en Uitbeelders, de gewoonte der *Ægyptenaars*, *Macedoniers* en andere Aaloude Volkeren hebben nagevolgt, dewyl die Volkeren haare Koningen, Helden, Goden of groote en roemruchtige Mannen zeer dikwils met hoorens hebben uitgebeeldt, willende daar mede te kennen geven haare kragten, haar onverzaagtheid, afkomst van de Goden, als van *Jupiter Hammon* enz. haar dapperheid, sterkte, groot vermogen, rykdom, overvloed, groot gezag enz.

Daar

(*a*) Tweede Brief aan die van *Corinthen* in het 3. Kapittel en 7. ℣.

12.

Daar wierden in de Uitbeeldingen verſcheide ſoort van hoornen by de Oude toegepaſt, na het getuigeniſſe van (*a*) *Porphyrius*, namentlyk aan *Jupiter* de hoorens van een Ram, aan *Pan* die van een Bok, aan *Bacchus* van een Stier. Ziet *Fig.* 7. *Jupiter Ammon*, mede gedeelt door *Achilles Statius*, in 't jaar 1569. Het was een marmere uitbeelding van een zeer oude *datum*, zegt de Heer *Spanheim*: en ziet in *Figuur* 8. een *Jupiter Ammon* by *Michaël Angelus Cauſeus de la Chauſſe*, gegraveert op een edel geſteente. Deze *Jupiter Ammon* is zeer geviert by de *Ægyptenaaren* en Aaloude *Africanen*, en byzonder ook by de *Grieken* van verſcheide ſoort, maar is van de *Ægyptiſche* verziering of uitvinding eigentlyk afkomſtig, dewelke door 't woord *Ammon Jupiter* betekenden. Ziet *Diodorus Siculus* en andere. *Fig.* 7. *Fig.* 8.

13.

De oude en zelfs latere *Ægyptenaaren* hebben veeltyds de gewoonte gehad, door geheele dieren, of door derzelver hoorens, of vellen van dieren, in haare Beeldſpraaken uit te drukken Koningen, Vorſten, en groote Mannen, gelyk de oude overblyfzels overvloedig getuigen, en hedendaags noch gevonden word zelfs by de *Chinezen*, *Japonezen* en andere *Ooſtindiſche* Volkeren. Gelyk de Oude en zelfs hedendaagze *Arabieren* gewoon zyn in haar taal onder gelykeniſſen en zinſpelingen iets kragtigs uit te drukken, zyn de

(*a*) *Vide Lib. de Abſtinentia.*

zelve daar in gevolgt door de *Hebreërs*, daar de Bybel overvloedige getuigeniſſen van mede deelt; zo wierden zy daar in gevolgt van de *Ægyptenaars* door uitbeelding. Want gelyk zommige dieren of ſchepzels menigmaal uitmunten in groote ſterkte, kragt, verwoetheid, grootheid, voorzichtigheid, edelmoedigheid, vlugheid, verſchrikkelykheid van aanzien, vruchtbaarheid, nuttigheid en andere hoedanigheden, hebben de *Ægyptenaaren* die hoedanigheden willen uitdrukken, en aan groote Mannen toeeigenen, en daar door haar Beeldſpraak aan de Kenders dier heilige taal (zo als zy die noemden) betekent.

14.

De *Grieken*, dewelke meer de Letter als Beeldſpraak hebben gebruikt, en van veel jonger *datum* zyn, als de *Ægyptenaaren*, hebben echter veel van de *Ægyptiſche* uitbeeldingen overgenomen, en derzelver oude Helden en roemruchtige Mannen van haar ontleent, en tot haar eerſte Koningen, Vorſten of Goden gemaakt, om kwanſuis mede geheel oud te ſchynen; gelyk inderdaad ook zommige *Grieken* zeer oud zyn, hoewel zy in die aaloude tyden juiſt noch niet heel roemruchtig, noch groote volkeren waren. De Tyd-rekenkundige *Petavius* ſtelt *Alexander* de Groot de twaalfde Koning in rang van *Macedonien*, en heeft dit uitgevorſcht uit de Vader van de Aaloude Hiſtoriſchryvers *Herodotus*, en ook uit *Thucydides*, en is daar in nagevolgt van de wakkere *Ezechiel Spanheim*. Op de volgende wyze dan zyn de Koningen van Macedonien. 1. PERDIC-

DICCAS de eerſte. 2. ARÆUS. PHILIPPUS de eerſte. 4. AROPUS. 5. ALCETAS. 6. AMYNTAS de eerſte. 7. ALEXANDER de eerſte. 8. PERDICCAS de tweede. 9. ARCHELAUS. 10. AMYNTAS de tweede. 11. PHILIPPUS de tweede. 12. ALEXANDER DE GROOTE.

15.

Van deze vyf eerſte Koningen van *Macedonien* zyn geen penningen meer overig, maar de zesde Koning en de volgende zyn noch in penningen te zien. *Alexander* de Groote wilde gehouden worden voor de Broeder van *Hercules* en de Zoon van *Jupiter Ammon*. *Clemens Alexandrinus* zegt: *Alexander* wilde niet anders als gehoorent gegraveert of uitgehouwen worden, gelyk dagelyks noch gezien kan worden; als ook zyn navolger *Antigonus Tutor*, op twee na de laatſte Koning van *Macedonien*: ja zelfs is *Alexander* de Groote daar in nagevolgt van de *Ptolomæi*, *Lyſimachus* en andere.

16.

De Schryvers hebben aangetekent, hoe dat zomtyds menſchen gevonden zyn, aan dewelke waarlyk twee hoorens uit de twee uitpuilingen van't voorhoofds-been uitgroeiden. (*a*) *Thomas Bartholinus citeert* uit *Valerius Maximus*, dat *Genitius Prætor* zeer kleine hoorens uit dit voorhoofd-been hadde ſteken, dewelke aldaar uitgegroeit waren: en dat *Johannes Rhodius* aan hem voor de waarheid had mede gedeelt, dat hy zelfs gekent ende gezien hadde tot *Padua*

(*a*) *Vide ejus obſervationes de Unicornu Cap.* 2.

Padua een *Benedictiner* Monnik, die twee hoorentjes hadde. Ik weet meer Schryvers, dewelke van deze Monnik gewag maaken, maar ik durf over de waarheid geen oordeel vellen; hoewel het waarachtig is, dat de uitpuilingen van 't voorhoofd-been in zommige menſchen zo groot en puntig gevonden worden, dat een Man, die zomtyds wat Fabelachtig is, daar lichtelyk de naam van hoorens aan zoude durven geven.

17.

Behalven veel Oude Koningen, dewelke met hoornen vebeeldt zyn geworden, vinden wy zelfs penningen van den Ryks-vloek *Attila*, daar dien alverwoeſtende Tyran met hoorens verbeeldt word, waar uit overvloedig blykt, dat het uitbeelden met hoornen by de Oude, en zelfs in latere tyden zeer gemeen is geweeſt. Wat al Boſch-Goden, *Satyrs* en Vloed-Goden vinden wy niet verbeeldt met hoornen? Ziet zelfs de Zee of *Neptunus* in dit oude overblyfzel van *Fig.* 9. verbeeldt, ja zelfs den Ryn onder *Fig.* 10. Het geheele Werelds-deel van *Africa* is met hoornen als een *Symbalum* uitgebeeldt, en een Olifants-ſnuit. Ziet *Fig.* 11. en uit *de la Chauſſe* *Fig.* 12.

Fig. 9. *Fig.* 10. *Fig.* 11. *Fig.* 12.

18.

Als ik alles wilde bybrengen van *Pan*, *Priapus*, en zelfs *Luna* of *Juno*, en andere, dewelke de Oude met hoornen hebben verbeeldt, zoude ik veel te overvloedig worden, dewyl ik alleenlyk maar voor heb, om aan myn Lezer overtuigelyk te doen zien, dat de Chriſtenen,

of

of latere Heidenen en andere *Moſes* met hoorens hebben uitgebeeldt, om deszelfs grootheid en *Majeſteit* daar door uit te drukken, en tot deszelfs eer en lof, en niet, gelyk *Thomas Bartholyn* (*a*) uit *Steuchus* oordeelt, dat zulks van de Jooden kwalyk zoude zyn genomen geweeſt: want hoornen waren als van een Koninglyke betekeniſſe by de Oude *Hebreërs*, gelyk in *Daniel* de Koningen en de Koningryken dikwils hoornen worden genaamt, en (volgens de Uitleggers) ook zelfs onder het Nieuwe Teſtament in de Openbaring van *Johannes*. 19.

Ik hebbe zo veel bewys, dat de Heilige Wetgever en Man Gods *Moſes* noch met hoornen, noch met twee opgaande ſtraalen moet uitgebeeldt worden, en dat deze dwaling uit een navolging der Heidenen is voortgekomen, dat ik myn beſtek al te veel zoude overtreden, wanneer ik alles wilde bybrengen; maar alleen is genoeg, als wy op de onfeilbaare woorden der Goddelyke Boeken maar willen acht geven, die zullen ons bewyzen, dat het aangezichte van *Moſes* glinſterde, ja in zo verre, dat hy een dekzel voor zyn aangezicht moeſt doen, dewyl de Kinderen *Iſraëls*, die hem aanzagen, het licht zynes aangezichtes niet konden verdragen. Ik zal hier van afbreken, maar ik verzoek vergiffenis, Lezer, dat ik uw gedult te lang gerekt hebbe, met zo veel Outheden (tot opheldering van *Moſes*) by te brengen, hoewel ik gelove, dat gy het niet kwalyk zult neemen, als gy uw aandacht laat gaan, hoe

(*a*) *De Unicornu Cap.* 3.

hoe veel ons aan de kenniſſe van *Moſes* gelegen is, en dat hy is de Bron van alle Wysheid, Waarheid, Wetenſchappen en Goddelyke Geboden, Inſtellingen, Verboden, Regeringen enz. en te gelyk de Prins van alle de Natuurlyke Hiſtoriſchryvers, daar alles, wat ik voortaan u zal mede deelen, zyn licht en glans van zal verkrygen.

Verhandeling van het Goud.

I.

IK heb belooft, dat ik in elk tweemaandelyk Natuur- en Konſt-Kabinet zoude handelen van het eene of het andere Natuurlyk Schepzel of Gewrocht, het welke by de menſchen in gebruik was en te gelyk een onderwerp van Konſten en Ambachten enz.; en dit alles vinden wy in het GOUD. Wat het gebruik van 't Goud belangt, en de begeerte, dewelke de menſchen na het zelve hebben; en de groote gevallen, dewelke uit deze begeerte onder de ſtervelingen dagelyks gebeuren, ik geloof, dat de Lezer die alle zo aanmerkelyk en groot zal oordeelen, dat hy lichtelyk aan *Plinius* zal toeſtaan, dat hy het *Wonderlyk* noemt. *Hoe is het mogelyk*, (zegt die groote Romein) *dat een ding alle dingen kan zyn, en dit*, vervolgt hy, *is evenwel het goud!* De menſchen roepen en roemen altyd zo veel van de *goude Eeuw*, en van de *aaloude goude Tyden*; maar beleven wy hedendaags niet recht de goude Eeuw, want aan welke zaak worden tegenwoordig meer offerhanden en eer aangedaan, als

als aan het Goud, is dit niet de Bruid, daar elk om danst?

2.

Als wy onze aandacht laten gaan, op deszelfs vaste ineendringing, band, vaftigheid, duurzaamheid en onvergangkelykheid, zwaarte, ſtoffelykheid en uitrekkelykheid, koleur, en overdekkende eigenſchappen, moeten wy dan niet bekennen, dat het Goud een weergaloos en verwonderens waardig natuurlyk gewrocht is?

3.

Het Goud is onder de natuurlyke ſchepzels mede aldereerſt gemeldt geweeſt van *Moſes*, in zyn Hiſtorie van de Schepping des grooten Natuurs. Deze Koning der Aard- en Berg-ſtoffen, of der *Mineralen* en *Metalen*, word van *Moſes* kort na het Verhaal der Schepping gemeldt, want daar hy (*a*) ſpreekt van het Paradys, zegt hy: *Ende een Rivier was voortgaande uit Eden, om dezen Hof* (te weten het Paradys) *te bewateren, ende werd van daar verdeelt, ende werd tot vier hoofden. De naam der eerſte Rivier is* PISON, *deze is 't die het ganſche land van Havila omloopt, daar het goud is: Ende het Goud dezes lands is goed* enz.

4.

Van zodanig een vroegen tyd, daar geen Schryver noch Volk, als alleen *Moſes*, met waarheid van heeft gemeldt, word reeds al met onderſcheid van 't Goud geſproken, te weten dat het *goed* was. Die nu het onder-

ſcheid

(*a*) *Geneſis* II. ℣. 10, 11, 12.

ſcheid weet van net goud, zal hier in datelyk de heilige Wysheid konnen opmerken, dat de Prins der Natuurlyke Hiſtoriſchryvers en Heilige Man *Moſes* het goud van *Havila* goed noemt, en dat Hy hier klaar mede te kennen geeft, dat de kenniſſe van 't onderſcheid des verſcheiden Goud-metaals by hem bekent was. Het Goud, dat uit de goudryke Rivieren gevíſcht word, is goed, zuiver en fyn, dewyl het zelve door het golvend water, en door langen tyd afgeſchaaft, en door voortrolling en wryving, door deze beweging zeer gezuivert word. *Moſes* ſchreef deze zaak in de vyftiende eeuw voor Chriſtus Geboorte, wanneer hy melde dien tyd, dat de wereld noch maar eenige dagen oud was, ſprekende van het Paradys. Wy moogen nu wel veilig geloven, dat *Moſes* in de tyd, doen hy dit ſchreef, deze goudryke Rivier *Piſon* of dit goudryke Land *Havila* niet alleen kende, maar dat dezelve ook by de *Hebreen*, daar hy voor ſchreef en by omging, in 't gemeen bekent waren; als ook, dat de aldereerſte Volkeren het gevíſchte en door zand opgeworpe goud eerder in 't gebruik hebben gehad, als dat door zo veel moeite uit de Mynen moet gewerkt worden. Maar dat *Moſes* in zyn tyd ook noch ander goud gekent heeft, als het goud van *Havila*, is wel te geloven, dewyl hy tot onderſcheid zegt dat het *goed* was, en ook, dat in de tyd van *Moſes* in *Ægypten* veel in de Bergwerken en Metalen tot *Theben* als anders gewerkt wierd. En noch daarenboven, dat hy tachtig jaaren verkeert hebbende in 't land der *Arabieren*, daar

door

door kenniſſe van de bekentſte Landen van zyn tyd gekregen heeft, door de ommegang met de *Arabieren*, dewelke door dit Land reizende met haare Koopmanſchappen, overal na toe trokken en te rug kwamen, gelyk ik na dezen zal toonen.

5.

Ik zal nu niet verder melden, hoe ver de Aaloude *Hebreen* in de kenniſſe des Gouds, en in deszelfs bereiding, konſt-ſtukken en gebruik (daar de Heilige Bladeren van krielen) gevordert waren, dewyl ik zulks zal afhandelen in de vervolgen van de Geleertheid der Aaloude *Hebreen*, omtrent de Natuurlyke Hiſtorien, Wetenſchappen, Konſten en Handwerken, by haarlieden bekent en geoeffent. Dog ik zal nu maar eens kortelyk aantoonen de *outheid* van de kenniſſe van het *Goud* by andere Aaloude volkeren.

6.

Herodoot van *Halicarnaſſen* (de aldereerſte en de Vader der Wereldlyke Hiſtoriſchryvers) verhaalt in *Euterpe*, of liever in zyn tweede Boek, dat hy zelfs in perzoon tot *Tyrus* is geweeſt, een Stad in *Phœnicie*, alwaar hy in de Tempel van *Hercules* een zuil heeft gezien van *maſſif* goud, dewelke tot een geſchenk aan die Afgodt of liever Tempelpaapen vereert was. Hy verhaalt in *Clio* of in zyn eerſte Boek, dat *Cræſus* zo magtig was van Goud, dat hy goude en zilvere Ledekanten of Legerplaatzen aan de Tempel van 't Orakel tot *Delphos* ſchonk; en dat hy veel konſtige goude drinkſchaalen en andere

konſt-ſtukken van goud, als ook een Beeltenis van een goude Leeuw, en goude en zilvere ſchotelen liet maaken, en aan 't Orakel vereerde.

7.

Van *Lydie* (zegt *Herodoot* in *Clio*) is niet veel te vinden, dat de moeite waardig is om te verhaalen, als datzy goude affchaafzels en korlen bezaten, en dat zy de eerſte Volkeren zyn geweeſt, dewelke (zo veel als wy weeten) goude penningen hebben gemunt of gemaakt. *Herodoot* ſpreekt noch van veel andere groote ſchatten van Goud; maar omtrent de manier, op dewelke het uit de grond wierd gehaalt, is hy volgens de *Griekſche mode* zo fabeleus en onkundig, dat ik my zoude ſchaamen, zulks aan den Lezer mede te deelen. Ik heb in *Herodoot* het algemeen gebrek gevonden, omtrent de kenniſſe der Natuurlyke Hiſtorien, daar meeſt alle oude Schryvers (behalven *Moſes* ende andere Heilige Boeken) mede geplaagt zyn; dat is: dat zy veel van de Natuurlyke Hiſtorie ſchryven van hooren vertellen, behalven 't geen zy zomtyds eens zelfs, dog gewoonlyk niet naauwkeurig genoeg bevonden hebben; hoewel onzen ouden *Herodoot* dit echter overal zelfs belydt, gelyk ik zulks in *Plinius* over twee maanden ook aangemerkt heb. *Herodoot* heeft geſchreven in 't 444ſte jaar voor de Geboorte van Chriſtus onzen Zaligmaker, by gevolg een groote duizend jaar na de Man Gods *Moſes*, en al 't geen wat deze *Griek* (daar anders zo zeer op geroemt word) van de Natuur en de Natuurlyke

lyke Hiſtorie ſchynt geweten te hebben, is zeer onnozel en erbermelyk, in vergelyking van de Goddelyke Wetgever *Moſes*, de Prins van alle oude Geleertheid en Natuurkunde.

8.

Wy vinden verſcheide plaatzen van het *Goud* in *Homerus*, 't welk een bewys is, dat 't zelve by de aaloudſte *Grieken* niet alleen zeer wel is bekent geweeſt; maar zelfs *Homerus* ſpreekt van een geheele goude Keten, die aan de toppen van de *Olympus* geklonken was, en daar 't geheele Wereldklootje aan vaſt hing: hy ſpreekt van geheele goude trompetten, konſtig uit Goud gemaakte ſchilden, klederen van geheele goude ſtoffen. Hy ſpreekt zelfs van de Goud-ſmit *Laercius*, en van de Goud-gietery, van 't vergulden van goude drink-bekers, ſchaalen, en andere goude kleinodien, van zilvere drinkſchaalen en bekers met vergulde randen; en zulks op zo veel plaatzen, dat aan een Lezer, die immermeer *Homerus* gelezen heeft, zulks niet onbekent kan zyn.

9.

De leeftyd van *Homerus* is zeer onzeker, maar dit weten wy zeker, dat *Homerus* de oudſte Schryver is, dewelke wy van de *Grieckſche* Schryvers overig hebben, en dat *Heſiodus*, daar wel van zommige voor gepleit is, voor hem in ouderdom de vlag moet ſtryken. Eenige Geleerde ſtellen de leeftyd van *Homerus* vaſt na de 23. *Olympiade*, andere ſtellen *Homerus* zelfs voor de inſtelling der *Olympiſche* Spelen; dog het zy daar mede zo als het wil, de Oudheid

der Griekſche Natuurkunde, Natuurlyke Hiſtorien, Wetenſchappen, Konſten en Handwerken, daar *Homerus* alom van krielt, zal ons na dezen wel zonneklaar blyken, en dat dezelve voor de outheid van de Prins der Natuurlyke Hiſtoriſchryvers, de Man Gods *Moſes*, de vlag moet ſtryken, en dat de outheid van *Moſes* die der *Grieken* en van onzen *Homerus* eeuwen voorby vliegt. 10.

Gelyk *Moſes* onder de *Hebreën* de eerſte en de oudſte Natuurlyke Hiſtoriſchryver is, en boven dat noch onfeilbaar, en een Schryver door de leiding van Gods Geeſt, en te gelyk is geweeſt de Bron, niet alleen van alle *Hebreeuwſche* Wysheid, Kenniſſe en Geleertheid, maar ook de ſchatkiſt, daar alle latere Volkeren haar kenniſſe en zaaken uit gehaalt hebben, moogen wy dit zelfde getuigen van HOMERUS, maar alleenlyk ten opzichte van de *Grieken* en haare navolgers; want niet tegenſtaande meer als zeventig Griekſche (*a*) Schryvers konnen opgetelt worden, dewelke voor *Homerus* (na 't oordeel veeler Aaloude Schryvers) hebben geleeft, hebben wy echter niets overig, dat als een Boek aangemerkt zynde, onder de *Griekſche* Boeken boven de outheid van *Homerus* gaat. 11.

In deze eenige en onder de *Grieken* alderoudſte HOMERUS legt byna de geheele Griekſche Wysheid (als in een kleine juweelkaſt en ſchatkiſt) opgeſloten. En daar is, behalven de heilige en oudſte *Hebreeuwſche* Schryvers niet een Schryver bekent, dewelke van alle tyden af zo veel aanzien heeft gehad, en zo veel eer is aangedaan

(*a*) *Vid. Fabricii Bibliothec. Græc. Tom.* 1.

daan als aan *Homerus*, hy is geëert, geviert, in *ſtatuen* gebragt, in penningen en op edele ſteenen gegraveert, en op alle wyzen geſchildert en uitgebeeldt, ja zelfs als een wonder der menſchen aangemerkt geworden, en als een God geëert. En voorwaar Lezer, het is niet te verwonderen, dewyl in *Homerus* (een Schryver van zulk een onbedenkelyke tyd zynde) te gelyk zo veel heerlyke zaaken worden vervat, dat byna van alderhande Wetenſchappen, Zedekunde, Heidenſche Godtkunde, Regeerkunde, Geneeskunde, Wiskonſt, Starrekunde, Landſchap- en Wereldkunde, Natuurlyke Hiſtorien, Konſten, Handwerken, Oorlogen, Zangkonſt, Speelkonſt, Dichtkonſt, en duizend andere zaaken, zeer verſtandiglyk (hoewel na de wyze der *Grieken* met fabelen en verzieringen beſmet) in zyn werken word geſproken; in zo ver, dat *Homerus* voor de aldereerſte en grootſte Natuurlyke Hiſtoriſchryver onder de *Grieken* zal opkoomen en doorſteeken, wanneer ik van de Wetenſchappen, Natuurlyke Hiſtorien, Konſten en Handwerken der *Grieken* zal handelen.

12.

Wy hebben nu wel gezien uit de alderoudſte Schryvers der *Hebreën*, als *Moſes* en de andere Heilige Schryvers; uit de alderoudſte Schryvers der *Grieken*, als *Homerus* en *Herodotus*, dat het gebruik en de kenniſſe des *Gouds* van een zeer oude *datum* is, maar wy hebben noch geenzins ontdekt, in welke bekende landſtreeken der aaloude Volkeren het Goud overvloediglyk uit de grond uitgemeubelt, of uit de bekende goudryke Rivieren

uitgeviſcht wierd, en in welke landen het zelve overvloediglyk te vinden was.

13.

Uit gebrek van deze kenniſſe zyn veele Uitleggers van den Bybel geweldig in alarm, waar *Ophir* eigentlyk was, of waar het goudryke Land geſtelt moeſte worden, daar de Koning *Salomon* zyne ſchepen na toe zond, om Goud van daan te haalen. Ik zal die zaak hier geenzins opheldren, als behoorende tot de Natuurlyke Hiſtorikunde der *Joden*; maar echter zo veel wel doen zien, dat de Koning *Salomon* na zodanige plaatzen zyne ſchepen niet heeft behoeven te zenden, als zommige Uitleggers wel gedroomt hebben.

14.

Alhoewel de *Griekſche* Wereld-beſchryver *Strabo* op veel tyd na niet zo oud is, als de voorgaande Schryvers, zal echter een iegelyk, die *Strabo Amaſenus* leeſt, moeten bekennen, dat niemant van de Oude zo veel zelfs ondervonden, zelfs doorzien, en zelfs doorreiſt heeft, als deze Uitmuntenſte Wereld-beſchryver *Strabo Amaſenus*, dewelke geleeft heeft ten tyde van de Keizers *Auguſtus* en *Tiberius*. *Strabo* was van een voortreffelyke *Familie*, en in meeſt alle wetenſchappen en vrye konſten geoffent. Behalven dat *Strabo* veel geleerde lieden heeft wezen hooren, heeft hy ook gereiſt door *Ægypten*, door *Aſie*, door *Griekenland*, door *Italien*, in verſcheide Eilanden, als *Sardinie* enz. als ook door *Armenie*, door de *Pont Euxin*, en zelfs tot de uit-

uiterſte grenzen van *Æthiopien*; hy is ook gereiſt door gelukkig *Arabien*, insgelyks door alle de Landen van *Afriça*, dewelke in zyn tyd onder de wyd-uitgeſtrekte Heerſchappy van de Roomſche Wereld-*Monarchen* waren. Zo dat wy (wat de zaaken van eigen bevinding betreft) *Strabo* wel moogen houden en achten voor een Schatkiſt vol heerlyke zaaken der Aaloude Natuurlyke Hiſtorien, Wetenſchappen, Konſten, Handwerken enz.

15

(*a*) *Strabo* verhaalt, dat geheel *Spanjen* van Metalen overvloeide, en zeer ryk was van Bergſtoffen. Hy merkt aan, dat de Landen, daar veel Metalen gevonden wierden, zeer onvruchtbaar waren van andere vruchten voor het leven der menſchen, en dat in tegendeel de vruchtbaarſte landsdouwen de armſte gevonden worden van ryke Metalen. In de Wereld, zegt hy, is aan my geen Land bekent, daar het Goud, het Zilver, het Koper en het Yzer zo overvloedig gevonden worden, als in *Spanjen*. Het Goud, vervolgt hy, word daar niet alleen uit de Mynen gegraven, maar ook uit de Rivieren gevиſcht, om dat de vloeden aan haar boorden een zand opwerpen, dat met goud doormengt is. Hy getuigt, dat in zyn leeftyd onder *Auguſtus* en *Tiberius* op veel meer plaatzen in Spanjen Goudviſſcheryen waren, als wel Myn-werken of Goud-graveryen; en dat de Spanjaarden daar zekere putten maakten, en dat zy wiſten

(*a*) *Vid. Strabo de Situ Orbis Lib.* 3.

door konſt en groote behendigheid het zand zodanig uit te waſſchen, dat het Goud in die putten op de grond leggen bleef.

16.

Strabo verhaalt, dat zomtyds onder het Goudſtof in dit opgeworpen zand ſtukjes gevonden wierden, die zy in die tyden *Palæ* noemden, van dewelke eenige een half-pond zwaar wierden bevonden; en dat zommige van die goudſtukjes zo zuiver dikwils gevonden wierden, dat zy weinig zuivering (door ſmelting) meer van noden hadden. Dat ook zomtyds kluitjes en brokjes gevonden wierden, daar veel zilver onder was; en hy verhaalt, door welke konſtige middelen de Spanjaarden deze twee Metalen in die oude tyden al zeer zuiver van malkander wiſten af te ſcheiden.

17.

Onder de Heerſchappy van Keizer *Auguſtus*, waren de Heerſchappyen der verſcheide werelds-deelen vry wat meer bekent aan malkanderen geworden als te vooren, door alle die grouwzaame en wyduitgeſtrekte oorlogen der *Romeinen:* en dewyl alles na de roemruchtige Stad *Romen* vloeide, is ook de reden, dat *Strabo* veel Landen kende en melt daar Goud gevonden wierd. In het dertiende Boek van zyn Wereld-beſchryving verhaalt hy, dat in 't Land van *Phrygie* by *Trojen* een Stad hadde gelegen, daar ook een Goud-myn was geweeſt, dewelke in zyn tyd meeſt uitgeput was, en zeer weinig gaf. Daar *Strabo* van *Armenie* ſpreekt, zegt hy, dat by *Cambalæ* Goud-mineraal gevonden wierd.

18. Wy

18.

Wy konnen zeer lichtelyk bemerken, dat zedert het ontdekken der Goud-kuſten en de rykdommen van *America*, de menſchen de Goud-mynen van *Europa* en elders hebben beginnen te verwaarloozen, want *Strabo* verhaalt in zyn vierde Boek, dat zelfs in de *Alpiſche* gebergten Goud-mynen waren, die zeer ryk van *Mineraal* waren. Hy verhaalt, dat deze Berglieden in een gedurige oorlog waren, om dat die by *Salaſte* het water in haare Bergwerken leidende, de andere, die in de daalen woonden, het water onthielden, en dus haare landen onvruchtbaar maakten, waar uit gedurig oorlog en twiſt onder dit volk ontſtond. Noch melt *Strabo*, dat by *Aquilea* by de *Saurifcen*, dat noch hedendaags onder 't Huis van Ooſtenryk behoort, zo veel goud-aarde gevonden wierd, dat dezelve zeer ondiep uitgegraven wierd, en dat in zyn tyd de Romeinen die Mynen bezaten in eigendom; en dat in deze gedeeltens der *Alpes* zelfs rivieren gevonden wierden, dewelke goudryk waren, het welke noch hedendaags blykt aan de Goud-mynen, dewelke in *Hongaryen* zyn.

19.

De Rykdommen, dewelke van Goud en Zilver door de Romeinen in *Toulouſe* in *Vrankryk* gevonden wierden, waren na't verhaal van *Strabo* zo groot, dat de Romeinſche Burgermeeſter *Cæpio* uit die Stad roofde 110000 ponden Goud, en vyftienmaal hondert duizend ponden Zilver; dat de Inwoonders het zelve in haare Tempelen hadden ver-

borgen, en zelfs in de moeraſſen hadden laaten wegzinken, dog dat de Romeinen deze moeraſſen aan de meeſtbiedende verkochten, dewelke daar noch groote ſchatten uithaalden.

20.

In *Aſia* wierd in die tyd op veele en verſcheide plaatzen ook Goud in overvloed gevonden. *Strabo* zegt in 't 16. Boek, dat by de vloed de *Ganges* volkeren woonden, dewelke groote rykdommen van Goud bezaten, zodanig, dat zy zelfs haare Olyfanten en Huiscieraaden met beſlagen en *maſſif* Goud vercierden. Dat by de Roode Zee volkeren woonden, die *Debæ* genaamt wierden, van dewelke zommige herders en andere landbouwers waren, dat zy een zeer Goud-ryke rivier hadden, dewelke door haar land liep, dog dat zy de konſt niet verſtonden van het Goud te ſmelten. Inſgelyks dat niet ver van deze *Debæ* een ander *Natie* was, dewelke goud groeven, en zomtyds brokjes goud vonden, van de welke zommige waren als een kleine noot, en andere als een halve of kleine miſpel of okkernoot, dat zy door deze brokjes gaten drilden, en dezelve als *braſſeletten* om haare armen droegen, en zomtyds aan andere *Natien* voor een geringe prys verkochten, te weten voor driemaal zo veel koper of voor tweemaal zo veel zilver, en dat deze naast aan de *Sabæi* of die van gelukkig *Arabie* greenſden.

21.

Uit alle deze getuigeniſſen blykt klaar, dat over zeventienhondert jaaren, doe *Strabo* leef-

de

de en ſchreef, de wereld alom zo wel met goud voorzien is geweeſt, als na dien tyd, dat de *Spanjaarden* kwanſuis *Europa* met het goud van *America* verrykten. Ja onzen *Strabo* verhaalt in zyn 11 Boek, dat zelfs de *Maſſageten* of *Sarmaten*, die aan de *Pont Euxin* en het *Meotis* Meir woonden, overryk van Goud waren; dat zy goude gordels droegen, en dat zelfs de toomen van haare paarden met goud beſlagen en vergult, en haare ſchouder-riemen met goud overdekt waren: en dat wel voornamentlyk het goud en koper by deze *Maſſageten* zeer overvloedig gevonden wierd, als ook dat in *Hyrcanie* by de *Caſpiſche* Zee zeer goud-ryke metaal-aarde gevonden wierd. Hy verhaalt in 't achtſte Boek, dat in de Stad van *Corinthen* zulke onnoemelyke ſchatten en rykdommen van goud waren, dat *Cyſelus* aan *Olympia* een geſchenk dede van een levensgroote *Statue* van *maſſif* goud.

22.

Wy hebben in het begin van deze verhandeling gezien, dat *Moſes* in zyn tyd al zeer onderſcheidentlyk van 't Goud heeft geſchreven; dog als wy wilden nagaan alles, dat van 't Goud verhaalt word in die vyf aaloude Boeken van *Moſes*, en in andere Boeken van de Bybel, als van de goude Vaten, van de overdekkinge met goud, van veel andere konſtſtukken en werken van 't goud, zouden wy wel zeer klaar hier uit konnen afleiden, dat *Ægypten*, en de Woeſtyne, en ſteenig *Arabien*, en alle die omgelegè landen, daar de Jooden verkeerden, zeer overvloediglyk van goud moeten voorzien geweeſt zyn. Als ik nu uit

de

de oude Heidenen kan toonen, en uit Schryvers, die geen kenniſſe van *Moſes* (als van hooren zeggen) ſchynen gehad te hebben, dat zulks waarachtig is, ſchynt my toe, dat daar uit voor de opmerkende Lezer een zeer voortreffelyke waarheid te ontdekken is; te weten, dat de groote Natuurlyke Hiſtoriſchryver en Man Gods *Moſes*, van de Natuur en Konſt-gewrochten dier landen in zyn aaloude tyden zodanig geſchreven heeft, als de Heidenſche Schryvers, die lang na hem geleeft hebben, uit andere Heidenſche Schryvers of overleveringen beveſtigen.

23.

Wie zal, die maar een weinig in de oude Heidenſche Schryvers ervaren is, durven ontkennen, dat in de alderoudſte tyden, de Landen, daar de Kinderen *Iſraëls* of gewoont of verkeert hebben, de Moeders en Voortkweekſters of fonteinen zyn, daar de kenniſſe der Natuurlyke Hiſtorien, Wetenſchappen, Konſten en Handwerken eerſt gebloeit, en van haar by de latere en naaſtgrenzende volkeren over en afgevloeit zyn. (*a*) *Diodorus Siculus* zegt, als uit de mond der *Ægyptenaaren* zelfs, daar

(*a*) *Vid. Lib. I. Cap.* 15.

Diodorus Siculus was geboren in 't Eiland *Sicilie*, in de Stad *Hegyrie*, en heeft geleeft onder *Julius Cæſar*, en ook noch onder *Auguſtus*. Hy heeft de Hiſtorie van de doenmaal meeſt-bekende werelddeelen van haare beginzels tot aan de 180 *Olympiade* beſchreven, en wel meeſt de zaaken der *Ægyptenaaren*, *Aſſyriers*, *Meden*, *Perſianen*, *Grieken*, *Carthagmenſers*, *Sicilianen*, die van *Rhodus*, *Macedoniers*, *Cretenſers* enz.

daar hy veel mede omgegaan heeft, dat zelfs by de regering van *Osiris* en *Isis*, in de roemruchtige en wyd vermaarde Hoofdstad (*a*) *Thebe* (met hondert poorten) in 't *Thebaansche* Land al Goudslagers en Koperslagers winkels waren opgerecht. 24.

Dat de wydvermaarde Stad *Thebe* zeer oud is geweest, en van een groote roemruchtigheid, getuigen alle oude Schryvers der *Ægyptische* Historien, de geheele Outheid roemt de Aaloutheid der *Thebanen*. *Diodorus Siculus* zegt zelfs, dat in zyn tyd de Wyze of *Sacerdotes* (Priesters) van *Ægypten* onder malkander over deszelfs outheid en eerste oorsprong twisteden. Het Goud was in dezelve zeer overvloedig, want dewyl dezelve in 't hoog *Ægypten* strekt, was zy het algemeen *Magazin* der Bergwerken, Metaal- en Mineraal-winkels, en Steen-slyperyen; en 't Land van *Thebe* was vol Marmer- en Steen-groeven, als ook de moeder en voedster van veele Konsten en Ambachten, uit de *Mineralen*, *Metalen*, Steenen en andere natuurlyke Schepsels afkomende. *Diodorus* (*b*) verhaalt, dat die van *Thebe* zich roemden 't alderoudste en eerste Volk van alle Volkeren te zyn, en dat by haar de Wysbegeerte of Na-

(*a*) *Thebe* was een Stad in *Ægypten*, dewelke hondert veertig *Stadien* in haar omtrek was, en was de Hoofdstad van 't Landschap *Theben* in *Ægypten* gelegen, niet verre van de *Nyl*, tusschen *Memphis* en *Siene*, en noch hedendaags *Theves* genaamt, volgens het getuigenisse van Reizigers en *Jul. Africanus*, hoewel by *Sanson* dezelve hedendaags *Minio* genaamt word, dog is nu van weinig belang.

(*b*) *Lib. I. Cap.* 50.

Natuur-kenniſſe, en de Sterrekunde eerſt in haar behoorlyke ordre was gevonden en geſchikt.

25.

Dezelfde Schryver (*a*) verhaalt, dat aan de grenspaalen van *Ægypten* na de zyden van *Arabie* en *Æthiopie* een groot Geweſt gevonden wierd, daar uitſtekend veel Goud-groeven en Bergwerken waren. De grond van dit geweſt was ſteenig, en overal doorloopen met aderen van wit marmer, en veel blinkende ſteen of marcazyt-ſtoffen en metaal-ertſen, uit dewelke door behulp van geketende ſlaven de Overſten dezer Bergwerken met zeer grooten arbeid veel goud lieten graven en bereiden. De Koningen van *Ægypten* (vervolgt hy) hadden de gewoonte, de in oorlog gevangene of de misdadigers van haar eige landaard in deze Mynwerken te bannen.

26.

De wyze van dit goud-graaven by deze oude *Ægyptenaaren*, zal wel de moeite waardig zyn, om nagevorſcht te worden. *Diodorus Siculus* zegt op de zelfde plaats, dat deze aan de beenen geketende Slaven en andere Myn-werkers, de goudryke grond, dewelke al te hart en te ſteenig was, door veel vier gloejend maakten, en op die wyze braaken en deden vermurwen en barſten. Zulke een Hoofd-bergwerker liet op zyn poſt met tienduizend menſchen daar aan arbeiden met alderhande breekyzers, en zodanig een Berg-meeſter wiſt de erts uit te kiezen en te ont-

(*a*) *Lib.* III. *Cap.* 12.

ontdekken, en aan de arbeiders de weg te wyzen, en gebood de alderſterkſte karels, met ſcherpe breek-yzers het marmer en de ſteenige ertzen met gewelt aan ſtukken te breeken. Zy maakten haare Mynen en onderaardſche loopgraaven juiſt niet na een rechte lyn, maar na de ryke ader, en zo als de Bergen best opſpleeten.

27.

De oude *Ægyptenaars* ſchynen dierhalven (uit het getuigeniſſe van onzen *Diodorus Siculus*) al zeer groote kenniſſe van de konſt der Bergwerken gehad te hebben. Het is waar, iemant zoude konnen tegenwerpen, dat *Diodorus Siculus* deze zaak beſchryft, zodanig als hy die zelfs gezien en gevonden heeft, doen hy ten tyde van omtrent de Geboorte onzes Zaligmakers over zeventien hondert jaar geleden in *Ægypten* was, maar hy (*a*) getuigt, dat de uitvinding en ontdekking van deze *Mineralen* of Ertzen toen in *Ægypten* al over-oud was, en van haare aaloude Koningen van een onbedenkelyke tyd voorleden al uitgevonden was. Waar uit my dunkt, dat het klaar genoeg opkomt, dat deze wyze van in de Mynen te werken, al ten minſten by ja zelfs voor het leven van *Moſes*, in *Ægypten* in 't gebruik geweeſt is.

28.

Op dat de Lezer zoude zien, op welk een wyze de Oude *Ægyptenaaren* het Goud wiſten te bereiden en te zuiveren, is aanmerkelyk, alles dat onzen *Diodorus Siculus*

(*a*) *Lib. III. Cap.* 14.

culus met de uiterſte naauwkeurigheid en omſtandigheid (*a*) verhaalt. De Myn-werkers, zegt hy, waren (om de wonderlyke diepe en zeer kromme omwegen der loopgraven) genootzaakt; kleine lampjes aan haare voorhoofden vaſt gemaakt als voor zich te dragen, om door derzelver licht te konnen zien. Terwyl nu deze elendige ſlaven nacht en dag by verpozing bezig waren met hakken en breeken, wierden de afgehakte ſteenbrokken door Jongelingen, die in de mynen kroopen, opgeraapt en uitgedragen.

29.

De Mynwerkers of Slaven, dewelke boven de dertig jaar en daar omtrent oud waren, wierden gebruikt, om deze uitgekapte en afgeſcheurde Erts en ſteenſtukken in daar toe gemaakte ſteene mortieren met yzere bollen fyn te ſtampen, en grovelyk aan ſtuk te wryven. Behalven dit gereetſchap hadden zy noch Breekmolens in een groot getal, daar zy door ſterke menſchen (zo wel vrouwen als mannen) deze gekneusde en gebroke klompjes in fyn maalden. *Diodorus* verhaalt, dat deze elendige menſchen daar alle naakt in de Mynen en daar omtrent ſtonden te werken, en niets tot haar dekzel hadden, en dat de enkelde aanſchouwing dezer elendige lieden een iegelyk tot deernis verwekte. De wreedheid tegens deze menſchen ging zo ver, dat (onaangezien haar *Sexe*, zwakheid, ziekte, tederheid of ouderdom) zy, tot dat zy door de

(*a*) *Lib. III. Cap.* 12. 13. 14.

de moeilykheid van den arbeid bezweeken en ſtierven, wierden aangedreven.

30.

Dit fyn-geſtampte marmer, of liever deze fyn-gebroke erts wierd op uitgeholde marmere tafels geſtrooit, en door water gewaſſchen, en gedurig noch fynder en fynder gewreven; en alles, dat aardachtig en ſteenachtig was, zachtelyk uitgeſpoelt, tot dat eindelyk het Goud door zyn overgroote zwaarte op de grond gezonken bleef leggen. Hier over wierd gedurig wederom water gegoten, en met de handen zachtelyk gewreven en omgeroert, en het troebel water gedurig zachtelyk afgegoten, en met zeer lichte ſponzen de lichte en onreine ſtof zeer voorzichtiglyk afgeveegt, tot dat eindelyk het goud-ſtof en goud-ſchaafzel zeer gezuivert op de grond gevonden wierd.

31.

Dit gezuivert Goud-metaal wierd van andere Konſt-arbeiders of Smelters uit de holle ſchotels, of bakken of tafels genomen, vergadert, en in van aarde gebakke ſmeltkroezen overgebragt; en na de hoedanigheid van dit gezuiver' Metaal, dat is, na dat het zelfde meerder of minder rein was, wierd te gelyk in deze kroezen geworpen een gedeelte loodt, eenige greinen zout, een weinig tin, en een gedeelte zemelen van garſt, en datelyk op deze kroezen een dekzel gedaan, dat zeer wel op dezelve ſloot, en met leem toegeſtreken wierd; dit alles wel bezorgt zynde, wierden deze kroezen in ſtook-ovens

geplaatſt, en de tyd van vyf nachten en dagen geduriglyk gekookt. Na verloop van welke tyd de kroezen wederom uit het vuur wierden gehaalt, en koud geworden zynde geopent, en wierd in dezelve niets gevonden, als alleenlyk het gezuiverde Goud; zynde al het loodt, tin, zout, en de onreinigheden, die noch by het goud-metaal waren, door de groote kragt des vuurs verteert en als vernietigt. Dit is eindelyk, zegt *Diodorus Siculus*, de bereiding van het Goud in de Mynen, dewelke op de uiterſte grenzen van *Ægypten* gevonden wierden.

32.

De *Patriarch* van *Conſtantinopolen* PHOTIUS heeft in zyn *Bibliotheecq* een uittrekzel van de Beſchryving der Roode Zee en deszelfs naaſtgelegene Landen, door de Hiſtoriſchryver AGATARCHIDES CNIDIUS, daar alles, in het vyfde Boek aan het xide Kapittel, van deze Goud-metaal en Bergwerken van hoog *Ægypten* word beveſtigt, het geen ik uit onzen ouden *Diodorus Siculus* hebbe aangehaalt, en word hier met dezelve naauwkeurigheid beſchreven; en door welke Volkeren *Ægypten* naderhand overvallen, en deze werken geſtaakt zyn, met veele omſtandigheden, dewelke de naauwkeurige Lezer (*a*) daar zal konnen vinden.

33.

Het is aan de kinderen bekent, dat *Jazon* verziert word het gulde Vlies van *Colchos* door behulp van de toveryen van *Medea* gehaalt te hebben; maar *Strabo*, daar ik te vooren van ge-

(*a*) *Vid. Photii Biblioth. Cod.* 250.

geſproken hebbe, (*a*) oordeelt, dat deze Fabel verziert is, om dat de Oude *Scythen*, dewelke omtrent *Colchos* woonden, te weten tuſſchen de *Pont Euxin* en de *Caſpiſche* Zee, overvloeiden in rykdom van goud, het welke zy in doorgeboorde en met gaten gewerkte tafels, en daar overgeſpanne vellen, uit de Goudryke Rivieren, die door haare Landen vloeiden, viſchten, en dat *Jazon* met zyn vloot het goud daar van daan heeft gehaalt. Het welk ook getuigt en beveſtigt word van *Appianus*, daar hy van de Oorlog van *Mithridates* ſpreekt, en verhaalt, dat *Pompejus* in zyn tyd die Goudryke Rivieren zelfs gezien hadde, in dewelke de Inwoonders deze hairige vellen als onder water ſtaken, aan dewelke het Goud-ſtof en affchaafzels hangen bleven, en hy oordeelt, dat dit het zelfde gulde vlies is, dat *Jazon* roofde. En wat de outheid van deze Hiſtorie belangt, zulks kan zeer wel met de *Scythen* over een koomen, want de *Scythen* zyn na alle waarſchynlykheid noch ouder Volk als de *Ægyptenaars* zelfs, het welk ik op zyn plaats genoegzaam hoope te zullen konnen toonen. Wanneer ook *Noach* met zyn *Familie* uit de Arke trad, was hy veel nader aan *Colchos* of deze *Scythen*, (om een Volkplantinge te verwekken) als aan het verafgelegen *Ægypten*, daar *Abraham* naderhand eerſt de Volkplanting ontmoete; en dat deze zeer oude en mede eerſte Volkeren, te weten de *Scythen* van *Colchos*, zeer ryk van goud geweeſt zyn, zullen wy datelyk

(*b*) *Vid. Strabo Lib.* X.

leeren uit *Plinius*, die altyd geweldig naauwkeurig geweeſt is, in het opſtooven der Aaloudheden en afkomſt der Natuurlyke Zaaken.

34.

Plinius ſpreekt van de zeer groote rykdom in Goud van de *Scythen* in zodanig een overmaat, dat ik met ſchroom mede deele, 't geen hy in zyn drieendertigſte Boek aan 't derde Kapittel verhaalt, dat de Koning van *Colchos* geheele Kamers en trappen van goud en zilver hadde, maar dit zal buiten twyfel van met goud bekleede wanden verſtaan moeten worden.

35.

Alhoewel ik nu genoegzaam bewezen hebbe, dat de Aaloude Volkeren, en voornamentlyk de Aaloude *Hebreërs*, *Scythen*, *Arabieren*, *Ægyptenaaren*, *Lybiers*, en andere Volkeren zeer ouwelings groote kenniſſe van 't Goud gehad hebben, is tot noch toe niet genoeg getoont, op welk een wyze by ouds in *Europa* het Goud uit de Mynen vergadert wierd; want dewyl de Aaloude *Franſchen*, *Spanjaarden*, *Hongaaren*, of Volkeren dewelke die Landen bewoonden, de Volkeren aan de Zwarte Zee, en zelfs de Volkeren, die de *Alpiſche* Gebergtens bewoonden, overvloedig ryk in Goud waren, ſpanden echter onder de *Europianen* by ouds de *Spanjaarden* de kroon van alle de andere *Europiſche Natien*; en in *Spanjen* wierden zo wel als in *Ægypten* groote en grouwzaame

me Bergwerken gevonden, daar by ouds Goud uit gemeubelt wierd.

35.

(*a*) *Plinius* zegt: het Goud, dat uit de Bergen word gehaalt, noemen zy Myn-erts, of myn- of ader-metaal, en dit goud-metaal (vervolgt hy) groeit in de zelfstandigheid van het marmer in *Spanjen*, en loopt met aderen door de Marmere Bergen. Deze Myn-aderen worden ingegraven, gehakt en gewerkt, en dan met houte zolderingen en pylaaren ondersteunt, op dat zy niet zouden invallen. De Erts, die uitgehakt is, word gestampt, gebrandt, gemaalen en gewasschen; zy dryven door gewelt van vuur in haar brand-en smeltovens het zilver, dat daar onder vermengt is, uit; en de sprankels, die onder het kooken daar uitspringen, worden naderhand wederom gestooten en tot Goud gekookt.

36.

Plinius zegt, dat de smelt-ketels of fornuizen, of liever smelt-kroezen, daar zy het goud in kookten, gemaakt wierden van een witte aarde, die van een vaste en kleyachtige, en voor 't vuur een bestendige *materie* was; dit werk in de Bergen gaat (na zyn zeggen) het werk der oude Reuzen te boven, want zy hakten en klopten met zwaare hamers en ander brekend gereetschap zo lang in deze rotsachtige Bergen, tot in haar diepste ingewanden, in zo ver, dat zy zelfs het daglicht verloren; zo dat deze Bergwerkers somtyds geen daglicht zagen in eenige maanden, en by

(*a*) *Lib.* 33. *Cap.* 4.

het licht der lantarens gedwongen waren te arbeiden. Zomtyds ſpleten (zegt hy) de Bergen onder het werken zo onverwacht en grouwzaam van malkanderen, dat de Arbeiders wierden overſtolpt en levendig begraven.

37.

Zomtyds ontmoeten zy (vervolgt *Plinius*) onder het ingraven en inhakken, groote kei- of vuur-ſteenen, deze maaken zy door kragt van vuur gloejende, en doen dezelve ſpringen, en vermurwen zommige met ſcherpe azyn. Dag en nacht droegen deze Bergwerkers groote brokken ſteenen en erts op de rug, die zy aan malkanderen over reikten, om na buiten te brengen, de wanden en zy-ſteen ſplyten zy op met groote yzere wiggen en zwaare hamers. Als zy zomtyds de Bergwerken onder hebben uitgewerkt, ſtont altyd boven op de Berg iemant op de wacht, en als die gewaar wierd, dat de Berg begon te bewegen, en dreigde in te ſtorten, wierd het volk door een teken ſchielyk na buiten geroepen, en elk nam de vlucht, terwyl ondertuſſchen zodanig een ſtuk van de ondergegrave rots begon in te ſtorten, het welk een gedruis en een wind maakte, die niet uit te drukken is. En deze groote moeite en arbeid deden zy menigmaal, zonder dat zy eens verzekert waren, of zy Gouderts-aderen zouden vinden; hy beſchryft de gevaartens van haar waterleidingen en uitemmering, en veel zaaken, die by *Plinius* gelezen konnen worden. Deze waterleidingen worden zodanig ge-

gemaakt, dat zy met een vreeslyk gewelt koomen afvliegen, en groove ſtukken van rotzen door haar kragt mede voeren en wegſchuuren. Hy verhaalt, dat in de Landſchappen van *Aſturie*, *Gallicie* en *Luſitanie* wel het meeſte goud viel.

38.

Plinius verhaalt, dat in zyn tyd uit veele Goud-ryke vloeden ook goud wierd opgeviſcht, als uit de *Taag* in *Spanjen*, uit de *Po* in *Italien*, uit de *Hebrus* in *Thracien*, uit de *Pactolus* in *Aſia*, en uit de *Ganges* in *Indien*. *Plinius* heeft ook verſcheide plaatzen aangetekent, daar 't Goud niet zeer diep uit de oppervlaktens der aarde in zeer ryk metaal zomtyds gevonden wierd By het leven van onzen *Plinius* was *Romen* overvloedig van Goud, en voorwaar geen wonder, dewyl de *Romeinen* by na alle de *Natien* van de bekenden aardbodem haare rykdommen beroofden, en in haar Wereld-ſtad opſtapelden. Hy getuigt, dat in zyn tyd de treffelykſte Lieden de wanden en zy-muuren van haare huizen met goud lieten vergulden, even gelyk of het Kleinodien en goude vaten waren; dat binnen *Romen* alderhande konſtwerken van goud gemaakt wierden, en dat de konſt van in 't goud te werken zo ver gebragt was, dat hy zelfs gezien hadde, dat *Agrippina* een kleed aan hadde, dat van *maſſif* goud geweven was, als zy naaſt *Claudius* zat op een tyd, dat hy een Spiegelgevecht te water liet vertoonen. Hy merkt aan, dat in al het Goud min of meer Zilver gevonden

wierd, zomtyds een tiende, zomtyds een negende, en zomtyds een achtſte part, enz.

39.

Uit alles, dat tot noch toe van de aaloutheid van het Goud verhaalt is, kan de Lezer zeer wel merken, dat ten tyde van *Moſes*, en zelfs voor *Moſes* tyd, behalven het opgeviſcht of anderzins gevonden Goud, ook al Goud door zwaar werk uit de onderaardſche mynen is gehaalt, en dat vervolgens de konſt van Bergwerken en Metaal-gravery al zeer lang voor het leven van *Moſes* in de wereld is geweeſt. De Aaloude *Ægyptenaaren*, ja zelfs haar eerſte Koningen, waren by uitſtekentheid groote Liefhebbers van de Myn-werken, Ertzen, Metalen, Steenen en Mineralen, gelyk uit de getuigeniſſen der aaloude Hiſtorien, en Schryvers van onbedenkelyke tyden zeer klaar blykt. Voornamentlyk waren onder de *Ægyptiſche* Prinſſen die van de Stad *Thebes* of het *Thebaanſche* Land beroemt in deze voortreffelyke natuurlyke Hiſtorikunde, en Metaal-en Mineraal-konſten. Het overoude *Thebes* was ouwelings de ſchatkiſt en het *magazin* van Goud, Zilver, Koper, alderhande Metalen, Mineralen, Steenen, en van alle de Konſten, Konſt-ſtukken, Wetenſchappen en Handwerken, in alle deze natuurlyke gewrochten en ſchepzels.

40.

Theophrastus Eresius, geboren op't Eiland *Lesbos*, dewelke de Prins van alle de Leerlingen van *Ariſtoteles* was, en hem daarom ook

ook in het recht van Leermeesterschap is opgevolgt tot *Athenen*, heeft onder andere Boeken aan ons nagelaten een zeer klein Boekje, handelende van de Edele Gesteentens; maar dewyl *Theophrastus* in dit Boek reets al van de Koningen van *Ægypten* van een zeer ouden *Datum* melt, konnen wy veel licht in deze Outheden scheppen, als wy zelfs aanmerken, dat *Theophrastus Eresius* zelfs drie hondert en vier en twintig jaaren voor de Geboorte van onzen Zaligmaker, dat is in de hondert en veertiende *Olympiade*, (*a*) en zelfs al een weinig voor dien tyd geleeft heeft; dat is, de tusschentyd van het laatste van *Moses* leeftyd, tot het begin van de leeftyd van onzen *Theophrastus Eresius*, kan maar ruim elfhondert jaar uitmaaken.

41.

Als wy nu eens aandachtig letten op alles, dat *Theophrastus* van de Gesteentens schryft, en op alles, dat hy van de konsten aanhaalt, door dewelke dezelve wierden of gepolyst, of gegraveert, of gespleten, konnen wy lichtelyk begrypen, dat al veel tyden verlopen moeten zyn geweest, eer deze zaaken zoo omstandiglyk konnen uitgevonden zyn geweest; te meer als wy daar by voegen alles, dat van de Metalen, Goud, Zilver, Bergstoffen en edele Gesteentens, als in de Borstlap des Hoogenpriesters enz. in de Boeken van *Moses* gemelt word, konnen wy hier uit zeer lichtelyk afleiden, en als een waarschyn-

(*a*) Want in die tyd wierd *Theophrastus* al in de plaats van *Aristoteles* als zyn Opvolger gestelt.

lykheid vaſt ſtellen, dat die van *Theben* al lang voor de leeftyd van de Man Gods *Moſes* hebben geleert geweeſt in de Bergwerken en bereidingen der Metalen, Mineralen, Goud, Zilver, Koper, Steenen, Albaſten, Edele Geſteentens; mitsgaders in de kenniſſe der natuurlyke Hiſtorien, Konſten en Handwerken, dewelke omtrent deze zaaken te pas kwamen.

42.

Daar *Theophraſtus* gewag maakt van het Marmer, onderſcheit hy wel duidelyk vier ſoorten, dewelke alle byzonderlyk genaamt wierden na de byzondere Landſchappen, daar dezelve Steen-groeven of Steen-breeken gevonden wierden, als de vermaartſte zynde, daar hy kenniſſe van hadde, namentlyk. 1 De Steengroeven van het Eiland *Paros*, dat zeer vermaart om zyn Marmer was. 2 De Steengroeven van 't Griekſche Gebergte van *Pentolicum*. 3 De Steen-groeven van 't bergachtige Eiland CHIOS, in de *Egeſche* zee gelegen. En 4. van de aaloude vermaarde Steengroeven en Mynwerken van THEBE in *Ægypten*. Hy verhaalt ook uit de aantekeningen der levens der oude Koningen van *Ægypten*, dat de Koning van *Babylonien* groote geſchenken liet doen aan die van *Ægypten*, van zeer uitnemende groote *Smaragden*, daar de groote Liefhebbery van de *Ægyptiſche* Prinſſen van dit ſlag van zaaken klaar uit opkomt. Daar hy van de *Chryſocolla* of *Borax* ſpreekt, melt hy, dat de zelve zeer overvloedig in de Goud-mynen of Bergwerken gevonden wierd, ſpre-

ſprekende vervolgens van de Goud-mynen, als van een zeer algemeen bekende en overoude zaak. Daar hy van de *Agaat* ſpreekt, zegt hy, dat in de goud-mynen en bergwerken van *Lampſacus* zeer heerlyke Steenen gevonden wierden. Dit *Lampſacus* was een vermaarde Stad in klein *Aſien*, die nu noch onder de Turken van aanzien is, en daar getuigt (by deze handeling van de *Agaat*) onzen *Theophraſtus*, dat by zyn tyd al een Goud-myn gevonden wierd.

43.

Wy konnen by deze overlezing van *Theophraſtus* ook aanmerken, ter opheldering van de Outheid van de kenniſſe des Gouds, dat in zyn tyd en al lange tyden voor hem de Toetſteen (om door dezelve het Goud te beproeven) in 't gebruik en zeer gemeenzaam bekent was; dat de zelve geviſcht wierden uit de Vloed *Tmolos*, maar *Plinius* getuigt, dat de Toetſteenen in zyn tyd op veel plaatzen in verſcheide rivieren overal gevonden wierden.

44.

Maar om wederom te koomen tot de Outheid der Metaal-en Mineraal-kunde der Ægyptenaaren, en van de Bergwerken van het beruchte *Theben*, is de plaats van *Theophraſtus* zeer kragtig, daar hy verhaalt, dat de Schryvers, dewelke de verrichtingen der eerſte *Ægyptiſche* Koningen hebben nagelaten, getuigen, dat de eerſte van die Prinſſen de uitvinder is geweeſt, om de Lazuur-ſteen of *Lapis Lazuli* door konſt te maaken, alzo ſchoon,

ſchoon, als de *Lapis Lazuli*, dewelke de Natuur in *Ægypten* voort bragt: hy zegt zelfs, dat van alle de ſoort van Lazuurſteen de *Ægyptiſche* de ſchoonſte was.

45.

Als dit nu tegens de mogelykheid aanliep, (gelyk wy ſtaaltjes omtrent de zwetzers in de *Alchymie* dagelyks bevinden) zouden wy *Theophraſtus* niet konnen geloven, maar aan wie is dog onbekent, dat wy door konſt, van 't zilver enz. het *Ultramarin* of de *Lapis Lazuli* konnen bereiden? Hedendaags werd immers noch als voor een geheim gehouden, de edele gekoleurde Geſteentens door konſt na te maaken; en wy hebben maar een eenig Schryver, dewelke daar met eenige verklaring over geſchreven heeft, namentlyk KUNKELIUS; want *Kircherus*, *Joan. Bapt. Porta*, *de Boot*, *Neri* en andere zyn of veel te *laborieus*, of zelfs zeer onkundig, gelyk ik na dezen zal bewyzen met de proeven; en hier komt een overoud en eerſte Koning van *Ægypten*, dewelke dat kunsje al in de grond verſtaan heeft, en aan ons voor een goede getuigeniſſe verſtrekt, dat by die van *Theben* in *Ægypten* alle de wetenſchappen en Mineraalwerken, en Konſten en Goud-bereideryen zeer bekent en gemeen geweeſt moeten zyn. En wie ziet nu ook niet, dat hier door zeer word beveſtigt en opgeheldert, 't geen in de Boeken van *Moſes*, van de goude en zilvere vaten, van de rykdommen en juweelen onder de *Ægyptenaaren* en kinderen *Iſraels*, zo dikmaal gemelt word, de-

dewyl de leeftyd van *Moſes* maar elfhondert jaar voor *Theophraſtus* geweeſt is.

46.

Wie zoude ook durven twyfelen, dat het Goud, deszelfs bereiding uit de bergen, de konſten van goud-ſmedery, goud-gietery, en zelfs bladgoud-kloppery, onder de *Ægyptenaaren* ten tyde van *Moſes*, en lang voor dezelve bekent en geoefent geweeſt zyn, als zo veel oude Heidenſche Schryvers met *Moſes* in die zaak overeenſtemmen? Wat zet dit alles aan de Schriften van *Moſes* een heerlyke glans van waarheid by! De goude vaten, dewelke de kinderen *Iſraels* (*a*) de *Ægyptenaaren* ontleenden, de goude oorcieradien der *Iſraelitiſche* Wyven, Zoonen en Dochteren, daar *Aaron* het goude kalf van goot, en duizend andere bewyzen, zyn die niet alle tot overtuiging, dat de Goud-ſmeed-Goud-giet-en Goud-ſmelt-konſten, en zelfs 't Goud zeer gemeen, zeer overvloedig en zeer bekent zyn geweeſt by de oude *Ægyptenaaren*? De verbreking van 't goude kalf door *Moſes* tot drinkbaar ſtof, wat is het anders, als een bewys, dat de Man Gods *Moſes* deze Metaal-ſmeltkonſt enz. zelfs grondig gekent heeft? Als wy ook alle de overdekkingen des Tabernakels als anders met goud en diergelyke werken, Pilaaren, lyſten, tafels, kranzen, ringen, wilden *examineren*, daar *Exodus* kap. 36. en 37. van gemelt word, wie zoude durven ontkennen, dat de bladgoud-ſlagers konſt alzo wel als de andere hand-

(*a*) *ziet Exodus* 32. *vers* 2. 3.

handwerken en konſten in 't goud, by de oude Ægyptenaaren en kinderen *Iſraels* zeer gemeenzaam bekent zyn geweeſt, dog dit en oneindige bewyzen uit de oude Heilige Schryvers zal ik ſpaaren voor een ander tyd. Daarom zal ik nu (*a*) van BEZALEEL den zone *Uri* des zoons *Hur*, van de ſtamme *Juda*, niet ſpreken, *noch van zyne wetenſchappen en konſtnuft in alle handwerken*, *als de werken in Goud*, *ende in Zilver*, *ende in Koper*, *ende in konſtige Steenſnydingen om in te zetten*, *ende in konſtige Houtſnydingen*; noch ook van zyn Leerling AHOLIAB, de zone *Ahiſamach*, van de ſtamme *Dan*, en diergelyke aaloude zaaken.

47.

Ik geloof, dat ik bewys genoeg aan myn Lezers gegeven zal hebben, om de zelve te doen begrypen, dat alles, dat ik uit de aaloude Heidenſche Schryvers gemelt hebbe, van de aaloutheid des gouds, van de bergwerken en goud-ertzen in *Ægypten* enz. en de konſt van 't goud, en de goud-en zilver-ſmits winkels der oude *Thebanen* en *Ægyptenaaren*, overeenkomt met de beſchryving dier zaaken, door *Moſes* en andere Heilige Mannen nagelaten, voornamentlyk als dezelve dit koomen te vergelyken by 't gene, dat de oude Boeken van *Moſes* en die der Heilige Schriftuur ons alom zo wyd en breed van deze natuurlyke Stoffen, Konſten en Handwerken mededeelen. My dunkt in der daad, dat de waarheid van de Boeken *Moſis* zeer word beveſtigt en opgehel-

(*a*) *Ziet Exodus* 35. *vers* 30. 31. 32. 33.

geheldert, wanneer de oude Heidenen en de geſlage vyanden van Gods volk, uit de alderoudſte overblyfzels en bewysſtukken, dewelke zy hebben, gedwongen worden, de natuurlyke zaaken, konſten en handwerken, en zulks in de zelve landſchappen, zodanig te beſchryven, dat derzelver beſchryving met de omſtandigheden en hoedanigheden der zaaken en tyden van *Moſes* overeen koomen.

48.

Hoewel ik maar alleenlyk melding gedaan hebbe van twee vermaarde Goud-Metaal-en Bergwerken der aaloude, te weten van die der *Ægyptenaaren* en die van *Spanjen*, en de andere maar ter loops hebbe aangeroert, zoude ik myn Lezer noch wel andere Metaal- en Goud-erts groeven, Goudmynen en Bergwerken der aaloude Volkeren konnen beſchryven, als myn beſtek my zulks niet verbood; als by voorbeeld (volgens het getuigenis van *Scepſius* by *Strabo*) van de Metaal-groeven in *Phrygie*, en van *Thracie* by de Berg *Pangous*, en van 't Goud, dat *Priamus* by *Abydum* uit liet graaven; maar *Strabo* getuigt, dat in zyn tyd daar niet als de tekens der uitgegrave kuilen van overgebleven waren, ter plaatze daar hy te gelyk melt, dat de goud-rykdommen van *Mydas* uit de Metaal-bergwerken van de Berg *Vermius* voortkwamen, en dat *Gyges*, *Alyattes* en *Croeſus* haare grouwzaame Rykdommen van goud uit de mynen van een verlaten plaatsje tuſſchen *Pergamen* en *Atorne* haalden, daar

(a) *Vid. Strabo de ſitu orbis Lib. XIV.*

daar noch veel uit-egrave plaatzen waren, na de belydenis van *Strabo*, die door de goud-gravers waren uitgewerkt, maar ik zal de Outheid verlaten, en tot de kenniſſe des Gouds, en de Bergwerken, Mynen en Goud-ertzen overgaan van de latere eeuwen en onze tyden.

Tweede Verhandeling van het GOUD, waar in de Kenniſſe en Wetenſchappen des Gouds, en der Goudmynen, en Landen en Plaatzen van AMERICA vertoont worden.

1.

PLinius verhaalt, dat in de grouwzaame Bergen, dewelke wy de *Pyrineen* noemen, en die de twee groote *Monarchien* van Vrankryk en Spanjen van malkander ſcheiden, al gewerkt en gegraven wierd ten tyde van den *Carthaagſchen Hannibal*, en zelfs lang te vooren, en dat geen *Natie* in deze Goudmynen en Bergwerken by ouds beter bedreven was, als de aaloude Spanjaarden, daarom zal ik ook van dezelve in de verhandeling van de Goud-kenniſſe der hedendaagze wereld eerſt beginnen, en met haare Vlooten overſteeken na het Goudryke *America*.

2.

De ontdekking van *America* door CHRISTOFFEL KOLUMBUS in het jaar 1492. is een van de Aanmerkelykſte geſchiedeniſſen, daar eenige latere Hiſtoriſchryvers van melden

den. En 't geen de zaak aanmerkelyker maakt, is, dat *Kolumbus* van niemant eenig licht tot zyner ontdekking van eenig zoo oud als nieuw Schryver heeft konnen ontvangen; want te willen vaſt ſtellen, gelyk zommige in *Spanjen* toen ter tyd deden, dat *America* by de Aalouden bekent is geweeſt, en dat zommige Schryvers daar zelfs van gemelt hebben, is een laſtering, dewelke de vyanden van de *glorie* en welverdiende lof van *Kolumbus* by de tuiten uit eenen duiſteren afgrond van miſt en ſchaduwe voor den dag haalden, om niets als haar eigen nydigheid en kwaat gedrag mede te bewyzen. Dat veel bedorve zielen tegens *Kolumbus* opſtonden, bleek alleenlyk genoegzaam daar uit, dat hy eerſt aan de *Senaat* van *Genua*, naderhand aan de Koning van *Portugaal* zyn dienſt *gepræſenteert* hadde, maar wierd of mishandelt, of beſpot of bedrogen. Hy zond zyn Broeder na de Koning van *Engeland*, dog ook al te vergeefs; Eindelyk begeeft hy zich na *Spanjen* by de Koning *Ferdinand* en de Koningin *Iſabella*, die hem zeer toegenegen was, en voor dewelke *Kolumbus* zyn geheele leven lang ook veel eerbiedigheid gehad heeft; want na dat *Kolumbus* vyf jaaren lang aan dit Hof met de afgunſtige geworſtelt hadde, wierd hy door beleid van de Koningin eigentlyk geholpen, tot dat hy eindelyk met drie Schepen onder zeil geraakte.

3.

Zoekt, bidde ik U, alle oude Wereld-beſchryvers, die over de geheele of ten deel

bekende Aardkloot geſchreven hebben, als *Ptolomæus*, *Strabo*, *Pomponius Mela*, *Plinius Secundus*, *Polybius*, *Stephanus*, *Solinus*, *Plutarchus*, *Julius Cæſar*, *Antonini Itinerarium*, *Pauſanias*, *Ravennates*, *Dioniſius*, *Dicæarchus*, *Martianus Heracleota*, de overoude *Hanno* van *Carthago*, de aaloude *Scylax*, *Agatharchides*, *Artemidorus* van *Epheſen*, *Scymnus* van *Chio*, *Iſidorus Characenus*, *Agathemerus*, en veele, dewelke ik overſla, en eenige onbekende en zonder naamen, van dewelke wy zommige geheel, en andere by ſtukken en brokken overig hebben. Onderzoekt verder alle aaloude Hiſtoriſchryvers, *Philoſophen*, en andere oude Schryvers, niemant van haar zal u eenige melding doen van dat onmeetlyk groot gedeelte des Aardbodems, het welke wy *America* of de nieuwe wereld noemen, en door de *Spanjaarden* eerſt ontdekt is.

4.

Ik weet wel, dat zommige bybrengen een voorzegging uit de *Medea* van *Seneca*, en de woorden van *Gregorius* over de Brief van *Clemens*, dat 'er over den Oceaan een andere Wereld zoude zyn; als ook uit de *Timæus* van *Plato*, van een groot magtig Eiland, dat grooter was, als alle de in die tyd bekende wereld-deelen, mitsgaders van Reizen der oude *Carthaginenſers*, als mede van den *Carthaagſchen Hanno*, die de kuſten van *Africa* bevaren heeft, en het getuigeniſſe van *Eudoxius*. Maar geen van alle deze getuigeniſſen, raadzels, voorzeggingen, of duiſtere overblyf-

blyfzels geven te kennen, dat ooit iemant den woeften en ruimen Oceaan heeft derven overfteeken, gelyk naderhand de groote *Kolumbus*, en zyne Navolgers gelukkiglyk hebben uitgevoert. De Oude geloofden, dat het aardryk bepaalt wierd door de *Canarifche* Eilanden, en dat alle het overige ten weften ftrekkende, niet als den Oceaan en louter zee was; en dewyl het *Compas* eerft is uitgevonden door *Flavio* een *Napolitaan*, in 't jaar 1300 na de geboorte Chrifti, was het voor de Oude niet wel mogelyk of raadzaam, haar zo ver van eenig Land op den ontzachelyken Oceaan te betrouwen.

5.

Het eerfte Land van het ryke *America* wierd ontdekt by nacht, door een man op de vloot van *Kolumbus*, RODRIGUES DE TRIANA, zynde in 't jaar 1492 tuffchen Donderdag en Vrydag twee uuren na de middernacht, en gevolgelyk met het beginzel van den dag van den 12. October. Zy waren met haare Schepen twee mylen van land, doen het eerft wierd ontdekt, door het zien van aangeftoke lichten, daar de *Indianen* by nacht van de eene wooning mede na de andere liepen. Deze ontdekking gefchiede, na dat zy den 6. van September 1492. van de *Canarifche* Eilanden zich in de volle Oceaan (altyd Weft aan varende) hadden begeven.

6.

Het Land, dat zy ontdekten, was een Eiland, dat de Admiraal *Kolumbus* de naam van *St. Salvador* heeft gegeven, leggende

van de Canariſche Eilanden negenhondert en vyftig mylen, het welke de vloot in drie-en-dertig dagen hadde afgezeilt. Dit Eiland behoorde onder de *Lucayſche* Eilanden, en is omtrent twintig mylen in de lengte, en was in dien tyd zeer bevolkt en vruchtbaar. Nu kan maar gerekent worden, dat van het by ouds bekende deel des aardkloots, te weten de *Canariſche* Eilanden, tot aan het onbekende eerſte Eiland dezer nieuwe wereld, 33 dagen ter ontdekking zyn doorgebragt. Wat dunkt u Lezer, daar al hondert en twee en 't negentig jaar 't gebruik des Compas-naalts bekent was geweeſt, wierd deze onderneming om van land zeewaart in te ſtevenen, nu eerſt ondernomen en uitgevoert? Het volk van dit Eiland en de Kaſtilianen zagen malkander met even veel verwondering aan, maar bejegenden malkander vriendelyk en goedaardig, en dreven datelyk handel. Zy vonden hier Katoen of Boomwol, Papegaayen, en eenige blaadjes Goud, dewelke de Indianen aan haar neus droegen, en dit was het eerſte Goud van deze nieuwe Wereld, welker ſchatten toen ter tyd, of kortelyk, en noch zomtyds hedendaags zo veel geruchts hebben gemaakt. Zy ontdekten hier overal een groote menigte diergelyke Eilanden, maar op den 20 October het groote en noch vermaarde Eiland *Kuba*.

7.

Aan het zeer groot Eiland *Kuba*, op het welke zy de eerſte Goud ſmelteryen ontdekten, vonden zy *Mais*, *Kaſſavi* en brood-vruch-

vruchten, steenen die als goud glinsterden, en zeer groote rykdom en overvloed. Van *Kuba* vertrok Kolumbus na 't Eiland *Hispaniola*, en het Eiland *Tortua*. Hier begonden de Spanjaarden eerst de rechte lucht van 't Goud te krygen, en ontvingen voor alderhande snuisteryen goude Ketenen en Cieraaden van Goud, goude korlen, en gearbeidt en enigzins konstig gesmeedt en gewerkt goud.

8.

Op het Eiland *Hispaniola* vonden de Kastilianen een weinig beter regering en gedrag der Indianen, en veel Rykdommen van Goud, en verscheide Koningjes, onder dewelke dit Eiland in Landschappen verdeelt was; de Kastilianen bouwden hier een *Fortres*. Van deze Koningen wierden zy beschonken met goude plaaten, en geheele Momaangezichten of Maskers, welker neus en oogen van *massif* Goud waren; maar niet tegenstaande hier veel goud gevonden wierd, en van het zelve verscheide konststukken, scheenen de Indianen echter de rechte konst van gieten of wel te bewerken niet te verstaan, dewyl zy de grootste goud-korlen, zo als zy die uit de aarde haalden, met harde steenen kneusden, en dan zodanig bewerkten, als haar goed dacht. Dit was dan het eerste Eiland, daar de Spanjaarden zich op vestigden, en na dat *Kolumbus* negen en dertig man in deze Sterkte onder behoorlyke Bevelhebbers gestelt hadde, vertrok hy wederom na Spanjen, om verslag van zyne verrichtingen aan haar Catholyke Majesteiten

ten te doen, vertrekkende op woensdag den 4. January 1493.

9.

Na dat *Kolumbus* wederom voor de tweedemaal op *Hiſpaniola* uit Spanjen was aangekomen met een aanzienlyke vloot, beveſtigde hy aldaar de *Monarchy* des Konings van Spanje, en wierd voor de eerſtemaal door een Koningje van dit aanzienlyk en doenmaals ryk Eiland met verſcheide kalabaſſen ſtofgoud beſchonken, en andere ſtukken fyn goud, wegende met malkander over de twee hondert ponden. *Kolumbus* bouwde een Stad in 't Landſchap *Cibao*, ontdekte het land, en vond verſcheide Rivieren, welker zanden zeer goudryk waren, te weten in 't Landſchap *Cibao*, dat uit zich zelve zeer rouw en ſteenig land is; maar zeer Goudryk in Mynen en Goud-erts, en van een zeer groote uitgeſtrektheid.

10.

De Admiraal *Kolumbus*, dewelke van de Koning van Spanjen tot Onderkoning van alle deze nieuwe ontdekte Landen was aangeſtelt, geraakte op 't groot Eiland *Hiſpaniola* als in een vaſte regering, door dewelke hy de Indianen na verſcheide overwinningen eindelyk onder een ſchatting ſtelde, beſtaande in de volgende omſtandigheden. *Dat de inwooners van het Landſchap Cibao op Hiſpaniola, en die van het Koninglyke veld,* (daar nu tegenwoordig de Stad *St. Jago* gevonden word) *nevens de Nagebuuren der Mynen, van veertien jaaren en daar boven, yder een kleine*

kleine maat vol goud van drie maanden tot drie maanden betalen zouden, en alle de andere zonder onderscheid vyf en twintig ponden Katoen. Op dat de *Spanjaarden* nu zouden weeten onder deze groote menigte *Indianen*, of zy haar goud hadden opgebragt, wierd een koopere penning geslagen, dewelke de *Indianen* als een teken, en tot een *præsent* voor haar goud, om haar hals droegen, en deze wierd van twee maanden tot twee maanden verandert in een munt-teken. Maar dewyl de *Indianen* deze zwaare schattingen niet konden vergaderen, vluchtten veele na het gebergte; en deze en diergelyke goudgierigheid der Kastilianen is oorzaak geweest van duizende Muiteryen, Opstanden, Oorlogen, Moorden en Wreedheden, die naderhand door alle de *Indien* zyn voorgevallen, en is ook de oorzaak, dat de Spanjaarden hedendaags noch niet weeten, waar veele van de oude ryke goud-mynen zyn gebleven. 11.

De plaats, die op *Hispaniola* het Koninglyke veld genaamt wierd, en een zeer groote omtrek hadde, en daar tegenwoordig *St. Jago* legt, wierd zo lang doorgezocht, tot zy eindelyk de Goudmynen, dewelke daar waren, ontdekten na zeer veel moeite en zoekens, dewyl de Indianen dezelve verborgen hielden. Deze goudmynen liet *Kolumbus* de mynen van *St. Christoffel* noemen, dog zyn daarna de oude Mynen genaamt, en zyn de eerste geweest, daar de Spanjaarden in hebben doen arbeiden.

12.

Na dat *Kolumbus* de regering aan zyn Broeder *Bartholomæus Kolumbus* hadde toevertrouwt, en op alles ordre hadde geſtelt, vertrok hy voor de tweedemaal wederom na Spanjen, en kwam aan 't Koninglyke Hof, dat in dien tyd tot *Burgos* gehouden wierd. Hier dede *Kolumbus* wederom verſlag van alle zyne verrichtingen, en vereerde aan haare Majeſteiten (tot een proef van de vruchten van zyne ontdekkingen) een ryk geſchenk van *Goud*, zo als het in de Mynen op *Hiſpaniola* gevonden wierd; waar onder zuivere greinen waren, zo groot als erreten, boonen, en muscaat-nooten, benevens een groot getal momaangezichten of maskers, waar van de oogen en neus van goud, en by de *Indianen* in gebruik waren. Deze en andere zaaken deden de Koning *reſolveren*, om menſchen van alderhande konſten en ambachten, en voornamentlyk lieden, dewelke in goud konden werken, na *Hiſpaniola* over te zenden, benevens eenige Geeſtelyke, *Doctoren*, *Chyrurgyns*, en alderhande ſoort van andere menſchen, dewelke verlof kreegen om in de Mynen te laaten werken, mits dat zy twee derde deelen aan haare Majeſteiten moeſten uitkeeren, terwyl aan elk een gedeelte lands in eigendom wierd geſchonken, om op te woonen en te leven. Deze Mynen van *Hiſpaniola* zyn tamelyk ryk, maar de Spanjaarden konnen door gebrek van volk daar weinig aan laten werken.

Be-

13.

Behalven dit groote Eiland *Hiſpaniola*, en het overgroote *Eiland Kuba*, hadde tot dus verre Kolumbus (benevens een ontelbaar getal kleine Eilandjes) ook het Eiland *Jamaica* ontdekt, zo dat deze drie groote en een menigte kleine Eilanden in 't jaar 1498. onder de Heerſchappy van de Koning van Spanjen waren gebragt, zynde zes jaar na de eerſte ontdekking.

14.

In dit jaar 1498. op woensdag den 30. May vertrok de groot Admiraal (die nu ook tot Markgraaf verheven was) *Chriſtoffel Kolumbus* wederom uit Spanjen met zes ſchepen na *America*, om verdere ontdekkingen te doen, na dat hy al eenige ſchepen na deze nieuwe Kolonien vooruit hadde gezonden, en ook de meeſte van deze zes na *Hiſpaniola* enz. zond, terwyl hy verder na de vaſte kuſt, dewelke hy toen noch niet kende noch ontdekt hadde, ſtevende; hy vond wederom verſcheide nieuwe Eilanden, als *Trinidad* enz. die ik zal overſlaan, als tot myn oogmerk niet dienende. Hy kwam aan zommige plaatzen, daar hy *Indianen* ontmoete, dewelke veel goud, maar van zeer ſlecht *aloy* om haar hals droegen; hier kreegen en ruilden zy voor koper, koralen en ſnuiſteryen veel van dat ſlechte goud, als halve hoefyzers van paarden, en zommige klompen als een appel, dit was by de Kaap *Lapa* tuſſchen de hoek van *Paria* en 't vaſte Land. Hy ging aan 't vaſte Land by *Paria* aan land, en handelde met de *Indianen*, dog wiſt

niet beter, of hy was maar aan een Eiland, maar hy wierd verzekert, dat het vaſt land was, in het langs zeilen van de kuſt, het welke ik hier heb aangemerkt, om te toonen, dat de ontdekkingen van 't vaſte land, door *Veſputius Americus* en andere na die tyd gedaan, niet nieuw waren, gelyk andere valſchelyk voorgegeven hebben, om de Eere van *Kolumbus* te bezwalken, daar de liſtige handel van *Veſputius Americus* niet weinig onder ſpeelde, gelyk ook de liſten der Hovelingen, dewelke door duizend valſche beſchuldigingen eindelyk ook te weeg bragten, dat de Admiraal *Chriſtoffel Kolumbus*, en zyn Broeder de Weſtindiaanſche Landvoogd *Bartholomæus Kolumbus*, en de andere Broeder Don *Diego Kolumbus* de ſtaf der *Indien* en alle gezach ontrukt, en in vergelding van haar getrouwe dienſten, gevangen en van alles berooſt naar Spanjen wierden gezonden. Dus heb ik goedgevonden kortelyk aan te toonen, op welk een wyze en in welke tyd dit Goud-ryke Land in handen van de kroon Spanjen is geraakt.

15.

De Lezer moet niet oordeelen, dat de Schatten, door de Ontdekkers dezer eerſte Weſtindiſche Eilanden gevonden, zo onmeetlyk waren, dat de Kroon van Spanjen daar veel gevoel van konde krygen; o neen, de onkoſten waren in den beginne veel grooter als de voordeelen! Ook moet niemant oordeelen, dat het Goud zo overvloedig is, dat het zelve met ſchoppen uit de Goudryke Rivie-

vieren op karren geſmeten en geladen word, of ook, dat de korlen zuiver goud gedurig gevonden worden, of dat de Goudmynen zo ryk zyn, dat het goud door middelmatigen arbeid daar zo maar uit te graaven is. O neen, alles gedraagt zich geheel anders toe! Het goud blyft altyd goud, en zeer zwaar en moeyelyk om te vergaderen, waar 't zelve ook gevonden word, behalven dat ook het goud dezer *Indianen* niet zuiver was, zynde zomtyds van een ſtuk goud, in dertig deelen aangemerkt, acht deelen Goud, acht deelen Zilver, zes deelen Koper, en acht deelen onnutte ſtof; zelfs de goudſteenen, zo als die daar genaamt worden, wierden al mede voor goud bewaart, niet tegenſtaande deze maar zeer ryke ſtukjes erts of metaalachtige ſteenen na *proportie* van het overige waren, en dat wel in zodanig een waardy, dat dezelve onder de ſchatten, dewelke *Kolumbus* afgenomen wierden, mede gerekent en als gewaardeert wierden.

16.

De tweede reden, door dewelke de Kroon van Spanjen niet genoeg voordeel van dit Goudryke Land trok, was, dat de Spaanſche Bevelhebbers, gedurig oneenig zynde, tegens malkander te veld trokken, elk met Legers van Indianen, die malkander dood ſloegen; behalven dat de geweldenaryen der wreede Spanjaarden de Indianen tot wanhoop bragten, waar door het zelfs-moorden daar onder die onnozele menſchen de algemeene mode begon te worden, 't geen wel eigentlyk de oor-

oorzaak was, dat het Land, dat kragtig volkryk was, byna o al ontvolkt wierd. Hier kan voor een d e reden noch bygevoegt worden, dat de n urlyke Indianen te zwak bevonden worden, om in de Goudmynen te werken, en de Spanjaarden te luy; het welk ook de oorzaak is geweeſt, dat zy uit recht van opene Brieven van 't Spaanſche Hof op *Guinea* gingen rooven, om *Negers* te vangen, dewelke zy bevonden, dat ſterk en hart genoeg waren, om in de Goudmynen te konnen werken, als het getal maar groot genoeg geweeſt hadde, en hier is naderhand de hedendaagze beruchte Neger-handel uit voortgeſproten.

17.

Ik heb hier boven van de Goudſteenen gemelt, maar de Lezer dient te weeten, dat zodanige ſteenen als enkelde keyen of keytjes, zomtyds hier of daar en meeſt buiten de mynen worden gevonden. Van zodanig een Steen ſpreekt *Antonius de Herrera*, Koninglyke Hiſtoriſchryver van de *Spaanſche Weſtindien*, als van een wonder, om deszelfs grootte en rykdom. Deze goud-key leide aan de oever van de zee niet ver van de nieuwe Mynen op *Hiſpaniola*, en wierd van een *Indiaan* by geval ontdekt; deze ſteen was overal met goudkorlen zeer doorſprenkelt, en zo doormengt, dat de Steen-*Subſtantie* en de Goud-*Subſtantie* als vereenigt in malkander ingegroeit en ingelyft ſcheen, in diervoegen, dat zy in die landen oordeelen, dat de Goud-*Subſtantie* van deze key of ſteen-*ſubſtantie* groeit, en

dat

dat het zuiverſte en metaalachtigſte van zodanige goudkeyen door langen tyd in zyn grond in goud verandert en vergroeit. Diergelyke goudſteentjes worden in de Kabinetten der Liefhebbers ook hier en daar als Rariteiten bewaart. De key, hier boven gemelt, wierd zeer groot en zo ryk bevonden, dat het meeſte gedeelte goud was, en wierd ten voordeele des Konings van Spanjen, van de Eigenaars, welker arbeider dezelve gevonden hadde, voor geld gekogt, en zy hebben het zelve 3600 *Peſos* waardig bevonden, hoewel het zelve, met noch tweemaal hondert duizend *Peſos* in goud, dewelke met een Vloot in 't jaar 1502. van *Hiſpaniola* na *Cadix* zouden over ſteeken, door een ongehoort onweer in de reis is gebleven. De Goud-mynen op *Hiſpaniola* wierden Oude en Nieuwe genaamt. De Oude, en daar de Indianen van onbedenkelyke tyden te voren goud hadden uitgehaalt, leiden in het zo genaamde Koninglyke Veld, onder de naam van de Mynen van *Cibao*; en de Nieuwe Mynen, die na deze ontdekt waren, leiden by *St. Chriſtoffel*; dog de Erts was ryker, en het goud was ook fynder in de Oude Mynen van *Cibao*, als in de Nieuwe Mynen van *St. Chriſtoffel*.

18.

Wanneer de Lezer hier van de Mynen van *Cibao*, of van *St. Chriſtoffel* hoort ſpreeken, moet hy zich zelven niet verbeelden, als of dit zodanige grouwzaame werken waren, als de Mynen in *Meiſſen*, of als de Goud-myn tot *Chremnits* in de Bergen van *Hongaryen*, daar

daar by de duizend jaaren in gewerkt is; of als de Mynen, dewelke ouwelings in Spanjen, en zelfs al ten tyde van *Hannibal* gegraven wierden, veel minder, als de Mynwerken der Ægyptenaaren, daar *Diodorus Siculus* van verhaalt, daar ten minſten ten tyde van *Moſes* al in gewerkt is. O neen, de Oude Weſtindianen of Amerikanen, en alle deze Eilanders hadden zo veel trek niet tot het Goud, als de andere *Natien* of volkeren van de overige drie Wereld-deelen, *Aſia*, *Europa* en *Africa*, dewyl zy Kakao-nooten voor geld gebruikten.

19.

Op welk een wys zouden de aaloude Amerikanen ook eenige voortgang van belang in haare Mynwerken hebben konnen verrichten, dewyl haar het yzer en de zwaare gereetſchappen, en diergelyke breek-inſtrumenten ontbraken, en zy alles door harde en geſcherpte ſteenen (aan hout, ſchoppen en ſteelen enz. vaſt gehecht) of door koper gereetſchap moeſten verrichten: daar in tegendeel uit de Bergwerken met voordeel niet te haalen is, als door behulp van grouwzaame werktuigen, waterleidingen, molens, gemakkelyke doorgravingen, tot uit-en ingang van de Metaal-aderen, en oneindige gereetſchappen, gelyk ik na dezen op zyn tyd zal toonen.

20.

De Indianen hadden niet alleen groot gebrek aan diergelyke gereetſchappen en werktuigen, maar zelfs de Spanjaarden; geldende een

een yzer ſtaafje van twee of drie ponden zwaar vyf ryksdaalders, en een ſchop twaalf en zomtyds vyftien ryksdaalders, en zo vervolgens in die tyden alles wat zy tot deze Mynwerken van nooden hadden. Hier door wierden veel luye of gierige Spanjaarden, dewelke uit *Caſtilie* met haar Huisgezin overtrokken, om goud (zo zy dachten) te gaan haalen uit de Mynen, meenende dat het goud daar zoo maar opgeſchept wierd, bedrogen. Maar als zy het werk ondervonden, droopen de meeſte weer na de vleeſchpotten van Spanjen.

21.

De meeſte voordeelen dan van 't goud enz. dewelke de Spanjaarden verkreegen, eer zy noch meeſter van 't vaſte Land van Amerika waren, wierden voortgebragt uit het inruylen van goud voor alderhande Europiſche ſnuiſteryen en *Galanteritjes*, dog dit goud bragt altyd niet evenveel aan, en was altyd niet even zuiver of fyn. Tot deze ruylebuit wierden evenwel veel ſchepen uitgeruſt van *particulieren* zo tot Kadix als elders. Zelfs dede de Groot-Admiraal Kolumbus met zyn beide Broeders noch een tocht voor de vierde maal in den jaare 1503. om nieuwe Landen te ontdekken, gelyk zy ook veele landen en kuſten aan de vaſte kuſt ontdekten, en veel goud verkreegen, als by voorbeeld; tot *Burizan* dat by *Porto bello* legt, kreegen zy door inruyling voor drie dozyn ſchellen negentig marken Gouds.

22.

Na dat de zaaken op *Hiſpaniola* een weinig in

in beter ſtaat waren gebragt, en in den jaare 1506 *Rodrigues d' Alcazar* door de Koning van Spanjen tot Opziender der Goud-winning was aangeſtelt, wierden aldaar vier Goudſmelteryen opgerecht, teweten twee Goudſmelteryen in de Stad *Bona Avontura*, in de welke het goud geſmolten wierd, dat daar naaſt aangelegen uit nieuwe Mynen getrokken wierd, en twee goudſmelteryen in de Stad *de la Vega* of *Conception*, in dewelke het goud geſmolten wierd, dat uit de ryke Mynen van *Cibao* wierd uitgemeubelt. Deze ſmelteryen van *la Vega* bragten het meeſte goud op, dog alle deze vier ſmelteryen bragten jaarlyks op aan goud in dit Eiland *Hiſpaniola* vier hondert en zeſtig duizend *Peſos*.

23.

Behalven het goudryke Eiland *Hiſpaniola*, wierd ook noch een volkplanting der Spanjaarden gedaan in 't jaar 1508. op het Eiland *St. Jan*, dit legt van de weſtelykſte hoek van *Hiſpaniola* twaalf mylen ver, het heeft zeer grouwzaame hooge bergen en hooge heuvels, maar weinig vlakten, en verſcheide goudryke rivieren. Hier legt tegenwoordig *Portorico*, een ſchoone Haven-ſtad, en Biſſchoppelyke Zetel. Het Eiland is ten minſten veertig mylen in de lengte, en vyftien à zeſtien in de breedte, de geheele omtrek omtrent hondert en twintig mylen; de ganſche kuſt ten zuiden daar was zeer veel goud te vinden, dog echter niet zo veel, als op *Hiſpaniola*, noch van zo goeden waarde, hoewel na

verloop van een jaar à twee de goudmynen van *St. Jan* zeer wel begonden op te neemen, en veel goud opbragten.

24.

Na de Dood van den Heldhaftigen en zeer wyzen *Chriſtoffel Kolumbus*, wierd zyn Zoon *Diego Kolumbus* Groot Admiraal en Onderkoning van de *Weſtindien*, na veel pleiten en martelen tegen zyns Vaders en zyn eigen vyanden, en wel voornamentlyk door een houwelyk met een van de eerſte *Familien* van 't Ryk: hy veſtigde zich in 't jaar 1510 op *Hiſpaniola*, in welk jaar het eerſte goud op *Hiſpaniola* geſlagen wierd. *De Herrera* tekent op dit jaar aan, dat zy eenige onbepaalde ſtukken, zo als het hun goed dacht, in verſcheide ſoorten van waarde van goud, en ook andere zeer dun, en die gemunt met de wapens van de Koning ſloegen.

25.

De Admiraal *Diego Kolumbus* liet in 't jaar 1510. het Eiland *Jamaica* bevolken door *Juan d' Ezquebel*; in dit Eiland word weinig goud gevonden, maar het Katoen valt hier zeer overvloedig, en ſchoonder als elders.

26.

Tuſſchen het jaar 1510 en 1511. dog wel meeſt in 't jaar 1511 veſtigde *Vaſco Nunes*, benevens andere *Kaſtilianen*, de zetel des Konings van Spanjen op de vaſte kuſt van *America*, by en op de Land-engte van *Darien*, daar zy met verſcheide kleine Koningjes of *Caſiques* vriendſchap maakten, en *præſenten* kreegen van veele goude Vaten, dewelke alle

zeer konſtig gemaakt waren, en kreegen hier aldereerſt kenniſſe van de Zuidzee, aan de andere zyde van de Land-engte van *Darien* gelegen, als ook van het grouwzaame groote zilverryk Land en Keizerryk van *Peru*, en van de welgemaniertheid der magtige Volkeren van 't vaſte Land, en dat deszelfs rykdommen zo groot waren, dat zelfs de gemeene lieden uit goude en zilvere vaten en tafel-huisraad aten en dronken.

27.

Zo ras nu in den jaare 1511. deze Spanjaarden wat meerder onderzoek gedaan hadden op de vaſte Kuſt, omtrent en in de landengte van *Darien*, zond *Vaſco Nunes* aan de Groot Admiraal *Kolumbus* op *Hiſpaniola* voor 't aandeel van de Koning (zynde een vyfde part van haare *Conqueſten*) drie hondert marken gouds (dat vyftien duizend *Peſos* waren) tot een proefje van de Rykdom dezer Indianen; zo dat door 't ontdekken van deze Landengte van *Darien* op de vaſte kuſt van *America*, de deure geopent wierd, waar door naderhand zulke onnoemelyke ſchatten van goud en zilver in Europa overgebragt zyn.

28.

In dit zelfde jaar 1511. liet de Groot Admiraal *Diego Kolumbus* ook het overgroot Eiland *Kuba* bevolken door *Diego Velasquez*, volgens de Aantekeningen van onzen meermaal aangehaalden *Antonius de Herrera*, dewelke ik in alles hebbe gevolgt, dewyl aan een iegelyk genoeg bekent is de groote oprechtigheid van deze Spaanſchen Hiſtoriſchryver,

ſchryver, die het vermogen en de wysheid heeft gehad, en de vrymoedigheid om de misſlagen van zyn eigen Natie wel ernſtiglyk aan te tekenen en te beſtraffen.

29.

De lengte van dit groot Eiland *Kuba* is tweehondert en dertig mylen te lande gereiſt, het is het overvloedigſte in leeftocht van alle de andere Eilanden, en heeft goud-ryke Rivieren, en Goud-erts in de bergen, dog goud met wat koper gemengt, is voorzien met heerlyke Vlaktens, Valleyen, Dalen, Boſſchen, Binnen - Eilanden, Meeren, is ongemeen Viſchryk, en heeft grouwzaame hooge Bergen en Rotzen.

30.

Ik zal de ontdekking van kleine Eilanden, of geringe Landen en voorvallen niet aanmerken, maar in deze Verhandeling van de ontdekkinge des Gouds en Goudmynen van Amerika, te gelyk aantekenen de voornaamſte eerſte ontdekkingen en volkplantingen. Ik geloof niet, dat het myn Lezer onaangenaam zal zyn, dat ik zulke aanmerkelyke zaaken in myne verhandeling inſchikke, dewyl dezelve byna voor een iegelyk Liefhebber waardig zyn gekent en geweten te worden, als by voorbeeld: dat de dapperen *Juan Ponzo de Leon*, dewelke de volkplanting van 't goudryk Eiland *St. Jan* hadde ondernomen, en in ordre gebragt, in 't jaar 1512. de vermaarde Kuſt van 't vaſte Land *Florida* ontdekte, en hoe *Vaſco Nunes* in 't jaar 1513. ondernomen heeft, de Land-engte van

Darien dwars door te reizen, en de Zuidzee van Amerika te ontdekken, het welke hy gelukkiglyk uitvoerde, trekkende door verſcheide *Diſtricten* en Koningrykjes van verſcheide *Caciques* met hondert en tachtig Kaſtilianen, en duizend Indianen, dewelke de laſt droegen. Hier ſtelde *Nunes*, na dat hy verſcheide Koningjes, die hem wederſtand booden, overwonnen hadde, en onnoemelyk veel goud door hem en andere tot buyt gemaakt wierd, een teken van de bezitneeming van deze geheele Zuidzee, met alle zyn aangrenzende Koningryken en Landen, in de naam van de Kroon van Spanje. Doe *Nunes* deze Zee ontdekte, ging hy zeer veel wegen om, maar in 't jaar 1514. bevond *Franciſcus Bezerra*, dat de Zuidzee maar 26 mylen van de Noordzee aflegt, en dat *America* hier zo ſmal is.

31.

In het jaar 1514. ontdekte *Diego Velasquez*, by de haven en bergen van *Xagua* op het Eiland *Kuba*, eenige zeer ryke goudmynen, en deze goudmynen wierden veel ryker geacht, als die van *Cibao* op *Hiſpaniola*, alhoewel die tot dezen tyd toe noch de rykſte en de beſte waren geweeſt; waar noch by kwam, dat deze mynen van *Xagua* op het Eiland *Kuba* veel fynder en zachter goud uitleverden, als die van *Cibao*.

32.

In den jaare 1518. ontdekte *Juan de Gryalva* nieuw Spanje, en de Keizer *Motezuma* kreeg kenniſſe van de Spanjaarden; maar onder

der alle de Kaſtiliaanſche Helden is (buiten *Chriſtoffel Kolumbus*) niemant gevonden, dewelke grootere verrichtingen heeft uitgevoert, en betere Landen aan de Spaanſche Kroon gehecht, als *Ferdinandus Cortes*, een Man, door wiens weergaloos beleid en doortrapt verſtand geheel Noorder Spaanſch Amerika, als de *Republicq* van *Tlaſcala*, het overgroot en magtig Keizerryk van *Mexico*, en ontelbaare Landen en Staaten, onder de magt en Heerſchappy van de Kroon van Spanjen, met weinig volk en onkoſten zyn gebragt.

33.

Ferdinandus Cortes vertrok in 't jaar 1519. met een vloot van twaalf lichte ſcheepjes, door *Diego Velasquez* Opperbevelhebber op *Kuba* uitgeruſt voor 20000 dukaten, medenemende 508 Soldaten, 110 zo Kapiteinen als ſcheeps-bediende en Matroozen, 16 paarden, 45 Schutters, 10 metale ſtukken Kanon, 4 Valkonetten, en voorraad van Kruid, Kogels, geweer en *Victualie* enz. om daar mede over te ſteeken na de vaſte kuſt; en alſchoon deze tocht al tweemaal ongelukkiglyk ondernomen was geweeſt door *Franciſcus Hernandez de Cordova* en *Juan de Gryalva*, ſteunde *Cortes* op zyn godvruchtigheid, deugd en beleid.

34.

De Golf, dewelke *Cortes* moeſt overſteeken, om van 't Eiland Kuba op 't vaſte land en de uitſpringende hoek van *Jucatan* over te zeilen, legt in de *Mexicaanſche* zee, en is voor aan de Golf van *Mexico*. *Ferdinandus*

Cortes was hier naauwlyks aan land geſtapt, of wierd gewaar, dat hier vry wat meer was op te doen, als in alle andere Landen tot noch toe bekent, want hy ontving tot een *præſent* in alderhande goude vaten en konſtſtukken over de vierhondert ponden gouds van een klein Koningje; en kort daar na (dieper met zyn Legertje in 't Land indringende) van een Bevelhebber van *Motezuma*, dewelke toen Keizer was over het groot en magtig Keizerryk van *Mexico*, groote geſchenken van goud, konſtiglyk gewerkt, Katoene Lywaaten, geeſtig gewerkte plumadien, en andere Stoffen, dewelke haar tot bewys verſtrekten, dat zy hier veel gereguleerder en verſtandiger menſchen, en Koningryken of Gemeene-beſten ſtonden te ontmoeten.

35.

De plaats, daar de vermaarde *Ferdinandus Cortes* toen met zyn Legertje zich neder hadde geſlagen, en daar hy met de Landvoogd van *Motezuma*, die aldaar gebood, ſprak, was zeven dagen reizens van de Keizerlyke Hoofdſtad *Mexico*, in dewelke *Motezuma* zyn Hof en verblyf hadde; hier van daan zond *Cortes* een geſchenk aan den Keizer *Motezuma*, dewelke hem na verloop van den behoorlyken tyd een geſchenk wederom zond van alderhande konſt-gewrochten en ongewoone Rariteiten, benevens zo aan bewerkt als onbewerkt goud over de vyf en twintig duizend *Peſos* waardig, het welk *Cortes* wederom met een geſchenk van Europiſche Rariteiten beantwoorde. Maar dewyl de Keizer niet

niet anders beoogde, als dat deze vremde gaſten uit zyn land zouden vertrekken, liet hy zulks zeer ernſtig aan *Cortes* bidden en verzoeken, terwyl hy zyne Geſchenken verdubbelde; maar *Ferdinandus Cortes* had geheel andere voornemens in zyn eerzuchtig gemoed, en ſtichte de Volkplanting, dewelke hy VERA CRUZ noemde. Hier van daan vertrok hy voort in de Landen van de *Cacique* van *Zempoala*, en wierd van den zelven beſchonken met goud enz. ter waarde van 2000 Dukaten, en *Cortes* verſtont van deze *Cacique*, dat door de groote Magt van *Motezuma* alle deze omleggende Koningjes en *Republiquen* eerſt onlangs in zyn gewelt waren gebragt, gelyk de groote Landſtreek TOTONACAP; en dat *Motezuma* een Tyran was, en in een gedurigen oorlog met de Gemeene-beſten van TLASCALA, GUAXOCINGO en COLULA, en dat hy dertig *Vaſalen* onder hem hadde, dewelke elk hondertduizend gewapende Mannen konden te velde brengen.

36.

Ferdinandus Cortes wiſt zich zo behendig van deze geſteltheid der zaaken te bedienen, en yder een tegens *Motezuma* op te hitzen, en een Verbond met de groot-magtige *Republicq* van *Tlascala*, en met de *Zempolanen* en andere (na verſcheide gelukkige ſlagen) op te rechten, en zodanig, dat hy Veldheer over de magtige Legers van alle deze Indianen werd, en *Mexico* gaat belegeren. En dat deze *Republiquen* van geen klein belang waren, blykt, om dat alleenig in de Stad

Tlaſcala hondert en vyftig duizend Huisgezinnen woonden, en in de Stad *Colula* 20000 Huizen waren enz. De geſchenken, de rykdommen, en het goud, dat van alle kanten aan *Cortes* op deze tocht wierden gebragt, zyn onbeſchryflyk en ongelooflyk.

37.

Ferdinand Cortes wilt door liſt in *Mexico* te koomen, daar hy kwanzuis van *Motezuma* vriendelyk ontvangen wierd op den 8 November 1519. Deze Stad was vol groote Huizen, Paleizen, en onuitſprekelyke rykdommen, begrypende in zich zeſtig duizend Huizen; en behalven deze Stad hadde *Motezuma* onder zyn gebied hondert groote Hoofdſteden, behalven ontelbaare kleine Steden en Vlekken, Dorpen, Gehuchten enz. Zyn Gebied ſtrekte zich uit in de breedte van de Noordzee tot aan de Zuidzee van *America*, en tweehondert mylen in de lengte landewaart in. Elk Huis wierd in *Mexico* door 2. 4. à 6. Huisgezinnen bewoont, waar uit te beſluiten is, welk een ontelbaare menigte menſchen in *Mexico* moeten geleeft hebben, doen *Cortes* het zeltde veroverde. Ik zal niet verhaalen, welke Waaren en Koſtelykheden tot *Mexico* waren, en van alle kanten toe vloeiden en te markt kwamen, omdat ik alleenlyk maar myn oogmerk hebbe, om van het Goud te handelen, en aan te wyzen, door welk een weg Europa zo overvloedig van goud voorzien is geworden, als wy het zelve tegenswoordig beleven. Onder de voornaamſte koſtelykheden, dewelke te

Me-

Mexico op de markt openbaar te koop kwamen, was dan mede het goud in een grooten overvloed, zo in goude werkſtukken, zaaken met goud doorwerkt, als ook goud in baaren en plaaten, benevens zeer konſtige gemaakte werkſtukken van Goud met edele geſteentens ingelegt en bezet; in de Stad van *Mexico* waren de konſtigſte Goudſmeden des werelds. *Antonius de Herrera* zegt: de Werkmeeſters in deze konſt brengen achthoekige Schotels te markt, een vierde goud, en 't ander zilver, niet geſoudeert, maar geſmolten, en in 't ſmelten aangehecht, 't welk zeer moeyelyk te doen is; zy gooten ook Viſſchen, waar van de eene ſchubbe van zilver en de ander van goud was; zy gooten verſcheide dieren zeer levendig uit in *maſſif* goud, en werkten zo veel verwonderens waardige konſtſtukken, dat ik alles niet verhaalen kan.

38.

Behalven alle deze groote Rykdommen, waren de Schatkamers van den Keizer *Motezuma* zo vol ſchatten, dat ALONSO D' OJEDA in zyn gedenkſchriften zegt, dat dezelve niet te waardeeren waren, alhoewel hy dezelve met zyn oogen gezien hadde, en deze wierden alle onder de Spanjaarden verdeelt, zelfs de Schellen en andere Cieraaden in de Tempels waren van goud. Al dit goud wierd vergadert, en was gevonden en door lange tyden uit de mynen en rivieren gehaalt, wel meeſt op drie byzondere plaatzen, eerſtelyk in 't Landſchap ZACATULA, tien, of twaalf

dag reizens na 't zuiden van Mexico afgelegen, en ook in verscheide Rivieren; en ook in een ander Landschap CHINANTHLA genaamt, niet ver van 't Landschap *Zacatula*; en ten derden, by de ZAPOTECAS, het welk alles door de behendigheid van *Cortes* ontdekt wierd. In ZACATULA wierden de Rivieren zeer goudryk, en de Mynen zeer goed bevonden. Het goud in de Mynen van *Chinantla* wierd ook zeer goed en ryk bevonden. Op de grensscheiding van de Stad *Yzucan* wierden ook goudmynen gevonden. De rykdommen waren zo groot, dat *Cortes* onder de Soldaaten enz. een uitdeeling deed van zes hondert duizend *Pesos* aan goud, behalven het zilver en andere kostelykheden.

39.

Het is zeker, dat de Spanjaarden zelfs oorzaak zyn geweest, dat veele Rykdommen verloren zyn geworden, dewelke zy anders door list en zachtigheid van de *Mexicanen* zouden gekregen hebben, maar de Groot Gezachhebber van *Kuba* DIEGO VELASQUEZ (die *Cortes* vloot eerst zelfs hadde uitgerust) nu tegens *Cortes* opgeruyt zynde, trachte zyn gelukkige voortgang in *Nieuw Spanje* te stremmen, en zond dierhalven een vloot van elf Schepen en zeven Brigantyns van *Kuba*, onder het gezach van PANFILIO DE NERVAAS, benevens achthondert voetknechten, vyf en tachtig Ruiters, twaalf stukken Kanon en alderhande oorlogs gereetschap. Zo ras *Cortes* hoorde, dat deze troepen aangeland waren, trok hy met zyn beste Manschap uit Mexico,

en

en overviel het Legertje van *Zervaas* onverwacht, nam hem zelfs door een krygslift gevangen, en lokte het geheele Legertje van *Zervaas* in zyn dienst over; waar door *Cortes* een Magt van duizend voetknechten en hondert Ruiters gebood, maar hadde het ongeluk, dat de *Mexicanen* in zyn afzyn opstonden, veel verwarring tegen die gene, dewelke *Cortes* in *Mexico* gelaten hadde, aanrechten, en hier door raakte alles het onderste boven in de Stad *Mexico*, en daar geschiedden verscheide bloedige slachtingen, veel huizen wierden verbrandt, veel kostelykheden en goederen geraakten weg, en wierden van de Indianen begraven. *Motezuma*, dewelke door *Cortes* gevangen wierd gehouden, wilde de *Mexicanen* door een aanspraak, van een *balcon* gedaan, bevredigen, maar wierd met een steen in de slaap van zyn hoofd zodanig gekwetst, dat die ontzachelyke en grootmagtige *Monarch*, vyf dagen daar na zyn leven verloor.

40.

De Spanjaarden hier door in benauwtheid geraakt, trachtten by nacht *Mexico* te verlaaten en te ontvluchten, maar wierden zodanig gehavent, dat zy tweehondert man, zes en veertig paarden, al haar *bagage* en geschut enz. verloren, en ontkwamen ter naauwer nood met haar goud uit die Keizerlyke Hofstad *Mexico*; dog *Cortes* wist na veel wederwaardigheden en ongemakken dit alles te boven te koomen, en door zyne Bondgenooten van de magtige *Republicq* van *Tlascala* en

Te-

Tepeaca, en veele andere geſterkt, *Mexico* wederom door gewelt van wapenen te bemagtigen, dog echter niet als na een hartnekkige en bloedige wederſtand en langdurige belegering; want de belegering van *Mexico* duurde tachtig dagen, dewyl zy gedurig te rug en uit de Stad wierden geſlagen in zeſtig verſcheide bloedige ſlagen. Het Leger van *Cortes* beſtond uit tweehondert duizend Indiaanſche Bontgenooten, negen hondert Spaanſche Voetknechten, tachtig Ruiters, zeventien ſtukken geſchut, dertien *Brigantins* om op het Meer van *Mexico* te dienen, en zes duizend *Canoës*. In alle deze ſlagen wierden van tyd tot tyd over de hondert duizend *Mexicanen* gedood, en de Stad ging over op een Dingsdag den 13. Auguſtus 1521, welke dag hedendaags noch jaarlyks in *Mexico* word gevierd: en dus kwam die onzachelyke *Monarchy* en het goudryke Noorder *America* in handen der Spanjaarden.

41.

De Koning van Spanje verklaarde *Ferdinand Cortes* (in weerwil van alle zyne vyanden) tot Opperbevelhebber van geheel Nieuw Spanje, door welke eer *Cortes* aangezet, niet ruſte met het ontdekken van nieuwe landen, en het vergaderen van ſchatten, waar van hy het vyfde deel, als des Konings aandeel, aan zyn Majeſteit zond; behalven dat noch yder een geloofde, dat *Cortes* meer ſchatten overhield en bezat, als in dien tyd eenig Vorſt in geheel Europa. En om een ſtaaltje te geven van de Rykdommen, dewelke

ke de Spanjaarden toen al uit de Indiën trokken, zy aan den Lezer kennelyk, dat in 't jaar 1526. met een vloot van 7 Schepen, alleen als een vyfdedeel voor de Koning overkwam (behalven de Conchenilje, Caffia, Huiden) 51082 *Peſos* in goud, 350 mark gemeene Paarlen, 183 uitgezochte Paarlen, 5 natuurlyke goude ſteenen, nevens een Paarl van een onſchatbaare waarde, dit alles overgebragt alleenlyk uit het eene Eiland *Hiſpaniola*, onder de Bevelhebber *Juan Ortiz de Matienzo*.

42.

Op deze wyze en in dien tyd (gelyk ik getoont hebbe) zyn die onuitputtelyke Goudmagazynen voor Europa in de landen en onder de heerſchappy van de Koning van Spanje geraakt. Hoewel echter in vergelyking van dit alles de grootſte Goud- en Zilver-ſchuuren van *America* toen noch onbekent waren, hebben de Spanjaarden van dat onmeetlyk groot uitgeſtrekt Werelds-deel, niet anders als de Eilanden in de Noordzee van *America*, het vaſte Land van Noorder *America*, zo meeſt aan de kant van de Noordzee gelegen en een weinig aan de zyde der Zuidzee, ontdekt; maar op dat de Lezer naauwkeuriger kenniſſe van de oorzaak des overvloeds ende der rykdommen van Europa zoude verkrygen, zal ik kortelyk mede deelen, door wie en in welke tyden de ryke Mynen en Landen van *Peru*, en van 't Zuidelyk gedeelte van *America*, aan de zyde der Zuidzee of *Mare del Sur* gelegen, zyn ontdekt.

In

43.

In het jaar 1526. hadden de Spanjaarden *Panama*, gelegen aan de Zuidzee aan 't vaste land dicht by het Paarel-eiland, schuins over *Porto Bello*, dat aan de Noordzee legt, beide op de Land-engte van *Darien*, reets in de hoedanigheid van een Stad gebragt. In deze Stad woonden toen drie ryke Mannen, namentlyk FRANCISCUS PIZARRUS, DIDACUS ALMAGRUS, en FERDINANDUS LUQUES een Priester; deze rustten met malkanderen twee Schepen uit, bemanden dezelve met twee hondert en twintig Spaansche Krygsknechten, en stevenden op de Zuidzee, onder 't gebied van *Pizarrus* en *Almagrus*, ter ontdekkinge van 't Goud- en Zilver-ryke Keizerryk van *Peru* en de kusten van *Chili*, van welkers onmeetlyke rykdommen zy van alle zyden verstendigt wierden. Het Schip van *Pizarrus* kwam afgemat, en vol gekwetsten en bloedige koppen wederom, maar *Almagrus* op een andere kust geweest hebbende, hadde een *præsent* van 3000 Dukaten gekregen, dat hy mede bragt, en veel vriendschap ontvangen, maar mede ter plaatze koomende, daar *Pizarrus* te gast geweest hadde, verloor hy zyn eene oog, en zyn volk wierd lelyk toegetakelt. Zy vervatten de reis voor de tweedemaal, terwyl de Priester *Ferdinandus Luques* te *Panama* al vast met veel smert na de schatten zat te wachten, maar zy kwamen wederom van een ongelukkige reistocht t' huis.

Fran-

44.

Franciscus Pizarrus ſnuift 'er eindelyk met zyn Schip met maar zeer weinig krygslieden alleen op uit, dewyl yder door de voorſte gevallen afgeſchrikt was, en *arriveert* gelukkiglyk tot TUMBEZ, tegenswoordig *Cabo Blanco* genaamt. De Indianen van *Tumbez* ontvingen de Spanjaarden met groote vriendſchap, bragten dezelve in haare Tempelen, daar zy groote Rykdommen en vercierzels zagen, waar op *Pizarrus* na Spanjen vertrekt, en verkrygt door Keizer Karel de vyfde (toen ter tyd Spaanſch Koning) het Oppergezachhebberſchap van geheel *Peru*.

45.

Met deze *Commiſſie* voorzien, land *Pizarrus* voor eerſt op het Eiland *Puna*, dat dicht aan de kuſt van *Tumbez* gevonden word, daar hy alles rooft en ſteelt wat los en vaſt was; daar na tot *Tumbez* koomende te landen, vind hy wederſtand, dog ſlaat de *Tumbezianen*, neemt haar Stad in, en berooft haar Tempel, en verkrygt onnoemelyke ſchatten van Goud en Zilver. De Keizer van geheel *Peru* ATTABALIBA hield op dien tyd zyn Hof tot CASSIAMALCA, niet heel ver van de plaats, daar tegenwoordig LIMA gevonden word. Deze, zo ras hy gehoort hadde, dat een vremde *Natie* in zyne Heerſchappyen gevallen was, gebood, dat dezelve datelyk moeſt vertrekken. Dog de volkeren van het Landſchap CHIARA, dicht gelegen daar nu in Peru *Valladolid* legt, die zeer verbolgen op *Attabaliba* waren, begunſtigden de Spanjaarden,

die

die recht op CASSIAMALCA aantrokken, in haaren tocht.

46.

Attabaliba kwam met een magtig Heir de Spanjaarden te gemoet, dog wierd geslagen en gevangen genomen, in welke verovering de Spanjaarden aan goude en zilvere vaten hondert duizend dukaten, en een konststuk van twee hondert ponden gouds waardig tot buyt verkreegen. Maar dit alles was zeer gering by het Rantzoen of losgeld voor de Perzoon van den Keizer *Attabaliba*, daar *Pizarrus* voor bedong een zaal ter lengte en breedte van drie vademen vol goud en zilvere vaten en konstwerken, en die opgestapelt ter hoogte van anderhalve vadem; het welke door ordre van *Attabaliba* van alle gewesten, namentlyk van QUITO, van PACHACAMA en van CUSCO, dat wel twee hondert mylen van *Cassiamalca* afleide, als elders door zyne Onderdaanen aangebragt wierd. Dit goud en zilver wierd gewogen, en men bevond tien duizend ponden gouds, en zes en twintig duizend ponden zilver aangebragt te zyn. Het vyfde deel van alles op 600000. Kroonen geschat, wierd aan de Keizer toegedeelt, elke Ruiter ontving in goud 13050 kroonen, nevens 360 ponden zilvers; yder Soldaat in goud 6075 kroonen, nevens 180 ponden zilvers; en onder de Hopmannen en Bevelhebbers viel voor yder van 45000 tot 60000 kroonen ten deel. Maar *Franciscus Pizarrus*, die een bloedgierige Tyran was, brak zyn woord, en liet den Keizer *Attibaliba* tegens

tegens gegeven trouw doodwurgen. Datelyk hier na neemen de Spanjaarden de Stad *Cuſco* in, en verkrygen noch grooter buyt, als te vooren gemelt is. Maar de Tyran *Pizarrus* wierd tot zyn welverdiende ſtraf in een oproer gedood, en zyn beide Broeders als verraders geſtraft, om dat zy tegens de Keizer of Koning van Spanje opgeſtaan waren; en dus wierd het magtig Keizerryk *Peru* aan de Kroon van Spanjen gehecht, onder de Regering van Keizer Karel de vyfde. De nette optelling der rykdommen, dewelke de Spanjaarden uit dit Keizerryk *Peru* haalden, de moorden, doodſlagen en burgerlyke oorlogen onder malkander, en haare wreedheden tegens de *Peruanen* zal ik niet byzonder melden, om dat zulks geheel buiten myn beſtek is.

47.

De berichten, dewelke de Spanjaarden van de *Peruanen* hebben konnen krygen, omtrent haare konſten van in het Goud te werken, luiden, dat deze Handwerken van Gouden Zilverſmeeden wel meeſt zyn begonnen te bloeyen onder de *Yncas* of eerſte Koningen van *Peru*; deze begerig na konſt-ſtukken, lieten voor de Goudſmeden overal werkplaatzen oprechten. De Spanjaarts getuigen, dat zy zulke konſtig-gewerkte ſtukken by deze *Peruanen* hebben gevonden, dat dezelve ten hoogſten verwonderlyk waren, beſtaande in ſchoone vaten, kandelaaren, fonteinen, beelden, en andere konſtſtukken na Menſchen, Viſſchen, Dieren, Bloemen,

Kruiden, Gewaſſen en Vruchten, en Kerkcieraaden enz. Zy gebruikten zeer weinig gereetſchap, haar ſmeltovens waren van leem opgebouwt, en haar ſmeltkroezen van zekere aarde, en haar blaasbalken van hol en zeer dik ried.

48.

Het is zeer aanmerkelyk, dat op de meeſte plaatzen in *America* goud word gevonden, zo wel ten Noorden de Middaglyn in *America*, als in Zuider *America*; en op de Eilanden zelfs, getuigen de Franſchen, dat zy in de eerſte ontdekkinge van de kuſt van *Florida* Goud-erts in de bergen vonden, en Goud onder het zand van de Rivieren, dewelke van deze bergen afvloeyen, dog echter niet zeer ryk, maar de mynen en vloeden van *Porto Rico* waren ongemeen Goudryk, toen de Spanjaarden daar eerſt in begonnen te werken. Ja wy hooren dagelyks, dat de *Portugeeſche* Vlooten, die uit *Brazil* t'huis koomen, veel Goud, dat uit de bergen en rivieren van hoog *Brazil* gemeubelt word, rykelyk beginnen t'huis te brengen: en zeer verre na het Zuiden in het Landſchap van *Aranco*, en in het Eiland *Mocha* in de Zuidzee worden veel ryke Goudmynen en ertzen gevonden, en overal tuſſchen *Chili* en het Land van *Magellanes*. Ik zal alle de plaatzen, daar het Goud gevonden word in *America*, noch haar meerder of minder rykdom van Goud-erts nu niet aantekenen, maar ik laat dit over, tot dat ik van het Zilver koome te handelen. Ook zal ik niet meerder vervolgen, op welk

een

een wyze de andere plaatzen van *America* zyn ontdekt, zo door de Spanjaarden, Portugezen, Franſchen, Engelſchen, als Nederlanders enz. maar dit heeft de Lezer na dezen dog ook zeer kort en beknopt in de verhandeling van 't Zilver te verwachten. Ik zal noch maar eenige zaaken van 't Amerikaanſche goud aanmerken, en dan deze tweede Verhandeling ſluiten.

49.

Daar is dikwils onderzocht, of de Mynſtoffen, Ertzen of Metaalen groeyen, maar de Lieden van ondervinding zyn niet onder dezen twiſt, dewyl de bevinding onwederſprekelyk leert, dat de ertzen en metaalen groeyen op de manier als de boomen en de planten, verſpreidende haare takken overal door de Steenrotzen, van dewelke zy haar voedzel ontvangen, gelyk een boom van de aarde, in dewelke dezelve ſtaat te groeyen.

50.

In geheel *America* worden alderhande ſoort van Metaalen gevonden, als van Koper, Yzer, Loodt, Tin, Kwikzilver, Zilver en Goud, maar in het groot Koningryk *Peru*, en op de kuſt van *Chili* worden eigentlyk de meeſte ertzen van goud, zilver, en kwikzilver gevonden, en in *Chili* wel het meeſte goud, gelyk de oog-getuige (*a*) *Joſeph de Acoſta* van die zaaken overal beveſtigt en verklaart, dat door geheel *Peru* deze Metaalen als verſpreit leggen, en het geheele

(*a*) Ziet Deszelfs Natuurlyke Hiſtorie van Weſtindien, IV. Boek 2 Kapittel.

aardryk als met dezelve doorzaait is, en dat veel meer, als men ouwelings of hedendaags by eenig Schryver van andere Landen te lezen vint.

51.

Gelyk ik voor dezen getoont hebbe, dat Metaalryke, Goud- of Zilverryke Gewesten overal zeer onvruchtbaar zyn, word zulks ook in de Westindien waar bevonden, want de Goud- en Zilverryke Gewesten van *America* zyn alle zeer onvruchtbaar, woest, droog, hoo., en vol ontoegangkelyke bergen, ongeschikte steenrotzen, en zeer ongetemperde en ongezonde luchten.

52.

De Acosta verhaalt, dat in zyn tyd het Goud in *America* op driederhande manieren wierd uitgemeubelt. Het eerste is't Korrelgoud, dat in korlen of groote greinen gevonden word, alleen en zuiver; deze Goud-korlen, zegt *de Acosta*, zyn door malkander zomtyds als een zaad van een Meloen, of wel van een Kawoerde, en zomtyds grooter. Hy getuigt zelfs (dog dit gebeurt zelden) goudkorlen gezien te hebben van eenige ponden zwaar; deze goudkorlen worden in vergelyking van het andere goud zelden gevonden, maar zyn zo zuiver, dat zy geen nader zuivering van het vuur van noden hebben.

53.

Het tweede soort van Goud, dat in de Westindien gevonden word, is in de Steenen of Rotzen, daar de aderen van dit Goud-erts doorloopen; dit goud-erts word eigentlyk de Goud-

Goud-ſteen genaamt, maar is ongelooflyk zwaar en taai te bewerken, en wanneer het al met ongelooflyk' veel moeite, koſten, en grooten arbeid uit de zwaare Steenrotzen en Bergen is uitgehakt, is het noch een zwaare zaak het goud van zyn erts of ſteen te ſcheiden en te zuiveren.

54.

Deze goud-ſteen of liever goud-erts, dewelke tuſſchen het ſteen-rotzig en metaal-hart gebergte aders-gewys en taks-gewys doorloopt, en onbegrypelyk vaſt daar mede verenigt ende verknocht is, word van een ongelooflyk onderſcheid gevonden, maar het eerſte onderſcheid is in meerder of minder rykdom van goud, dewyl (gelyk ik te voren gemelt hebbe) zomtyds van deze goud-erts of goud-ſteenen gevonden zyn boven op de grond, en ook wel aan de myn-aderen, dewelke een vyfde, vierde, derde, ja zelfs de helft zuiver goud uitleverden. *De Acoſta* getuigt ook dit zelfde, zeggende: ik hebbe aan de Mynen van *Caruna* in 't *Gouvernement* van *Salinos* Goud-ſteenen gezien, die zeer groot en ganſch met goud doortoogen waren, ja zelfs zomtyds, dewelke wel de helft goud, en de andere helft ſteen uitleverden.

55.

Het derde ſoort van goud, dat in *America* gevonden word, is het Stof-goud, en word gevonden in het zand, dat in de rivieren of plaatzen, daar veel water over gelopen heeft, gevonden word, en dit is ook het geen in de *Indien* wel het

meeſte van alle uitgehaalt en opgezocht word. Uit dit alles kan de Lezer zien, dat deze drie verſcheide ſoorten van goud, even gelyk by de aaloude bekent en gevonden zyn geweeſt, gelyk ik te voren getoont hebbe, en dat zelfs in de oude tyden van het goud, dat gevonden, gezocht en uitgemeubelt wierd, het Stof of Rivier-zand-goud het gemeenzaamſte en overvloedigſte van de andere twee ſoorten was.

56.

De Acoſta verhaalt, dat in de tyd, toen hy in Weſtindien woonde, en ook toen de Kaſtilianen daar eerſt verſcheenen, zeer veel goud in de Mynen en Rivieren van de Eilanden *Hiſpaniola*, *Cuba*, *Porto Rico*, gevonden wierd, maar dat echter in zyn tyd om de moeyelykheid van het opviſſchen, en uitzoeken en uitwerken, en door gebrek der Inwoonderen, daar niet op gearbeid wierd, maar dat in het Koningryk van *Chili*, in het Koningryk van *Quito*, en in 't nieuw Koningryk of Landſchap van *Granade*, groote menigte gouds uitgeviſcht en gezocht wierd, en dat het vermaartſte was het Goud van CARAVAYA in *Peru*, en dat van VALDIVIA in *Chili*, dewyl het is van het hoogſte *aloy*, te weten 23½ Caraat, en zomtyds nog hooger, en dat ook het goud van *Veragua* voor zeer fyn gehouden wierd.

57.

De Acoſta verhaalt, dat het goud gezuivert wierd met water en door lange ſpoelingen, als ook door kwikzilver, en mede door ſterk-

ſterkwater, maar dewyl hy van die zaak geen naauwkeurige kenniſſe genoeg ſchynt gehad te hebben, zal ik daar niet van melden. Wanneer het goud nu gezuivert was, wierden daar plaatjes, baartjes, of tichelen, of brooden van gegooten, om naar Spanjen gevoert te worden; want goud, dat noch in ſtof of zant is, mag geenzins uit de Spaanſche Weſtindien worden uitgevoert. Want het kan niet eerder *gequinteert* worden, of een vyfde voor de Koning van Spanje afgedeelt, voor dat het wel gezuivert en geſmolten is. De Sommen van goud, dewelke uit *Indien* na Spanjen jaarlyks gebragt wierden, zegt *de Acoſta*, zyn niet wel te ſchatten, maar hy verhaalt, dat de Spaanſche Vloot, daar hy in 't jaar 1587 mede overkwam, in hadde twaalf kaſten goud, yder kaſt van hondert pond aan goud, behalven noch duizend een hondert zes en vyftig marken gouds van nieuw Spanje, het welk alles alleen maar het deel voor de Koning was, buiten de overgroote *quantiteit* voor de *particuliere* Kooplieden.

58.

In *Peru* zyn verſcheide ryke Goud-waſſchingen, maar zeer weinig Mynen van Goud-erts, daar nu in deze tegenwoordige tyd in gewerkt word; die nu bewerkt worden in dat geheel groote Koningryk, zyn in de Provintie van *Guanuco* na de kant van *Lima*, in de Provintie *Chicas* by de Stad *Tarya*, en te *Chuquiaguillo* omtrent twee uuren van *la Pas*, en andere plaatzen daar om-

trent, volgens het getuigeniſſe van de Heer (*a*) *Frezier*.

59.

De zelfde Heer *Frezier* getuigt, dat echter in *Peru* zeer ryke waſch-plaatzen zyn, daar 't Stof-goud, en zomtyds wel groote Korlen, die de Spanjaarden *Pepitas* noemen, uit het rivierzand en ſlyk vergadert en uitgewaſſchen worden; hy verhaalt, dat onder deze *Pepitas*, of goud-brokjes of korlen zomtyds (dog zeer zelden) zeer groote gevonden worden, als onder andere twee, welker eene een brok goud was van 64 mark en eenige oncen zwaar, dewelke toen ter tyd gekocht wierd van de Grave van *Moncloa* Onderkoning van *Peru*, om het zelve te ſchenken aan den Koning van Spanjen. Het andere ſtuk goud geraakte in handen van *Don Juan de Mur* in het jaar 1710, terwyl hy *Corregidor* van *Arica* was, en weegde 45 mark, dog van 3 byzondere *Aloyen*, als van 11, van 18, en van 21 caraaten, het geen in een en dezelfde klomp aanmerkelyk (na het zeggen van de Heer Frezier) word geacht.

60.

In het Koningryk van *Peru* valt veel meer Zilver, als elders in geheel *America*, maar wederom in het groote Koningryk van *Chili*, dat meerder naar het Zuiden toe legt, veel meer Goud. Ik zal van dit Koningryk van *Chili* nu niet ſpreeken, noch ook van de andere

(*a*) Ziet zyne Reisbeſchryving door de Zuid-zee pag. 149.

re landen; als ook, op welk een wyze de Spanjaarden zyn ingedrongen, noch van de groote bedryven van *Pieter Baldivia* in het zelve, dewyl ik alle deze zaaken voor de verhandelinge van het Zilver bewaar: ik zal alleenlyk maar aantekenen, dat in het Koningryk *Chili* dicht en omtrent de Stad *Baldivia* zeer veel Goud-mynen gevonden worden, gelyk ook tot *la Conception*, insgelyks aan de Zuidzee gelegen in 't zelfde Koningryk, daar zelfs rondom de Stad (*a*) Goudmynen worden gevonden, dog voornamentlyk twaalf mylen van de Stad *la Conception*, aan de Ooſtzyde, op een plaats *la Eſtancia del Rei* genaamt, daar door waſſching zeer veel fyn goud word gevonden, en voornamentlyk dikwils en veel van die ſtukjes, dewelke de Spanjaarden *Pepitas* noemen, dewelke gevonden worden van 8 ja 10 mark, en alle van zeer fyn *Aloy*. Vier en twintig myl van deze plaats legt *Angol*, daar ook ongelooflyk veel Goudmynen zyn, maar aan de Spanjaarden ontbreekt overal het behoorlyk getal van Arbeiders, om de Goudmynen in *Chili*, daar byna overal ryke Goudmynen te ontdekken zouden zyn, te bewerken, indien de woeſtheid en ontoegangkelykheid der grouwzaame bergen, en beſtaan voor genoegzaam getal menſchen, en geen genoegzaame volkrykheid geen groote hinderpaalen verſtrekten.

61.

Behalven dit alles, zyn de Mynen, daar het Goud in 't Koningryk *Chili* uitgehaalt

 word,

(*a*) Ziet *Freziers* Reistocht.

word, zeer hart van metaal-ſteen, en ongelooflyk zwaar te bewerken; anderzins worden zeer veel goudmynen gevonden, daar de Spanjaarden aan werken, maar met weinig menſchen, tot *Tiltil*, dat een dorp is, leggende tuſſchen *St. Jago* de Hoofdſtad van *Peru* en de Stad *Valparaiſſo*. Om te weeten, hoe magtig aan eenige mynen gewerkt word, kan iemant afmeeten aan 't getal der molens, dewelke het Erts of Goud-mineraal of Steen fyn maalen. In 't jaar 1712 waren tot *Tiltil* (na het getuigenis van de Heer *Frezier*) maar vyf van die Erts-molens, omdat toen elders rykere Goudmynen, en welker erts meer Goud gaf, ontdekt waren.

62.

De Molens, daar de Spanjaarden de goud-erts fyn mede maalen, worden *Trapickes* genaamt. De Heer *Frezier* getuigt, dat zy van maakzel overeen koomen met de plettermolens in Vrankryk, daar de Appelen tot de *Citer* mede geplettert worden, te weten een groote ronde bak van een plat leggende ſteen, die ruim zes voet *diameter* heeft; hier is in uitgehakt een goot in de rondte omtrent 18 duim diep, en in deze ronde goot loopt een molenſteen, op zyn kant lopende, welke in zyn *diameter* gemeenlyk is 3 voet en 4 duim, en 12, 13, 14 à 15 duim dik. Op deze wyze word de ſteen verbryzelt, dewelke uit de Mynen gehaalt word. Behalven deze Rolmolens zyn ook andere molens uitgevonden, dewelke de Spanjaarden *ingenios reales* noemen,

men, dewelke ſtampers hebben, op de wys als de franſche Pleiſter-molens, na 't zeggen van de Heer *Frezier*. De Stampers zyn van yzer, en elke ſtamper weegt 200 ponden, en valt met zodanig een gewelt gedurig neder, dat de ſlag de alderhartſte ſteen kan verbryzelen.

63.

Deze Erts, of Goud-mineraal aarde, of liever metaal-ſteen is zo verſcheiden in hardigheid en koleur, en andere duizende hoedanigheden, dat de Lezer zich na dezen met recht zal verwonderen, als ik over die *materie* koome te handelen; zommige zyn ſpierwit als marmer, andere wederom heel zwart of zwartachtig, en wederom andere rood van koleur. Maar in deze alle kan met het bloote oog geen goud of glinſtering ontdekt worden. De metaalſteen, dewelke ſterk blinkt, en uit veel koper en een weinig goud beſtaat, is in 't gemeen de armſte van goud.

64.

Als de Goudmetaal-ſteen wel gekneuſt en gebroken is, gieten de Erts-werkers een zekere zwaarte (*a*) Kwikzilver by dit poeder, het welk zo haaſt niet geſchiet is, of de kwik grypt datelyk de goud-ſtof, dewelke onzichtbaar onder 't poeder legt, zeer vinnig en vaſt aan, en na deze tyd word een ſtraal water door deze bak, daar het geſtote erts en kwikzilver in legt, gegoten, dewelke daar door

(*a*) Ziet de Heer *Frezier* op de aangehaalde plaatzen.

door heen vloejende, alle de aarde met zich sleept, en het goud benevens de kwik zwaartens-halven op de grond laat leggen; in zodanig een molen word dagelyks een halve *Caxon* gemalen, een halve *Caxon* is vyf en twintig *quintalen*, en elke *quintaal* is hondert ponden, zo dat een halve *Caxon* is 2500 ponden Erts, en een geheele *Caxon* 5000 ponden erts of goudsteen.

65.

Wanneer nu alle de steenachtige of aardachtige stof is weggespoelt, en in de diepste plaats van de bak een brok word gevonden van het goud en kwikzilver, dat een AMALGAMA by de Kenders genaamt word, word deze *Amalgama* in een linden pop of zak gedaan, en de kwikzilver, zoo veel als het mogelyk is, daar uitgewrongen, en naderhand word de kwik door de hitte daar uit gedampt, en het goud door het vuur gesmolten en gezuivert, tot de fynheid van goud van 20 tot 21 caraaten, dat op die plaatzen het *Aloy* van het Myn-goud is, in vergelyking van het fynste korrel-goud, of ander stof-goud, wiens hoogste *aloy* byna 24 Caraaten is.

66.

Op dat nu de Lezer een goed begrip verkryge van deze Goudwinnery, gelieft hy aan te merken, dat yder *Caxon* of vyf duizend ponden Goud-erts opleveren aan goud van 20 à 21 Caraaten, niet meer als vier, vyf of zes oncen goud, (hoewel zommige mynen twaalf oncen geven, en zommige andere,

dere, maar zelden heel lange tyd, ongelooflyk veel) dat is door malkander genomen, de vyftien duizentſte part van de goudmetaal-erts is maar goud, en als wy eens overweegen, welke onkoſten, welk een zorg, gereetſchap, werktuigen, gedult, konſt, en menſchen al aangelegt moeten worden, eer een Mynmeeſter een *Caxon* goudmetaal-erts vergadert heeft, hoe veel geſtamp, gemaal, gewaſch, wat al kwikzilver, ſmelt-ovens, zuivering en moeite hier noch wel toe van noden is, behoeven wy ons niet te verwonderen, dat zommige mynwerkers zich zelven arm hebben gearbeidt, te meer dewyl het zeer dikwils gebeurt, dat een *Caxon* maar twee oncen goud levert, dat is de veertig duizentſte part goud van de goudmetaal-erts, in welk geval de Bergwerker of Mynwerker zyn onkoſten maar alleenlyk kan goed (*a*) maaken.

67.

De Aderen van de goud-metaal-ſteen verſcheelen veel van de zilvermetaal-erts, ten opzicht van haar onegaalheid, dewyl de goud erts-aders zich gedurig ongelyk zyn, in vermindering, ſmalte, breedte, rykdom, armoede enz. daar het zilver veel egaalder in word bevonden; dit is de reden, dat de Bergwerkers in het goud altyd op groote hoop voortwerken; voor eerſt is de ader in het middelſte ten opzicht van zyn begin en einde altyd rykſt, en, daar twee aderen goud-erts by geluk malkander ſnyden, altyd zeer ryk, welke ryke plaats des aders by de lieden van deze

(*a*) Ziet de Heer *Frezier* in zyn Reis.

deze verrichting de *beurs* word genaamt; zomtyds is het laatſte einde van de ader deze alderrykſte beurs, het welk de oorzaak is, dat de Mynmeeſter nergens ſtaat op kan maaken, en veel grooter getal zich verrykt hebben, in 't werken van de zilvermynen of andere metaalen, als die van het goud.

68.

De waſchplaatzen, daar men het goud uit de aarde der rivieren en deszelfs zand haalt, zyn overvloedig in de Weſtindien, maar ook met veel moeite verzelt., gemeenlyk worden deze plaatzen uitgekoren by het afloopen van hooge bergen, rotzen en ſteenige heuvels, dewelke goudryk worden geoordeelt; na de hoeken van zodanige plaatzen word door zwaaren arbeid, als zulks mogelyk is, een loopend water na toe geleid, dat door zyn gedurige vloed alle de aarde en loſſe bergſtof met zich ſleept; het overige, dat zwaarſt is, word op muilezels gebragt in een daar toe gemaakte kom, door dewelke wederom een ſnelle waterbeek word geleidt, terwyl deze ingebragte aarde gedurig met een yzere haak word geroert, en de ſteenen, die de loop van't water en uitwaſſching zouden beletten, uitgeworpen; als dus dit ſtofgoud vergadert word, ſchynt alles zwart, en het goud kan door 't oog niet in de aarde ontdekt worden, ten zy *Pepitas* of groote goud-korlen onder dezelve gevonden worden, dat zomtyds gebeurt, gelyk boven gemelt is, en ook getuigt word van de Eerwaardige Vader *Louis Feuillée* (in zyn *Journal des Obſervations Phyſiques*,

ques, *Mathematiques* & *Botaniques*) hoe dat hy in het Kabinet van *Don Antonio Portocarero* een *Pepita* gezien heeft, dewelke 33 ponden en eenige oncen zwaar was, en door een Indiaan was gevonden. Dat ik verwonderenswaardig aanmerkte omtrent dit ſtuk goud, (zegt de Heer *Feuillée*) is, dat het bovenſte gedeelte veel volmaakter *aloy* van goud was als zyn onderſte, en dat deze zuiverheid, na mate dat het na zyn onderſte gedeelte voortging, ook evenredig volgde. Op deze wyze in het oppervlak van zyn bovenſte deel was het *aloy* 22 Caraat en 2 grein, een weinig lager 21 Caraat $\frac{1}{2}$ grein, twee duim van boven na beneden gerekent maar 21 Caraat, en alderonderſt niet meer als 17 en $\frac{1}{2}$ Caraat.

69.

Als nu de zwaarſte zwarte of andere gekoleurde aarde in deze groote waſchkom is blyven leggen, dan vinden de werklieden noch buiten de korlen geen goud, maar doen die aarde in groote houte ſchotels, en waſſchen met water dat met de aarde en vuiligheid over de rand heen vloeit, zo lang tot dat zy goud op de grond van de houte ſchotel vinden leggen. Deze goud-aarde van de nedergaande ſteiltens der grouwzaame bergen van *Chili* is boven op zyn oppervlak fyn, meeſt roodverwig van koleur; op een mans diepte nederkomende, is zy met (*a*) groote zandkorlen gemergt, en daar begint eerſt de aarde, daar

(*a*) Ziet breeder de Heer *Frezier* Reis door de Zuidzee.

daar 't goud onder gevonden word, ſteunende op bedden van een ſteenachtige grond, daar het ſtofgoud niet heeft konnen doorzinken.

70.

Daar zoude byna geen einde aan zyn, als de Spanjaarden vlytig ontdekten alle de ryke goudmynen en waſchplaatzen van goud, dewelke in *Chili* te vinden zyn. In het jaar 1700 (verhaalt de Heer *Frezier*) dat tot in het gebergte van *St. Chriſtoffel van Lanpanguy* omtrent 8 mylen van *Valparaiſſo*, en dertig graden zuider breedte, alderhande metale mynen, van goud, zilver, loodt koper, tin, ontdekt wierden, waar uit blykt, dat deze landen van *Chili* en *Peru* (gelyk ik op zyn plaats klaarder toonen zal) van Metalen als aan malkander hangen. Dit goud van *Lanpanguy* is van 21 tot 22 caraaten bevonden, maar de erts byna onhandelbaar hart, hoewel een weinig daar van daan de erts handelbaarder bevonden word, gelyk ook in de vlakte van *Quillota*, die maar negen mylen van *Valparaiſſo* afgelegen is, en voor dezen zeer goudryk bevonden wierd. De traagheid en achteloosheid van de Spanjaarden gaat zelfs zo ver in deze landen, dat zy op zommige plaatzen, die zeer goud-ryk zyn, zeer armelyk leven. Gelyk na 't verhaal van de Heer *Frezier* de Inwoonders van de Stad *la Serena* (dewelke zeer *plaiſant* aan zee legt, een vierde deel van een myl van de Baay van *Coquimbo*, daar zy ook wel *Coquimbo* na genaamt word) alleenlyk uit luyheid zoo arm zyn,

dat

dat zulks naauwlyks te geloven is, en deze Landſtreek is een der alderrykſte van 't geheele Koningryk *Chili*; want in de winter, wanneer de regen een weinig overvloedig is, vinden zy hier en daar meeſt in alle hoekjes, dewelke van de bergen vlieten, ſtofgoud of kleine ſtukjes: negen of tien myl van deze Stad ten Ooſten zyn de goud-waſchplaatzen van *Andacol*, en daar omtrent zyn zo veel ryke Goud-mynen, dat daar wel 40000 menſchen aan te werk geſtelt zouden konnen worden.

71.

Deze Luyheid heeft echter niet overal plaats, want in den jaare 1707 wierden van de haven van *Caldera* omtrent vyf mylen zuidelyker by de kleine Stad *Capiapò*, eenige ryke goudmynen ontdekt, waar door het vlek *Capiapò* zo toenam, dat 1713. doen de Heer *Frezier* daar was, al zes Rolmolens opgerecht waren, en daar wierd eene molen met ſtampers, daar ik van geſproken hebbe, opgerecht; deze molens met ſtampers konnen twaalfmaal zo veel erts maalen, als de oude Rolmolens, dat is, zes *Caxons* op een dag; het Ons goud gegoten zynde word tot *Capiapò* verkocht voor twaalf à dertien, à dertien en een halve *Piaſter*. Dus verre van de kenniſſe, dewelke in de latere eeuwen onze voorouders hadden, en dewelke wy hedendaags hebben verkregen, van het Goud en deszelfs groote overvloed in de Myn-en Waſchplaatzen van *America*. Verwacht de Natuurlyke Geſteltheid van elk byzonder Landſchap van Amerika, in de

verhandelinge van het Zilver, op een andere tyd

Derde Verhandeling van het GOUD, waar in het BLADGOUD-SLAGERS HANDWERK naauwkeurig beſchreven word.

DE Lezers zullen niet kwalyk gelieven te neemen, dat ik de Geheimen van elk Handwerk niet mede deele, in zo ver als derzelver *publicatie* nadeelig aan de Konſtenaars zoude konnen zyn.

1.

Het eerſte Werk van een goed Meeſter Goudſlager is, dat hy zich voorziet van het eerſte en zuiverſte Goud van vier en twintig Caraat, want hoe zuiverder goud, hoe beter en duurzaamer in het dekken. Dit goud word in een gemeene *Smeltkroes* geſmolten, ziet in *Tabula III. Fig.* 1. deze ſmeltkroes word geplaatſt in de *Koolen*, ziet *Fig.* 2. letter *a*, om deze kroes word een yzere *Ring* geplaatſt, om de koolen by malkanderen te houden, ziet *Fig.* 3. de geheele kroes mag wel met koolen om alle de zyden en boven gedekt worden, om des te grooter vuur te maaken, dit vuur word aangeblaazen door de *Blaasbalk b.* in *Fig.* 2. achter de muur van de oven geplaatſt, en met een pyp door de muur gaande tot aan 't vuur; het goud geſmolten zynde, word overgegoten in het *Smeltyzer*, ziet *Fig.* 4. welk ſmeltyzer ook in de afgetekende winkel (aan de zymuur hangende) gezien word.

Tabula III. Fig. 1. *Fig.* 2. *Fig.* 3. *Fig.* 4.

Dit

2.

Dit *Staafje* goud, dat uit het ſmeltyzer genomen word, word verbeelt door *Fig.* 5. en heeft de lengte van elf à twaalf tehalf duim; en de breedte en dikte van een dunne mans pink; het werk, dat nu aan dit ſtaafje gedaan word, is met de *Smeedhamer*, te zien in *Fig.* 6. dog met de *pen* of de verkeerde kant van de ſmeedhamer by letter *c*, dit ſtaafje word alleenlyk maar uitgeklopt in de lengte, en geenzins in de breedte, te weten tot de lengte van twee Rynlandze voeten of daar omtrent. *Fig.* 5. *Fig.* 6.

3.

Wanneer nu dit goudſtaafje dus ver is verlengt, en vervolgens verdunt, word het gebragt in een werktuig, dat de Goudſlagers het *Plet* noemen, ziet dit *plet* eerſtelyk verbeelt in de Winkel onder *Fig.* 7, vaſt ingelyft op een dwarsbalk, die met het eene einde in de muur gemetzelt is, en met het andere einde onderſteunt word door een ſtaande balk of paal, die recht onder het plet ſtaat, maar de tweedemaal word dit werktuig, te weten het *plet*, vertoont in *Fig.* 8. het ſtaafje goud word in dit *plet* geſtoken tuſſchen twee ſtaale ſchyven, getekent met letter *d* en *e*; deze twee ſtaale ſchyven worden op malkanderen geſchroeft door twee ſchroeven, dewelke de bovenſte ſchyf op de onderſte vaſt drukken, om het ſtaafje wel te beklemmen, ziet deze *Schroeven* vertoont in *Fig.* 7. by de letters *f*, *f*, en by *Fig.* 9. met dezelfde letters. *Fig.* 7. *Fig.* 8. *Fig.* 9.

4.

Wanneer nu het staafje tusschen de beide staale rollen of zwaare schyven wel beknelt is, dan worden deze staale rollen omgedraait door twee sterke mans-perzoonen, draajende met de handvatzels *g*, *g*, *g*, *g*, tegens malkanderen aan; dat is, als de eene knecht de staale rol omdraait van 't zuiden naar 't noorden, moet de andere knecht de andere staale rol omdraajen van 't noorden naar het zuiden, by welke gelegentheid het staafje goud zeer dun geplet word in de lengte; dog niet breeder, als het zelve hier vertoont word in *Fig.* 8. en in *Fig.* 9. met de letters *h*, *h*. Moet ondertusschen wel aangemerkt worden, dat het goud gedurig uit en in de pletmolen in 't vuur moet gegloeit worden, om het goud te verzachten, dat anders aan stuk geplet zoude worden. Nu is het zeer aanmerkelyk, dat onder dit pletten het goud nooit in de breedte uitzet, alhoewel zulks ten opzicht van de plet-rollen wel zoude konnen zyn, dewyl dezelve lang genoeg zyn, maar het goud zet zich alleenlyk maar uit in de lengte; op deze wyze word het geklopte staafje van twee voeten lang uitgeplet tot de lengte van zes vademen of daar omtrent, en word dan tot een *Bosje* gebon-
Fig. 10. den, gelyk vertoont word by *Fig.* 10.

5.

Als nu dit goud zodanig is uitgeplet in de lengte, word het zelve wederom met des smeedhamers verkeerde kant (ziet *Fig.* 6. letter *c*) in 't breede uitgeklopt, tot de breedte

van

van anderhalf duim, dog gedurig in 't vuur gegloeit; na dezen word het zelve door een *Schaar* (ziet *Fig.* 11.) geknipt in *vierkante Plaatjes*, als 'er een vertoont word in *Fig.* 12. Nu ſtaat aan te merken, dat tweehondert en vyftig of daar omtrent van deze kleine vierkante goude plaatjes worden gelegt *perpendiculair* op malkander, met die waarneeminge, dat tuſſchen elk plaatje goud een blad van zeer dun en alderfynſt kalfs parkement gelegt word, en dit in het verband, als of alle deze plaatjes en alle deze parkemente bladeren een *vierkant Blokje* uitmaakten, gelyk te zien is in *Fig.* 13. Dit blokje heeft in zyn vierkant elke linie 3 en $\frac{1}{2}$ duim, dat is in zyn geheele omtrek 14 rynlandze duimen, en in zyn dikte anderhalf duim, en word de kwets-vorm genaamt; dog eer het goud in of tuſſchen dit parkement van de kwets-vorm gelegt word, moet deze kwetsvorm eerſt geſtelt worden in een heet gemaakte yzere pars, die zo heet is, dat hy ſiſt, op dat het parkement beendroog mag worden, anders zoude het goud zich ontzetten, ſchiften, en als van malkander vallen in 't kloppen, deze *yzere Pars* is te zien in *Fig.* 14. Alle de tweehondert en vyftig goude plaatjes weegen vyf oncen goud; dit pakje of blokje of deze *kwetsvorm*, beſtaande nu uit alle deze tedere parkemente blaadjes en goudplaatjes, word in een omtrekje beſloten van wat grover parkement, dat zy de *Banden* noemen.

Fig. 11. *Fig.* 12. *Fig.* 13. *Fig.* 14.

6.

Dewyl nu de goude plaatjes in deze kwets-

vorm maar anderhalf duim zyn, en de kwetsvorm vierdehalf duim, teweten in zyn *Diameter*, geeft dit groot onderſcheid in de grootte van beide, daarom word deze vorm gelegt op de *vierkante Steen*, die door *Fig.* 15. betekent word, en ook in de winkel te zien is; tegens deze ſteen gaat de Goudſlager aanzitten, als insgelyks in de winkel vertoont word, leggende op zyn ſchoot een rood ſchaapen vel, letter *i*, aan deze ſteen wel vaſt gehecht, op dat niets van het goud verloren mag gaan, tot welk inzicht ook om deze zelfde ſteen gemaakt is een hoog opgaande eike houten lyſt, als een rand, by de Goudſlagers de *Kas* genaamt, en word zeer dicht aan deze ſteen gewerkt, en de randen beplakt met parkement, en een vierkant op de ſteen overgelaten, letter *k*, zynde het overige van de ſteen met het roode leer bekleed, als letter *l.* te zien is.

Fig. 15.

7.

Zodanig een goudſlagers ſteen is ongelyk van zwaarte, na het werk, dat op dezelve gedaan word, want deze ſteen, die de grootſte is in de winkel, weegt over de 700 à 800 ponden, zynde gemaakt van blaauw zarkſteen, en word op deze ſteen gemeenlyk de kwetsvorm alleenlyk dun geſlagen, als de Winkel voorzien is met verſcheide ſteenen, elk geſchikt na de meerder of minder lichte vormen, dewelke daar op dun geſlagen worden; dog als in een winkel maar een ſteen is, geſchiet alles op deze zwaare ſteen, dat echter niet geſchieden kan, daar veel knegts in 't werk zyn. Als

8.

Als nu deze kwetsvorm gelegt is op de ſteen in het vierkant letter *k.* dan komt de Goudſlager met de *Hamer Fig.* 16. en ſlaat op deze kwetsvorm met de zwaarſte van zyne yzere hamers (de *Kwetshamer* genaamt) omtrent een uur lang, in welke tyd de goude plaatjes niet alleen worden uitgeſlagen ter grootte van de parkemente bladeren van de kwetsvorm, maar zelfs daar overal zo veel buiten, dat een ons goud omtrent word uitgeklopt, 't welk met een yzer mesje word afgekrabt van de zyden en randen van de kwetsvorm. *Fig.* 16.

9.

De goude plaatjes nu in de kwetsvorm uitgeſlagen zynde tot een *diameter* van vierdehalf rynlandze duimen, worden deze blaadjes goud dan gelicht blaadje voor blaadje met het *houte Tangetje Fig.* 17. uit de kwetsvorm, en tot vyf en twintig in 't getal traps gewys op malkander gelegt, en met een dun mesje midden door geſneden, dan wederom met het zelfde houte tangetje traps wyze op malkander gelegt, en noch eens doorgeſneden, zynde elk plaatje goud van 3 en ½ nu in vier gelyke deelen verdeelt, en van de vyf en twintig blaadjes goud hondert voortgebragt, en komen van deze twee hondert en vyftig ſtukken of plaatjes uit de kwetsvorm op deze wyze duizend vierkante blaadjes. *Fig.* 17.

10.

Deze duizend goude blaaden worden met het zelfde houte tangetje gelegt blad voor blad tuſſchen de bladeren van de *Leuvorm*, ziet *Fig.* 18. *Fig.* 18.

18. Deze *Leuvorm* is byna gelyk de kwetsvorm, als iemant dezelve van buiten beziet, en beſtaat uit duizend zeer dunne velletjes, dewelke als een vierkant boekje op malkander leggen; deze blaadjes of velletjes worpen by de goudſlagers *Liezen* genaamt, en worden toebereidt van het zak-einde van een Koebeeſt, welk zak-einde van de penzak afgeſchilt zynde, is als een fyn darmvlies in het aanzien, dit Vlies word geſpannen op houte Raamen, dewelke in haar lengte hebben $5\frac{1}{2}$ voet, en in de breedte 6 à $6\frac{1}{2}$ duim; twee zulke vliezen op twee verſcheide raampjes geſpannen zynde, zyn van die onbedenkelyke dunheid en kleverigheid, dat zy aan malkanderen geplakt wordende, *inſeparabel* aan malkander blyven, wanneer het eene raampje voorzichtiglyk word afgeſcheiden van zyn vlies, zittende dus die beide vliezen nu egaal en zeer glad aan malkander als vaſt gegroeit op het eene raampje; dit nu droog geworden zynde, word dit vlies met een zeer ſcherp ſchoenmakers mes geheel gelyk gemaakt en geſneden; alle vellen, ongelykheden, uitſteekzels, bultjes, of wat daar meer op mogte zyn, onbedenkelyk glad als afgeſchaaft; dus geſchaaft en gedroogt, word dit vliesje, dat hoe wel dubbelt, echter van een onbedenkelyke dunheid, fynheid en doorſchynentheid is, in vierkante blaadjes van 't raampje met de punt van een fyn pennemesje geſneden; deze blaadjes afgeſneden zynde, worden in vloeypapier (*Bremers grens* genaamt) gelegt, blaadje voor blaadje, en worden

den zo lang geklopt, dat al het natuurlyk vet der liezen in het vloeypapier is ingedrongen.

11.

Nu weeten de Goudſlagers een pap te bereiden, die zy de *grond* noemen, (deze pap maaken de Engelſche beter als wy, en maakt dat de vorm beter is en het goud dunder uitſlaat) deze pap word gekookt van wyn en brandewyn, en een poeder van nootemuscaat, caneel, nagels, foelie, peper, maſtix, wierook, gengber, viſchlym en campher enz. deze pap dan word door een doek geſpoelt en zeer gezuivert; met deze pap nu worden deze lieze blaadjes driemaal met een ſpons geſtreeken, en gedroogt, tot dat zy onbedenkelyk ſmeudig en glad zyn, dan worden deze dusdanig bereide liezen op een nette winkelhaak afgeſneden tot haar behoorlyke grootte in het nette vierkant. Ik zal na dezen, als ik van de *Lymen* handele, ten dienſte van onze Bladgoud-ſlagers een *Lym-pap* mede deelen, dewelke zo goed zal zyn als die der Engelſchen.

12.

De grootte nu van deze Leuvorm is vier duim over elke linie, dat is 16 duim in zyn omtrek, en deze duizend blaadjes maaken maar een dikte van $1\frac{1}{4}$ duim, waar uit de dunheid van elk lies-blaadje kan afgemeten worden; wanneer nu de duizend goude blaadjes tuſſchen de lies-bladen van deze Leuvorm ingelegt zullen worden, moet wel in acht genomen worden, dat deze geheele Leuvorm eerſt geſtelt word in de zeer heet gemaakte yzere Pars *Fig.* 14. op de wyze, als ik van de kwetsvorm gezegt hebbe.

13.

Het goud nu in deze Leuvorm geplaatſt zynde, word wederom geſlagen met de zwaarſte hamer, de *kwets-hamer* genaamt, en met *Fig.* 16. uitgebeelt, tot zo lang dat het uitgeſlagen is op de ſteen, dat het goud aan alle zyden uit komt ſpruiten en zich vertoont, wordende wederom het goud van de randen afgeſchrabt, dat wel een ons bedraagt in gewicht.

14.

Het Goud nu geleut zynde, word wederom blaadje voor blaadje uit deze Leuvorm met het houte tangetje *Fig.* 17. trapsgewys tot twintig blaadjes te gelyk op malkander gelegt, en door het tangetje als omgevouden en door geſneden in vier gelyke deelen. Hier is aan te merken, dat by na voor 't menſchelyk verſtand niet te begrypen is, hoe de duizend bladen, uitgeſlagen zynde ter zelver *diameter* van de Leuvorm, echter deze Leuvorm niet zichtbaarlyks verdikken, dewyl de Leuvorm in zyn parkemente banden zo wel ſluit met als zonder de goude bladen daar in; als ook, dat dit goud nu tot zodanig een dunte geſlagen zynde, noch wederom in vier deelen word verdeelt, en dat van deze duizend bladen wederom vierduizend bladen worden geſlagen, die grooter zyn als de andere.

15.

Deze vierdepartjes van 't geleute goud of geleute goud-blaadjes worden nu overgebragt in een andere vorm, dewelke de goudſlagers

gers noemen de *Dunslag-vorm*, ziet *Fig.* 19. dit is eindelyk de laatste vorm, daar het goud zyn behoorlyke dunnigheid in ontvangt, deze vorm beſtaat uit zes hondert vierkante liesbladen, daar wy te voren van geſproken hebben, dezelve heeft de dikte van drie *quarten* van een duim, en is over elke linie vyf duim, derhalven twintig duim in zyn omtrek; eer deze zes hondert blaadjes goud in de dunslagvorm gelegt worden, word deze vorm eerſt wel gezuivert, want een korreltje zand of ſtof zoude dezelve bederven, en al het goud en de vorm volgaatjes maaken; dan word dezelve *gebruint*, zo als de goudſlagers dat noemen, te weten gewreven met gebrande onbedenkelyk fyne witte gibs, blaadje voor blaadje, met een achterſte haaze-poot, om de vettigheid van de liezen te temperen, en een zekere ſmedigheid by te zetten, dat het goud niet aan dezelve liezen zoude vaſt vergulden en aankleeven, 't welk zonder deze gibs anders datelyk geſchiet. Na dat deze vorm gebruint is, word dezelve tuſſchen twee bortjes van gedroogt bortpapier in de heete pars gezet, uitgebeelt met *Fig.* 14. de vorm nu geparſt zynde, worden de vierkante vierde partjes van 't geleute goud of de *leublaadjes*, zo als deze lieden dat noemen, in dezelve gevult blad voor blad met het houte tangetje, vertoont *Fig.* 17. *Fig.* 19.

16.

Deze Dunslag-vorm met zes hondert blaadjes goud word wederom uitgeſlagen omtrent in de tyd van vyf à zes uuren op de groote ſteen

ſteen by letter *k.* met een hamer van acht pond, die (de *zetter* genaamt) op een na de kleinſte, die in de winkel by de drinkkan *letter m.* uitgebeelt ſtaat. Deze hamer of zetter ſlaat de goude blaadjes omtrent eens zo groot, als dezelve in deze dunſlagvorm gelegt wierden, maar dan gebruikt de goudſlager de kleinſte hamer, te zien in de winkel met de letter *n.* onder de drinkkan. Deze hamer is klein en randig ſcherp om zo te ſpreeken, en ſlaat op de vorm als met zyn randen van 't midden, in dier voegen, of zy de vorm in vieren wilde ſplyten, om het goud op deze wyze als in vier deelen te breeken, dat ook zo gezien word; elk blaadje is in 't midden vaſt, maar anderzins aan vier deelen geſcheiden door 't ſlaan, dat na de buiten randen uitwerkende geſchiet, het welke dan weer tot malkander als toe geſlagen word, op dat het goud zich zo veel te beter zoude uitbreiden en verdunnen laten, en als uitſpatten en uitgroeyen, welke uitwelling en uitdryving en uitgroeying de eigentlyke konſt en fynheid van het goudſlaan is, om het net egaal en wel altyd in die dryving en uitwelling te bewaaren onder't ſlaan; dit dryven duurt omtrent een klein half uurtje of een *quartier* van een uur.

17.

Wanneer nu het goud gedreven is door dit dryfhamertje, heeft elk blaadje wederom wat gewonnen, dog niet veel in zyn *diameter*, maar is overal als van malkanderen gekneuſt, en als in vier kloofjes gekwetſt of gedreven, dat zeer geeſtig in dit konſtig handwerk is;

dit

dit geſchiet, op dat de goudſlager, die nu wederom met de hamer van acht pond, die de Zetter genaamt word, begint te ſlaan, de kanten van de goude blaadjes zo veel te beter uit zoude doen ſchieten na buiten; met deze word het blad-goud omtrent eens zo groot in zyn *diameter* geſlagen, als doen het eerſt in de dunſlag-vorm gelegt wierd, op deze tyd nu word een hamer genomen van 11 à 12 pond, en het goud tot zyn volkomen dunte geſlagen, deze dunte word zo lang voort geſlagen, als het goud zich uitzetten wil of groeyen, en om zulks te weeten, ſlaan de goudſlagers altemets acht, tien à twaalf ſlagen achter malkander op het midden van 't goud of van de vorm, en bezien by 't openen van de vorm of een blaadje van dezelve, of het goud noch van het midden des vorms na buiten wil golven, het welk een teeken is, dat het zelve noch meer uitſlaan kan lyden.

18.

Nu moet niemant gelooven, dat hy deze konſt van goudſlaan zeer licht of gemakkelyk kan leeren, zynde tot dezelve een groote *dexteriteit* en handeling, en wel een naauwkeurige *obſervatie* van noden, en zelfs in zo verre, dat verſcheide meeſters goudſlagers haar zelven (alleenlyk door onkunde) hebben *geruineert*, dewyl deze Konſt (even ongelukkig als veele andere) na *proportie* niet wel betaalt word. Wanneer nu deze zes hondert bladen goud tot haar genoegzaame dunte in de dunſlag-vorm geſlagen zyn, word het goud door het wryven van de vorm met beide de han-

handen afgezet, op dat het niet vergulden zoude aan de liezen, wordende dit onder het slaan elke poos ook waargenomen, waar door alle rimpels, kreuken en vastklevingen uit het goud als worden uitgewreven door een geestige behandeling, die elke meester niet even gelukkig eigen is; ook worden onder het slaan op de dunslag-vorm onder en boven 3 parkementen gelegt, op dat de liezen niet breeken zouden.

19.

Het bladgoud afgeslagen zynde word geboekt in de boekjes, daar men het zelve dagelyks in koopt, hier toe worden alle de bladen van de vorm, daar de goudblaadjes tusschen in leggen, op dat zy wel by malkander zouden konnen gehouden worden, vastgehouden in de *Span-tang Fig.* 20. 20. Deze span-tang heeft een voetje, gelyk te zien is aan beide uitbeeldingen met de *letter o*, *o*, en heeft achter aan zyn einden een klein Span-yzer, te zien by *letter p*, *p.* vol gaatjes zynde, om de span-tang naauwer en wyder te konnen spannen; hier mede de dunslags-vorm geklemt en gevat zynde, word op het *Werkkussen* gelegt, 't welke *Fig.* 21. en ook in de winkel by de Meester, die aan 't *boeken* zit, verbeelt word.

Fig. 20.

Fig. 21.

20.

Dit Werkkussen is gemaakt van een plank, daar op gespykert is zacht wit Kalfsvel, en gevult met Kemels-haar, en op dat het goud te gemakkelyker zich daar af en op laat lichten, en snyden tot zyn behoorlyke grootte, word dit werkkussen dikwils met gebrande gibs gestreken en gewreven, dit werkkussen is lang

twee

twee timmermans voeten en 3 en een ½ duim, en breed 8½ duim.

21.

De Boekjes, daar het goud in overgelegt word, zyn genaait van zeer slecht Over-Yzels dun vloey-papier, dit papier is met een droog Roobolisje gestreken, op dat het goud niet zoude kleeven, en worden van verscheiden grootte gehouden, dewyl de goudblaadjes uit de vorm koomende niet egaal groot zyn, of in het overleggen wel eens een weinig verongelukken; in het uitlichten en boeken neemt de meester dezelve wederom uit met het houte tangetje *Fig.* 17. De goudboeker, het blaadje van de vorm oplichtende met zyn linkerhand, (ziet letter *q* in de winkel) heeft in de zelfde een mesje gemaakt van spaans ried, dat door zyn scherpe erf bekwaamst is om elk goudblaadje, dat hy met zyn rechterhand op 't werkkussen legt, de kanten af te snyden, als hy het blaadje van de vorm laat vallen, en met de linkerhand het goud-blaadje snydt, en tot 25 blaadjes in 't getal in elk boekje legt; dit geschiet op een werk-bankje, daar het goud-boekje op legt, dat zy een *paartje* noemen, en voor 't kussen staat, twee in getal, voor twee of meer boekjes van verscheide groote, ziet *Fig.* 22 en 23. *Fig.* 22. *en Fig.* 23.

22.

Als het goud geboekt is, worden alle deze boekjes op malkander gelegt, en het goud, dat buiten de randen is, met het ried mesje afgeschrabt. Ziet nu voort *Fig.* 24. is een *houten Pars*, daar kwets- en leu-vorm in staan, om *Fig.* 24.

dun-

dezelve droog en wel te bewaaren. *Fig.* 25. is een *correct goudſchaaltje*. *Fig.* 26. is het *Boekmes*, daar de boekjes mede op haar maat geſneden worden. *Fig.* 27. is de *Smelttang*, om de ſmelt-kroes aan te vatten, en de koolen te regeren. *Fig.* 28 is een *Blaasbalk*, om de kooltjes mede van 't geſmolte goud uit de ſmeltkroes te blaazen. *Fig.* 29. is de *boekjespars*, om de boekjes wel in af te ſnyden. *Fig.* 30. is het *Aambeeld*, dat op het ſmelt-blok in de winkel ſtaat letter *r*. *Fig.* 31. is het *borſteltje*, om het goud in 't leujen aan te veegen. *Fig.* 32. *Fig.* 32. is het *gewicht-bakje*.

Fig. 25. *Fig.* 26. *Fig.* 27. *Fig.* 28. *Fig.* 29. *Fig.* 30. *Fig.* 31. *Fig.* 32.

23.

Alle deze Waarnemingen en Beſchryvingen dezer Werktuigen zyn geſchikt na de konſtigſte Bladgoud-ſlagery, dewelke ik hebbe konnen vinden, zynde ook te gelyk de oudſte Winkel in *Amſterdam*, ten huize van *Monſr. Izaak Bronkhorſt*, woonende in de *St. Lucyſteeg*, daar de Goudſlagers winkel uithangt; aan welke Meeſter *Bronkhorſt* het ook behaagt heeft, het volgende verſje op het in 't licht brengen zyns Ambachts te ontwerpen.

Hoe't GOUD, daar elk op aaſt, door Konſt, Gewelt en Lagen;
Met Schyven word geplet, met Hamers dun geſlagen,
Tot Bladgoud, daar de Pracht zo trots haar rol meê ſpeelt;
Word hier voor d'eerſte maal de Lezers mêe gedeelt.

IZAAK BRONKHORST.

AAN-

AANHANGZEL VAN BRIEVEN enz.

EERSTE BRIEF,

Van de Heer HENRY SCHAINK *aan den* Auteur, *over het* GROOTE LICHT, *dat zich den* 30 *Maart* 1719. *'s avonds ten half negen aan den Hemel vertoont heeft.*

MYN HEER!

Nademaal zig den 30 *Maart* 1719 *omtrent half negen eenig licht aan den Hemel vertoont heeft, welkers uitſchietende ſtraalen, en uitgebreide klaarheid wel van veel menſchen gezien is, maar die nochtans niets weeten te ſpreeken van de oorſprong, en hoedanigheid, en figuur van deze Verlichtinge, zo heeft het my goed gedagt aan myn Heer, die niet alleen een Minnaar van Konſten en Wetenſchappen, maar ook meeſterlyk in de zelve ervaren is, van dit Lugtvertoog kenniſſe te geven, nademaal het geluk ons hier in zodanig begunſtigt heeft, dat zo wel het begin als het einde by ons konde waargenomen worden. De Planeet* Venus *gaf hier aanleiding toe, nademaal dezelve op de voornoemde tyd voor de eerſte maal van dit Voorjaar van ons gezien wierd, en de heldere*

Lugt begunſtigde ons ook in 't beſchouwen der Starrebeelden, nadien het gezigte van de zelfde alzo wel als dat van kruiden en bloemen in het geheugen de form en figuur vernieuwt en vaſthegt. Venus *was niet lang verdweenen, of dit wonderlyk vertoog vertoonde zig in de Lugt by het beeld van* Orion, *even op de zelfde wyze, als hier afgebeelt ſtaat, welke aftekening wy ook met de bygevoegde verklaringe aan eenige Vrienden vertoont hebben, welke niet weinig daar over verwondert waren; daarom twyffelen wy niet, of het gezigte daar van zal myn Heer aangenaam zyn, alzo de Natuurkundige daar dikwils iets in vinden, dat ſtof verſchaft tot overweginge van veel voortreffelyker zaaken.*

Myn Heer

UE D. Ond. D.

HENRY SCHAINK.

Ver-

Verklaring van de Vierde Tabula of Printverbeelding.

A. De plaatſe, daar 't vertoog eerſt zyn aanvang genomen heeft.

B. De gordel van Orion.

C. Het lugtvertoog in grootheid vermeerdert, het welke geſchied is, terwyl het zeer ſnel bewogen wierd van A naar C. Want in A is het verſcheenen geweeſt als een kleine vuurpyl, met een hooft en ſtaart-vuurig rood, welkers bolletje onder het bewegen tot zodanige grootheid aangegroeit is, dat het by C gekomen zynde, byna met de Volle Maan vergeleken konde worden, met een langer ſtaart in langte en breedte toegenomen, in welke plaatſe het ſtille ſtond, en raakte in de brand met een heldere vlam, welkers coleur helder wit met groen vermengt was, en verligtede alzo den heelen Hemel: dog kort daar aan, nadat de vlam gebluſt was, ſcheen het weer vuurig rood, en vloog met een ſnelle loop in dezelfde grootte in 't ZW na den zigteinder, alwaar het ondergegaan is, de Maan ende andere Sterren, welke eerſt klaar ſcheenen, met een donkerheid en nevel bezwalkende, zodanig, dat eenige menſchen op de ſtraat in 't hooft duyzelig wierden, en ſchemer-oogden. De tyd, die het geduurt heeft, is omtrent een half vierendeel van een uur geweeſt.

Aanmerkingen van den AUTEUR over het voor-gemelde Licht.

1.

DAar zyn veel zaaken, dewelke, als zy in haar enkelde verdunning door de warmte worden opgeheven, onze zinnen niet aandoen, gelyk de uitdampingen van het water, die door de warmte van de Zon in een onzichtbaare waaſſem na boven gaan, maar als deze dampen in het opperſte gedeelte van de dampkringachtige lucht koomen, en van de wederomſtuitende ſtraalen der zon niet langer konnen gedragen worden, moeten wy ons niet verwonderen, dat zy wederom te zamen ſtremmen, en een zwaarte verkregen hebbende, onder de gedaante van regen, hagel, ſneeuw, ryp, miſt, nevel, honingdauw, en diergelyke nedervallen.

2.

Als wy eens aanmerken de geheele dampkringachtige lucht, gerekent van't oppervlak der aarde tot het bovenſte oppervlak der wolken, zouden wy geen recht hebben om vaſt te ſtellen, dat in dezelve andere zaaken gevonden worden, als wy door de bevinding en de proef gewaar worden, dat de zelve uitlevert?

3.

Ik heb de dampkringachtige Lucht, dewelke wy inademen, altyd aangemerkt in drie verſcheide hoedanigheden. I. De zeer fyne *Lucht-*

Lucht-materie, dewelke van de vaſte Sterren tot op ons aardryk geplaatſt is, en gemeenſchap met het zelfde heeft; dit gedeelte van de lucht of deze fyne lucht-*materie*, wil ik wel gaarn bekennen, dat by my onbekent is, maar de ondervinding heeft my geleert, dat deze lucht-*materie*, als ik dezelve van deszelfs dampen koome te zuiveren door de luchtpomp of andere werktuigen, zeer fyn en doordringend is, ja zelfs zo ver, dat zy een licht en een volflagen vuurige glans van zich geeft; ik zegge, een luchtig vuur, dat alles, daar het zelve onbelemmert en ongetempert op aanvalt, met gewelt verteert en verbryzelt, gelyk oneindige proeven, dewelke ik niet zal aanhaalen, zulks beveſtigen; het is wel waar, dat deze fyne Lucht-*materie*, op haar zelfs aangemerkt, dadanige verſchynzelen van vuur en licht nimmermeer voortbrengt, maar wryvende op een ſtof, dewelke zy door haar vloed tracht te verdunnen, te verbreeken, en in haar *Craſis* over te brengen, worden wy na derzelver meerder of minder *Reſiſtentie* of inwikkeling dageliyks vuur of licht gewaar.

4.

Het tweede gedeelte van onze dampkringachtige lucht, zyn de *Waterdeelen*, of alle de lymige en taaye ſtoffen, dewelke uit onze aard-kloot opryzen, en door de warmte wel verdunt worden tot een onzichtbaare damp, en opgeheven worden tot boven het oppervlak der wolken, maar die echter zo hartnekkig in haar verband zyn, dat zy nimmermeer uit haar Wezens-band overgaan tot de

hoedanigheid van de onbegrypelyk fyne lucht-*materie*, daar ik zo even te voren van geſproken hebbe, ten minſten voor zo veel als aan my is bekent geworden.

5.

Ik wil hier wel openhartig bekennen, dat ik het hart niet hebbe, om volſtrektelyk te bepaalen, waar in het Wezen van dit opgeheven water beſtaat, ook durf ik niet verzekeren, dat dit loome en traage opgeheven lichaam juiſt alleenlyk maar Water is; de dampen, dewelke door de warmte van de Zon uit het aardryk opgeheven worden, zyn niet zo zuiver en enkeld, dat wy dezelve onder de enkelvoudige betrekkelykheid van enkeld zuiver en nat water moogen ſtellen. Het Aardryk is [illegible]danig vervult met vlugge zouten, en uitvloeizels, en uitdampingen uit Kruiden, Dieren, Mineralen, Gewaſſen, Verrottingen, en duizende van uitwaaſſemingen, dat het een volſtrekte dwaasheid zoude zyn, dit alles onder de gedaante van Water te willen begrypen. Dit alleenlyk zouden wy konnen geloven, dat het Water het vloeibaare *Vehiculum* is, door welks behulp duizende van zaaken onder de gedaante van een onzichtbaare damp na boven worden gedragen, en dat wel voornamentlyk om die reden, dat wy de natte en met water bevochtigde zaaken zo ras zien droogen, ja zelfs in zo ver, dat by langdurige hitte het Aardryk, van al zyn water ontbloot zynde, byna verſmacht, en tot op zyn navel als openſplyt van droogte, behalven het gedurig wederom nederſtorten van

ten

de water-deelen onder de gedaante van regen enz.

6.

Als wy nu begrypen, dat de vloed van die fyne Lucht-*materie* dewelke zich in de dampkringachtige lucht bevint, altyd verzelt is met water, het welke tot boven aan het oppervlak van onze Dampkring is opgeheven, en onze dampkringachtige lucht helpt uitmaaken, zouden wy daar uit geen ſtof konnen vinden, die bekwaam was, om in de Geweſten des Dampkringachtigen Luchts vuur of licht te verwekken, ten zy wy dwaaslyk maar een algemeene *Materie* wilden vaſt ſtellen, dewelke van water uit zyn wezensband overgaat tot alles, daar zommige Geleerde, die buiten de ondervinding ſpreeken, het zelfde maar toe believen (tot voldoening van haar zoete droomen) te ordineeren of te gebieden.

7.

Wat my belangt, ik ben noch zo ver in de Natuurkunde niet gevordert, en de Ondervinding heeft my ook noch niet geleert, dat ik door dezelve zoude konnen begrypen, dat de zuivere Lucht of Lucht-*materie* door water aan brand kan vliegen, alzo weinig als ik kan begrypen, dat water in vuur kan veranderd worden; dit is ook de reden, waarom ik altyd hebbe vaſtgeſtelt, dat het *Receptaculum*, te weten de fyne lucht, dewelke de uitdamping van onze aardkloot ontvangt, en in zyn boezem tot een zekere hoeveelheid draagt, en als het boven de maat is wederom uitſchopt, en ons als wederom toewerpt, dat dit *Receptaculum*, zegge ik, andere zaaken

uit de aarde ontvangt, die geen water zyn, en dewelke ten minſten, na dat wy van dezelve ondervinden, veel bekwaamer zyn, om vuur te vatten en licht te verwekken, als de deelen des waters. 8.

Maar waar mag ik my dog mede ophouden, my dunkt, het is maar een enkelde talmery, als ik veel bewysſtukken zoude willen bybrengen, om te toonen, dat in de dampkringachtige lucht noch een derde weezen gehuisveſt word, behalven de twee, die ik gemelt hebbe. Als wy onze aandacht laaten gaan op de brandende Bergen, op geheele Eilanden, dewelke van Zwavelmynen als aan malkander hangen, op onderaardſche Kolken, dewelke in de Weſtindien, en in Europa in 't Koningryk van Napels door uitbranding veroorzaakt worden, vinden wy dan geen ſtof genoeg op den aardbodem, om in de lucht uitdampingen op te heffen, dewelke geen water zyn, en die zeer bekwaam zyn om vuur te vatten, en licht en brand te verwekken?

9.

Ik wil hier niet twiſten, of de Mineralen en Metaalen, en brandende en rookende bergen, en heete wateren en bronnen gekookt worden, en ontſteeken door een onderaardſch vuur, of door de zonneſtraalen, noch ook, of de vuurſteen overal een zwavel geeft en na boven zend; het is my genoeg, dat ik overal, daar Mineraalbergen, Steengroeven, Vuurſteen-aderen en Yzer-ertzen in overvloed zyn, te gelyk ook ontdekke een kragtige uitdamping en rook, en een uitſtooking van het gebergte, daar iemant, dewel-

welke aamborſtig is, byna door de zwaveldamp in zoude verſtikken, gelyk veele droevige voorbeelden zulks beveſtigen.

10.

Als ik deze zaak omſtandiglyk wilde nagaan, zoude ik zoo veel bewyzen konnen by brengen, dat myn Lezer als overſtelpt zoude worden door de menigte; maar wie zoude durven twyfelen, dat uit dezen aardkloot een gedurige brandende en drooge zwavelvloed na boven word geſtookt, dewelke, als dezelve niet bygeleidt en vermengt wierd door andere water- of traagere deelen, in een gedurige vlam en vuur zoude ſtaan? De zwaveldamp en reuk, dewelke de laage nedervallende donderſlagen en blixemen nalaaten, het gedurig flikkeren in de zomer van weerlicht en vuurſtraalen aan de lucht na lange droogte, en in zeer heete zomers, dunkt my, dat zulks genoegzaam bewyzen.

11.

Wy moeten het Aardryk aanmerken als een *Diſtilleer-kolf*, daar de Zon door zyn warmte eerſt het water, en alle lichte en vlugge deelen gedurig uit ophaalt, maar wanneer door het gedurig aanſteeken der Zon en deszelfs hitte het aardryk droog en waterloos is geworden, gaan de olyachtigſte en zwavelachtigſte deelen na boven, gelyk de hairige luchten in de langdurige zomer droogtens genoegzaam uitwyzen. Wanneer nu deze zwavel- of oly-deelen zyn opgeheven, en in de *Atmoſphæra* hangen, zouden die aldaar zo wel geen vuur konnen vatten en

uitwerpen, als wy dagelyks zien, dat dezelve hier op het aardryk onderworpen zyn?

12.

Wanneer de zwaveldamp in de lucht opvliegt, en van geen genoegzaam water getempert is, maar door een gedurige wryvende beweging in een gedurige weerlicht en flikkering ſtaat, of vuur uit den Hemel ſmyt, verwonderen wy ons geenzins over dezelve, om dat wy zulks by zomerſche avonden, als de nachtkoude op de warmte kan nederſchieten, gedurig gewaar worden, en nu alreets als gewoon zyn

13.

Maar wanneer in ſlappe winters en ongewoone warme en drooge wintermaanden, een redelyke vloed van zwavel door de koude, dewelke boven in de *Atmosphæra* ontmoet word, als by malkander *geconcentreert* word, en dat de *Circumferentie* van zodanig een zwavel- of vuurvattende *materie*-wolkje als geſtremt word, terwyl deszelfs inwendige deelen noch in haar ſnelheid voortvaarende, door ſtremming van de oppervlakkige *Circumferentie* gedwongen worden uit haar *progreſſive* beweging over te gaan in een krings-gewyze beweging, tot zo lang, dat zy malkanderen en haar zelven tot de uiterſte verbreeking en uitbarſting van vuur of licht als aan ſtuk wryven, en daar door een ongewoon licht aan den Hemel, meeſt in de winterſche avonden of nachten, of in de Noordſche of andere koude landen koomen te vertoonen, zyn wy op elk verſchynzel meerder aandachtig om deszelfs

zelfs ongewoonheid, als op den blixem, het weerlicht, het vallen van vuur uit de lucht, of het zo genaamde verſchieten der Sterren.

14.

Ik geloof, dat ik myn Lezer reets veel te lang met deze giſſende Natuurkunde en Dwepery hebbe opgehouden, of dat ik miſſchien te veel reden heb gegeven van een zaak, dewelke wy noch niet grondig genoeg weeten, alſchoon deze Lichten zeer gemeen zyn, en dikwils in een meerder of minder graad van licht, of werking, of duuring, of voortſchietende beweging, of verſcheidenheid van gedaante of grootte gezien worden.

15.

De Schippers, Reizigers en Zeelieden ontmoeten op haare nacht-tochten veelderhande ſoorten van Lichten, meerder of minder van het aardryk verheven. Zo verhaalt onder anderen de Heer *Frezier* in zyn Reisbeſchryving door de Zuidzee, dat hy in het omzeilen van het uiterſte van Zuider Amerika boven de Kaap Hoorn of Straat van *Le Maire*, op 57½ graad breedte een diergelyk licht-verſchynzel ontmoette, anderhalf uur na middernacht, met een betrokken lucht; het was, zegt hy, een licht, het welk omtrent een half minuit duurde, en enigzins warmte van zich gaf, de meeſte op het ſchip wierden zo verſchrikt, dat zy haare oogen ſlooten, hoewel zy echter deszelfs kragtige verlichtinge (zelfs door de oog-leeden als heen dringende) gewaar wierden; die haare oogen hadden open gehouden,

den, verzekerden, dat zy een ronde bol van een zeer heldere en blaauwachtige klaarheid gezien hadden.

16.

Als deze lichten zich langwerpig en leggende vertoonen, worden zy een BALK genaamt, indien de *Baſis* breed is, en het toppunt ſmal en ſpitzer toeloopende, een PYRAMIDE. Indien zodanig een Licht-verſchynzel rond is, gelyk dit Lucht-vertoog, het welke de voortreffelyke Wiskonſtenaar de Heer *Henry Schaink* zo naauwkeurig heeft waargenomen, en aan ons mede gedeelt heeft, heeft zulks by de Kenders dier zaaken de naam van een SCHILD enz. Behalven noch alle de naamen van *Dwaal-lichtjes*, *Wilde Lantaarens*, Ster-ſchot, *Caſtor*, *Pollux*, *Helena*, *Draaken* enz. dewelke ik nu niet zal beſchryven.

TWEEDE BRIEF

Geſchreven tot antwoord aan den Hoog-edel-geboren Heer D. I. BOTHNIA VAN BURMANIA.

IK hebbe met U HoogEd: Geb: aangenaame van den 22 Maart 1719. ontvangen het uittrekzel met de bylagen van het zesde Kapittel van het werk, dat door U HoogEd: Geb: over de Voorwikking *van het* WEER *geſchreven is, mitsgaders de Kaarten van het Weer in groot* Plano, *voor dewelke ik U HoogEd: hertelyk bedanke. Ik heb met veel vermaak en aandacht U HoogEd: fraaje onderſtellingen van de Noordelyken en Zuidelyken Vloed des Luchts, door de werkdaad des Zons veroorzaakt, en derzelver* apparente *ſtremmingen, en tuſſchenpoozige*

zige belemmeringen overwogen, en te gelyk veel plaisir *ontvangen uit U HoogEd: Geb. naauwkeurige aanmerkingen in 't* point *der Voortekens, genomen uit de twyfelachtige dwarlingen des hoog-gezeten weer-baans, uit de roodverwigen dageraad, het fleeken der Zon, de draaikolken der wolken, de kraakende donders, de vloed der Zee ſtroomen, en een menigte diergelyke zeer naauwkeurige en nuttige waarnemingen. Ik wil wel bekennen (als het met uw* permiſſie *is) Hoogedelgeboren Heer, dat deze uwe onderneming een grootheid en te gelyk eene nuttigheid in zich behelſt, dewelke de aldergeleertſte door vrees zoude konnen afſchrikken, en door hoop in een brandende yver gedurig aanſpooren, om het werk door te zetten. Ik weet uit Uw Brief, dat U HoogEd: Geb. haare gedachten aan de toetſteen van verſcheide Geleerde oordeelen heeft laaten beproeven, en dat zommige der zelver zeer* ſcrupuleus *in het geven van haare toeſtemmingen zyn geweeſt, maar dat de* Godvruchtige *en Hooggeleerde Heer* B. Nieuwentydt *Zal. Ged: een weinig na U Hoog-Edelgeborenes* Raiſonnementen *ſcheen te luiſteren, gelyk my ook gebleken is uit de Brief, dewelke dezelve Heer* B. Nieuwentydt *op den* 5 *May* 1718. *aan U HoogEd. Geb. over dat* Subject *heeft geſchreven, en dewelke U HoogEd. Geb my de eere gedaan heeft te* communiceren. *Op dit alles heb ik niet anders konnen oordeelen, als dat U Hoog Ed. Geb: meer aangenoopt als afgeraden word, om zyn begonnen Werk te vervolgen, en de verzameling der waarnemingen nit duizende voortekens (van dewelke de naarſtige* Mizaldus *een groote menigte in zyn tyd by een vergadert heeft) meer en meer op te ſtapelen, behalven dat ik de vrymoedigheid zal gebruiken van te oordeelen, dat U Hoog Ed. Geb. zich niet tot oneere zoude konnen rekenen, al wierd de zaak niet juiſt tot een voltrekt einde gebragt, en al konde U HoogEd. geen vaſte regels of wetten bepaalen, door dewelke het Weer van dag tot*

dag,

dag, of zelfs van week tot week voorgedicteert *en voorgewikt wierd. Het zal genoeg zyn, om voor U HoogEd. Geb. tot een eeuwige roem te verſtrekken, wanneer vaſte en zekere regels van maand tot maand konden gevonden worden, om de tot noch toe onzekere loop der Weers-ſaizoenen voor te wikken, en door zekere tekenen te weeten. Daar is tot noch toe niemant geweeſt, dewelke het roemruchtig omzeilen van de Kaap de* Bon-Eſperance *door* Vaſco da Gamma *minder heeft geacht, al hadde hy juiſt in zyn leven niet alles in 't Ooſten ontdekt; en ook niemant, die de ontdekking der nieuwe wereld door de groote* Kolumbus *als een kleine zaak aanziet, al zyn in Amerika duizend Landen en zaaken na de dood van dien grooten Admiraal door andere ontdekt geworden. Ik heb eenige weinig woorden en zelfs zeer kortelyk wegens U HoogEd. gedachten met een zeer groot Sterrekundige gewiſſelt, en dien Heer was van gedachten, dat in de Voorwikkingen der veranderinge of ſtant van 't Weer en der Saizoenen groot* regard *gegeven moet worden op de* Aſpecten, Conjunctien, *Bewegingen en Vlekken der groote Hemel-lichten en* Planeten; *behalven dat ik ook oordeele, dat wy omtrent de oorzaaken van winden, ſtormen, kalmte, koude, warmte, vochtigheid, droogte enz. op duizend dingen bedacht moeten zyn, die uit onzen aardbodem opwaaſſemen, dewelke in de* Atmoſphæra *gebeuren, dewelke door elke byzondere wolk worden aangebragt, dewelke voortkoomen van de Stantplaats of* ſituatie *van ons Land op andere Landen, Zeën, Bergen, laage Landen, Moeraſſen, en ontelbaare dingen, dewelke by U HoogEd. Geb. in een volle maate bekent zyn, en in acht zullen genomen worden, terwyl ik met het diepſte* Reſpect *verblyve enz.*

Amſterdam den 29 April 1719.

W. V. RANOUW.
M. D.

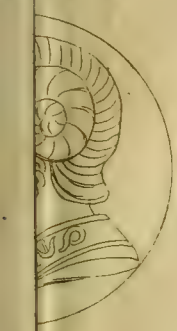

3.

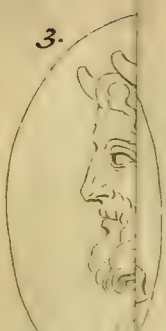

6.

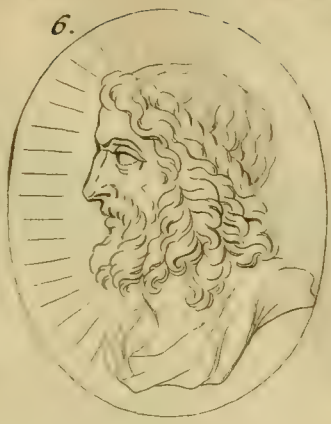

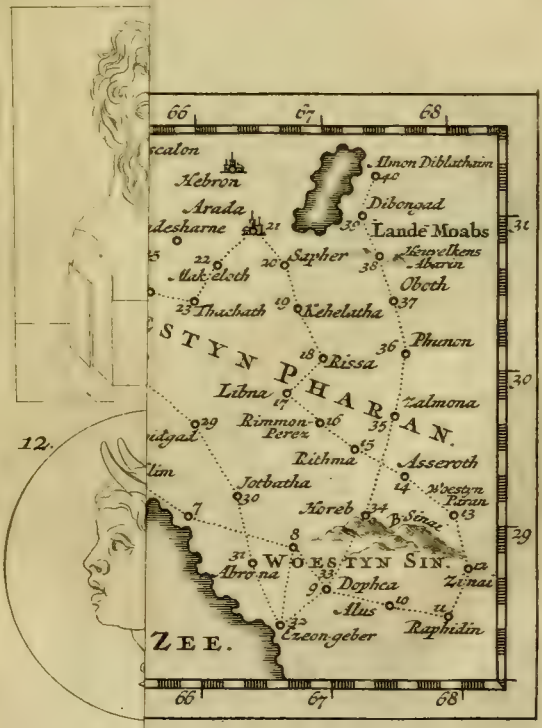
66
67
68
Almon Diblathaim
40
Hebron
Arada
Dibongad
Lande Moabs
Sapher
Abarim
Oboth
Thachath
Kehelatha
37
Phunon
36
STYN PHARAN.
Rissa
Libna
Zalmona
Rimmon-Perez
35
Rithma
Asseroth
Jotbatha
Horeb
Sinai
WOESTYN SIN.
Abrona
Dophca
Alus
Ezeon-geber
Raphidin
ZEE.
66
67
68

12.

Maart en April 1719.

Tab II.

1

2.

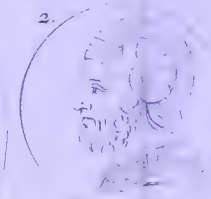

3.

4.

5.

6.

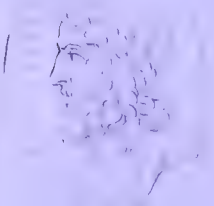

7

8

9.

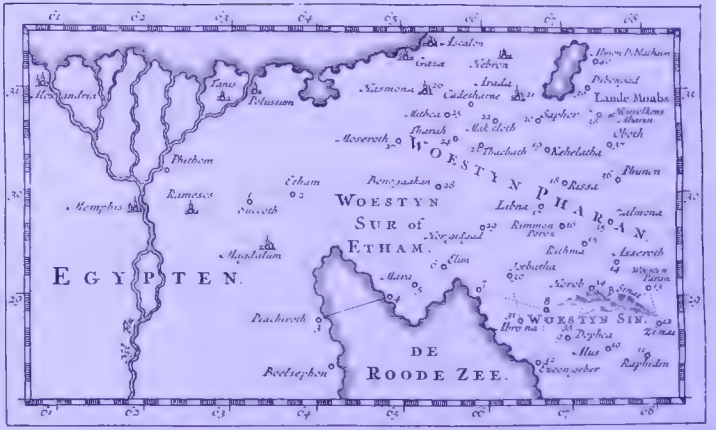

10.

11.

12

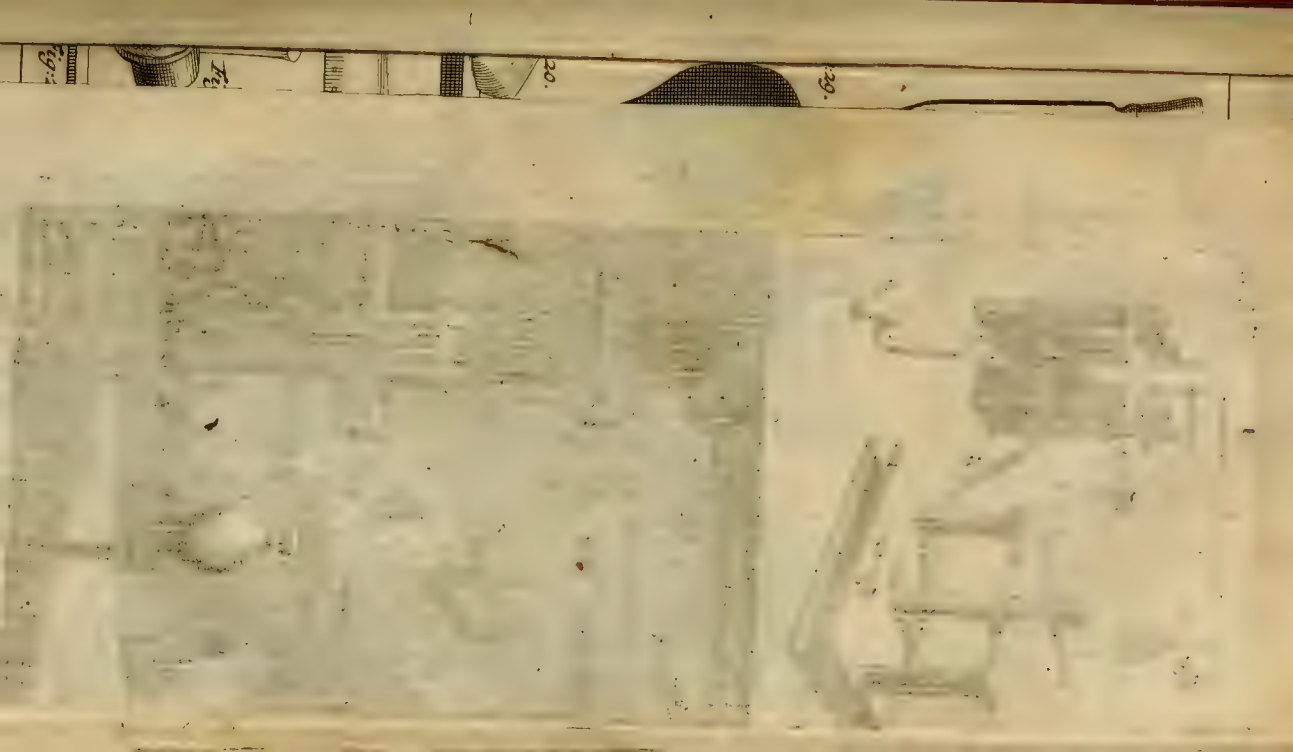

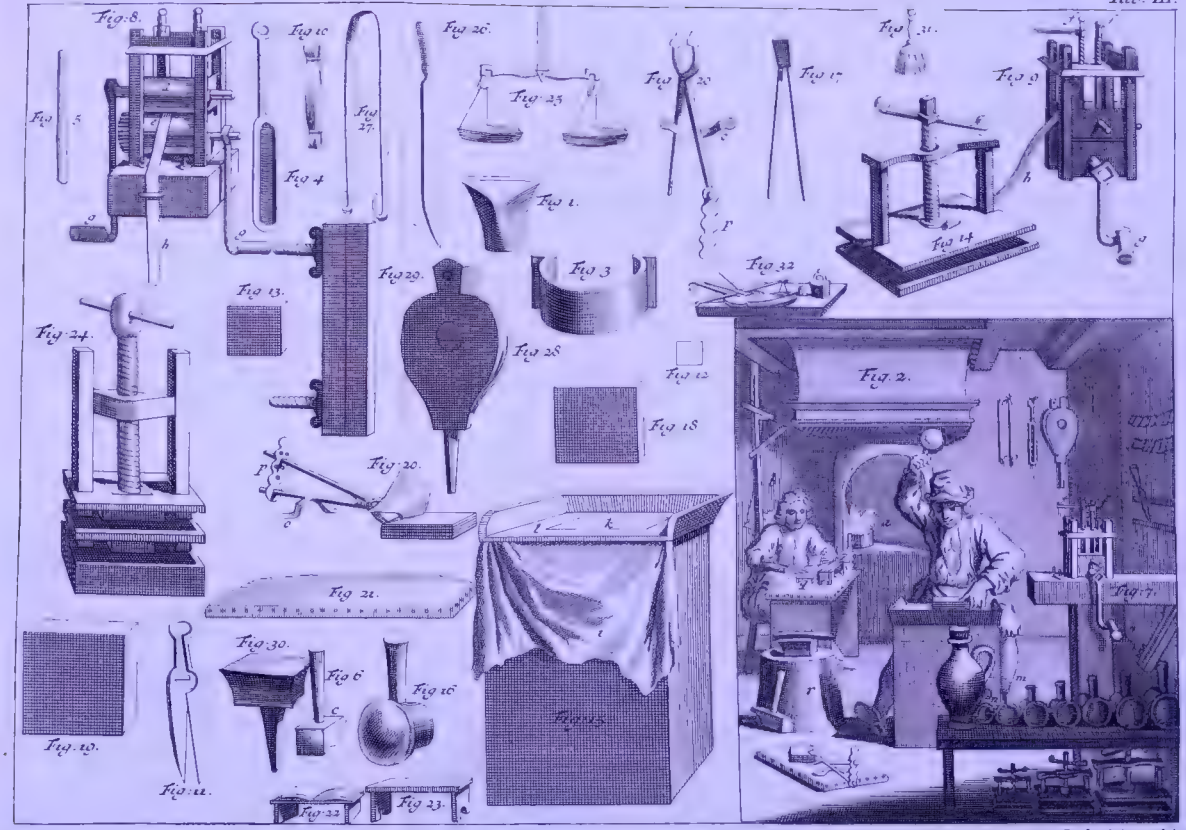

J. Wand Vivum del.

RSCHYNZEL in de
Amsterdam zich op den
19. 's avonds ten half
en vertoont heeft.

Tab. IV.

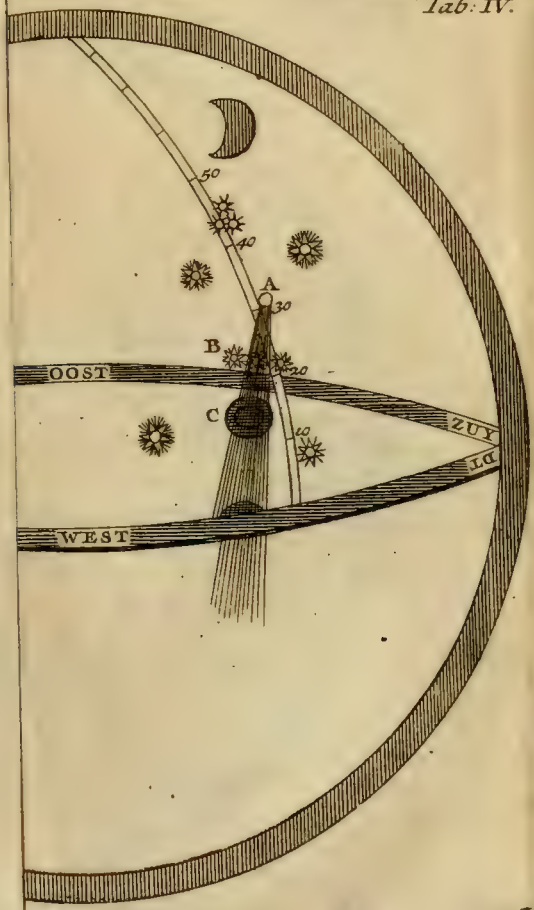

Een nieuw VERSCHYNZEL in de Lucht, dat te Amsterdam zich op den 30 Maart 1719. 's avonds ten half negen uuren vertoont heeft.

Tab IV.

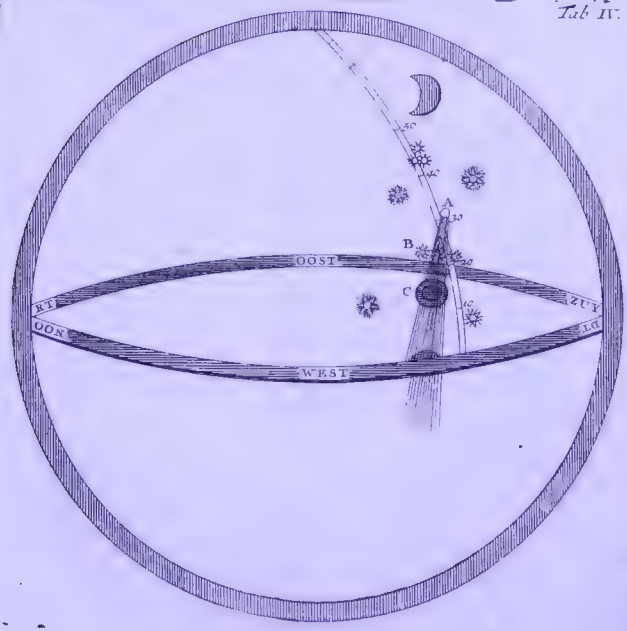

KABINET
DER
NATUURLYKE
HISTORIEN,
WETENSCHAPPEN,
KONSTEN
EN
HANDWERKEN,

Voor de Maanden

MEY EN JUNY 1719.

Verciert en opgeheldert met Kopere Plaaten.

TE AMSTERDAM,
By HENDRIK STRIK,
Boekverkoper bezyden 't Stadhuys. 1719.

NATUUR-EN KONST-KABINET,

Voor de Maanden

MEY EN JUNY

1719.

Tweede Verhandeling van de ALGEMEENE Natuurlyke Hiſtoriſchryvers, dewelke in haare Werken te gelyk van alle bekende Dieren, Bergſtoffen, Gewaſſen enz. hebben geſchreven.

1.

IN het Kabinet der Natuurlyke Hiſtorien, Wetenſchappen, Konſten en Handwerken voor de Maanden Maart en April 1719. heb ik aangetoont (*a*) het Onderſcheid tuſſchen een *Algemeen* Natuurlyk Hiſtoriſchryver, en een *Byzonder* Natuurlyk Hiſtoriſchryver; en dewyl ik oordeele, dat de Algemeene Natuurlyke Hiſtoriſchryver de

(*a*) Ziet Natuur-en Konſt-Kabinet van Maart en April 1719. van *pag.* 182. tot *pag.* 186.

voorrang uit de natuur van de zaak toekomt, heb ik in het zelfde Kabinet gehandelt van zodanige Algemeene Natuurlyke Hiſtoriſchryvers, dewelke in haare Werken te gelyk van alle de bekende Dieren, Bergſtoffen, Gewaſſen enz. hebben (*a*) geſchreven.

2.

Ik zal deze ordre vervolgen, tot zo lang ik aan zodanige Algemeene Natuurlyke Hiſtoriſchryvers zal gekomen zyn, dewelke wel in 't algemeen, dog evenwel maar van zaaken hebben geſchreven, die onder een Koningryk (der Dieren, Planten, of Mineralen) of *Claſſis* of ordre alleenlyk behooren, als by voorbeeld, alleenlyk van de Dieren, het zy Water- of Land-dieren, of Viſſchen, of Vogelen, of Serpenten, of bloedeloze Diertjes, of onzichtbaare Diertjes, of Monſters, of Metalen, of Gewaſſen, Winden, Lucht, Verhevelingen, Sterren, Waters, Oordens over de geheele Aardkloot als verſpreit, en zonder in 't byzonder aan eenig Land, of Plaats of zaak bepaalt te zyn. Ook moet de Lezer zich niet voorſtellen, dat het getal der algemeene Natuurlyke Hiſtoriſchryvers, dewelke van alles geſchreven hebben, zo groot is, als deze laatſte. Onder de eerſte heb ik geſtelt *Cajus* (*b*) *Plinius Secundus*, en

(*a*) Ziet Natuur- en Konſt-Kabinet van Maart en April 1719. van *pag.* 186. tot *pag.* 209.

(*b*) Ziet Natuur- en Konſt-Kabinet van January en February 1719. van *pag.* 7. tot *pag.* 84. Merkt ook aan, dat ik *Moſes* wel voor de eerſte Natuurlyke Hiſtoriſchryver te boek geſtelt heb, maar niet als een Schryver, die met dat oogmerk als een enkeld Natuur-beſchryver geſchreven heeft.

en *Ulysses Aldrovandus*, maar in deze Verhandeling zal ik een *derde* Algemeene Natuurlyke Hiſtoriſchryver by de twee zo even-gemelde voegen, dewelke de andere in groote Geleertheid, Taalkunde, en in getal van Wetenſchappen voorby, en byna alle andere Schryvers als uit het gezicht vliegt, namentlyk CONRADUS GESNERUS.

3.

Conradus Geſnerus was een Zwitzer, geboren (*a*) tot Zurig, genoegzaam de voornaamſte Stad van geheel Zwitzerland, in het jaar na de Geboorte van Chriſtus 1516. en ſchielyk op zyn *Studeer*-kamer tot Zurig geſtorven, terwyl in die Stad de Peſt ſterk *graſſeerde*, in het jaar 1565. in zyn 49. jaar.

4.

Conradus Geſnerus is een Man geweeſt van een onnavolgbaare Vlyt, Geleertheid, Wysheid en Wetenſchappen; een Man, die in de kragt van zyn Levenstyd, en (als ik het zeggen mag) noch jong geſtorven is, en die echter in alderhande taalen ervaren en volleert was, en geſchreven heeft, en een groot getal Boeken over alderhande ſoort van Zaaken, en dat meer is, zeer wel, ja zeer ſchrander en wyſſelyk in 't licht gegeven heeft.

5.

Behalven de uitſtekende Geleertheid, en groote kenniſſe, dewelke ik in onze weergalozen *Conradus Geſnerus* ontdekke, moogen wy hem met *Conringius* met recht de naam

(*a*) Ziet *Melchior. Adami Vitæ Eruditorum.*

geven van de *Vader*, en zyne Boeken de *Proviſie-kamer van de geheele Natuurlyke Hiſtorie*. Deze Man is eigentlyk de Grondlegger, dewelke de Natuurlyke zaaken in haare natuurlyke ordre zodanig heeft weeten te verdeelen, dat door de verdeelinge van zyne *Claſſen*, geſlachten, ſoorten en onderſoorten, de zaaken als half bekent gemaakt, en elk door zyn kennelyke en onafſcheidelyke merkteeken by zyn gelyk gebragt zynde, eerſt uit een put van onkunde, en uit een veld van afdwaling in het helder licht geſtelt en te recht gebragt zyn.

6.

Niet tegenſtaande wy van de nooit volprezen *Conradus Geſnerus* zeer veele Boeken overig hebben, zyn wy zo ongelukkig geweeſt, dat zyn Oceaan van de Plantgewaſſen, daar hy langer als dertig jaar onvermoeit aan gearbeidt hadde, meeſt verloren en weg geraakt is, niet tegenſtaande hy dit heerlyke ſtuk by uiterſte wille aan den beroemden Geneesheer *Caſparus Wolfius* gemaakt en bevolen hadde, dat die voor des zelfs uitgave zorg dragen zoude.

7.

Melchior Adamus getuigt, dat *Geſnerus* zo veel hert en *inclinatie* voor de Plantgewaskunde hadde, dat hy op geen zaak van de geheele Natuurlyke Hiſtorie zich vlytiger heeft uitgelegt, als op het onderzoeken en ontdekken der Planten. Zelfs in de bloem van zyne jeugd, en wanneer hy noch maar een aankomend jongeling was, of liever een kind,

is

is hy als gewent aan die *Studie*, en onderwezen door zyn Oom JOANNES FRICCIUS, een uitmuntend *Botaniſt* van die tyd.

8.

Conradus Geſnerus was altyd in een brandenden yver, om de Natuurlyke Hiſtorien te verryken, en te verheerlyken met nieuwe ontdekkingen; hy wandelde en reisde gedurig van de eene plaats in *Zwitzerland* op de andere, bezocht en doorzocht alle de Bergen en Dalen van geheel Zwitzerland, hy dwaalde onvermoeit door de onmetelyke Boſſchen, en beklom de zeer hooge en ontoegangkelyke Bergen van de *Alpes*, van *Piemont*, *Savoyen*, *Italien*, en onderzocht met veel geduld, yver, moeite en onkoſten, alle de verwonderenswaardige Geheimeniſſen van de *Alpiſche* Gebergtens, plukte en vergaderde aldaar de onbekentſte en merkwaardigſte Plantgewaſſen, bragt dezelve over in zynen Tuin tot *Zurig*, daar hy de zelve met veel konſt en zorg voortkweekte, en of tam maakte, of de zelve in alle haare veranderingen bezag.

9.

Geſnerus begaf zich na *Bazel*, en aan de Boorden van de Rhyn; daar bewandelde hy de vlakke Velden, en beklom de naaſt gelege Bergen, en beſchouwde de Steenrotzen, alles ter ontdekkinge der Plantgewaſſen. Alle jaar in de zomer deed *Geſnerus* een reis, als by voorbeeld: na *Italien* en *Venetien*, daar hy de aanmerkenswaardige zaaken der

Middelandſche Zee beſchouwde; en de Viſſchen en Planten, dewelke *Geſnerus* op zodanig een tocht ontdekte, liet hy met veel zorg en naauwkeurigheid na het leven uittekenen; hy dede ook verſcheide reistochten door geheel *Vrankryk* met het zelfde oogmerk, en liet alles in Prent en uittekening brengen, wat hy nieuwlyks ontdekte.

10.

Hy onderzocht niet alleenlyk de Planten, dewelke reeds beſchreven en nagelaten waren van de Oude, namentlyk *Theophraſtus*, *Dioſcorides*, *Plinius*; of onder de Nieuwe van zyn tyd, van *Ruellius*, *Fuchſius*, *Tragus*; maar die onnavolgbaare Onderzoeker en Beſchouwer der groote Natuur, de voortreffelyke *Geſnerus*, bevlytigde zich kragtiglyk, ter ontdekkinge van nieuwe ſcheppzels, Plantgewaſſen en Mineralen, of andere zamenſtremzels der Natuur. Hy verzamelde veel Plantgewaſſen, dewelke niemand voor hem ontdekt of waargenomen hadde, en bragt dezelve over in zyn eigen Tuinen, behalven dat hy veel proeven omtrent dezelve dede, om derzelver betrekkelyke Hoedanigheden, Kragten, Gebruiken en Vermogens te ontdekken.

11.

Het gerucht van de groote Geleertheid en natuurlyke Hiſtorikunde van onzen voortreffelyken GESNERUS vloog als een blixemſtraal door alle Landen en Koningryken, in zo ver, dat de Beroemtſte Geleerden van *Europa*

ropa om ſtryd in een gemeenzaame Briefwiſſeling met *Geſnerus* trachtten te geraaken, gelyk uit zyne Brieven, die wy van hem overig hebben, gezien kan worden. De eene zond hem alderhande vreemde zaaden, andere Planten, zommige wederom andere vreemde natuurlyke ſchepzels, uit *Italien*, *Vrankryk*, *Engeland*, *Duitſchland*, en van veele andere Geweſten. Door alle deze middelen verzamelde CONRADUS GESNERUS over de vyfhondert nieuwe Plantgewaſſen, welker Beſchryving van niemand voor hem was medegedeelt, noch (zo als het ſcheen) bekent geweeſt. Hier uit maakte hy een groot werk van alle voor hem bekende, en van anderen voor hem ontdekte, benevens zyne nieuwontdekte Plantgewaſſen, en dit had *Geſnerus* in dertig jaaren zo ver gebragt, dat hy het zelfde meende in het licht te brengen, maar, o groot ongeluk! Hy wierd in dit voorneemen ſchielyk door een onverwachte dood belet. Het verlies van dit Werk is noch te grooter, dewyl *Geſnerus* (het welk van niemant was waargenomen) niet alleen de Planten hadde laaten uittekenen, maar ook de byzondere deelen der Planten, dewelke op verſcheide tyden aan de zelve zich koomen te vertoonen, als by voorbeeld: de knopjes, de bloempjes, de ſpruitjes, de vruchten, het zaad, de bladeren, de ſtam, de takken, de wortel, de bollen, en veele diergelyke deelen.

12.

Onder alle de ontdekkingen, dewelke

GESNERUS van de natuurlyke Zaaken heeft nagelaten, is niets van zodanig een groot gebruik geweeſt, als de ordre, dewelke hy uitgevonden heeft, na de welke de Plantgewaſſen van eenderhande geſlacht verdeelt en geſchikt konnen worden, en elke *Specie* onder zyn *Genus* of Hoofd-geſlacht of Hoofdſtam gebragt en geordent word. De Konſt om de *Speciën* of ſoorten van een Geſlacht te kennen, en te weeten, dat een Plant beſtendiglyk onder een zeker geſlacht behoort, daar de zelve een ſoort van is, heeft altyd veel moejelykheid, veel twiſt en verwerring onder de *Herbariſten* veroorzaakt; om dit nu weg te neemen, en alle de *Herbariſten* in de Kenniſſe en Verdeelingen der Gewaſſen onder malkander te bevredigen, en te doen over een koomen, heeft *Conradus Geſnerus* een *Methode* gezocht en ook uitgevonden, door dewelke zy alle geholpen, en de Plantkunde ongelooflyk in weinig jaaren gevordert is.

13.

Op dat myn Lezer de Voortreffelykheid van deze zaak te beter en klaarder begrypen zoude, zal ik eens vaſt ſtellen, dat hy eenige kenniſſe van de Kruid-kunde hebbende, met my in een Boſch of vreemd Land gaat reizen en dwaalen, ter opſporinge van nieuwe en tot noch toe onbekende Plantgewaſſen; als wy nu het geluk hebben, van Gewaſſen te ontmoeten, dewelke met alle Plantgewaſſen, die wy tot noch toe kennen, in alle haar deelen verſcheelen, zyn zodanige Plantgewaſſen vol-

volſtrekt voor ons onbekent. Als wy nu echter dezelve naauwkeurig beſchouwende en onderzoekende, eene benaaming geven, om door behulp van die benaaming dezelve naderhand te leeren onthouden, en derzelver kenniſſe aan andere mede te deelen; en als wy nu deze benaaming zodanig ſchikken, dat de Gedaante of *Structuur* der deelen van zodanig een Plantgewas geenzins door dezelve uitgedrukt word, maar dat wy maar een naam als bygeval verzinnen, en de Plant met dezelve doopen, kan zodanig een naam geenzins verſtrekken tot het eind-oogmerk, daar wy dezelve toe hebben geſchikt, te weten op dat ook andere door dezelve (deze Plantzoekende) zouden leeren kennen.

14.

Dewyl deze zaak van de Aaloude Grieken, als *Hippocrates*, *Theophraſtus*, *Dioſcorides*, *Plinius*, *Galenus*, en veel latere, tot op de tyden van GESNERUS niet is waargenomen, is 't niet mogelyk geweeſt, dat deze lieden in de opſtapeling en ontdekking der nieuwe Plantgewaſſen veel hebben konnen vorderen, want in de plaats van aan de Plantgewaſſen naamen te geven, dewelke de *Structuur* (*a*) en gedaante van haare deelen op een kennelyke wys uitdrukten, noemden zy dezelve dikwils na de hoedanigheid en betrekkelyke kragten, die zy daar in vonden, of zomtyds na eenige dingen, daar zy enigzins naar geleeken; zomtyds na de eerſte Vinders, of

(*a*) Ziet *Tournefort Inſtitutiones Rei Herbariæ.*

of wel na haar eigen Vaderland of Grond, daar dezelve groeiden; zomtyds na haar byzondere reuk, ſtank of geur; zomtyds na het getal van haare bladeren; zomtyds na de dieren, dewelke daar op aaſden, zomtyds na de koleur van derzelver bloemen; of na de tyd van het jaar, in dewelke zodanig een Plant gewoonlyk uitſpruit, of bloeit of vergaat; en hondert diergelyke verkeerde en onnutte Benaamingen. En om voorbeelden te geven: op deze wys is het Kruid *Malva* en de *Ariſtolochia* na haar kragten (de eene week, ſmedig en zacht maakende, en de andere de kraamvrouwen te hulp koomende) elk een naam gegeven: de *Bugloſſum* en de *Iris* of *Irias*, de eene na de gelykheid van een oſſe-tong, en de andere na de overeenkomſt van koleur met de Regenboog. De *Artemiſia*, de *Gentiana*, en de *Lyſimachia* na haare eerſte Vinders en Ontdekkers; de *Stoechas* na de *Stoechadiſche* Eilanden; de *Colchicum* en *Carui* na *Colchos* en *Caria:* de *Myrrhis* en de *Libanotis* na de reuk van de gommen *Myrra* en Wierook. De *Trifolium*, *Pentaphyllon*, *Chiliophyllon*, en *Myriophyllon*, na het getal der bladeren; *Chryſanthemum* na deszelfs bloemen. *Chryſocome* en *Palium* na de koleuren der bol: de *Chelidonium*, *Heliotropium*, *Erigeron* na de getyden des jaars: de *Elaphoboſcum*, *Meliſſophyllon* en *Ranunculus* zyn genaamt na de harten, honingbyen en kikvorſſen. Gelyk de Lezer zal konnen aangetekent vinden by *Tournefort*, en wel voor-

voornamentlyk by de vermaarde (*a*) *Claudius Salmasius*.

15.

Dewyl door zodanige naamen het onafscheidelyke kenteken van een Plant niet word uitgedrukt, konnen wy door de naamen, dewelke de Oude aan de Gewassen gegeven hebben, niet weeten, welke Plantgewassen zy eigentlyk daar mede hebben gemeent, te meer, wanneer zy verscheide naamen aan een en dezelve Plant gaven; dog zommige der Oude hebben enigzins een Beschryving nagelaten van de Aard, Vaderland, Kragten, en uitwendige Figuur van elke Plant, of elke Plants deelen, deszelfs zaad, bloemen, vruchten, houten enz. en hier door hebben de latere Uitleggers van de Ouden haar schriften zomtyds eenig licht gekregen. Het is wel waar, dat de Aaloude de Planten hebben uitgetekent, en in *Figuur* verbeeldt, maar behalven dat wy de oude *figuren* door de tyd zyn kwyt geraakt, hebben wy zulke monstreuse *Copien* en slegte uitprentingen van de onbedreve en luye Monniken en andere gekregen, dat zomtyds hoofd noch staart aan dezelve in de *Membranen* te vinden is.

16.

De Aaloude waren ook van gevoelen, dat de Plantkunde niet als door onderwys van Meesters, en in de tegenwoordigheid der Plantgewassen konde achterhaalt worden; dat de Naamen, de Historische Beschryving, noch

(*a*) Ziet *Claudii Salmasii Prolegom. in Libr. de Homonym. Hyl. Iatric.*

noch de Prentverbeelding niet bekwaam genoeg waren, om iemand een levendig denkbeeld te geven, waar door hy zodanig een gewas konde leeren kennen, dewyl een en dezelve Plant, van de tyd van haar geboorte tot aan haar volkomen ondergang, veel te veel veranderingen onderging, nademaal een Plantgewas ten opzicht van zyn zaad-uitſpruiting, bladeren, knoppen, zaadhuisjes, bloeizels, koleuren, vruchten, ſtammen, takken, ſchorzen, houten, wortels, kroonen, byna dagelyks te veel kennelyke veranderingen ondergaat, welker kenniſſe niet als door een waare bevinding en naarſtige waarneming te achterhaalen is. Niet tegenſtaande dit alles door de Prentverbeeldingen geenzins kan vertoont worden, zal echter niemand ontkennen, dat de hedendaagze heerlyke Prentverbeeldingen der Koopere Plaaten van groot nut zyn, niet alleen tot ververſſing en nader kenniſſe der Planten, maar ook van alle andere natuurlyke ſchepzels, voornamentlyk wanneer benevens een Plant, dewelke in zyn kragt ſtaat te groeyen, eenige kentekens door het een of het ander bygevoegt *deſſein*, deszelfs Vaderland en gewoonlyke grond worden vertoont, en wanneer alle deszelfs deelen, als wortels, ſpruiten, knoppen, bloemen, zaadhuisjes, zaad, vruchten, enz. alle na 't leven te gelyk worden verbeeldt; en wel voornamentlyk, als het onafſcheidelyke geſlachts-kenteken uitdrukkelyk verbeeldt en uitgedrukt ſtaat, gelyk de onvermoeide GESNERUS voornemens is geweeſt,

weeft, de *Plantgewaskunde* aan de geleerde wereld mede te deelen.

17.

In de plaats, dat *Caſparus Wolfius* de groote Oceaan of Vergadering der Plantgewaſſen (door de uiterſte wille van *Geſnerus* hem aanbevolen) in het licht zoude geven, verkocht hy dezelve aan JOACHIMUS CAMERARIUS, beroemt Geneesheer der Stad Neurenberg, en zeer uitmuntend Kender der natuurlyke Schepzels. Van deze *Camerarius* is veel gerucht geweeft, maar de meeſte van zyne Werken zyn in zyn *Bibliotheecq* en na zyn dood verſmoort, en met dezelve de heerlyke Hiſtorie en Oceaan der Planten van onzen uitmuntenden *Conradus Geſnerus*.

18.

Caſparus Wolfius heeft echter de goetheid gehad, eenige Brieven, dewelke *Geſnerus* aan de geleertſte Mannen van zyn tyd geſchreven hadde, by malkander te vergaderen, en tot *Zurig* in den jaare 1577. *in 4to* in het licht te geven. Door dezelve, als ook door eenige Brieven van *Geſnerus*, dewelke door CASP. BAUHINUS uitgegeven zyn, blykt ons klaar, dat *Geſnerus*, in de ontdekking der Natuurlyke ſchepzels, zich geheel anders gedragen heeft, als zyne Voorzaaten en Tydgenooten, dewelke haar geheele levenstyd meeſt doorbragten, om de oude Schryvers over te zetten en uit te leggen; en alle haar kenniſſe, dewelke zy van de Natuurlyke Schepzels overal verkregen hadden, te toet-

zen

zen aan de Beſchryving der Ouden, waar door zy in oneindige *Diſputten* en *Queſtien* vervielen, elk om 't zeerſt dryvende, dat zyn Plant of natuurlyk ſchepzel eigentlyk dezelve was, dewelke deze of gene Oude onder dezelve naam beſchreef, daar zy dan dezelve mede of zelfs doopten, of door overlevering, en in de ander naaſtvolgende Boeken der latere *Grieken*, weinige *Latynen*, en veel *Arabieren* mede genaamt ofte betekent vonden.

19.

Maar onze weergalozen CONRADUS GESNERUS ſloeg een geheel andere weg in, doorvloog met de uiterſte vlyd des Werelds alle oude Griekſche, Latynſche, Arabiſche Boeken, en ook alle Boeken in andere taalen, en alle Werken van zyne Voorzaaten en Tydgenooten; dog merkte dezelve geenzins aan, dat de Kenniſſe der geheele natuurlyke Hiſtorie in dezelve bevat wierd, veel min, door dezelve bepaalt wierd. *Geſner* verkoor zich zelven een ander overheerlyk en ryk Boek, vol Geleertheid en Wysheid, en in het welke meer te leeren, meer op te merken, meer waar te neemen en te lezen was, als in alle de Boeken van alle de Schryvers van alle *Natien* en van alle eeuwen, en dit overtreffelyk Boek was de Natuur zelfs, met alles wat daar in van Godt geſchapen is.

20.

Op dat nu de ontdekkingen van onbekende Plantgewaſſen, of andere onbekende Na-

Natuurlyke zaaken voor de Nakomelingen van vrucht zouden zyn, was onze *Conradus Geſnerus* bedacht op zodanig een manier van geſlachts-verdeeling, dat een iegelyk Nakomeling aan zekere onveranderlyke en onfeilbaare Geſlachts-kentekens altyd zoude konnen weeten, onder wat geſlacht elke nieuwe *ſpecie* van een Plant, dewelke hy mogt koomen te ontdekken, behoorde en geſtelt moeſte worden.

21.

Om nu zodanig een geſlachts-verdeelinge te vinden, vergaderde onze groote Man alle Planten, dewelke in een zeker (*a*) onafſcheidelyk geſlachts-merkteken met malkander overeen kwamen, by malkander, als in een afgeſchaart *Bataillon* of *Regiment*, en dede zulks met alle de by hem bekende Plantgewaſſen, krygende zo veel verſcheide afgedeelde *Regimenten* of Geſlachten, met alle haare onderhorige *ſpecien*, als hy onder alle de Planten verſcheide geſlachts-merktekens ontdekte; want door het woord van Geſlacht, moet in deze GESNERIAANSCHE PLANTGEWASKUNDE niet anders verſtaan worden, als een vergadering van Plantgewaſſen, dewelke, hoe verſcheide zy in andere van haar ſtellige deelen ook mogten van malkander zyn, echter in een zeker merkteken, dat wel beſt haar aard, natuur en overeenkomſt uitdrukt, alle met malkander overeen komen, en dat wel in zodanig een merkteken, 't welk van alle de andere Planten en Plantgeſlachten verſcheelt, even gelyk een Regiment Soldaaten, het welk

(*a*) *Nota Generica Characteriſtica.*

door de Monteering of Kleding, dewelke het onderſcheiden van alle de andere *Regimenten* draagt, niet alleen daar door onderſcheidentlyk bekent is, maar ook elke Soldaat, hoe zeer hy anders van wezen, gedaante of poſtuur van alle de andere ſoldaaten van zyn *Regiment* mogt koomen te verſcheelen, alleen door deze monteering gekent word, tot zodanig een gemonteert *Regiment* te behooren.

22.

De opmerkende Lezer kan nu wel begrypen, dat deze *Methode* veel beter is, als die der aaloude Plantgewas-ſchryvers, dewelke de Plantgewaſſen in geſlachten ſchaarden en afdeelden, niet door tekens, dewelke onafſcheidentlyk aan de gedaanten of *Structuur* der Planten waren, maar door afgelege tekens; als by voorbeeld: Planten van eenderley *medicinale* of andere kragten ſchikten zy tot een geſlacht; of Planten, dewelke op eenderley grond of plaats groeiden, ſchikten zy tot een byzonder geſlacht; of Planten, dewelke in een en de zelve tyd van 't jaar of opkwamen of bloeiden, of vrucht droegen, ſchikten zy tot een byzonder geſlacht; en andere diergelyke afgelege en onbeſtendige Merktekens, dewelke de gedaante des Plantgewas niet raakten.

23.

Conradus Geſnerus oordeelde, dat het geſlachts-merkteken niet alleen moeſt geſtelt worden in de *Structuur* of gedaante der Plant, maar dat naauwkeurig acht gegeven moeſt wor-

worden, welk deel van een Plantgewas het bekwaamſte was, om dit geſlachts-merkteken in te vinden; by voorbeeld: of de Bloem, of de Vrucht, of het Zaad, of de Stam, of Steel, of Rank, of de Bladeren, of de Wortel, enz. want hy oordeelde, dat het deel, daar de natuur en verwantſchap des plants met andere gelyke Planten van dezelve natuur meeſt in gelegen was, en meeſt in doorſtak, ook het bekwaamſte deel was, om dit onafſcheidelyk geſlachts-merkteken in op te ſpooren, en vaſt te ſtellen. De vermaarde Plantgewaskender (*a*) JOSEPHUS PITTON TOURNEFORT bewyſt uit een Brief, door *Geſnerus* geſchreven aan de vermaarde ZUINGERUS, dat GESNERUS wel voornamentlyk dit geſlachts-kenteken ſtelde in des Plants bloem, en in des Plants vrucht, maar (*b*) *Geſnerus* voegt in deze Brief des Plants wortel daar by, en zegt, dat hy gewoon is uit een van deze drie, of twee, of wel uit alle drie des Plants natuur en geſlachts-kenteiken te leeren, veel beter, zegt hy, als uit de bladeren (of des plants andere deelen) dezelve te kennen zyn.

24.

By deze driederhande ſoort van deelen des Plants, te weten de *Bloem*, de *Vrucht* en de *Wortel*, voegt CONRADUS GESNERUS noch een vierde, namentlyk het *Zaad*, niet alleen in de zelfde Brief, maar ook (gelyk

(*a*) Ziet *Inſtitutiones Rei Herbariæ.*

(*b*) Ziet *Geſneri Epiſtol. pag.* 113. *Edit. Tigur. ap. Froſchov.* 1577.

Tournefort wel aangemerkt heeft) in een Brief aan de geleerde (*a*) ADOLF OCCO, daar hy bekent, dat hy uit het zaad, en te gelyk uit deszelfs ſmaak, overeenkomſtig met de ſmaak van meeſt alle des Plants andere deelen, het geſlachts-merkteken van des Plants natuur en verwantſchap met zyn *ſpecien* mede gewoon is te noemen en op te ſpooren.

25.

Het is wel waar, dat *Fabius Columna*, een Italiaan, eenige jaaren na de dood van onzen *Geſnerus* mede van de zelfde gedachten (*b*) was, in het vaſt ſtellen van de geſlachts-kenteikens uit de bloem en het zaadhuisje, maar behalven dat deze Schryver eerſt in het jaar 1592. dat is 27 jaar na de dood van *Conradus Geſnerus*, in het licht kwam, heeft hy ook weinig dog zeer keurlyk geſchreven, en van de zaak zelfs geenzins het rechte gebruik gemaakt, zo dat aan niemand die eere, van de Kennelykſte Geſlachts-*Characters* gevonden te hebben, toekomt, als aan onzen lofwaardigen *Conradus Geſnerus*.

26.

Dewyl de Boeken over de Kruidkunde en Plantgewaſſen van *Conradus Geſnerus* in de *Bibliotheecq* van *Camerarius* verſmoort, en geenzins in 't licht gebragt wierden, bleef ook de heerlyke en nieuwe *Methode*, om de Planten in haare onderſcheidentlyke geſlachten te verdeelen, zeer lang verborgen, tot dat ein-

(*a*) Ziet *Epiſt. Conradi Geſneri Lib. 2. pag. 65.*
(*b*) Ziet *Tournefort Inſtitut. Rei Herbariæ*; & *Fab. Columnæ Stirpes Rariores.*

eindelyk ROBERTUS MORISON, een Schotsman en vermaart Kruidkender, eerſt in het jaar 1669, dat is hondert en vier jaaren na de dood van *Geſnerus*, het werk by de hand vatte, en zyn *Præludium Botanicum* uitgaf, gedrukt tot Londen 1669. het welk kort daar na van verſcheide heerlyke werken gevolgt wierd, in de welke de *Methode* van de Planten na de overeenkomſt der Bloemen, Zaadhuisjes, Bollen enz. in geſlachten te verdeelen, volgens het voorſchrift van *Geſnerus*, in een vollen dag geſtelt wierde. Op welk een wyze deze nieuwe *Methode* van de geſlachts-verdeeling der Planten, uit onatſcheidentlyke geſlachts-kenteikens, genomen van de *Fabryk* derzelver deelen, naderhand van veele andere, als JOHANNES RAJUS Engelsman, JOSEPHUS PITTON TOURNEFORT Fransman, en noch onlangs van JULIUS PONTEDERA Italiaan, en verſcheide andere braave Mannen noch is verbetert en verandert, zal ik op zyn tyd mede deelen, dewyl zulks hier de plaats niet is.

27.

Behalven de ontelbaare Boeken, dewelke *Geſnerus* over de Griekſche en andere taalen, (behalven het in 't licht geven van zyn weergaloze *Bibliotheecq* van alle voortreffelyke geleerde Mannen en Schryvers) van het begin tot op zynen tyd, mitsgaders veele Boeken over de Geneeskonſt, heeft *Geſnerus* zo ongelooflyk veel Werken en Werkjes in de natuurlyke Hiſtorie, en over de natuurlyke Schepzels, in het licht ge-

bragt, dat een iegelyk als verſtomt en voor 't hoofd geſlagen moet ſtaan, die zulks naauwkeurig weet.

28.

In het jaar 1561. hadde *Geſnerus* de overtreffelyke werken van de vermaarde *Valerius Cordus* by een vergadert, en dezelve in de volgende goede ordre geſchikt. 1. Deszelfs aanmerkingen over de Griekſche *Dioſcorides*. 2. Vier Boeken van *Valerius Cordus* over de Plantgewaſſen. 3. Een ſchoone Verhandeling over de aanmerkelykſte uitgegrave Stoffen, Metalen, Mineralen, Steenbreeken of Groeven enz. van Duitſchland. 4. Een Boek over de zeer konſtige Uittrekzels. En 5. de vermaartſte *Medicinale* Mengzels door *Valerius Cordus*. Hier zyn noch meer andere zaaken, de Natuurlyke Hiſtorie betreffende, bygevoegt, maar van *Conradus Geſnerus* zelfs een Boek, handelende over de Tuinen van Duitſchland.

29.

In dit treffelyke Boek over de Tuinen van Duitſchland, toont *Geſnerus* onder andere, welke Planten ouwelings by de oudere Duitſchen bekent, en in de Planthoven van Duitſchland *gecultiveert* wierden, en ook uit haar zelve zonder *Cultuur* in de Duitſche Lucht voortkoomen en duuren konnen. *Geſnerus* handelt eigentlyk in dit Boek van de Planten, dewelke in de gemeene Tuinen, en in de Tuinen der Liefhebbers gezaait of geplant worden. 1. De zogenaamde Tuinplanten zelfs. 2. De vreemde Planten, dewelke

welke uit verre en afgelege Landen om haar raarheid in de Tuinen worden onderhouden en opgekweekt. En 3. van de wilde Plantgewaſſen, dewelke in de Tuinen konnen voortgekweekt worden, en van die gene, dewelke zulks niet konnen verdragen, maar het getal is zo menigvuldig, dat hy alles niet afhandelt. *Toen ik noch een jongeling was*, (zegt GESNERUS) *oordeelde ik, dat ik kenniſſe van alle de Gewaſſen hadde, dewelke in de wereld bekent waren; maar nu ik een oud Man begin te worden, en van myn jongelingſchap tot nu toe veele Landen hebbe doorgekruiſt, in alderhande Tuinen, zo van myne Bekenden, als in myn eigen, een ontelbaar getal Plantgewaſſen heb leeren kennen, nu ik doorlezen hebbe alderhande Boeken in alderley Taalen, als in 't Griekſch, Latyn, Franſch, Hoogduitſch, Engelsch, Spaanſch enz. zie ik klaar, dat het getal der Plantgewaſſen, dewelke ik weet, zeer klein en gering is, by het getal der Planten, dewelke ik noch niet kenne.*

30.

Geſnerus getuigt, dat behalven veele kleindere hy twee groote oogmerken heeft gehad, om dewelke hy dit Boek geſchreven heeft. 1. Opdat het zelve zoude dienen als een voorlooper van het overgroote Werk, dat hy over de Plantgewaſſen onder handen hadde, en dat wy (o ongeluk!) verloren hebben. En 2. opdat hy de Liefhebbers onder de andere *Natien* zoude aanſpooren, insgelyks een hiſtoriſche Beſchryving in het licht

te geven van de vermaartſte Tuinen van haar Vaderland, op dat dus het Werk, dat hy op het getouw gezet hadde, zoude afgeweven en voltooit worden.

31.

Op dat nu de Lezer niet zoude oordeelen dat een Beſchryving van de Tuinen, en oefening der Plantgewaſſen in dezelve nieuw is, bewyſt *Conradus Geſnerus*, dat zulks al lang voor hem by de oude Grieken en Romeinen is verricht, of ten minſten ondernomen: dat de uitmuntende Griekſche THEOPHRASTUS (Diſcipel en Opvolger van ARISTOTELES) in zyne Boeken over de Plantgewaſſen al zeer veel heeft verhandelt van de oefening der Tuinen, en der Plantgewaſſen in dezelve: dat PLINIUS op veel plaatzen zo uit THEOPHRASTUS als uit andere veel over die ſtof heeft aangetekent: dat de oude Schryvers, dewelke geſchreven hebben over de Laudbouwkunde, namentlyk COLUMELLA, PALLADIUS, VARRO, CATO, en andere, die veel van de oefeninge der Planten in de Tuinen hebben nagelaten: dat onder de Nieuwe Schryvers *Petrus Creſcentienſis* veel zaaken heeft mede gedeelt, dewelke de oefening en voortkweeking der Planten, Boomen en Tuingewaſſen betreffen. Het boek van *Ariſtoteles* over de Planten (daar *Scaliger* Noten over gemaakt heeft) is al te zeer bedorven na zyn oordeel, om onder deze rang geſtelt te worden, niet tegenſtaande daar ook noch al iets van die ſtoffen in gevonden word, voornamentlyk van eenige

ge echte werken van *Ariſtoteles* zelve. Het boekje, dat bekent is onder de naam van het Boere (*a*) Landhuis, door CAROLUS STEPHANUS, of op deszelfs naam in 't licht gebragt, pryſt GESNERUS kragtig; de deelen van dit Boekje zyn tien. 1. De Tuin. 2. De Boom-entery of kweekery. 3. De Wyngaard. 4. De Bouw-akker. 5. De Melk en Vetweidery of de Beemd. 6. De Vyver of 't Poelmeertje. 7. De Rietbroek. 8. Het groot Hout of het Boſch. 9. Het Kreupelboſch. 10. De Heuvel. GESNERUS melt ook met zeer veel lof van *Bartholomæus Maranta*, en het geen de zelve geſchreven heeft over de oefening en voortkwekery der Planten; mitsgaders het Boek van *Petrus Bellonius* over de oefening der Boſch-en Woud-boomen; als ook van *Hieronymus Cardanus*, voor zo ver dezelve hier en daar van de voortkweeking der Gewaſſen eenige fraaye zaaken aangetekent heeft. Ik zal hier nu niet byvoegen eenige, dewelke *Geſnerus* heeft overgeſlagen, noch geenſins een zeer groot getal uit alderhande *Natien*, die in verſcheide taalen over de oefening en *Cultuur* der Tuinen en der Plantgewaſſen, en derzelver geheele Voortkwekery geſchreven hebben. 1. Omdat het getal voor myn tegenwoordig beſtek te groot is. 2. Om dat ik van die ſtof (als ik leef) byzonder hoope te ſpreeken.

32.

Geſnerus verdeelt de Tuinen in verſcheide ſoorten. 1. Gemeene Tuinen, dewelke tot

(*a*) *Prædium Ruſticum.*

voedzel en dienſt worden gebruikt, als moestuinen voor moes en Keukenvruchten en peulvruchten, of kool- en worteltuinen, en daar te gelyk boom-vruchten, wyngaarden, en alderhande ſtekvruchten om te eeten worden in geplant. 2. *Medicinale* Tuinen van Geneesheeren, Apothekers, in dewelke niet alleen alle Tuinvruchten en Planten gevonden worden, maar ook alderley Plantgewaſſen uit de boſſchen, wilderniſſen, en overal uit vreemde landen opgezocht, dewelke in de Geneeskonſt gebruikt worden. 3. Tuinen, daar alle de voorgaande zaaken in gevonden worden, en boven dien noch alderhande *Exotica*, en uitlandſche *Rariteiten*, en vreemde Plantgewaſſen, voor verkwikking van 't gezicht, en tot voldoening der verwondering, van Oranjes, Citroenen, Laurieren, *Mirtus*, *Aloes*, *Jucaas*, en honderderley andere ſoorten; en daar gevonden worden alderhande Trekkaſſen, Broeykaſſen, Stoofovens, Oranjehuizen enz. 4. Tuinen, daar niets in gevonden word tot dienſt der keuken of ſpys, of genezing der ziekten, dog die alleenlyk maar tot Cieraad verſtrekken, daar de ſchoonheid en verciering alleenlyk maar meer of minder uitmunt, gelyk als die der ryke *Matronen* en magtige Perzonagien, en van zommige ryke Kloofters, overal voorzien met ſchoone Wandelplaatzen, geeſtige Bloemperken, Fonteinwerken, Watervallen, Kommen, ronde Vyvers, Beekjes, Wellingen, Grotten, Beelden, en alderhande geeſtige Waterwerken, Doolhoven, hoog opgeſchore

re Haagen van alderhande gedaante, en boomwerk, doolhoven, opgeworpe heuvels verbeeldende de Zangberg, de *Olympus*, enz. konſtige groene Prieelen, groote Triomfboogen, Poorten en *Eſpillees* van latwerk.

33.

Alle de Tuinen, dewelke op dien tyd by *Conradus Geſnerus* door geheel Duitſchland bekent waren, worden vervolgens in dit Boek opgenoemt, en beknoptelyk beſchreven, met alle deszelfs aanmerkenswaardige veranderingen, alles in die order, dat hy de voornaame Tuinen van Landſchap tot Landſchap, en Stad voor Stad zeer aangenaam mededeelt.

34.

Behalven alle deze Tuinen van Duitſchland, noemt *Geſnerus* ook eenige Tuinen van Vrankryk en Italien, by welke gelegentheid hy ook ſpreekt van de Tuinen vermaart by de aaloude Volkeren, gelyk de *Heſperides*, de Tuinen van *Adonis*, van *Alcinous*, van *Epicurus*, van de hoogverheve Tuinen der oude Stad *Babel*, van de beide *Paradyſen* in *Syrien*, in dewelke alleenlyk maar de waarachtige en oprechte Balzem-boomtjes *geculiveert* wierden; van het gomachtige en bewierookt en welruikend *Arabien*, van de Tuin van *Theophraſtus* van *Athenen*, van de Tuin van *Ant. Caſtor* tot *Romen*, dewelke zeer geroemt was ten tyde van den ouden *Plinius* enz. Hy handelt ook van de outheid der Tuinen en Plantagien, van derzelver

zelver Lof, Nut en Gebruik, by welke Volkeren en *Natien* der Aalouden de oefening der Tuinen veel eerder of boven andere *Natien* in het gebruik is geweeſt, en door welke oude *Natien* zulks meerder is verwaarlooſt.

35.

Na dit alles geeft hy *generale* Regels, tot de oefening en oprechting der Tuinen, voor, in en na de inplanting en inzaaying der Gewaſſen. Hy ſpreekt van de verſcheide gronden, heuvelen, klippige, ſteenachtige, zandige, moerasachtige of natte, laage en hooge gronden, en derzelver verſcheide bereidingen; van de verſcheide plaatzen in een Tuin voor de verſcheide Plantgewaſſen; van de ſchaduwe, de Zomerhof; van de Heiningen, Stekken, Mantels, opene en beſlote luchten; van de verſcheide Stof voor de paden; van de vaten, bakken, en ontelbaare zaaken en gereedſchappen en waarnemingen.

36.

Hy ſpreekt van het onderſcheid der zaaden, van de verſcheide inentingen, de manier van potingen, en de verſcheide bereidingen van de poot- en plant- en zaay-aarde, geſchikt na de Eigenſchappen en Natuur van elk byzonder gewas. Hy handelt zeer naauwkeurig van de bedauwing, waterleidingen, en begieting der Tuinen; hy ſpreekt van verſcheide beſprengingen tegens de wurmen, vliegen, verrotting, en het ongedierte, daar de Plantgewaſſen mede gekwelt worden. Hy beſluit eindelyk zyn Boek over de Tuinen

van

van Duitſchland met een geheele *Bibliotheecq* van Plantgewaſſen, alle geſtelt volgens de ordre van het *A. B. C.* By de beſchryving van elke Plant (die zeer veel in getal zyn) heeft hy zeer ongewoone en nuttige aanmerkingen, dewelke by andere Kruidbeſchryvers niet gevonden worden, en dewelke alle op eigen ondervinding ſteunen. Achter het werk zyn gevoegt eenige Aanhangzels en Regiſters van de Plantgewaſſen zommiger Tuinen van *Italien*, *Wirtenberg* enz. mitsgaders Brieven geſchreven aan de Beroemde Kruidkender *Franciſcus Calceolarius*, een bekent Liefhebber van die tyd.

37.

Het is niet wel mogelyk, dat iemand in een *Faculteit*, in een Wetenſchap of Konſt volkomen onderricht kan zyn, aan dewelke noch onbekent is de waarachtige Hiſtorie, Outheid, en verſcheide Geſteltheid, daar zodanig een *Faculteit*, Wetenſchap of Konſt van het begin tot aan zyn leeftyd in geweeſt is. Ik oordeele, dat het noodzakelyk is, dat aan iemand niet alleen het begin, den aanwas, ſtaat, en verſcheide op- en ondergangen van de Wetenſchap, Konſt, enz. daar hy een Beminnaar of Kender van tracht te zyn, klaar en onderſcheidentlyk bekent moeten zyn, maar hy moet behalven dit ook doorloopen hebben alle de Schryvers, dewelke van Eeuw tot Eeuw voor hem van zodanig een *Faculteit*, Wetenſchap of Konſt, tot deszelfs aldergeringſte deelen *incluis* geſchreven hebben. Hoe zal iemand

an-

anders konnen weeten, tot welk een trap van grootheid of volmaaktheid zodanig een *Faculteit*, Wetenſchap of Konſt gebragt is, of wat noch aan dezelve ontbreekt, zo lang hy niet alles onderzocht heeft, wat over dezelve van zyne Voorzaaten is verhandelt, en van andere is uitgevonden? De nalatigheid van dit noodzakelyk en nuttig onderzoek is duizendmaal de oorzaak geweeſt, dat jonge *Profeſſoren*, *Doctoren*, of andere jongelingen, en zomtyds wel Bejaarde, Boeken over eenige zaaken haarer Wetenſchap of Konſt in 't licht hebben gegeven, dewelke zy door gebrek van *Lectuur* en kenniſſe zich hebben ingebeeldt, dat noch aan haar Wetenſchap of Konſt ontbraken, daar ondertuſſchen dikwils Eeuwen voor haar leeftyd veel heerlyker, veel uitvoeriger, en naauwkeuriger over die zelfde zaaken alreets van andere geſchreven is geweeſt. Het is geen zaak van klein belang, de rechte DESIDERATA, of zaaken dewelke noch ontbreeken aan een Wetenſchap of Konſt, te zien. De blindheid en verwaarloozing, van 't geen ik hier zeggen wil, heeft duizende onnutte Boeken in de wereld gebragt, en doet zulks noch dagelyks; maar opdat onzen *Conradus Geſnerus* aan de wereld zoude doen zien, dat hy in de Plantkunde in de hoogſte graad ervaren en tegelyk geleert was, gaf hy in het jaar 1552. een Boek uit, in het welke hy zeer beknoptelyk handelde van alle de Schryvers der Plantgewaſſen, dewelke van het begin dezer Wetenſchap tot op zyn tyd

by

by alle zo vroegere als latere *Natien* in alderhande taalen over de Kruiden of Plantgewaſſen geſchreven hadden. Dit geleerde en zeer doorwrocht werk dede hy met de Beſchryving der Planten van *Hieronimus Tragus*, daar het voor gedrukt ſtaat, te gelyk in het licht koomen.

38.

In dit werk handelt onzen *Geſnerus*. 1. Van de *Griekſche Botaniſten* en Schryvers der Plantgewaſſen. 2. Van de aaloude *Romeinſche* of Latynſche Kruidkundige Schryvers. 3. Van de *Arabieren*, dewelke in de Plantgewaskunde hebben uitgeblonken. En 4. van alle de nieuwe, dewelke het zy in 't latyn of in eenige andere taalen Boeken in 't geheel of ten deele over de Gewaſſen hebben in het licht gebragt.

39.

CONRADUS GESNERUS, ſprekende van het onderſcheid der Plantbeſchryvers, zegt: zommige Kruid-beſchryvers hebben alleenlyk maar *Grammaticè* of *taalkundiglyk* over de Planten geſchreven, gelyk by voorbeeld alle, dewelke de Planten *Catalogus*- of Regiſters-gewys en volgens de ordre van het *A. B.* aangeteikent hebben. Andere wederom *Hiſtoriſch-gewys*, gelyk *Oribaſius*, *Dioſcorides* en andere, alleenlyk maar uitdrukkende de naauwkeurige Beſchryving van de Gewaſſen, haar geboorte, voortkweeking, levenstyden ondergang, haar verſcheide deelen, en derzelver figuur en verſcheide gedaanten enz. zomtyds wel overſlaande derzelver *medicina-*

le

le kragten, of andere gebruiken of hoedanigheden, haar verſcheide geſlachten en geſlachts ſoorten, na haare byzondere *Claſſes* of anderzins. Zommige Plantbeſchryvers hebben alleenlyk maar *Geneeskundiglyk* van de Plantgewaſſen geſchreven, als by voorbeeld GALENUS, en (dewelke hem daar in gevolgt zyn) ÆTIUS en ÆGINETA, en andere, dewelke alleenlyk maar geſchreven hebben van de *medicinale* kragten en *faculteiten* der Kruiden of Gewaſſen. Zommige Plantgewas-beſchryvers hebben *Phyſicè* of *natuurkundiglyk*, dat is, tot uitlegginge van derzelver oorzaaken, zo wel van haar geboorte, haar zyn, haar beſtaan, als alle veranderingen en verſchynzels, en inwendige geſteltheid van ſtoffelykheid, voeding, groeying, vezelen, vaatjes enz. over de Gewaſſen geſchreven. Zommige Schryvers hebben *Ruſticè* of *landbouwkundiglyk* over de Gewaſſen geſchreven, handelende van derzelver zaaying, voortplanting, grondbereiding, en verſcheide oefening. Andere hebben van de optooyingen der Planten geſchreven, het maaken van bloemkranſen, Cieraaden tot Altaaren, Tempels, Afgoden, Offerhanden, Feeſten enz. en van de Kruiden, Planten, het lof en de bloemen, dewelke daar de bekwaamſte toe waren, en de meeſte pracht byzetten, en de manier om dezelve voort te kweeken. Zommige Schryvers hebben *Verfkundiglyk* van de Gewaſſen geſchreven, dat is, welke zappen, gommen, bloemen, wortels, ſchorzen, vruchten enz. dienſtig zyn tot de verweryen en koleuren voor

de

de Schilders, benevens derzelver bereidingen en oefeningen enz. Zommige hebben geſchreven van de Planten en Gewaſſen, dewelke dienſtig zyn tot inlegging, inzulting en keukenſpyzen. Andere wederom hebben Sterrekundig, en *Magicè* of toverkundigvan de Planten geſchreven, als *Orpheus* en *Democritus*, dewelke daar over van *Plinius* dikwils voor den boer gehouden worden. Zommige Schryvers hebben van de bovengemelde verſcheide manieren twee à drie dikwils by malkanderen gevoegt; andere wederom eene manier alleenlyk.

40.

Zeer weinige zyn van de oude Griekſche, Latynſche en andere Schryvers, dewelke ik nu optellen zal, overgebleven; maar wy zyn echter zo gelukkig, dat die gene, dewelke overgebleven zyn, genoegzaam alles vergadert hebben, wat in een groot getal Boeken van haare Voorzaaten en Tydgenooten verſpreit was.

41.

De oude en latere Grieken, dewelke van de Planten geſchreven hebben, en die van *Geſnerus* zyn geſtelt op de letter *A*, zyn de volgende. 1. *Ætius*, dewelke meeſt alles uit *Galenus* ontleent heeft. 2. *Alexander de Groot*, of een Boek, dat by de Grieken op zyn naam gaat, maar niet echt is, over de zeven Kruiden, dewelke overeenkomſt zouden hebben met de zeven Planeten. 3. *Alexias Rhizotomus* was een Leerling van *Thraſyas*, en een zeer vernuftig en ervaren Kruidkender. 4. *Anaxagoras Phyſicus*. 5. *Andreas* word als een

vermetel Schryver der Planten van *Dioſcorides* aangehaalt. 6. *Androcides* heeft de natuur en eigenſchappen van de Kool eerſt ontdekt en geleert, en dat dezelve de Dronkenſchap verdreef; deze ſchreef aan Alexander de Groot, als hy Wyn zoude drinken: *O Koning! gedenk, dat gy het bloed der aarde drinkt.* 7. *Androtion* word van *Varro*, *Columella* en *Plinius*, onder de Schryvers van de Landbouw en Kweekkunde getelt. 8. *Antigonus* heeft over de Laurierboom en het Kroontjeskruid geſchreven. 9. *Apollodorus* heeft over de welriekende gewaſſen geſchreven. 10. *Appollonius* heeft over de Gewaſſen, die tot licht bereidende Geneesmiddelen bekwaam zyn, geſchreven. 11. *Archigenes* heeft over 't gebruik der genezende Kruiden en middelen geſchreven. 12. *Archilochus* word van *Nicander* onder de Kruidbeſchryvers aangehaalt; gelyk ook 13. *Ariſtenas*, en 14. *Ariſtogiton* van *Plinius*. 15. *Ariſtophilus*, een Apotheker, heeft eenige verwonderenswaardige kragten van verſcheide Planten ontdekt. 16. *Ariſtoteles* heeft mede over de Planten geſchreven; wy hebben tegenwoordig noch een Boek over de Planten op zyn naam, met de aantekeningen van *Scaliger*, maar het zelve is zeer verbaſtert, hoewel wy in de *Problemata* van *Ariſtoteles* eenige aantekeningen vinden over de geſlachten der Plantgewaſſen enz. 17. *Aſclepiades*, een vermaart Geneesheer, word in de Plantkunde menigmaal van *Plinius* geroemt. 18. *Aſclepiodotus* van *Alexandrien* word zeer geroemt in de kenniſſe van de

de Verfstofkunde, en het onderscheid van alderhande houten, en het naauwkeurig onderzoek van de loop en de geſteltheid van derzelver vezelen, maar boven alles in de Plantkunde, en word medegedeelt van *Suidas*.

42.

De Plantgewas-beſchryvers onder de Grieken, en dewelke van *Conradus Geſnerus* op de letter *B.* geſtelt worden, zyn de volgende. 19. *Baſſus Tylæus* heeft van de kragten der Planten geſchreven, niet na de ondervinding, maar volgens redeneerkundige onderſtellingen. 20. *Julius Baſſus*, een Romein, heeft in't griekſch van de Gewaſſen geſchreven. 21. *Bion* heeft geſchreven van de Boomen en Plantgewaſſen enz.

43.

De Griekſche Plantbeſchryvers by *Geſnerus* op de letter *C.* zyn. 22. *Callimachus*, deze heeft in 't byzonder geſchreven van de Kroonen en Krans-gewaſſen, en Bloemen, dewelke ſchadelyk voor het hoofd en de harſſens zyn, als ook over het Drieblad. 23. *Caſtritius*. 24. *Ceſennius*, en 25. *Firmus Cepurica* hebben geſchreven over de Tuinbereidery en Aankweekery. 26. *Chæreas* van *Athenen* heeft ook iets van de Planten geſchreven, en voornamentlyk was hy zeer ervaren in de Kenniſſe der Diſtelen en Doorngewaſſen. 27. *Chryſippus* heeft mede verſcheide Boeken over de Planten uitgegeven, en zeer omſtandig over de Kool en haar gebruik, als geneesmiddel, en toegepaſt aan elk lidt van 's menſchen lichaam. 28. *Claudius*

Galenus heeft elf Boeken over de enkelde *Medicinale* Planten en Geneesmiddelen aan ons nagelaten, dewelke wy noch overig hebben; wy hebben ook noch een onecht Boek, wegens 46 Planten, op de naam van *Galenus*, met de aanmerkingen van *Humain Gentilis*. 29. *Cleodemus* heeft over de *Generatie* en Voortteeling der Planten geſchreven. 30. *Cratevas* heeft met een zeer cierlyke Griekſche ſtyl over de Plantgewaſſen geſchreven, en heeft de gedaantens der Planten te gelyk uitgetekent of uitgeprent in zyne Boeken. 31. *Cratevas Rhizotomus* heeft zeer naarſtig geſchreven van de Wortelen en van de Plantgewaſſen.

44.

De Griekſche Plantbeſchryvers, door *Geſnerus* op de letter *D.* geplaatſt, zyn. 32. *Dalion*, by ouds een vermaart *Herbariſt*. 33. *Damocrates*, dewelke in Vaarzen over de Gewaſſen geſchreven heeft. 34. *Democritus*, dewelke, na dat hy gereiſt hadde door *Perſien*, *Arabien*, *Æthiopien*, *Ægypten*, enz. een groot Boek over de Planten by een vergadert en geſchreven heeft, dog heeft veel van de Kruiden toverkundig-gewys vertelt. 35. *Diagoras* heeft buiten andere Plantgewaſſen by die aaloude tyden reets al geſchreven over de *Opium*, of de bereidingen van het Sap der ſlaapbollen. 36. *Dieuches* heeft veel zaaken geſchreven, over het gebruik der Planten in de Geneeskonſt. 37. *Diocles Caryſtius* is in de kenniſſe der Planten zo beroemt geweeſt, en

zo-

zodanig een goed Schryver, dat hy menigmaal *geciteert* word van *Galenus*, *Plutarchus*, van een oud Schryver van aanmerkingen over *Nicander*, *Athenæus*, enz. 38. *Diodotus* heeft over de Planten geſchreven, dewelke in de Geneeskonſt dienſtig zyn. 39. *Diogenes Phyſicus* heeft geſchreven over de Voortteeling der Gewaſſen. 40. *Dionyſius* heeft insgelyks over de Plantgewaſſen geſchreven, dewelke in de Geneeskonſt dienſtig zyn, en dezelve ook uitgetekent en in Prentverbeeldingen uitgegeven, 't geen maar by zeer weinig oude Schryvers in 't gebruik was. 41. *Diphilus Siphnius* heeft ouwelings een Boek geſchreven over de Moeskruiden en Tuingewaſſen, dewelke in de keuken gebruikelyk zyn.

45.

42. *Epænetus* heeft over de Moeskruiden geſchreven. 43. *Episharnus* word als een vermaart en oud Plantgewas-beſchryver mede aangehaalt van *Plinius*. 44. *Eraſiſtratus* heeft in zyne werken overvloedig van de Plantgewaſſen gehandelt. 45. *Evax*, een Koning van *Arabien*, heeft een Boek geſchreven, het welke hy aan de Keizer *Nero* heeft opgedragen, over de Kragten en uitwerkingen der Plantgewaſſen. 46. *Eudemus* is een Kruidmenger of een Apotheker geweeſt, en onder de oude genoegzaam een Prins in deze Konſt, en volgens *Athenæus* zoude hy ook van de Moeskruiden geſchreven hebben. 47. *Euryphon* heeft in zyne *Medicinale*

Boeken zeer veel van de Planten in 't byzonder gehandelt.

46.

48. *Glaucias* is een Geneesheer geweeſt, en heeft zeer naauwkeurig over de Diſtelen geſchreven. 49. *Glaucus* heeft mede over de Moeskruiden geſchreven, volgens het getuigeniſſe van *Plinius*.

47.

50. *Heraclides Tarentinus* heeft over de Planten in betrekking als enkelde Geneesmiddelen geſchreven, maar eigentlyk wel meeſt over de Wortelen en de uitgeperſte ſappen, na 't gevoelen van *Dioſcorides*, en in deze zaak zoude hy zeer ervaren geweeſt zyn. 51. *Hermes Triſmegiſtus* van *Ægypten* word byna in alderhande wetenſchappen aangehaalt; onze *Geſnerus citeert* verſcheide Schryvers, dewelke melding doen van zyn Boek, daar hy van zesendertig Plantgewaſſen, overeenkoomende met de Dierenkreits des Hemels, ſchryft; benevens noch een Boek, handelende van de verhittende en de verkoelende Gewaſſen; behalven noch een ander Boek over de twaalf Gewaſſen, dewelke overeenkomſt hebben met de twaalf Hemeltekens; maar hoe veel geloof de Lezer aan de Boeken van dezen *Hermes Triſmegiſtus* kan geven, zal ik toonen, als ik handele van de natuurlyke Hiſtorien, Wetenſchappen, Konſten en Handwerken der oude *Ægyptenaaren*. 52. *Herophilus* is een uitmuntend vermaart Geneesheer geweeſt, en in de Wetenſchap der Plantgewaſſen, als ook in derzelver gebruik

bruik en uitwerkingen zeer ervaren, hoewel van hem genoegzaam bekent is, als een Stichter van een *Secte*, dat hy meer een Praater als Ondervinder is geweest. 53. *Hicesius* heeft geschreven over de Wyn, en heeft meer andere zaaken van de Plantkunde verhandelt. 54. *Hippocrates*, de Prins van alle Geneeskundige Schryvers, heeft veel Kruiden en Planten verhandelt in zyne Werken, van dewelke de letterkundige Lezer een Register en verzameling kan vinden in het voortreffelyke Boek van *D. le Clerc Histoire de la Medicine*. 55. *Hippon* heeft ouwelings ook iets van de Planten geschreven, gelyk blykt by *Theophrastus*.

48.

56. *Jolas van Bithynien* heeft van de enkelde Geneesmiddelen, mitsgaders van de Planten geschreven, maar niet Plantbeschryvers-gewys, en zeer gebrekkelyk, na het getuigenisse van *Dioscorides*. 57. *Juba*, een Groot Koning in *Africa*, heeft in zyne Reisbeschryving, en in't verhaal en de Aanmerkingen van zyne Tochten, veel zaaken van de vreemde en *Africaansche* Plantgewassen geschreven, hy is zeer vermaart wegens de bekentmaaking van het roemruchtige Kruid *Euphorbia*.

49.

58. *Lycus* van Napels word van *Plinius* op verscheide plaatzen als een Plantbeschryver aangehaalt, zonder dat wy weeten, welke zaaken hy van de Planten heeft verhandelt.

50.

59. *Manteas* heeft geſchreven over de *purgerende* Gewaſſen, en de Kruiden dienſtig voor de kliſteringen, en van alle genezende Kruiden, dewelke met haar uitwerking betrekkelyk zyn op elk deel of ingewand des menſchelyken Lichaams. 60. *Medius* was een Geneesheer, en word van *Plinius* onder de *Herbariſten* geſtelt, gelyk ook 61. *Menander*. 62. *Meneſtor* word als een Plantbeſchryver van *Theophraſtus* aangehaalt. 63. *Menetheus* heeft over de benamingen der Plantgewaſſen geſchreven. 64. *Menodorus Eraſiſtratus* heeft insgelyks over de Plantgewaſſen geſchreven, en word ook aangehaalt van *Athenæus*. 65. *Metrodorus* heeft niet alleen van de Planten geſchreven, maar heeft dezelve ook uitgetekent, en in prentverbeeldingen in 't licht gegeven. 66. *Micio* word mede onder de Oude Plantbeſchryvers geſtelt. 67. *Mneſides* heeft over de *Opium* geſchreven. 68. *Mneſtheus* van *Athenen* heeft over de Keukenkruiden geſchreven, en van de Kranſſen en Kroonkruiden, dewelke het hoofd ontſtellen. 69. *Muſæus* heeft gehandelt over 't Kruid *Polion*.

51.

68. *Nicander* heeft van de tegengiftige Geneesmiddelen, en van de *Theriaca* op vaarzen geſchreven, gelyk ook van verſcheide Gewaſſen, wy hebben deze Schryver noch over gehouden. 69. *Niceratus* heeft veel zaaken geſchreven over de *medicinale* Gewaſſen enz. Hy was een zeer beroemt Geneesheer. 70. *Sextius Niger* was een Romein, maar heeft

in

in het griekſch geſchreven over de Planten, hy was een zeer beroemt *Herbariſt.*

52.

71. *Olympia* van *Theben* was een zeer geleerde en beruchte Vrouw, dewelke in de kenniſſe der Gewaſſen en Geneesmiddelen zeer beroemt is geweeſt. 72. *Ophion* word van *Plinius* dikwils aangehaalt, en heeft geſchreven over de Gewaſſen, en der zelver *medicinale* Kragten, gelyk ook 73. *Ophilius.* 74. *Oribaſius* heeft de beſchryvinge der Planten vergadert, by een gebragt, en na de ordre van 't *A. B.* geſchikt, dewelke van *Dioſcorides* beſchreven zyn, daar *Oribaſius* dezelve uit ontleent heeft. 75. *Orphêus* word geſtelt de eerſte te zyn, dewelke by de Grieken over de Plantgewaſſen zakelyk geſchreven heeft; wy hebben noch tegenwoordig een Boek, *Orpheus* Lofzangen genaamt, en voor elke Lofzang ſtaan uitgedrukt die zaaken, door dewelke elke Godheid byzonder moet bewierookt worden: of dit van de aaloude *Orpheus* is of van een ander, zal ik hier niet onderzoeken.

53.

76. *Pamphilus* heeft een Boek gemaakt van de Plantgewaſſen, maar *Galenus* ſpreekt van hem, als van een Bygeloovige, dewelke ook genoegzaam dede blyken, dat hy gene Ervarentheid van de Planten hadde, en dewelke ſterrekundiglyk, toverkundiglyk, en volydelheid van de Gewaſſen heeft geſchreven, vervullende zyn Werk vol oudwyfze fabelen en leugenachtige vertellingen. 77. *Paulus Ægi-*

neta heeft het Boek van *Galenus* over de enkelde Geneesmiddelen en *medicinale* Planten in een kort begrip gebragt. 78. *Pedacius Dioſcorides* heeft geleeft en gedient onder *Antonius* en *Cleopatra*, en is de Prins, in de Beſchryving der Natuurlyke Schepzels en der Plantgewaſſen, van de aaloude Schryvers, de welke wy hebben overgehouden. 79. *Petrichus* heeft van de Planten en derzelver kragten geſchreven. 80. *Petronius* was mede van dat ſoort van Plantbeſchryvers, dewelke meer haare redeneringtjes volgen, als de waare bevinding. 81. *Phanias Phyſicus* heeft mede van de Planten geſchreven, volgens het getuigenis van *Plinius* en *Athenæus*. 82. *Philippus*, over de Bereiding der Geneesmiddelen handelende, heeft veel over 't gebruik en de deugd van verſcheide Gewaſſen geſchreven. 83. *Philiſtion* heeft zeer veel Geneesmiddelen uit de Planten voortgebragt en mede gedeelt. 84. *Philotimus* heeft over de Voedzels, en de Gewaſſen, dewelke tot voedzel dienen, geſchreven. 85. *Phyllinus* word van *Plinius* mede onder de Plantbeſchryvers genaamt. 86. *Pliſtonicus* heeft ook veel ſchoone zaaken van de gewaſſen nagelaten, in zyne Boeken over het gebruik der enkelde Geneesmiddelen. 87. *Plutarchus* word gemelt, in de opheldering en over *Nicander*, onder de Plantgewas-beſchryvers, dog zulks zal weinig van belang zyn. 88. *Praxagoras* heeft, na het getuigenis van *Plinius*, veel heerlyke zaaken over de Kruiden, Plantgewaſſen en Kruidkunde nagelaten. 89. *Pythagoras* heeft eenige won-

wonderlyke Kragten zommiger Plantgewaſſen ontdekt. En *Plinius* getuigt, dat alſchoon *Orpheus* onder de Grieken wel eerſt over de Planten geſchreven hadde, echter *Pythagoras* de eerſte geweeſt is, dewelke een Boek gemaakt heeft over de kragten en uitwerkingen der Gewaſſen. Onzen *Pythagoras* heeft in zyn levenstyd mede op dezelfde wyze, als ik van *Democritus* verhaalt hebbe, zyne Geleertheid en kenniſſe uit Ægypten gehaalt, en in Griekenland overgebragt, gereiſt hebbende door *Perſien*, *Arabien*, *Æthiopien* en *Ægypten*; maar dewyl de Geleertheid dier Volkeren, en voornamentlyk der Ægyptenaars en *Æthiopiers* zeer omzwachtelt, en als bedekt was door de Beeldſpraak of zo genaamde Heilige Taal, of Taal der geleerde, kwamen deze oude en eerſte Griekjes zeer zelden achter 't Geheim, en achter de proefkundige en werkdaadige Kenniſſe der dingen. Onder de Gewaſſen heeft *Pythagoras* zeer omſtandig over de aard, natuur en eigenſchappen der Kool geſchreven.

54.

90. *Rufus Epheſius* heeft vier Boeken geſchreven over de Gewaſſen in dichtmaat, en heeft in zyne Boeken over de kragten en bereidingen der Geneesmiddelen, van zeer veel Planten, fraaje zaaken nagelaten.

55.

91. *Satyrus* is een zeeker oud Griekſch Schryver, dewelke over de Planten iets nagelaten heeft, na het getuigenis van *Theophraſtus*. 92. *Simus* was een Geneesheer, en heeft

heeft eenige zaaken nagelaten over de kragten en uitwerkingen der Plantgewaſſen. 93. *Solon Smyrnæus* word van *Plinius* gemelt, wegens de Beſchryving der *Atriplex* of de Melde, en dat dezelve zeer bezwaarlyk in *Italien* voort te kweeken is. 94. *Soranus Epheſius*, dewelke onder de Keizer *Trajanus* en ten tyde van *Galenus* geleeft heeft, word van *Cælius Aurelianus* onder de *Herbariſten* geſtelt, gelyk ook 95. *Soſimenus* een Geneesheer, door de aantekening van *Plinius*. 96. *Symeon Sethi* heeft een Boek geſchreven over de Spyzen, Toeſpyzen, Inzultingen en Kruiden, dewelke daar toe behooren, het welk wy noch overig hebben.

56.

97. *Tanitrus* word zo zeer geroemt van *Galenus*, in zyne aaloude Beſchryvinge der Enkelde (*Simplicia*) en der Plantgewaſſen, dat hy hem byna vergelykt by *Dioſcorides*. 98. *Themiſon* heeft een geheel Boek gemaakt over het eene Kruid *Plantago* of Weegblad. 99. *Theophraſtus*, die beroemde Opvolger van *Ariſtoteles*, heeft boven alle de oude beroemde Schryvers het naauwkeurigſte en heerlykſte over de Plantgewaſſen, by zyn tyd bekent, geſchreven, gelyk zyn uitmuntend Werk, het welke wy van hem overig hebben, overvloediglyk bewyſt. 100. *Thraſyas Montinenſis* is gehouden geweeſt voor de ervarenſte in de Kenniſſe der Wortelen van de Plantgewaſſen. 101. *Timariſtus* word mede dikwils gemelt onder de oude *Herbariſten* van *Plinius*, gelyk ook 102. *Tlepolemus*, en 103. *Trypho* van

van *Alexandrien*, dewelke na het getuigeniſſe van *Theophraſtus* drie Boeken over de Plantkunde en Gewaſſen heeft geſchreven. 104. *Tyrannio Meſſenius* heeft, volgens *Suidas* en andere, mede eenige nutte zaaken van de Gewaſſen nagelaten.

57.

105. *Xenocrates* heeft een Tegenzegwys of *Antiphraſis* gegeven, over verſcheide Barbaarſche en vreemde naamen eeniger Gawaſſen, na het getuigeniſſe van *Galenus*, en is de laatſte van de hondert en vyf oude *Griekſche* Plantgewas-beſchryvers, daar *Conradus Geſnerus* van geſchreven heeft. Alſchoon nu de meeſte van deze Schryvers verloren zyn, heb ik dezelve aan den Lezer medegedeelt, om kortelyk te zien, uit welke Fonteinen de hedendaagze Plantkunde (een werk van een ongemeene omſlag, gelyk na dezen zal opkoomen) haar oorſprong heeft genomen. Ik zal noch de oude *Latynen*, die weinig zyn, en na dezelve de *Arabieren* laaten volgen.

58.

Onder de aaloude Latynſche Plant-beſchryvers telt onzen *Geſnerus* 1. *Æmilius Macer* van *Verona*, deze heeft van de Plantgewaſſen en Dieren in vaarzen geſchreven; maar het Boekje, dat wy hedendaags op zyn naam hebben, is onecht. 2. *Antonius Caſtor* was by het leven van *Plinius* tot Romen zeer vermaart in de Kruidkunde; *Plinius* getuigt, dat deze Romein meeſt alle de Gewaſſen, (zeer weinige uitgezondert) dewelke by de aal-

aaloude Grieken en andere Volkeren bekent waren geweeſt, in zyne Tuinen tot Romen koeſterde en voortkweekte, en dat hy in de levenstyd van *Plinius* over de hondert jaaren oud was, en na die jaaren noch zeer ſterk en gezond. 3. *Antonius Muſa*, Geneesheer van Keizer *Auguſtus*, heeft een Boekje over het Kruid *Veronica* of Erenprys geſchreven. 4. *Cajus Plinius Secundus* heeft in zyn Beſchryving of Natuurlyke Hiſtorie van de geheele Wereld, dewelke uit 37. Boeken beſtaat, 16. Boeken over de Plantgewaſſen onder dezelve geſchreven. 5. *Columella* heeft 13. Boeken over de Landbouwkunde nagelaten, dewelke wy noch zeer welgeſtelt hebben over behouden. Ik heb dezelve hier bygevoegt, dewyl hy veel Gewaſſen en Tuinplanten en derzelver oefening beſchryft; ik weet niet, om welke reden *Geſnerus* deze voornaamen Schryver heeft overgeſlagen, een Man, dewelke de Prins is van alle Schryvers, dewelke wy over deze Stof overig hebben, zo wel in cierlykheid en zuiverheid van taal, als Geleertheid en Landbouwkunde. 6. *L. Apuleus* heeft een Boek over de kragten der Plantgewaſſen nagelaten. 7. *Marcus Cato* is zeer lang de eerſte en eigentlyk by de Romeinen de Oudſte geweeſt, dewelke over de *Remedien* van de Kruiden heeft geſchreven. In zyn Werk, het welke wy hedendaags van de Landbouwkunde overig hebben, en dat *Geſnerus* mede niet gemelt heeft, ſpreekt hy van de Wyngaard, van de Olyfboom, van de Kool, en eenige andere Plantgewaſſen. 8. *Marcus*

Te-

Terentius Varro, insgelyks van *Gesnerus* over 't hoofd gezien, heeft ons een zeer fraay Boek over de Land-bouwkunde nagelaten, hy schreef het zelfde in zyn tachtigste jaar, en is in drie Boeken verdeelt. 9. *Pompejus Lenæus* was een vrygemaakte van de groote *Pompejus*, en wierd van den zelven bevolen, alle de nagelate aantekeningen over de Gewassen, Natuurlyke Historie, en *Remedien*, dewelke onder de Schriften van de overwonnen *Mithridates* Koning van *Pontus* gevonden wierden, in de Latynsche Taal over te brengen; en deze werken zyn wel eigentlyk de eerstelingen (van de Kruidkunde) der Romeinen, zegt *Plinius*. 10. *Palladius*, mede van *Gesnerus* over 't hoofd gezien, heeft lessen en leerregels aan ons nagelaten, wegens de Landbouwkunde, en heeft te gelyk eenige Gewassen en Kruiden verhandelt; maar dat wel het voornaamste is, hy tekent van maand tot maand zeer zorgvuldig aan, wat een Bouwheer en Plant-aankweeker behoort waar te neemen.

59.

De *Arabische Herbaristen*, dewelke *Gesnerus* aantekent, (hoewel onder deze eenige gevonden worden, dat eigentlyk Grieken zyn) zyn 1. *Averroes*. 2. *Avicenna*. 3. *Abenbitor*. 4. *Alcanzi*. 5. *Arabib*. 6. *Alchuim*. 7. *Ebenesis*. 8. *Ebengiesben*. 9. *Elluchasem Elimithar*. 10. *Hali Filius Abba*. 11. *Humain*, in 't gemeen *Joannitius* genaamt. 12. *Johannes Damascenus*. 13. *Johannes Filius Serapionis*. 14. *Isaacus*. 15. *Rasis*. 16. *Serasim*.

De-

Deze aaloude *Griekſche*, *Latynſche* en *Arabiſche* Schryvers, dewelke te zamen een getal uitmaaken van hondert een en dertig Schryvers, zyn nu alle, dewelke moeten aangemerkt worden als de eerſte bronnen en Fonteinen, daar de geheele Plantgewaskunde uit voortgekomen en van begonnen is; het welk de reden is, waarom ik de Lezer en My zelven het verdriet heb aangedaan, een zaak mede te deelen, dewelke zonder deze zeer nodige aanmerking en Letter-hiſtorie-kenniſſe van zich zelfs zeer ſchraal en onaangenaam is. De Plantbeſchryvers, dewelke wy de Nieuwe noemen, en dewelke zo in als na de Monnike-eeuwen geleeft hebben tot op dezen dag, zal ik na dezen van eeuw tot eeuw kortelyk mede deelen.

60.

Behalven de naauwkeurige kenniſſe in de Plantgewaskunde van *Conradus Geſnerus*, heeft zyne uitmuntende Ervarentheid in de algemeene Natuurlyke Hiſtorikunde zeer uitgeblonken, door de in het licht gegeve Werken over de *Dieren* in vier *Folianten*, van dewelke het 1. Stuk uitkwam in den jaare 1551. tot Zurig by *Chriſtianus Fhroſchoverus*, zynde 1104 Bladzyden (behalven de Regiſters, Voorredens, Aanhangzels enz.) dik, handelende van de levendig-baarende viervoetige Dieren, opgeheldert met zeer fraaye Plaaten na het leven geſneden. Dit Boek is als opgezwollen van Geleertheid en *Lectuur*, en behalven dat hy zeer naauwkeurig de Dieren beſchryft, geeft hy overal uitleggingen en verbe-

beteringen van de aaloude Griekſche en Latynſche Schryvers, dewelke over de Dieren ouwelings geſchreven hebben, als *Ariſtoteles*, *Plinius*, *Ælianus*, *Oppianus*, *Albertus Magnus*, en eenige andere.

61.

Het Tweede ſtuk van de Hiſtorie der Dieren van *Conradus Geſnerus* is uitgekomen na zyn dood, en uit zyne Schriften by een vergadert, en in het licht gebragt door *Jacobus Carronus* van Francfort in den jaare 1586. *in Folio*, groot 119 bladzyden, handelende van de Eyerbaarende viervoetige Dieren; hier word gewoonlyk by gevoegt het Boek van *Conradus Geſnerus*, handelende van de Natuur der *Serpenten*, door dezelve *Carronus* in 't licht gebragt tot Zurig in 't jaar 1587. groot 170 bladzyden; hier achter is noch by gevoegt een *Tractaat*, over de Bloedelooze Diertjes, en byzonder over de *Scorpioenen*, geſchreven door *Geſnerus*, maar vergadert en uitgegeven door *Caſparus Wolphius*, gedrukt 1587. tot Zurig, groot 22 bladzyden, maakende dit tweede ſtuk, behalven Voorreden, Aanhangzels, Regiſters, enz. te zamen 311. Bladzyden, alles opgeheldert met ſchoone Plaaten.

62.

Het derde deel van de Hiſtorie der Dieren van *Conradus Geſnerus* handelt van de Vogelen, gedrukt tot *Francfort* in het jaar 1585 *in folio*, groot 806 Bladzyden, behalven de Opdragt en Voorreden, en negen verſcheide Regiſters. Dit Boek hadde *Geſnerus* te

vooren tot Zurig noch al eens uitgegeven in 't jaar 1555. alles opgeheldert met ſchoone Plaaten, na 't leven geſneden.

63.

Het vierde ſtuk der Natuurlyke Hiſtorie van *Conradus Geſnerus*, over de Dieren, handelt van de Viſſen, en vorder van alderhande ſoort van Waterdieren en Water-gewaſſen. Dit Boek heeft *Geſnerus* zelve uitgegeven tot Zurig in 't jaar 1558. *in Folio*, met keurlyke Plaaten, en opgedragen aan Keizer *Ferdinandus*. By dit Heerlyk Boek is noch bygevoegt, alles wat de vermaarde *Wilhelmus Rondeletius* over de Viſſen, en *Petrus Bellonius* over de zelfde ſtof hebben geſchreven, alles met keurlyke Plaaten verciert; het Werk is groot 1297. Bladzyden.

64.

De grondige kenniſſe der natuurlyke Hiſtorie, dewelke *Geſnerus* hadde, gelyk gebleken is uit zyne weêrgadelooze Kruidkunde en Hiſtorie der Dieren, blinkt byzonder uit in zyne Brieven, aan de beroemtſte en geleertſte Mannen van zyn tyd geſchreven, en in drie Boeken in 't licht gebragt na zyn dood door *Caſparus Wolphius*, gedrukt tot Zurig *in quarto* in 't jaar 1577. Ik kan den Lezer geen uittrekzel van dezelve mede deelen, om de grooten overvloed en rykdom van Zaaken, dewelke dezelve behelzen.

65.

Boven alles, wat die groote Man ons nagelaten heeft, in de Geneeskunde, Stoffcheikunde, Hiſtorikunde, Godgeleertheid, Wysbe-

begeerte, *Physica*, Taalen, Outheden, weêrgalooze Kenniſſe van alle voorgaande Schrywers en Boeken, en een menigte dingen, dewelke de Natuurlyke Hiſtorie zo zeer niet betreffen, heeft hy een onvergelykelyk teken gegeven van zyn doortrokken Kenniſſe in de natuurlyke Hiſtorie, in het Boekje, het welke hy uitgaf *in octavo* in den jaare 1565. tot Zurig, handelende van de Bergſtoffen, opgegrave onderaardſche Stoffen, Mineralen, Steenen, Aardens, Zamenſtremzels, edele Geſteentens, en alderfynſte Geſteentens, van derzelver wonderlyke Eigenſchappen, Hoedanigheden, Gedaanten, Vermenging, Koleuren, en overeenkomſt met verſcheide andere zaaken enz. alles opgeheldert met keurlyke Prentverbeeldingen na 't leven, en by *Conradus Geſnerus* zelfs waargenomen en ondervonden.

Tweede Verhandeling van de Outheid der Natuurlyke Hiſtorie, en van de Natuurlyke Hiſtorikunde der HEBREERS.

1.

IK heb in het Kabinet van de Maanden Maart en April 1719. getoont, dat het Algemeene en groote Voorwerp van een natuurlyke Hiſtoriſchryver, te weten de groote geſchape Natuur, in vierderhande Hoofd-voorwerpen moeſte verdeelt worden, namentlyk 1. De *Sterren-Hemel.* 2. De *Dampkringachtige Lucht*, daar wy door leeven. 3. Het

Water. En 4. het *Aardryk*, dat wy bewoonen, met alles wat daar in en op is; en deze Verdeeling zal ik waarneemen en onderhouden, in de Beſchryving der *Hebreeuwſche* Natuurlyke Hiſtorikunde, en vervolgens eerſt ſpreeken van het WATER, en van de Kenniſſe, dewelke de eerſte en daar op volgende *Hebreërs* van het *Water* gehad hebben.

2.

Dat de Hebreërs of haare Voorouders de eerſte volkeren zyn, en de Kenniſſe der natuurlyke Hiſtorie der aaloude Hebreërs de eerſte en outſte natuurlyke Hiſtorikunde is, kan niemand ontkennen, dewyl dezelve met de Schepping der Groote Natuur zyn oorſprong neemt, gelyk uit *Geneſis* of het eerſte Boek van *Moſes* blykt.

3.

Het Water ſchynt wel mede het aldereerſte van alle de Schepzelen in de algemeene Schepping van Godt geſchapen te zyn. Het is wel waar, dat *Moſes* zegt. (*a*) *In den beginne ſchiep Godt den Hemel ende de Aarde.* Maar door dezen Hemel en door deze Aarde, dewelke in 't begin geſchapen wierd, moogen wy geenzins verſtaan de Sterren-Hemel, voorzien met deszelfs Hemellichten, Zon, Maan, Dwaal- en Vaſte Sterren, dewyl dezelve eerſt van het algemeene Licht, het welk op de eerſte dag geſchapen was, naderhand op den vierden dag wierden geſchapen, en tot Zon, Man en Sterren *geformeert.* Insgelyks moogen wy ook niet door

(*a*) Ziet *Geneſis* Kap. 1. vers. 1.

door de Aarde, dewelke op de eerſte dag geſchapen wierd, alleenlyk maar de Aarde als Aarde verſtaan, maar wel voornamentlyk mede het Water, gelyk *Moſes* zelfs getuigt in het tweede vers, dat zo even op het eerſte tydpunt van de aldereerſte Scheppinge (*a*) *de Geeſt Gods op de wateren zweefde.* Waar uit klaar blykt, dat het Water te gelyk met de groote Aardklomp, dewelke wy het Aardryk noemen, en te gelyk in eene en dezelve ſchep-daad (om zo te ſpreeken) na ons menſchelyk begrip, van Godt geſchapen is; ja zelfs op de eerſte dag van de ſchepping wierd na de Hemel, en na de Aarde en 't Water, eerſt als in een tweede ſchep-daad het algemeene Licht van Godt geſchapen, gelyk in het 1. Kapittel vers 3. van *Geneſis* by *Moſes* te lezen ſtaat. (*b*) *Ende Godt zeide: daar zy licht: ende daar wert licht.* Nergens word gemelt, dat Godt zulks van het Water heeft gezegt, of het Water naderhand heeft geſchapen, waar uit volmaaktelyk blykt, dat het Water mede eerſt geſchapen is van alle de natuurlyke Schepzelen, of liever aan ons word vertoont als het eerſte gewrocht van de ſchepdaad Gods.

4.

Ik wil wel toeſtaan, dat in de eerſte ſchepdaad Gods, na de beſchryving van *Moſes*, Hemel en Aarde geſchapen is, en dat in zodanig een zin, dat alles, wat in de eerſte en de andere vyf volgende dagen van Godt gemaakt

(*a*) Ziet *Geneſis* 1. v. 2.
(*b*) Ziet *Geneſis* 1, v. 3.

maakt wierd, meerder na eene Vorming als na een Schepping uit niet gelykt, dat is te zeggen; dat Godt in de eerſte ſchepdaad alle de Stof of Beginzelen der Hemelſche Lichaamen, en alle de Stof en *materie* der Aardſche Lichaamen geſchapen heeft, en in de volgende tyd van de eerſte dag en volgende vyf dagen uit deze ſtoffen heeft voortgebragt het algemeene Licht; de Zee en Rivieren elk by malkanderen gebragt; ſcheidinge gemaakt; en de Aarde boven doen koomen, dezelve doen uitſpruiten; de Plantgewaſſen doen voortkoomen; Zon, Maan en Sterren voortgebragt; de Dieren en ſchepzelen en Viſſen voortgebragt, dewelke in de Wateren leven; mitsgaders de levendige zielen, dewelke op her Aardryk wandelen, en op het Aardryk leven, tot de Menſchen *incluis*. Maar ik zoude niet lichtelyk toeſtaan, dat *Moſes* zulks van het Water gezegt heeft, neen; maar hy ſtelt het Water daar in de eerſte ſchepdaad, en zeggende van het zelve op de eerſte dag niets anders, als dat de *Geeſt Gods zweefde op de Wateren*, en dat Godt op de tweede dag een uitſpanzel maakte in het midden der Wateren, welk Uitſpanzel ſcheiding zoude maaken tuſſchen wateren en wateren; als ook dat Godt op de derde dag de Wateren, dewelke als op en rondom het Aardryk waren, in plaatzen vergaderde, dewelke hy Zeën noemde, door welk middel eerſt het Aardryk als droog wierd en boven kwam.

5.

Zommige van de *Chymiſten*, zommige *Fana-*

natique, en zommige Navolgers van *Thales Meleſius*, dewelke gelooven, dat alles uit Water voortkoomt: dat alles in Water verandert: en die vaſt ſtellen, dat het Water het eenigſte en algemeene Beginzel aller andere geſchape dingen is, meenen uit deze Beſchryving der Schepping van Moſes groote Geheimen uit te puuren, en wonderlyke zaaken tot beveſtiging haarer ſtellingen in dezelve te vinden: ja zommige zyn door haar Dwepery zo ver vervallen, dat zy voor onfeilbaar vaſt ſtellen, dat Godt in de eerſte ſchepdaad niets als Water heeft geſchapen: dat uit deze grouwzaame groote klomp Water, die zy den Afgrond noemen, daar *Moſes* van ſpreekt, dat de duiſterniſſe op was, naderhand alles uit is voortgebragt: dat de Geeſt of ſcheppende Kragt Gods (na haar zeggen) zweefde op deze grouwzaame klomp Water, en dezelve zodanig ſcheide, dat door de ſcheidinge dezer onmetelyke groote Wateren tuſſchen beide een uitſpanzel geboren wierd; en dewyl Godt dit Uitſpanzel den Hemel noemde, ſtellen zy vaſt, dat weder boven het Uitſpanzel een oneindiglyk uitgeſtrekt Water gevonden wierd; en dat de Hemel tuſſchen beiden koomende met alle de Hemelſche Lichaamen, dit afgeſcheide Water alleenlyk maar afſcheidt van alle de Wateren, dewelke hier op de Aarde, in de Zeën, Rivieren en Dampkringachtige Lucht gevonden worden.

6.

Ik zal deze Menſchen na haar onmete-

lyke, onbepaalbaare, en zelfs aan haar onbekende Wateren, buiten de Zee, Rivieren, Wolken, die aan ons bekent zyn, niet vraagen, noch waar dezelve zyn of gevonden worden; dewyl zy my niets zakelyks zouden konnen antwoorden, ten zy ik my wilde laaten voldoen met haar *Phantazyen* en Droomen; maar alleenlyk dit zeer bereidwillig aan haar toestaan, dat onder alle de Schepzels my geen Schepzel bekent is, van wonderbaarlyker Eigenschappen, grooter Bestendigheid, en meerder gebruik tot onderhoud van alles, wat leeft en is op deze wereld, als het WATER.

7.

Na dat Godt op den derden Dag van de Schepping de Wateren tot Zeën, Rivieren, Meiren, Plassen, Poelen en zo voorts hadde doen vergaderen, dat is, zodanige holligheden, hoogtens, laagtens, en grouwzaame dieptens hadde gevormt, als hem behaagde, daar de Wateren om haar vloeibaarheid in vloeiden, op dat de Aarde zoude boven koomen, droog worden, en vruchten voortbrengen, schiep Godt op de vyfde dag de Inwoonders des Waters, (a) *want Godt zeide; dat de wateren overvloediglyk voortbrengen een gewemel van levendige zielen.*

8.

Als wy hier eens aanmerken, hoe verstandiglyk Moses hier te kennen geeft een zekere ordre, dewelke Godt toen reets al behaagde in de Natuur te stellen, en dat zelfs zeer

(a) *Genesis* Kap. 1. vers 20.

zeer wel geſchikt na dezelfde ordre, dewelke wy hedendaags in de Natuur gewaar worden, zullen wy overtuigt worden, dat *Moſes* niets geſchreven heeft, dat tegenzeggelykheid zelfs van onze hedendaagze bekende natuurlyke ordre inſluit; want *Moſes* verhaalt, dat de Aarde alom eerſt overtogen was met Water, door het zelve bevochtigt en doorweekt: en na dat het Water van de Aarde in de Zeedieptens en Rivier-kreeken, holligheden en boezems was vertrokken, die zelve Aarde zoude uitſchieten (*a*) *gras-ſcheutkens*, *kruid zaadzayende*, *vruchtbaar geboomte enz.* Wanneer nu *Moſes* verhaalt hadde, dat het Water in de Zeën en Rivieren was geſchapen geworden, en de Aarde droog en noch nooit van water bevochtigt was, zoude het onbevattelyker zyn geweeſt, hoe dezelve Aarde zonder Regen of bevochting Plantgewaſſen hadde konnen voortbrengen. Op de zelfde wyze zullen wy alle de natuurlyke Beſchryvingen van *Moſes* vinden, als wy dezelve naauwkeuriglyk onderzoeken en overdenken; wy zullen altyd ontdekken, dat *Moſes* de zaaken geſchreven heeft na een ordre, dewelke wy noch hedendaags in de voortteeling, voortkweeking en veranderingen der ſchepzelen zien gebeuren; alles geheel anders, als wy by de Natuurlyke en Fabeleuſe Hiſtoriſchryvers der andere aaloude Volkeren op zyn tyd zullen ontdekken.

9.

Na dat *Moſes* de geheele Schepping beſchre-

(*a*) *Geneſis* Kap. I. II.

ven heeft, en daar in getoont hadde, dat de Wateren tot Zeën, Rivieren enz. by malkanderen gevloeit waren, vervolgt hy, na de gewoonlyke en hedendaagze regels der Natuur, omtrent het groeyen en voortkoomen der Plantgewaſſen, de voortgang derzelver ook door behulp des Waters te beſchryven. *De Heere Godt* (zegt onze hoogverlichte natuurlyke Hiſtoriſchryver de Man Gods Moſes) *hadde* (*a*) *niet doen Regenen op der aarde, maar een damp was opgegaan uit der aarde: ende bevochtigde den ganſchen aardbodem.*

10.

Dewyl de Wateren rondom op den aardbodem geſtaan hadden, eer dezelve noch tot Zeën by malkanderen waren gevloeit, is het wel klaarlyk te begrypen, dat zy voor eerſt de opperſte korſt der aarde genoegzaam bevochtigt en doorweekt hadden; maar deze vocht, door de warmte der Zon aan 't bewegen geraakt zynde, moeſt noodzakelyk in een opgaande damp verdunt worden, gelyk wy zulks dagelyks bevinden. Maar dat wel het aanmerkelykſte in deze zaak voorkoomt, is, dat *Moſes* hier klaar te kennen geeft, dat hy zeer diepe kenniſſe der natuurlyke uitwerkingen van het Water, omtrent het groeyen en opwaſſen der Planten, gehad heeft, dewyl hy aanmerkt, dat Godt niet hadde doen Regenen, en dat de Plantgewaſſen niet nalieten te groeyen, door behulp van een opgewaaſſemde damp, dewelke de geheele aardbodem in een getemperde vochtigheid bewaar-

(*a*) *Geneſis* II. vers 5. 6.

waarde. Dat zodanig een damp uit deze nieuwelyk geſchape en doorweekte aarde konde opgaan, en door de warmte der Zon uitwaaſſemen, leert de dagelykze Ondervinding: maar op welk een wyze nu zodanig een opgewaaſſemde damp het geheele aardryk konde bevochtigen, ſchynt een zaak van meerder onderzoek.

11.

In eenige Landen van *America*, in zommige in *Aſia*, en veele in *Africa*, en voornamentlyk in *Ægypten*, ſtaan op zommige plaatzen zeer weelderige en ryke vruchten en Plantgewaſſen te groeyen en te bloeyen, en dat zelfs in een tyd, in dewelke het zeer zelden en zeer weinig regent; en wel voornamentlyk in die Landen, dewelke door het overvloeyen der Rivieren eenige tyd onder water hebben geſtaan, glibberig, doordronken, beſlikt en beſlymt zyn geworden; want het water, dat op deze landen geſtaan heeft, ſmelt alles uit de grond, dat enigzins ſmeltbaar is, gelyk als de Zouten, Slymen, gomachtigheden, en melkachtige en zaapige Stoffen, dewelke in het water ſmeltbaar zyn.

12.

Wy moeten het Water aanmerken, als een algemeene Laſtdrager, daar byna alles in ſmelt, en in gedragen word en als opgeſlurpt. Zelfs door eenige zouten, dewelke te vooren in het water gemengt worden, het zy door vier, door *diſtillatie*, door ſmelting, of door giſting, konnen wy het Water zo ſcher-

ſcherpen en aanzetten, dat het zelve bekwaam is, om alle de alderhartſte Lichaamen, als goud, zilver, metalen, mineralen, ſteenen enz. te verbyten, te ſmelten, en in zich onder de gedaante van water in ſchyn mede te draagen. Hier van zyn getuigen de gediſtilleerde waters van Vitriool, van Salpeter, van Zwavel, van gemeen zout, van Sterkwater, het Konings water, verſcheide ſoorten van loogen, van Pot-as, van *Sal Armoniac*. Het Water dan met verſcheide geſmolte zouten bevrucht, word bekwaam gemaakt, om door behulp van zyn vloeibaarheid en de ſtevigheid der zoutpunten, dewelke het in zich draagt, alles aan te grypen, te verbyten en te ſmelten, en zodanig in zich te draagen, dat het de alderzwaarſte Metalen op die wyze verſmelt, en in zich draagt; behoudende nochtans dikwils zyn doorſchynentheid en klaarheid, als of het maar ydel water was.

13.

Wanneer nu het Water zeer lang over goede, vette en vruchtbaare kleilanden ſtaat, daar alderhande ſoort van deelen en zouten in gevonden word, en dat het noch door de lucht dagelyks als bezwangert word met alderlei werkelyke deelen, en door de dagelykze warmte van de Zon enigzins in een inwendige wemeling, en wryving en broeying word gehouden, is zeer lichtelyk te begrypen, dat het in die gelegentheid geſtelt zynde, uit die pypjes der aarde alderhande zaaken ontbint, verdunt en ſmelt, die door het water in

in de pypjes van de Plant opgedragen worden, terwyl het ledige water ondertuſſchen door de dampgaatjes des Plants uitdampt, en dus de Plant voedzel aangebragt zynde, de Plant zeer weeldrig doet groeyen en opwaſſen.

14.

De ondervinding leert ons. 1. Dat de uitdampinge des Aardryks overvloedigſt is op de Plaatzen en in die Landen, daar de grootſte hitte en ſtekinge der zonne is. 2. Dat ook deze dampen en dampſtoffen op de heete plaatzen meer zyn bevrucht met *Aromatique*, Speceryachtige, olyachtige en werkzaame deelen, als op de plaatzen, daar minder warmte gevonden word. 3. Dat de dampen veel meerder verdunt, doorſchynender, fynder van deelen en onzichtbaarder voor 't oog zyn in de heete landen, als in de koude, nevelige en miſtige deelen des aardbodems. 4. Dat des nachts in de warmſte Landen, de zwaarſte en vetſte daauwing uit de lucht nedervalt, tot bevochting des Aardryks; want het water, dat over dag uitwaaſſemt en uitgediſtilleert word uit de aarde door de groote hitte, en in zyn pypjes en deelen bezwangert en bevrucht word, en met alderley zouten, ſlymen, melkachtige, harsachtige, gomachtige, ſpeceryachtige, olyachtige en zulferachtige deelen enz.; dit water, zegge ik, des nachts van zyne warmte ontbloot zynde, laat lichtelyk de zwaarſte en melkachtigſte deelen onder de gedaante van een dauw wederom nederzakken, waar door dan het aardryk,

ryk, dat des daags uitdroogde, overvloediglyk des nachts wederom bevochtigt word: en zulks wel zodanig, dat in zeer veel heete Landen, deze *Circulatie* van het water by dag uit de aarde in de lucht, en by nacht wederom uit de lucht in de aarde, in de plaats van een vruchtbaaren regen dient, beſtaande in deze *Circulatie* de groeying en grootwording der Plantgewaſſen, want het water dient tot de algemeene laſtdrager en aanvoerder, dewelke de voedende deelen in de aarde als een *Elixir* ſmelt en uittrekt, dezelve draagt, en aanvoert in de pypjes der Plantgewaſſen, om dezelve te voeden, gelyk ook wederom dit zelfde uitgerookte en in de lucht opgedampte water de deelen des luchts in zyne nederzakking en alderhande deelen, dewelke haar in de lucht onthouden, in zyne pypjes ontvangt en mede voert, om de aarde, daar zy uit gewaaſſemt zyn, wederom mede te bevruchten; welke bevruchting der uitgemergelde Aarde, door middel van de Lucht, zonneklaar blykt, uit het braaken der uitgebouwde Landen, wordende dezelve zeven à negenmaal, terwyl zy braak leggen, omgeploegt, op dat alle de aarddeelen van het land, elk op haar beurt, vyf à zes weeken een aanraakende gemeenſchap met de lucht zouden hebben, en in haare pypjes uit de lucht ontvangen zodanige vruchtbaare deelen, als met haar natuur overeenkoomen, wordende alles aangebragt of gedragen door het wonderlyk ſchepzel Gods, het welke wy WATER noemen.

15.

De aldervoortreffelykſte en de alderoutſte Natuurlyke Hiſtoriſchryver, dewelke wy overig hebben, de Man Gods *Moſes* (*a*) verhaalt, dat *GODT een Hof geplant hadde in EDEN, tegen 't ooſten; ende hy ſtelde aldaar den Menſche, dien hy geformeert hadde. Ende een riviere was voortgaande uit EDEN, om dezen Hof te bewateren, ende wert van daar verdeelt, en de wert tot vier HOOFDEN* (te weten Hoofd Rivieren of Vloeden.) *De naam der eerſte Riviere is PISON: deze is het, die het ganſche land van HAVILA omloopt, daar het goud is; Ende het goud dezes lands is goed: daar is ook BEDOLA, en de Steen SARDONIX. Ende de naam der tweede Rivier is GIHON: deze is het die het ganſche land CUS omloopt. Ende de naam der derde Riviere is HIDDEKEL, deze is gaande na het ooſten van ASSUR. Ende de vierde Rivier is PHRATH.* 16.

Als iemand dit verhaal van *Moſes* met aandacht leeſt, zal hy klaarlyk ontdekken de onverbeterlyke waarnemingen, daar de Man Gods *Moſes*, in de beſchryvinge van de ſtantplaats van het Paradys, acht op gegeven heeft, te weten dat *Moſes* waargenomen heeft de ſtantplaats van het Paradys af te beelden, door de loop van deszelfs Water of deszelfs Rivieren; een manier gebruikelyk by de alderafgerechtſte en alderwyſte Landſchaps-Beſchryvers, en een onwederſprekelyk bewys (buiten duizend andere) van de Geleertheid en de Ervarent-

(*a*) *Geneſis* Kap. 11. vers 8. en 10. 11. 13. 14.

rentheid van *Moſes* in de *Geographie* of *Landbeſchryvingskunde*.

17.

Deze melding van deze vier Vloeden, die *Moſes* Hoofden of Hoofdvloeden noemt, namentlyk. 1 PISON. 2 GIHON. 3 HIDDEKEL. en 4 PHRATH is de eerſte en alderoudſte *Geographiſche* Land- en Water-beſchryving, dewelke van eenige Schryvers ons is nagelaten, maar dewyl de oudſte Land-beſchryvers of zeer lang na de leeftyd van *Moſes* geſchreven hebben, of weinig aandacht hebben gehad op de Landbeſchryvinge der Jooden of Hebreërs, is de nader Landbeſchryvinge van het Landſchap *EDEN*, daar het *Paradys* in geplant was, by haar nergens te vinden; het eenigſte, dat wy daar omtrent konnen ontdekken, is uit de Beſchryving van de loop der bovengemelde vier Vloeden van *Moſes*, en uit een zekere overeenkomſt der oude en hedendaagze Naamen van zommige der zelver.

18.

Veele groote Mannen van de nieuwe en zelfs hedendaagze Geleertheid hebben met een brandende yver gewerkt, om uit de ſtaat, dewelke *Moſes* beſchryft, te ontdekken, welke hedendaags die eigentlyke Plaats of dat Land zoude zyn, daar uit eene Hoofd-vloed als uit een Bron vier zulke andere Hoofd-vloeden geboren worden, en dat zodanig, dat zy met eenige grond zouden moogen vaſt ſtellen de zelfde plaats noch hedendaags te zyn, daar *Moſes* ouwelings het Paradys heeft geſtelt.

De

19.

De gevoelens der Geleerde over de Stantplaats van het Paradys zyn verſcheide, maar de onderſtellingen, in dewelke haar de minſte zwaarigheden opdoen, koomen meeſt alle daar op uit, dat de twee groote Rivieren de *Tigris* en de *Euphraat* moeten geſtelt worden, van het getal te zyn van de vier Hoofd-rivieren, dewelke *Moſes* zegt, dat haar begin hadden uit de eene Rivier, dewelke het *Paradys* beſproeide. De grootſte zwaarigheid zoude maar daar in beſtaan, om de twee andere groote Rivieren te vinden in zodanig een Stant-plaats, dat zy alle vier haar oorſprong namen uit eene Hoofd-rivier, Hoofd-bron of Moer-vloed.

20.

Onder de Geleerde, dewelke over deze vier Rivieren, en het Land dat dezelve zouden door- of omloopen, als ook over de waare Stant-plaats van het *Paradys* geſchreven hebben, munten by uitſtekentheid uit, 1. (*a*) SAMUEL BOCHARTUS. 2. (*b*) PETRUS DANIEL HUETIUS. 3. (*c*) STEPHANUS MORINUS. En 4. (*d*) HADRIANUS RELANDUS.

21.

Alle de Geleerde belyden hedendaags, zegt de Heer *Bochartus*, dat de twee Vloeden de *Tigris* en de *Euphrates* onder de vier Vloeden moeten getelt worden, dewelke uitgingen uit

(*a*) *Vid. Ejus Phaleg & Canaan.*
(*b*) *Vid. Ejus Tractat. de Situ Paradiſi.*
(*c*) *Vid. Ejus Diſſertatio de Paradiſo terreſtri.*
(*d*) *Vid. Ejus Diſſertationum miſcellanearum pars prima.*

de Vloed van *Eden*. Voor *Bochartus* hadde de hooggeleerde *Calvinus* deze vier Vloeden zodanig gestelt en uitgevonden, dat zy na de toestemming van *Scaliger* zo volkomen met de Beschryving van *Moses* over een kwamen, dat zulks na dezen nooit te verbeteren zoude zyn; gelyk ook de zeer uitmuntende *Bochartus* insgelyks zyn zegel aan deze zelfde uitvinding van *Calvinus* gestreken heeft: namentlyk dat (volgens de aaloude *Ptolomæus*) de Vloed *Tigris* de Vloed *Euphrates* ontvangt by de Stad of de *Provintie* APAMEA; dat op deze wyze die twee Vloeden in malkander gesmolten voortvloeyen als eene Vloed tot aan de Stad ASIA, daar zy wederom in twee takken gescheiden worden, dewelke elk byzonder in de *Persiaansche Golf* of Zee uitstorten, vloeyende de eene tak oostwaarts tot in de *Persiaansche* Zee, en de andere westwaarts tot in de zelfde Golf, gelyk de Lezer in de *Tabulæ* van *Ptolomæus* zien kan.

22.

Calvinus en *Bochartus*, en meest alle oordeelen, dat de *Tigris* en de *Euphrates* de twee Rivieren zyn, dewelke Moses *Hiddekel* of *Tigris*, en *Phrath* of *Euphrates* noemt; dat de Vloed, daar dezelve als te zamen loopen, de eigentlyke Hoofd-vloeden van *Eden* zoude zyn; en dat wederom de twee takken, daar deze Vloed zich in verspreit, en mede na de Persiaansche Zee loopt, zouden zyn de twee Vloeden de *Pison* en *Gihon*, daar *Moses* van spreekt. Uit welk alles zoude blyken, dat het Paradys of den Hof van *Eden* zoude gelegen hebben in dat gedeelte van *Babylonien*, daar de

de *Tigris* en de *Euphrates* in malkander loopen, en eene Vloed uitmaaken, een weinigje boven de Stad BABEL.

23.

Na deze uitlegging zouden dan de vier Hoofd-vloeden, daar *Moſes* van ſpreekt, echter maar de beide Vloeden in 't geheel zyn, dewelke wy de *Tigris* en de *Euphrates* noemen; namentlyk daar zy elk van haare oorſprongen en gebergtens koomen afvloeyen tot in een gedeelte van *Babylonien*, daar zy in eene boezem te zamen loopen, en eenige tyd als eene Vloed voortgegaan hebbende door *Babylonien*, zich eindelyk wederom in twee verſpreiden, en dus de eene ooſtelyk en de andere weſtelyk na de Perſiaanſche Golf voortvloeyen, om haare wateren in de zelve te ontlaſten.

24.

(*a*) *Bonfrerius* getuigt, dat in *Aſia* een Landſchap is geweeſt, het welk EDEN genaamt was, omtrent *Meſopotamia*, en dat het zeer waarſchynlyk is uit veel omſtandigheden, dat dit het zelfde Landſchap EDEN is, daar *Moſes* verhaalt, dat Godt het Paradys voor *Adam* en *Eva* in geplant heeft, het welk zeer wel over een koomt met het gevoelen van *Calvinus* en *Bochartus*; dewyl *Babylonien* tegens *Meſopotamien* aanlegt, een Landsdouw zo vruchtbaar, dat deszelfs weergaa naauwelyks te vinden is, na het getuigeniſſe van (*b*) *Strabo*, en dewelke voor eene graankorrel driehondert vout wederom uitleverde.

(*a*) *Vid. Ejus Animadverſiones in Onomaſt. Euſebii.*
(*b*) *Vid. Strabo Lib.* 16.

25.

Zelfs vinden wy een Eiland in de Rivier de *Tigris* leggen, het welk omtrent tien Engelſche mylen groot is, en EDEN genaamt word, volgens het getuigeniſſe van *Johan Cartwigt* Engelsman, in zyn Reisbeſchryving. Ik zal niet aantekenen de verſcheide *Auteuren* en Reisbeſchryvingen, en ook eenige oude, noch zelfs de verſcheide Schriftuurplaatzen, daar van het Landſchap EDEN gemelt word, dewyl ik hier van het *Water* handele, en het oog zo zeer op de Stantplaas van het Paradys niet hebbe.

26.

Stephanus Morinus heeft mede zeer uitgebreid en overvloedig van de Stantplaats van 't Paradys gehandelt, de vier Rivieren of Hoofd-vloeden beſchreven, en de Landſchappen, door dewelke dezelve vloeiden, onderzocht, veele en verſcheide gevoelens daar omtrent aangehaalt en wederlegt, en beſluit eindelyk met *Calvinus*, *Scaliger* en *Bochartus*, dat de *Euphrates* en de *Tigris* in *Babylonien* omtrent *Babel* in eene boezem te zamen zyn gevloeit, en aldaar doorloopen het Landſchap *Eden*, en daar in het Paradys; uit het welke voortgaande de *Tigris* en de *Euphrates* zich wederom in twee armen verſpreit hebben, en dus haare wateren eindelyk uitgeſtort in de Perſiaanſche Zee of Golf, de eene ooſtwaart en de andere weſtwaart heen ſchietende, waar uit hy dan eindelyk de vier Hoofd-vloeden, daar *Moſes* van ſpreekt, genoegzaam oordeelt aangetoont te hebben.

De

27.

De voortreffelyke Man *Petrus Daniel* (*a*) *Huetius* verklaart zich tegens dit gevoelen van *Calvinus*, *Bochartus* en *Morinus*, en vraagt, waar die gene, dewelke de Stantplaats van het Paradys ſtellen in 't gedeelte van *Babylonien* of *Chaldæa*, en in de zamenvloeying zelfs van de *Euphrates* en *Tigris*, dan de Landſchappen *Cavilah* en *Cus* van daan zullen haalen? Hy ſtelt de Stantplaats van het Paradys mede wel omtrent de boezem, dewelke gemaakt word door de zamenvloeying en vereniging van de *Euphrates* en de *Tigris*, maar tuſſchen de plaats, daar zy verenigt worden, en de plaats, in dewelke haar vloeden voortſchieten, eer zy noch in de Perſiaanſche Zee-Golf haar ontlaſten, en in dewelke zy wederom van malkanderen geſcheiden worden, dat is verder van *Babel* en nader aan de *Perſiaanſche* Golf, als het eerſte gevoelen deze Stantplaats ſtelt, en hier oordeelt *Huetius* het Landſchap EDEN te zyn.

28.

De Boezem of verenigde Vloed, zegt *Huetius*, dewelke door de zamenvloeying van de *Euphrates* en *Tigris* geboren word, loopt met verſcheide bogten en omgedraaide kromtens voort; en ik ſtelle vaſt, (vervolgt hy) dat het Paradys in eene van deze gedraaide kromtens geplaatſt is geweeſt; en deze Plaats kan de Lezer vinden in de vierde *Geographiſche* Tafel van *Aſia* van *Ptolomæus*, in dewelke vertoont worden *Meſopotamia*, *Syria*, 't ſtenig en verlaten

(*a*) *Vid. Ejus Tractat. de Situ Paradiſi terreſtris.*

Arabien, tusschen de Plaatsjes ARACCA en TALATHA, niet ver van BATRACHORTA, veel nader aan de Persiaansche Golf als aan BABILON, op twee-endertig graaden en drie-endertig minuiten noorder breedte, en op tachtig graaden en tien minuiten lengte. En het koomt my voor, dat de Heer *Huetius* de Kaart, dewelke hy heeft geplaatst voor zyn *Tractaat*, het welk hy over de Stantplaats van 't Paradys gemaakt heeft, uit deze Kaart (daar ik dadelyk van sprak) van *Ptolomæus* ontleent heeft.

29.

Nu wil de Heer *Huetius*, dat de *Euphrates* en de *Tigris*, en dan ook de twee Takken, daar dezelve zich wederom in verdeelen, en mede in de Persiaansche Zee-boezem uitstorten, moeten aangemerkt worden als de vier Hoofd-rivieren, daar *Moses* van spreekt, en dat de verenigde Vloed van deze *Euphrates* en *Tigris* zoude zyn de Vloed, dewelke het Hof in EDEN of het Paradys besproeide, en als een Hoofd-bron, daar deze vier Vloeden als uit voortkoomen; zo dat eigentlyk onzen Heer *Huetius* ons niet anders zegt, als te voren *Calvinus*, en na dezen *Scaliger*, *Bochartus* en *Morinus* geoordeelt hebben, te weten dat de plaats van 't Paradys was, daar de *Tigris* en *Euphrates* zamen vloeiden tot eene Vloed; dat deze Vloed zich wederom in twee verdeelende met de *Tigris* en *Euphrates*, eer zy noch te zamen gevloeit zyn, de vier Vloeden uitmaaken, daar *Moses* van spreekt, alleenlyk maar verscheelende van deze Mannen, dat zy het Landschap *Eden* nader aan

Ba-

Babel aan die zelve verenigde Vloed ſtellen; en de Heer *Huetius* verder van *Babel*, en aan een bogt van deze verenigde Vloed, dewelke nader aan de Perſiaanſche Zee-boezem legt.

30.

Deze twee Vloeden, dewelke van de verenigde vloed, als hy wederom in twee ſcheidt, en door dewelke hy zich ontlaſt in de Golf van *Perſien*, zyn by de Heer *Huetius* de PISON en GIHON; de Vloed, dewelke weſtelykſt afloopt, noemt hy de PISON, en het Land, daar hy doorvloeit, om te ſtorten in de Perſiaanſche Golf, het Landſchap HAVILAH, het welk hy een gedeelte oordeelt te zyn van gelukkig *Arabien*, en een gedeelte van verlaten of woeſt *Arabien*, dog zeer tegens de getuigeniſſen der oude Landbeſchryvers, en ook tegens de waarheid; dewyl de ontlaſting van de *Tigris*, of van de *Euphrates*, niets ter wereld met gelukkig *Arabien* te doen heeft, en de aaloude *Arabieren* zelf Waterleidingen hebben moeten maaken uit de *Euphrates*, tot bevochtiging van haar Landen, en de ontlaſting meer als een graad van gelukkig *Arabien* afgelegen geſchiet.

31.

De andere Tak of Stroom, dewelke van de verenigde Vloed afloeyende, en ooſtwaart aanlopende, zich in de zelfde Perſiaanſche Golf ontlaſt, is by de Heer *Huetius* de GIHON van *Moſes*, en het Land, daar dezelve door vloeit, om na de Golf voort te gaan, is by hem het Land van CHUS of SUSIANA; waar uit blykt, dat omtrent de Landſchappen van *Havilah*, *Chus*, en de Stantplaatzen van de

Vloeden, echter een genoegzaam verſchil is te vinden tuſſchen het gevoelen van *Huetius* en *Calvinus*.

32.

De Heer *Huet* oordeelt, dat het Landſchap EDEN, daar *Moſes* van ſpreekt, voor een groot gedeelte zich ſtrekt na de kant van de Perſiaanſche Golf, en voor een ander gedeelte na de kant van *Meſopotamia*; dat zelfs het Land van *Babylonien*, en vervolgens *Chaldæa* een gedeelte te voren van het Landſchap EDEN is geweeſt; dat het Landſchap *Eden* zich heeft uitgeſtrekt tot aan *Suſiana*, en dat in het ooſtelykſte gedeelte van dit Landſchap het Paradys is geweeſt.

33.

De Vloed, door de vereniging der twee Vloeden *Euphrates* en *Tigris* geboren, en aan welkers kromme bogt (na 't gevoelen van *Huetius*) Godt het Paradys zoude geplant hebben, word hedendaags SCHATEL AREB genaamt, het welke zo veel is als Vloed van *Arabie*, buiten twyfel om dat dezelve na de Arabiſche of weſtelyke kant toehelt. En dit zoude eigentlyk de Bron of Hoofd-vloed moeten zyn, daar de vier Hoofd-rivieren, daar *Moſes* van ſpreekt, uit voortvloeiden, na het getuigeniſſe van *Huetius*.

34.

De geleerde *Hadrianus Reland* heeft niet lang geleden, te weten in 't jaar 1706, een nieuwe uitlegging (*a*) gegeven over de Beſchryving van *Moſes*, of de Stantplaats van het Paradys, en de

(*a*) *Vid. Ejus Diſſertatio de Paradiſo.*

de Rivieren of Vloeden, uit de Hoofd bron van EDEN voortkomende, maar dit gevoelen is niet nieuw, gelyk ik zal aanwyzen in deze Verhandeling.

35.

De beroemde *Reland* is van gedachten, dat de plaats van het Paradys is geweeſt in 't midden van de oorſprongen en beginzels van de vier groote Rivieren, de PHASIS, de ARAXES, de EUPHRATES, en de TIGRIS, dewelke alle vier haar oorſprong neemen in GROOT ARMENIE; en deze vier groote vloeden oordeelt de Heer *Reland* dezelve te zyn, dewelke *Moſes* noemt PISON, GIHON, HIDDEKEL, en PHRATH, en dat deze vier groote Hoofd-vloeden zyn voortgeſproten uit eene Hoofd-bron, dewelke met het geheele Paradys, en met alles wat daar in is, wederom is vernietigt, en daarom nu niet gevonden word.

37.

De Heer *Reland* kan het gevoelen van *Calvinus*, *Bochartus*, *Scaliger*, *Morinus*, en de Biſſchop *Huet* (van de al te dwaaze gevoelens wil ik nu niet eens reppen) ganſch niet toeſtemmen, dewyl dezelve na zyn oordeel met de woorden van *Moſes* geen genoegzaame overeenkomſt hebben, nademaal *Moſes* van vier *diſtincte* en onderſcheide Hoofd-vloeden ſpreekt, die uit de Vloeden van den Hof in *Eden* zouden voortgekoomen zyn, en dit gevoelen van *Calvinus* enz. ſtelt maar alleen de EUPHRATES en de TIGRIS, en derzelver twee Takken, dewelke in de Golf van *Perſien* vallen.

37.

Daar *Moſes* van vier geheele en natuurlyke Vloeden ſpreekt, zegt de Heer *Reland*, dat hy niet weet, om welke reden wy zouden afgaan van de bekende en klaare betekeniſſe, en tot zekere kleine takken, van dewelke eenige door menſchen handen gemaakt, en van de *Euphrates* en *Tigris* af en in malkanderen geleidt zyn; en dan noch zodanige takken, dewelke uit de *Tigris* en *Euphrates* haar oorſprong hebben, en niet haar oorſprong op de zelfde plaats en uit de zelfde bron, daar de *Tigris* en *Euphrates* uit geboren worden, 't geen echter noodzakelyk was, om aan de woorden van *Moſes* te voldoen.

38.

Dat de Vloed HIDDEKEL, daar *Moſes* van ſpreekt, de TIGRIS is, en de Vloed PHRATH de EUPHRATES, word byna van een iegelyk Uitlegger dezer Text aangenomen; maar dat de Vloed PISON en GIHON maar twee takken van de *Euphrates* en *Tigris* zouden zyn, is niet waarſchynlyk, dewyl uit de Hoofd-bron of Hoofd-vloed van *Eden* vier verſcheide groote Vloeden voortkwamen, dewelke zelfs tot vier verſcheide Hoofd-vloeden wierden, en geenzins takken of uitgaande armen der *Tigris* en *Euphrates*, want de Vloeden PISON en GIHON zyn zo wel twee verſcheide Hoofd-vloeden, volgens de woorden van *Moſes*, als de *Euphrates* en *Tigris*, en geenzins Takken van de *Euphrates* of *Tigris*.

Als

39.

Als wy zouden willen voldoen aan de woorden van *Moſes*, zegt de Heer *Reland*, zouden wy de PISON en GIHON geenzins moeten zoeken in de Boezems, veel minder in de Takken van de EUPHRATES of TIGRIS, maar wy zouden moeten opklimmen na de Hoofdbronnen en de eerſte Uitſpruitzels dezer beide groote en zeer beruchte Vloeden, en wy zouden aldaar moeten naſpooren, of wy niet noch twee andere Uitſpruitzels of Bronnen konden ontdekken, dewelke uit deze zelfde Plaats, of in dit zelfde Landſchap ook twee andere groote Hoofd-vloeden verwekten en voortbragten, om dus eindelyk vier Hoofdvloeden aan te wyzen, dewelke alle haar oorſprong hadden in een en zelfde Landſchap, te weten het Landſchap of de *Provintie* EDEN, daar het Paradys in geplant was, uit welkers Vloed als uit eene Moerbron deze vier Hoofdvloeden geboren worden.

40.

De Vloed PHASIS en de Vloed ARAXES worden, zo wel als de EUPHRATES en de TIGRIS, geboren en voortgebragt in groot *Armenien*; en byaldien wy letten op de naam van de Vloed PHASIS, dezelve verſcheelt juiſt niet zeer veel van de naam van de Vloed PHISON, alzo weinig als de naam van de Vloed PHRATH, van de naam van de Vloed EUPHRATES. Hier komt noch by, dat het naaſtgelege Land van *Colchis*, het welke de PHASIS beſpoelt, zeer wel over een koomt met het Landſchap *Havila* of *Chavilah*, daar *Moſes* van verhaalt, dat

dat de *Piſon* om heen loopt, zo wel ten opzicht van het Goud van *Colchis*, als ten opzicht der BEDOLA en de ſteen SARDONIX.

41.

Dat ook de naam van de Rivier PHASIS, dewelke noch hedendaags *Colchis* beſpoelt, en uit groot *Armenien* geboren word, zeer oud is, blykt, om dat dezelve met die naam overal gemelt word van de aaloudſte Wereld en Landſchap-beſchryvers, dewelke wy overig hebben; als ARTEMIDORUS EPHESIUS, ERATOSTHENES, STRABO, PTOLOMÆUS, PLINIUS, SCYLAX, PLUTARCHUS *de Fluminibus*, en een groote menigte andere; maar noch een andere aanmerkinge van de Heer *Reland* pleit geweldig tot bewys, dat de Rivier PHASIS de PISON van *Moſes* is, teweten de overeenkomſt van naam tuſſchen het Landſchap, het welke zy beide beſpoelen, namentlyk COLCHIS en CHAVILA, te meer omdat in de *Orientaalſche* Schryf-wyze tuſſchen *Colchis* en *Chavila* zeer weinig *Character*-onderſcheid is.

42

De vierde Vloed, dewelke uit de Hoofd-Bron van EDEN geboren wierd, en die de Man Gods *Moſes* GIHON heeft genoemt, en dewelke (na de Beſchryving van die Goddelyke Hiſtoriſchryver) het ganſche Land van *Cus* omloopt, oordeelt de Heer *Hadrianus Reland* te zyn de Vloed ARAXES, hedendaags by die Volkeren van *Scythie* en *Armenie* ARRAS; deze ontlaſt zich in de

Caſ-

Caſpiſche Zee, na dat dezelve zich verenigt heeft met de Vloed *Cyrus*, op veertig graaden breedte en 85 graaden lengte. Door het Land van CUS verſtaat de Heer *Reland* het geweſt der COSSÆI of CUSSÆI, het welk niet verre van de *Araxes* aflegt. Deze *Cuſſæi* worden van de oude Schryvers geplaatſt zomtyds in de Velden van MEDEN, of de *Araxes* ſtroomt langs dat *Meden*, het welk hedendaags ADHERBEZJAN genaamt word. Deze ARAXES ſcheidt *Armenien* van *Meden*, na het getuigenis van *Appianus Alexandrinus*; en deze *Coſſæi* of *Cuſſæi*, zegt *Strabo*, zyn de naaſte Volkeren aan 't Landſchap MEDEN: zo dat het ſchynt, als of de *Cuſſæi* geplaatſt zyn geweeſt in de Bergen, die in de *Provintie* DEILEM dicht by de *Caſpiſche* Zee gelegen zyn, dewelke als een toevlucht voor deze Roofvogels zyn geweeſt. (*a*) DIODORUS SICULUS getuigt insgelyks, dat deze *Natie*, te weten de CUSSÆI of COSSÆI, gewoont hebben in de bergachtige Landen van *Meden*; als mede *Arrianus*, dat deze *Cuſſæi* gewoont hebben naaſt aan *Meden*, zo dat dan eindelyk het gevoelen van de Heer *Reland* zoude zyn, dat de Rivier PHASIS de PISON van *Moſes* is; het Land van COLCHIS zoude zyn het Landſchap CHAVILA van *Moſes*: De Rivier ARAXES zoude zyn de GIHON van *Moſes*, en het Land van *Cus* zoude zyn het Land van de *Coſſæi* of *Cuſſæi*, wonende aan *Meden* by *Armenien*.

Be-

(*a*) *Lib.* XVII. *Cap.III.*

43.

Behalven deze vier Vloeden beſchryft *Moſes* noch een Vloed in *Eden*, beſproeyende het nieuw van Godt geplante Hof of het Aardſche Paradys, en uit dewelke deze vier Vloeden haar oorſprong kreegen. Deze Vloed bekent de Heer *Reland* tot noch toe niet te weeten, ja zelfs gelooft hy, dat dezelve ten tyde van *Moſes* niet meer is geweeſt, en met het geheele Paradys verdweenen, en door Godt als verandert is, om dat (zegt hy) *Moſes* zelfs die Vloed geen naam geeft, gelyk hy aan de vier andere Vloeden de PISON, de GIHON, de HIDDEKEL en de PHRATH gedaan heeft; maar dewyl de Heer *Reland* de ſtantplaats van het Paradys in het middel-land van deze vier Hoofd-bronnen dezer vier Vloeden ſtelt, zoude noodzakelyk deze Vloed in deze groote Valeyen moeten zyn, dewelke in groot *Armenien* gevonden worden tuſſchen die regels grouwzaame Bergen, van dewelke de vier Vloeden de EUPHRATES, de TIGRIS, de PHASIS en de ARAXES geboren worden.

44.

Ik wil gaaren bekennen, dat de uitvindingen van de Heer *Reland* aanmerkens waardig zyn, en veel ſchoone zaaken, benevens een ſchat van Geleertheid behelzen; maar ik zoude nooit aan de Lezer durven raaden, om op diergelyke waarſchynlykheden, omtrent de ſtantplaats van het aardſche Paradys, de Vloeden uit het zelve, en de Landſchappen, dewelke de zelve beſtroomen, te vertrouwen, en dezelve

voor

voor onfeilbaare waarheden aan te neemen: zelfs de Heer *Reland* wil zyne gedachten ook niet hooger als voor waarſchynlyke giſſingen aangenomen hebben.

45.

Ik zal geen tegenwerpingen tegens alle deze gevoelens, van de ſtantplaats van het Paradys, en de vier Rivieren, uit deszelfs Vloed voortkoomende, mitsgaders de Landſchappen, dewelke dezelve beſproeyen, inbrengen, maar alleen eens in bedenking geven, of niet een groote zwaarigheid opkoomt in de oorſprong zelfs, dewelke wy van deze Vloeden hedendaags weeten, namentlyk de grouwzaame hooge Bergen van groot *Armenien*, uit welker afwateringen deze vier Vloeden, en ook noch veel andere Vloeden in *Armenien* geboren worden, waar van zommige haar water ontlaſten in de *Pont Euxin*; andere in de *Caſpiſche* Zee; andere na veel Landen doorgeſtroomt te hebben in de Golf van *Perſien*; andere wederom elders. Deze oorſprong van het hooge gebergte werpt geheel onder de voet de Moer-vloed des Paradys, hoewel om dit te beantwoorden zoude een Geleert Man, dewelke veel werk van onderſtellingen en waarſchynlykheden maakte, wel lichtelyk een uitvlucht vinden, en konnen antwoorden, dat van de zeer hooge Bergen het water afvloeyende in het midden haarer Valeyen, ouwelings een Vloed hadde gemaakt; dat deze Vloed de Valeyen, daar het Paradys in konde gelegen hebben, beſproeit hebbende, naderhand door vier verſcheide plaatzen in vier Hoofdvloeden zich had-

de

de verſpreit; maar de zwaarigheden, dewelke ik zoude konnen tegenwerpen, in de uitlegging van de Heer *Reland* omtrent de *Araxes*, dat de zelve de Vloed *Gihon* is, en dat het Land van *Cus* de *Cuſſæi* zyn, en dat deze *Cuſſæi* moeten geſtelt worden van de Vloed beſpoelt te worden, deze zwaarigheden, zegge ik, zoude ik niet teboven konnen koomen, noch met goede uitvluchten konnen beantwoorden, alzo weinig als die van *Colchis*, hoewel ik dezelve hier niet ophaale.

46.

Alſchoon wy geen vaſte verzekering hebben van de waarachtige Stantplaats van het Paradys, en deszelfs Watervloeden, hebben wy ook geen recht, om alle de gevoelens der Geleerde, omtrent deze zaaken, roekelooslyk te verwerpen; daarom zal ik aan den Lezer mededeelen de watervloeden, dewelke de Geleerde Lieden in de plaats van de vier Hoofdvloeden des Paradys hebben geſtelt: als by voorbeeld de *Euphrates* en eenige andere, en zulks met te meerder reden, om dat de groote Rivier *Euphrates* by de aaloude. *Hebreeuwſche* of *Joodſche* Volkeren zeer wel bekent is geweeſt.

47.

Dat de *Euphrates* bekent is geweeſt by *Moſes*, en ook by de eerſte Geſlachten, blykt uit deszelfs beſchryving van de Vloeden des Paradys met deze woorden: (*a*) *Ende de vierde Riviere is Phrath.* Als ook uit de volgende woorden: (*b*) Te *dien zelven dage maakte*

(*a*) *Geneſis.* II. 14. (*b*) *Geneſis.* XV. 18.

maakte de HEERE een verbond met Abram, zeggende: uwen zaade heb ik dit Land gegeven, van de rivier Egypti, tot aan die groote Rivier Phrath. Dat nu de Rivier PHRATH de EUPHRATES is, zal ik niet behoeven te bewyzen, dewyl zulks van andere reets al gedaan is, en deszelfs naam ouwelings, ja noch hedendaags by de *Natien* dier Landen *Phrath* is, want het voorzetzeltje *eu* is in't Perſiaanſch niet anders als Water; en de Heer *Reland* bewyſt, dat de *Perſen* dit voorzetzeltje by meeſt alle Vloeden gebruikten, zynde vervolgens *Euphrates* niet anders als Water van *Phrath.* Maar deze zaak blykt noch meerder, omdat de Rivier de *Euphrates* ook het heilige Land, met inſluiting van *Syrien*, afperkt, en van *Meſopotamien* afſcheidt, doorlopende als een grensſcheiding van deze beide Landen, te weten *Syrie* en *Meſopotamie*; waar uit de Lezer de voortreffelyke Aardrykskunde van de Heilige natuurlyke Hiſtoriſchryver de Man Gods *Moſes* wederom klaar en onderſcheidentlyk kan ontdekken, mitsgaders een koſtelyke voorzegde waarheid in de belofte van Godt aan *Abraham* gedaan, en dewelke hier van *Moſes* ſtaat aangetekent, eer dezelve noch volbragt was, te weten de bezitting van 't beloofde Land, en deszelfs Grenspaalen.

48.

Wy vinden de Rivier *Euphrates* zeer dikwils gemelt in de heilige Bladeren, als (*a*) *Alle plaatze, daar uwe voetzoole optreet, zal*

(*a*) *Deuteronomium* XI. 24.

uwe zyn: *van de WOESTYNE ende den LIBANON*, *van de Riviere*, *de Riviere PHRATH*, *tot aan de achterſte zee*, *zal uwe Landpale zyn.* Deze achterſte Zee is de Middelandſche Zee, dewelke het beloofde Land beſpoelt, en van *Moſes* zeer wel gekent is. De Rivier de *Euphrates* was zo algemeen bekent by de Aaloude *Hebreërs*, dat, als zy maar enkeld de RIVIERE noemden, zy met nadruk de Riviere EUPHRATES daar door verſtonden, als by voorbeeld: (*a*) *Ende hy heerſchede over alle Koningen van de Riviere*, *tot aan het land der Philiſtynen*, *ende tot aan de Landpaalen van Egypten*; door deze Schriftuur-text, dewelke van de Heerſchappy van *Salomon* ſpreekt, zien wy ook de belofte, aan de *Patriarch Abraham* gedaan, volbragt.

49.

Daar de EUPHRATES *Syrien* beſpoelt, en naaſt aan 't Heilige Land is, zyn deszelfs Boorden met Steenrotzen bezet, waar van wy zelfs ook eenig bewys konnen vinden in de Heilige Bladeren. (*b*) *Doe geſchiede des HEEREN woord ten tweedenmaal tot my*, *zeggende*: *Neemt den gordel*, *dien gy gekocht hebt*, *die aan uwe lendenen is*, *ende maakt u op*, *ende gaat henen na den PHRATH*, *ende verſteekt dien aldaar in de kloven eener STEENROTZE. Zo ging ik henen*, *ende verſtak dien by den PHRATH: gelyk als de HEERE my geboden hadde. Het geſchiede nu*

(*a*) 2 *Chronicor.* IX. 26.
(*b*) *Jeremiæ* XIII. 3. 4. 5. 6. 7.

nu ten einde van veele dagen, dat de HEERE tot my zeide; maakt u op, gaat henen na den PHRATH, ende neemt den Gordel van daar, dien ik u geboden hebbe aldaar te verſteken. Zo ging ik na den PHRATH, ende groef, ende nam de gordel van de plaatze, alwaar ik die verſteken hadde: ende ziet de gordel was verdorven, en dochte nergens toe.

50.

Het is geen wonder, dat de Rivier EUPHRATES zo algemeen bekent was by de aaloude *Jooden*. 1. Omdat dezelve al haar Land in tegenſtelling van de Zee als beſloot. En 2. om de onmetelyke grootheid van deze Rivier, voor dewelke dezelve niet alleen by de *Joodſche* Volkeren, maar by veel andere aaloude *Natien* roemruchtig is geworden. De EUPHRATES word zelfs op veel plaatzen in de Heilige Bladeren de groote EUPHRATES, of de groote Rivier EUPHRATES genaamt, als by voorbeeld. (*a*) *Zeggende tot den Zesden Engel, die de bazuine hadde, ontbindt de vier Engelen, die gebonden zyn by de GROOTE RIVIERE EUPHRATES.* Ziet ook *Geneſis* XV. vers 18. van my te voren aangehaalt; en de aanſpraak van *Moſes* aan de Kinderen *Iſraëls* even voor zyn ſterfdag, en even voor den intocht in het beloofde Land. De (*b*) *HEERE onze Godt ſprak tot ons aan HOREB, zeggende: gy zyt lang genoeg by deze berg*

(*a*) Openbaringe *Johannis*. Kap. IX. vers 14. Ziet ook Kap. XVI. vers 12.

(*b*) *Deuteronomium* I. 6. 7.

gebleven. Keert u, ende vertrekt, ende gaat in het gebergte der Amoriten, ende tot alle haare gebuuren, in 't vlakke veld, op het gebergte, ende in de leegte, ende in 't zuiden, ende aan de haven der zee: (*a*) *het land der CANAANITEN, ende den Libanon, tot aan die GROOTE RIVIER, de Riviere PHRATH.* Waar uit te gelyk blykt, dat Godt aan de Kinderen *Iſraëls* zelfs de Rivier EUPHRATES als een Scheid-paal of grensſcheiding van het beloofde Land geſtelt heeft, gelyk ook beveſtigt word door het volgende. (*b*) *Alle plaatze, daar u lieder voetzole op treeden zal, hebbe ik u gegeven: gelyk als ik tot Moſe geſproken hebbe. Van de woeſtyne ende dezen Libanon af, tot aan de GROOTE RIVIERE, de Riviere PHRATH, het ganſche land der Hethiten, ende tot aan de groote zee, tegen den ondergang der zonne zal ulieder landpale zyn.*

51.

In veelderhande Oorlogen, daar in de heilige Bladeren van gemelt word, zien wy de Rivier *Euphrates* aangetekent als een perk der overwonne of beſtrede Landen, gelyk in de oorlog van *Pharao Necho* Koning van Egypten: (*c*) *In zyne dagen toog Pharao Necho de Koning van Egypten op tegen den Koning van Aſſyrien, na de riviere PHRATH.* Ende op een ander plaats. (*d*) *De Koning nu van*

(*a*) Te weten de Middelandſche Zee.
(*b*) *Joſua* I. 3. 4.
(*c*) 2 *Koningen* kap. XXIII. vers 29.
(*d*) 2 *Koningen* kap. XXIV. vers 7.

van Egypten en toog voortaan niet meer uit zyn land: want de Koning van Babel hadde van de Riviere van Egypten af, tot aan de Riviere PHRATH, ingenomen al dat des Konings van Egypten was. De EUPHRATES word in de benamingen en verdeelingen der Landschappen der Stammen ook zeer dikwils aangemerkt, en genoemt in de Heilige Bladeren, mitsgaders in de oorlogen en veldslagen van de Koning *David*, gevoert tegens de *Philistynen*, de *Moabiten*, de Koning van *Zaba*, de *Syriers* en de *Edomiten*.

52.

De EUPHRATES is zulk een beroemde Vloed in de H. Schrift, dat by de voornaamste gevallen, die zelfs gebeurt zyn onder de Koningen, dewelke meerder of minder Nabuuren waren van de Jooden, dezelve genoemt of gemelt word, als ook de Rivier de TIGRIS. Getuige hier van is de vermaarde slag, in dewelke NEBUCHODOSOR Koning van *Assyrien* ARPHAXAD Koning van *Meden* overwon, gelyk geschreven staat. (a) *NEBUCHODONOSOR Koning van Assyrien, en dewelke regeerde in NINIVE een zeer groote Stad, heeft geslagen tegen ARPHAXAD: en heeft hem gevangen in het groote veld, het welke Ragan genaamt wierd, omtrent den EUPHRAAT en de TIGRIS.* Op dezelve wyze verhaalt *Jeremias* de groote Veldslag aan de *Euphrates*, door *Nebucadnezar* tegen de Koning

(a) *Vid. inter Apocryph. Lib. Judith* cap I. vers 5.

van *Egypten*. (*a*) *Het woord des HEEREN, dat tot de Prophet Jeremia geschiet is, tegens de Heidenen. Tegen Egypten: tegen 't Heir van Pharao Necho Koning van Egypten; dat aan de Riviere PHRATH by Carchemis was: dat Nebucadnezar, de Koning van Babel, sloeg. De snelle en ontvliede niet, ende de Held ontkome niet: tegen het noorden aan den oever der Riviere PHRATH zyn ze gestruikelt ende gevallen.* En de Profeet, dewelke deze zaak een werk des Heeren noemt, om de Hoogmoed des Konings van Egypten te dempen, en dezelve voor zyn ondaaden te kastyden, vervolgt: *want de Heere HEERE der Heirscharen heeft een slachtoffer in den lande van 't Noorden aan de Riviere PHRATH.*

53.

In veelderhande byzondere gevallen is de groote Vloed *Euphrates* in aanmerkinge gekomen by de Heilige Schryvers, gelyk by voorbeeld: (*a*) *JEREMIA schreef nu al het kwaad, dat over BABEL koomen zoude, in een boek. Ende JEREMIA zeide tot Seraja: als gy te Babel koomt, zo zult gy zien, ende lezen alle deze woorden. Ende zult zeggen; o HEERE! gy hebt over deze plaatze gesproken; dat gyze zult uitroeyen, zo datter geen inwoonder in en zy, van den menschе tot op het beest, maar dat zy worden zal tot eeuwige woestheden. Ende het zal geschieden, als gy geeindigt zult hebben dit boek te lezen;*

(*a*) *Jeremia* kap. XLVI. vers 1. 2. 6. 10.
(*b*) *Jeremia* kap. LI. vers 60. 61. 62. 63.

zen; dan zult gy eenen steen daar aan binden, ende werpen het in 't midden des PHRATHS.

54.

De Beruchte en groote Vloed EUPHRATES is niet alleen zeer bekent geweest by de aaloude *Hebreërs*; maar zelfs ook veel aaloude *Griekſche* en andere Wereld-en Landbeſchryvers hebben van dezelve geſchreven. Alle koomen zy over een, dat de oorſprong van de *Euphrates* is van die Bergen in groot *Armenien*, omtrent de welke de *Araxes*, *Phaſis*, en *Tigris* geboren worden. PLINIUS (*a*) zegt met ronde woorden, dat de *Araxes* uit dezelve berg in *Armenien* geboren word, daar de *Euphrates* van word voortgebragt, en dat de beginzelen van deze beide Vloeden omtrent zes duizend paſſen van malkander leggen. STRABO noemt deze Berg, daar de EUPHRATES en ARAXES van voortkoomen, met naam en toenaam, te weten de BERG ABUS. Ziet ook PLUTARCHUS, ARRIANUS, de Tafelen van PTOLOMÆUS, dewelke in deze zaak de netſte Tafelen zyn. Ziet ook DIODORUS SICULUS, en noch eenige andere.

55.

Opdat de Lezer een recht begrip van de vier Rivieren van *Moſes* zoude konnen krygen, zal ik de EUPHRATES, TIGRIS, PHASIS, en de ARAXES beſchryven, zo als dezelve in *Armenien* geboren worden, benevens

(*a*) *Lib. VI. Cap. 9.*

vens haar loop, en de Landen, door dewelke zy vloeyen, of dewelke zy beſproeyen of beſpoelen; op dat de Lezer zelfs mag oordeelen, of wy met eenige waarſchynlykheid groot *Armenien* voor de Stantplaats van 't Paradys moogen houden, en deze vier Vloeden voor de vier Hoofd-vloeden, daar *Moſes* van ſpreekt.

56.

Niemand kan van *Armenien*, noch ook van deze vier Hoofd-vloeden een recht denkbeeld verkrygen, dewelke niet eenige kenniſſe van dat gedeelte der Wereld, dat wy ASIA noemen, verkregen heeft. Zelfs is de zeer naauwkeurige kenniſſe van ASIA zo noodzakelyk, dat wy zonder dezelve de natuurlyke Hiſtorien, en de zaaken der Natuur, dewelke in de Bybel gemelt worden, niet konnen verſtaan.

57.

ASIA (zegt (*a*) een treffelyk Wereld-beſchryver) is boven alle andere Wereldsdeelen van Godt zelfs uitverkoren geweeſt, om zyn voornaamſte Wonderdaaden, Werken en zichtbaare Tekens onder de Menſchen uit te voeren. Godt heeft zyne Godſpraaken aldaar door de mond zyner Propheten doen verkondigen, zyne Wetten voor zyn volk uitgereikt aan *Moſes*. ASIA is de gelukkige Moeder en Voedſter der Patriarchen en Heilige Oudvaders, en der Heilige Apoſtelen, ja zelfs van Jeſus Chriſtus. ASIA is de

(*a*) Ziet *de la Croix Relation univerſelle de l'Aſie.* en *Philippi Cluverii Summa Aſiæ Deſcriptio.*

de plaats, daar Godt zyn eerſte volkplantingen heeft gelieven te ſtellen, om van dezelve voort te doen koomen alle Volkeren van de ganſchen aardbodem. In ASIA zyn gegrontveſt de oudſte en grootſte *Monarchien* en Alleenheerſchappyen van de geheelen Aardbodem. Ouwelings hebben (zo veel als aan ons bekent is) alle Tucht-oefeningen, Wetten, Zeden, Wetenſchappen, alle Konſten, alle Handwerken, en overheerlyke Konſt-ſtukken in ASIA haar oorſprong genomen, want Egypten is voor dezen mede onder ASIA gerekent. De waare Godsdienſt, en alderhande Hoofd-Godsdienſten, en meeſt verſchillende *Religien* zyn meeſt alle in ASIA eerſt begonnen. Het *Heidendom*, het *Jodendom*, het waarachtig *Chriſtendom*, het *Mahumetaanſch Geloof*, waar anders als uit ASIA? Waar heeft het Godt zelfs behaagt op deze Wereld te verſchynen, als in ASIA? Het is waar, dat zommige der Heilige Apoſtelen de Gaaven des Geeſtes wel hebben uitgedeelt aan eenige randen van *Europa* en eenige Eilanden, maar immers meeſt alles in of omtrent ASIE, of naaſt gelege Landen van *Europa*, naby *Aſia*, als Griekenland, enz.

58.

De voortreffelykſte Aardryks-beſchryvers bepaalen ASIA op de volgende wyze: *De bekende Einden van Aſia zyn aan 't noorden de Scythiſche Oceaan* (anders genaamt de Ys-zee of Tartariſche Zee, of by andere de Noordzee, van dewelke wy zeer weinig

kenniſſe hebben,) *aan 't Ooſten de Ooſtelyke Zee*, (dewelke ook genaamt word de Sineeſche en Japoneeſche Zee, om dat zy de Boorden dezer Landen beſpoelt,) *aan 't Zuiden de Indiaanſche Zee*; *aan 't Weſten de Zeeboezem*, *dewelke tuſſchen Aſia en Africa inſchiet*, *gewoonlyk het Roode Meir*, *of ook wel de Arabiſche Zeeboezem genaamt*, *benevens de Landengte*, *of Iſthmus*, *die tuſſchen dit zo genaamde Roode Meir en Middelandſche Zee inlegt*, *benevens deze zelfde Zee*, *daar zy de Syriſche of Phœniciſche Zee genaamt word*, *en noch vorder de zelfde Zee*, *daar zy de Ægæſche Zee of de Archipel genaamt word*, *vloeyende tuſſchen het eigentlyke Aſia*, *en Macedonien en Griekenland*. Voegt hier aan 't Weſten noch by de *Præpontis*, zynde een Zeeboezem, dewelke uit de Middelandſche Zee ſchiet, anderzins *Mar di Marmora* genaamt, zynde een Boezem tuſſchen *Europa* en *Aſia* inſchietende, of tuſſchen klein *Aſia* en *Thracien* by *Conſtantinopolen*, daar hy door de *Thraciſche Bosphorus* in *Pont Euxin* ſchiet, als ook mede aan dezelfde Weſter-Eindpaalen van *Aſia*, de *Pontus* zelfs of de *Pont Euxin*, daar de *Præpontis* invalt, anderzins de Zwarte Zee genaamt, daar ik datelyk van ſprak; *mitsgaders noch het Mœotis Meir*, *benevens de Vloed of Rivier Tanais*, anders de *Don* genaamt, een zeer groote Rivier, dewelke het *Europiſche Sarmatien* van het *Aſiatiſche* afſcheidt, zyn oorſprong neemende uit de Grenspaalen der *Moſcoviten*, en voortvloeyende, tot dat hy met een grooten over-

overvloed zyn Water in het *Mœotis* Meir ontlaſt, zynde ouwelings aldaar de ſcheidingſtroom tuſſchen *Europa* en *Aſia*.

59.

Het Gedeelte van de Wereld, het welke wy ASIA noemen, is van een ongelooflyke grootte. De Schryvers koomen over een, dat ASIE over de dertien hondert Duitſche Mylen lang is, en twaalfhondert en twintig Duitſche Mylen breedt. Als wy onze aandacht laaten gaan op deze grouwzame groote brok Lands, is het niet te verwonderen, dat in dit gedeelte van de Wereld een groote menigte groote Koningryken, en onbedenkelyk veel en verſcheide Landſchappen gevonden worden. Ik zal dezelve hier niet beſchryven, maar van 't eene en 't andere maar een korte en klaare Schets geven, op dat myn Lezer te beter zal konnen begrypen, alles dat ik na dezen van de geheele *Hebreeuwſche* natuurlyke Hiſtorikunde, en nu en hier na in 't byzonder van de Kenniſſe des WATERS by de aaloude *Hebreërs*, en haare Voorzaaten en Schryvers gemelt en geweten, zal mededeelen.

60.

Voor dezen wierd Egypten mede onder *Aſia* gerekent, en daar nu *Aſia* van *Africa* door 't Roode Meir word afgeſcheiden, wierd door *Plinius* en andere *Aſia* van *Africa* geſcheiden door de *Nyl*, en dus dat gedeelte van Egypten, dat over de *Nyl* legt, te weten na de *Arabiſche* zyde, onder *Aſia* geſtelt, hoewel echter ouwelings *Ptolomæus* de *Arabiſche* Zeeboe-

boezem of 't Rode Meir aan die zyde alreets tot een ſcheiding tuſſchen *Aſia* en *Africa* geſtelt heeft.

61.

Alle de groote of mindere Vloeden en Rivieren, dewelke haar aan alle kanten in de verſcheide Zeën, dewelke *Aſia* overal omringen, ontlaſten, onderſtellen meeſt altyd groote Bergen, door welker afwateringen in deze Landen, en overal meeſt alle Vloeden op deze Wereld geboren worden; daarom oordeel ik het zeer noodzakelyk voor iemant, die de Vloeden, Rivieren, Meiren en Wateren, benevens haar verſcheidenheid, verſcheiden aard en hoedanigheden begeert te kennen, dat hy eerſt kenniſſe heeft van de Bergen, Rotzen, en grouwzaame hooge Landen, daar de Vloeden uit geboren worden.

62.

De *Bergen*, dewelke in ASIA gevonden worden, zyn van een ongelooflyke uitgeſtrektheid, hoogte, grootte, en ontelbaare menigte; dog zy worden alle, omdat zy regels-gewys leggen en voortſchieten, tot zeer weinige Naamen gebragt. Als wy dezelve in het algemeen aanmerken, konnen wy ons een denkbeeld vormen, in het welke wy als in eene opſlag en met eene naam het meeſte gedeelte der *Bergen* van ASIA begrypen. Als by voorbeeld: De Berg TAURUS is de grouwzaamſte en de grootſte Berg van geheel *Aſie*, en (als ik het zeggen mag) de aldergrootſte berg van de geheelen Aardbodem.

dem. Ik wil nu juist niet staan op deszelfs Hoogte, hoewel die op veele plaatzen ongelooflyk is, maar op deszelfs vreeslyke uitgestrektheid door geheel *Asie*. Het is een bekende zaak, dat de ATLAS in AFRICA een ongelooflyke groote regel Bergen uitmaakt; dat de Bergen van PERU en CHILI in AMERICA grouwzaam hoog, wyd uitgestrekt, en lang zyn van regels; dat de regelen van den Haarts-of Erts-Berg in Duitschland, de *Alpes* in *Italien*, de *Bergen* in *Zwitzerland*, de *Pirinëen* tusschen *Vrankryk* en *Spanjen*, veel uitstekende groote en lange regels Bergen zyn, maar geen van alle dezelve kan haalen tegens de grouwzaame regels Bergen, met al haar uitspringende zytakken, dewelke in ASIE onder een algemeene naam de Berg TAURUS genaamt worden.

63.

De Berg TAURUS heeft zyn begin in het Westen van LYCIA, aan de Middelandsche Zee, een Landschap, dat nu over de drie hondert jaaren onder 't Gebiedt van den Grooten Heer heeft gestaan, en hedendaags AIDINELLI word genaamt; van daar gaat de berg *Taurus* voort door geheel *Asia*, van het Westen tot aan het Ooslen, en tot de uiterste grenspaalen van het Keyzerryk CATAY, zelfs boven SINA, het welk een ongelooflyke lengte is. Dus van het Westen naar 't Oosten voortgaande, werpt de Berg *Taurus* een zeer groot getal wederzydze zytakken of zyregels Bergen uit, zo wel na het Noorden door

door geheel *Tartarien*, als na de zuidelyke Landen van *Asia*.

64.

De Berg *Taurus* heeft op verscheide plaatzen, en in verscheide Landen, ook verscheide naamen, na de plaatzen, dewelke hy of doorpasseert, of aan dewelke hy zyne zytakken en wederzydze armen, en uitspringende regels en bogten uitreikt, als by voorbeeld in *Lycia* (volgens de aantekeningen van verscheide Aardryks-beschryvers) word de Berg *Taurus* de Berg CRAGUS genaamt; in *Pamphylia* is deszelfs naam CORACESIUS en SARPEDON; in *Cilicia* behoudt hy de naam van *Taurus*; in klein *Armenien* word hy den *Tegen-taurus* genaamt; in groot *Armenien* word de Berg *Taurus* genaamt op de eene plaats PARIEDRUS, op de andere plaats GORDIÆUS, en wederom op een andere plaats in groot *Armenien* MOSCHIUS; in *Syrie* draagt hy de naam van de Berg AMANUS; in *Mesopotamie* de Berg CHABORAS; en op de grenspaalen tusschen *Mesopotamie* en groot *Armenie* de Berg NIPHATES; in *Colchis* draagt de berg *Taurus* de naam van de Berg CORAXICUS; in *Iberia* en in *Albania* heeft die zelfde Berg de naam van de CAUCASUS; in *Meden* ZAGRUS; in de grenspaalen van het uiterste *Assyrie* word hy de ORONTES, de JASONIUS, de CORONUS en de CHOATRAS genaamt; in *Parthen* aan 't zuiden PARACHOATRAS, aan 't oosten MASDORANUS; in *Carmanie* hiet de Berg *Taurus* de STRONGY-

GYLOS; in *Hyrcanie* de CORONUS, als op de grenzen van *Assyrien*; in *Margiana* heeft de *Taurus* de naam van de Berg SARIPHUS; in *Bactrien* word hy PAROPAMISUS genaamt; in het onmeetbaar groote Land *Scythie* of groot *Tartarie* de Berg IMAUS; tusschen *Scythien* en *Indien* word de Berg *Taurus* de EMODUS genaamt, gelyk de Lezer by de Schryvers kan nazien.

65.

De voortreffelyke Aardryks-beschryver (*a*) *Philippus Cluverius* zegt van de *Taurus*, dat dezelve de aldergrootste Berg van den geheelen Aardbodem is; dat dezelve zyn oorsprong neemt van de boorden der *Pamphylische* Zee, by of over de *Chelidonische* Eilanden beginnende, en van het Westen voortgaande tot in het uiterste oosten van *Tartarie*, en de uiterste Einden der *Indien* eindigt, zynde byna de geheele lengte van *Asia*. De *Taurus* verdeelt *Asia* in twee deelen; het gedeelte van *Asia* van den *Taurus* naar het Noorden word *Asia binnen den Taurus* genaamt, en het andere gedeelte van *Asia* naar het Zuiden aan de andere zyde van den *Taurus* word *Asia buiten den Taurus* genaamt.

66.

Daar de kortste en de rechte lyn der *Taurus* gemeten is, is dezelve volgens *Ptolomæus* een duizend achthondert en acht en tach-

(*a*) *Vid. Philippi Cluverii introductio in universam Geographiam tam Veterem quam Novam, Lib. V. Cap. xix.*

tachtig Franſche mylen lang, het welke weinig verſcheelt van de lengte, (*a*) dewelke *Strabo* aan de *Taurus* toe-eigent, namentlyk vyf en veertig duizend Stadien, dewelke uitmaaken 1875. Franſche mylen, elke myl beſtaande uit vier en twintig Stadien, of uit drie duizend Geometriſche treden of paſſen. Als wy nû in aanmerkinge neemen, dat de Berg *Taurus* nooit lyn-recht door *Aſia* loopt, maar met zeer groote bogten en halve maansgewyze linien, (noch onaangemerkt zyne ter wederzyden breede uitſpringende takken) zouden wy op die wyze (de bogtige Lyn van den *Taurus* tot een rechte gebragt) de lengte van den *Taurus* bevinden, meer als drie duizend Franſche mylen, elke myl van drie duizend treden.

67.

De breedte van den *Taurus* is zeer ongelyk, maar op zommige plaatzen drie duizend Stadien of 125 Franſche mylen, maar op andere plaatzen wederom minder breedt. De Bergtoppen en hoogtens van den TAURUS zyn ook zeer ongelyk, want dat gedeelte van den *Taurus*, het welke wy de *Caucaſus* noemen, is op zommige plaatzen zeer hoog. De zyde van den TAURUS, dewelke na 't Zuiden legt, is zeer warm en verhit door de Zon, maar de kant van den TAURUS, na

(*a*) *Videantur Tabulæ Ptolomæi Aſiæ. Strabo de Situ Orbis. Pomponius Mela, & plures alii. Præſertim Aſiæ Deſcriptio Anonymi, edita Pariſiis 1656. in Folio.*

na 't noorden is zeer guur, en word geweldig gebeukt van de winden, dikwils koud en omgort met Sneeuw, op veel plaatzen onvruchtbaar, onbewoont, en een schuilhoek en teelneſt voor alderhande wilde boſch-beeſten; behalven dat de noordzyde van den *Taurus* zeer overvloedig is in 't voortbrengen van Herten, daar de *Taurus* ook by de Schryvers vermaart door is.

68.

De Plaatzen, (*a*) daar de Berg *Taurus* is geſcheurt door opgeſplete rotzen en toppen, worden by de aaloude Wereld-beſchryvers de Poorten of Doorgangen van den *Taurus* genaamt; deze engtens worden by de aaloude Schryvers menigmaal beſchreven. De *eerſte Poort* van den TAURUS, zegt *Strabo*, is, door dewelke men kan doortrekken uit *Lycia* tot in *Pamphilia*. By *Phaſelides* aan de zeekant (zegt *Strabo*) zyn deze engtens of poorten van den *Taurus*, door de welke *Alexander* de Groote zyn Leger geleide. De *tweede Poort* van den *Taurus* is in dat gedeelte van *Pamphilia* of't hedendaagze Turkſche *Caramanie*, door de welke een doorgang is van *Mylias*, een Landſchap en ook een vermaarde Stad van *Pamphilia*, zelfs aan de Middelandſche Zee. *De derde Poort* of enge doorgang van den TAURUS word genaamt de Poort van *Cilicia*, omdat door deze engte alles gevoert word, wat uit *Cappadocie*, *Galatie*, *Lydie* en *Phrygie* in *Cilicie* gebragt word. Dit *Cilicie* is nu

Gg het

(*a*) *Vid. Liber citatus, ſive Aſiæ Deſcriptio.*

het eigentlyke *Caramanie* der Turken, hoewel anderzins *Caramanie* in een brede betekenis in zich bevat *Cilicie*, *Pamphilie*, *Piſidie*, en het zuider deel van *Cappadocie*. *Strabo*, *Diodorus Siculus* en andere beſchryven deze poort naauwkeurig, derzelver lengte, breedte en diepte; hier is de beroemde muur van *Semiramis*, en de doortocht van *Cyrus* en *Alexander* de Groot. *De derde Poort van den Taurus* opent en baant de weg door den *Taurus* uit *Cilicie* na *Syrie* en na *Armenie*, en word in 't gemeen de Poorten van *Syrien* genaamt. Deze doortocht is zeer bezet met Rotzen, en door een zeer kleine magt te bezetten, en de aanvallen te beletten. *De vierde Poort van den Taurus* is de Poort, door de welke gereiſt word uit *Aſſyrie* in *Meden*; deze Poort is in de Berg *Zagrius*, en word van *Strabo* de Poort van *Meden*, en van *Ptolomæus* de Poort van *Zagri* genaamt. *De vyfde Poort is de Caſpiſche Poort*, deze baant de weg tuſſchen *Meden* en *Parthen*, en is zeven duizend treden in de lengte, dat is byna derdehalf Franſche myl, daar zy zeer eng is, en door menſchen handen gemaakt. Aan weêrzyden zyn de rotzen doorzaait met zoutmynen of *Sal Gemmæ*, het welk gedurig nederdruipt, en naderhand wederom als Ys te zamen ſtremt. (*a*) *Dionyſius* noemt dezelve de Sleutel van *Aſie*. *De zesde Poort* van den *Taurus* legt door de *Iberiſche* Gebergtens, en word mede

(*a*) *Vid. Aſiæ Deſcriptio. Strabo*, *Ptolomæus*, *Solinus*, *Plinius*, *Dionyſius*, *Procopius &c.*

de de *Caſpiſche Poort* genaamt van *Procopius*

69.

Behalven deze Doortochten of Poorten van den *Taurus*, zyn in den Berg *Taurus* noch zeer veel andere Doortochten en Poorten, als by voorbeeld: daar de Berg *Taurus* de *Caucaſus* genaamt word, by *Albanien*, *Colchis*, *Iberien* of *Georgien* enz. als ook de Poorten en Doortochten, dewelke gevonden worden, daar de Berg *Taurus* de IMAUS genaamt word, aan de uiterſte Einden van *Aſie*, en veele andere, daar ik tegenwoordig niet van zal melden.

70.

Op dat nu de Lezer een klaar Denkbeeld zoude konnen krygen van de vier groote Water-vloeden, dewelke haar oorſprong krygen uit de Vloed van den Hof in *Eden* of het *Paradys*, daar *Moſes* van ſpreekt, hebbe ik uit de Tafelen van *Ptolomæus*, en onder dezelve uit de derde en vierde Tafel van *Aſia*, een nieuw Land-kaartje gemaakt en laten ſnyden; ziet *Tabula* V, in het welke klaar uitgebeeldt worden de vier groote Rivieren. 1. De *Phaſis*. 2. De *Araxes*. 3. De *Euphrates*. En 4. de *Tigris*; daar zy haar oorſprong neemen in groot *Armenien* uit de Berg *Taurus*, en daar zy eindigen in de *Pont Euxin*, in de *Caſpiſche* Zee, en in de Golf van *Perſien*, benevens de loop, voortgang, bogten en kronkels van elke Rivier. *Tabula V.*

71.

In deze Kaart zien wy de Rivier PHASIS zyn oorſprong neemen, uit dat gedeel-

te van den grooten Berg *Taurus*, welke *Ptolomæus* den berg *Paryardes* noemt, en wy zien deze Rivier *Phaſis* voortgaan door een gedeelte van groot *Armenien*, tuſſchen *Cappadocie* en *Iberie*, en door een gedeelte van *Colchis*, tot hy zich ontlaſt in de *Pont Euxin* of Zwarte Zee, by een plaats ouwelings *Phaſis* genaamt.

72.

Insgelyks zien wy in dezelve Tafel de Rivier ARAXES zyn oorſprong neemen op drie verſcheide plaatzen uit de zelfde Bergen *Paryardes*, daar wy deze drie takken zien vereenigen by *Artaxata*, van waar hy een bogt maakt, tot daar hy een meertje uitwerpt, en voortgaande een tak ontvangt van de vermaarde Rivier *Cyrus*, tot dat hy eindelyk zich ontlaſt in de *Caſpiſche* Zee, loopende door dat gedeelte van groot *Armenien*, het welke tuſſchen *Albanie* en *Meden* inſchiet.

73.

Ten derden zien wy in de zelfde Tafel of Kaart, dewelke hier achter bygevoegt is, de grooten en ontzachelyken Vloed EUPHRATES of *Phrath*, zyn oorſprong neemende uit de zelfde Bergen *Paryardes*, met drie takken of beginzels, dewelke zich verenigen omtrent CHASIRA, van waar de *Euphrates* loopt tot aan SINIBRA, daar hy met een bogt afſchiet tot aan XIMARA, alwaar hy van de Berg *Abos* een groote zytak ontvangt, ('t welk de reden is, dat zommige de oorſprong van den *Euphraat* aan de Berg *Abos* geſtelt hebben)

ben)en weder voortloopt tot aan *Meſopotamien*, ſcheidende dus groot en klein *Armenie* van malkanderen, tot aan SIAVANA, en doorloopende tuſſchen de groote Bergen NIPHATES en AMANUS, Takken van den grouwzaamen Berg *Taurus*, gaat hy met veel kronkelende bogten voort tuſſchen *Syrie* en *Meſopotamie* tot aan THAPSACUS, daar hy zo vlak van grond is, dat hy te paard zomtyds doorwaadbaar is. Van *Thapzacus*, daar hy *Syrie* verlaat, gaat hy wederom met zeer veel groote bogten en kronkels tuſſchen *Meſopotamie* en woeſt *Arabie* voort, tot aan de groote Bergen, dewelke *Chaldæa*, of dat gedeelte van *Babylonien*, het welk CHALDÆA genaamt is, afſcheiden van woeſt *Arabien*, beooſten *Belginæa*; deze regel *Chaldeeuwſche* Bergen gevoegt by het overige van den *Euphrates*, daar hy weder voortvloeit tuſſchen *Babylonien* en *Meſopotamien*, ſcheiden *Babylonien* van woeſt *Arabien* en *Meſopotamien* af, tot dat eindelyk de *Euphrates* by SELEUCIA in de groote Rivier of Vloed de *Tigris* valt, de welke hier, tuſſchen *Aſſyrien* en *Meſopotamien* doorvloeyende, koomt nederſchieten. De TIGRIS en EUPHRATES by SELEUCIA in malkander geſmolten zynde, vloeyen te zamen, dog onder de naam van *Tigris*, tot aan de oude Stad ASIA, (zommige noemen dit gedeelte de *Paſitigris*) daar zy haar wederom in tweevloeden verſpreiden, gaande de eene ooſtelyk ende andere weſtelyk, om haare wateren in de Zeeboezem of Golf van *Perſien* te ontlaſten,

uitmakende het Eiland, daar de oude Stad *Teredon* geplaatſt word, terwyl door deze ooſtelyke arm en de verenigde Vloed, van *Seleucia* af tot aan de *Perſiaanſche* golf, *Babylonien* word afgeſcheiden van *Suſiana*, waar door het Landſchap *Babylonien* een zeer natuurlyke ſterkte voor de aanvallen van de *Arabieren* en andere Volkeren hadde; wordende omringt van de *Arabiſche* Bergen, van de *Euphrates*, van de *Tigris*, en van de Golf van *Perſien*, in een groote rykdom van goed, vet en vruchtbaar Land, veel Rivieren, en een Zee of Golf van de Zee.

74.

Wat de kronkelingen belangt, dewelke de *Euphrates* maakt by de Stad *Babel*, als ook de Moeraſſen en Waterleidingen, en Meiren by VOLGESIA en BARSITA, alsook de Koninglyke Vloed, loopende uit de *Euphrates* door de Stad *Babel*, tot dat dezelve by *Apamæa* in de verenigde *Tigris* valt; deze alle zyn meeſt door menſchen arbeid en het vermogen der aaloude Koningen gemaakt.

75.

Ten vierden zien wy, dat *Ptolomæus* de oorſprong van de *Tigris* mede in groot *Armenien* ſtelt, by het meir *Thoſpitis*, gelegen aan de *Gordiſche* Bergen, by de Stad *Thoſpia*, en uit de afwateringen van de grouwzaame bergen van den grooten *Taurus*, hier byzonderlyk *Niphates* genaamt. De *Tigris* hier van daan voortvloeyende door een wyde valey van de Bergen NIPHATES, verſpreidt zyn voortgang en loop tuſſchen *Aſſyrie* en *Meſo-*

po-

potamie, terwyl hy uit *Assyrie* de Vloed *Lycus*, de Vloed *Caprus*, en de Vloed *Gorgus* ontvangt, en met overvloed van water van de zelfde Bergen *Niphates* afstroomende, verrykt word, en by *Seleucia* de *Euphrates* ontvangende, loopt hy met deze vereenigden boezem, en ontlast zich in de Golf van *Persien*.

76.

Alhoewel ik noch niemant anders in de Wereld kan weeten, of deze vier Rivieren de vier Vloeden zyn, daar *Moses* van spreekt; als mede of de Stantplaats van het Paradys geweest is in groot (*a*) *Armenie*, na 't gevoelen van de onbekende Schryver der Beschryving van *Asie*, een Boek het welk tot Parys door een geleert Man zonder naam is uitgegeven *in Folio* in 't jaar 1656., en opgedragen aan *Christina* Koningin van Zweden, en het welk by de voortreffelyke *Reland* zeer naauwkeurig gelezen moet zyn; ten minsten heeft die groote Man deze onbekenden *Auteur* in veel gedachten verstandiglyk gevolgt. Of de Stantplaats van 't Paradys geweest is in (*b*) *Babylonien*, na 't gevoelen van *Calvinus*; of nader aan de *Persische* Golf in *Babylonien*, na de gedachten van (*c*) *Huetius*: Alhoewel, zegge ik, zulks voor ons altyd onbekent zal zyn, is ons echter aan de kennisse dezer Landen, Bergen en Vloeden ten hoogsten gelegen, in het onderzoek van de Kennisse, dewelke de aaloude *Hebreërs* en haare Voorzaaten gehad hebben van de Natuurlyke Historien, Wetenschappen, Konsten, Handwerken, en van de Natuurlyke *Tab. V.*

(*a*) Ziet *Tabula V.* (*b*) Ziet *Tabula V.* (*c*) Ziet *Tabula V.*

Zaaken, en byzonder van het WATER, daar ik nu van ſpreeke.

77.

Ik hebbe voor dezen getoont, hoe algemeen de Rivier de EUPHRATES by de aaloude Hebreërs bekent was, en gelooft ook dit zelfde, aandachtige Lezer, van de groote Rivier de TIGRIS, gelyk veele Schriftuurplaatzen bewyzen, behalven dat ook de Landen, daar zy haar oorſprong hebben en doorſpoelen, by na overal in de Schriftuur gemelt worden. Dit is de reden, dat ik tot opheldering van de natuurlyke Hiſtorikunde van het WATER, by de aaloude *Hebreërs* en haar eerſte Voorzaaten, by deze Vloeden in haar oorſprong zal opklimmen, en een klaarder ontwerp van *Armenie* enz. geven.

78.

Wy hebben al zeer veel reden, om *Armenien* boven alle de Landen des Aardryks te achten. 1. Om dat het zeer waarſchynlyk is, dat Godt *Adam* en *Eva* daar eerſt geſchapen heeft, en in het Paradys geſtelt; want het Paradys was aan de oorſprong der vier Rivieren. Als wy nu maar eene Rivier van de vier onfeilbaar en zekerlyk weeten, hebben wy een klaare kenniſſe, dat aan deszelfs oorſprong het Paradys is geweeſt; maar wy zyn overtuigt (en niemant in de wereld durft zulks ontkennen) in de kenniſſe van eene Rivier, te weten de PHRATH, zynde ouwelings en zelfs

zelfs noch hedendaags de naam van de *Euphrates*; op welke plaats volgens dit bewysſtuk het Paradys dan ten minſten mede moet geweeſt zyn, laat ik aan het oordeel van de rechtzinnige Lezer.

79.

De tweede Reden, waarom de kenniſſe van *Armenie* by ons hooglyk getracht moet worden, is, dat het aan Godt na de zondvloed behaagde, dit Land boven alle te verkiezen, om de Wereld wederom te bevolken. Als ook, dat de eerſte Godsdienſt door *Noach* in dit Land is verricht. (*a*) *Ende de Arke ruſtede in de zevende maand, op den zeventienden dag der maand, op de bergen van Ararat.* —— *Ende Noach bouwde den HEERE eenen Altaar, ende offerde brandofferen op dien altaar.* Ik zal my niet ophouden met te bewyzen, dat het woord ARARAT *Armenien* is, en de Bergen van *Ararat* de *Taurus* is, dewelke *Armenien* verſcheidentlyk doorkruiſt, dewyl zulks van andere genoeg bewezen is, en getoont, dat de Arke heeft moeten ruſten op de hoogſte Berg, dewelke onder die grouwzaame hooge takken van den *Taurus*, die de *Caſpiſche* Bergen genaamt worden, boven alle andere uitſtak, zynde deze *Caſpiſche* Bergen een ſcheiding tuſſchen *Armenien* en *Meden*.

80.

Geheel *Armenie* word gedeelt in groot en klein *Armenie*, en word door de beruchte Vloed *Euphrates* geſcheiden.

(*a*) *Geneſis* VIII. 4. en vers 20.

Groot *Armenie* is tegenswoordig (volgens (*a*) *Philippus Cluverius*) in drie deelen verdeelt; namentlyk in TURCOMANIA, in POPUL, en in CURDISTAN. Aan de noordzyde word Groot *Armenien* geſcheiden door de *Moſchiſche* Bergen van *Colchis* en van *Iberien*, en door de Rivier *Cyrus* van *Albanie*; in 't Ooſten daar heeft groot *Armenie* de *Caſpiſche* Zee en de *Caſpiſche* Bergen; in 't Zuiden vertoont zich een groote regel Bergen, die aldaar de naam van de *Taurus* behouden, door de welke *Armenien* van *Meſopotamien* word afgeſcheiden; en noch een andere Regel van de *Taurus* onder de naam van de *Niphates*, door dewelke *Armenien* mede in 't Zuiden van *Aſſyrien* geſcheiden word; in 't Weſten word groot *Armenien* van klein *Armenien* afgeſcheiden, en groot *Armenien* word als midden doorgeklooft van een Tak van de *Taurus*, dewelke de *Tegentaurus* word genaamt. Klein *Armenie*, 't welk nu PEGIAN en BOSOCH genaamt word, is aan de ooſtzyde, daar de Vloed *Euphrates*, van groot *Armenien* geſcheiden, in 't Zuiden word beſloten van den Berg *Amanus*. In 't Weſten en in 't Noorden word klein *Armenien* ingeſloten van de Bergen *Sordiſcus*, en word klein *Armenien* insgelyks doorklooft door de *Tegentaurus*.

81.

Om nu wederom tot de Vloeden te koomen, dewelke zommige Geleerde meenen voort

(*a*) *Vid. Introduct. in univerſam Geographiam &c.*

voort te koomen uit de Stantplaats van het Paradys, is onder andere de Vloed ARAXES, dewelke een oud Schryver zonder naam in zyn Beſchryving van *Aſia* oordeelt de GIHON van Moſes te zyn, en is in dit gevoelen nagevolgt, door de voortreffelyke *Hadrianus Reland*; de voortgangen van deze Vloed heb ik beſchreven. Deze Vloed *Araxes* gaat zeer zacht en langzaam door de breede Velden, en vlakke en zommige ondiepe gronden van *Armenien*; deszelfs Wateren beweegen zich op die Plaatzen en wyde Boorden zo zacht, dat de Beſchouwer dikwils niet kan ontdekken, waar henen de zelve worden bewogen, maar daar ze ſteenachtige klippen en gronden overſtroomen, en door de rotzen vernaauwt worden in haaren loop, maaken ze meer ſnelheid, en menigmaal veel gedruis en geraas, gelyk in *Ptolomæus*, *Pomponius Mela*, *Plinius*, en een Beſchryving van *Aſia* door een onbekend Schryver, te zien is. Hedendaags word de *Araxes* in *Armenien* en by de Turken ARRAS genaamt; en de Schryvers roemen elk om 't zeerſt deze vermaarde Vloed *Araxes*, zo om de helderheid en zuiverheid van deszelfs water, als om de vruchtbaarheid, dewelke hy mede deelt aan de landen in dat gedeelte van *Armenien*, dewelke hy tot aan de *Caſpiſche* Zee bevochtigt, terwyl deszelfs Boorden allezins bekroont zyn met klaare en lommerryke Boomen en Boſſchen, zomtyds met zeer vruchtbaare en met boſſchen bekranſte bergen.

Stra-

82.

Strabo (*a*) heeft zeer naauwkeurig van *Armenien* geſchreven, en beveſtigt, dat de Velden en Landeryen, en Boorden van den ARAXES de vruchtbaarſte en aangenaamſte van geheel *Armenien* zyn. Ik zal nu noch niet eens melden van de ſchoone Steden en Plaatzen, dewelke ouwelings aan deszelfs Randen gevonden wierden. De Landen door *Armenien*, en voornamentlyk langs de *Araxes*, worden hedendaags gereiſt met *Caravanen*; want dewyl *Armenien* een gedurig *Theater* van den Oorlog is geweeſt tuſſchen de Turken en Perſianen, legt *Armenien* deerlyk verwoeſt, wordende de Steden en Plaatzen meeſt bewoont van Turken, onder wiens geweld *Armenien* meeſt geheel is; als ook van eenige Oude *Armeniſche Familien*, en *Armeniſche* Kooplieden en Geeſtelyke, dat alle *Armeniſche* Chriſtenen zyn; maar het Land en het grouwzaame Gebergte word bewoont van *Kurden*, die Herders zyn onder tenten, dewelke van geite hair gemaakt worden, daar deze lieden onder leven, en met haar vee van de eene plaats op de andere gaan weiden.

83.

Het geheele Land van *Armenien* word zeer gekwelt door de rovende *Arabieren*, dewelke gewoon zyn door te dringen in alle verwoeſte of verlate Landen, om de Inwoonders te kwellen, de Reizigers te berooven, haar eigen vee te hoeden, en haar zelven met de jacht te ver-

(*a*) *Vid. Strabo Geogr. de Armenia.*

vermaaken; deze lieden moogen tegenwoordig mede wel voor Inwoonders van *Armenien* gehouden worden, daar ontelbaare schuilhoeken in de groote wilderniſſen, en onuitſprekelyke groote en veelvuldige bergen haar gelegentheid toegeven.

84.

Ik heb in *Tabula V.* (hier achter by gevoegt) niet uitgedrukt alle de regels Bergen, dewelke in *Armenien* gevonden worden, noch ook alle de Rivieren, dewelke van deze Bergen afſtroomen, als niet zeer tot myn oogmerk dienende; maar anderzins mag de Lezer wel verſtendigt worden, dat een groot getal Rivieren en Riviertjes zich hier en daar ter zyden in de Vloed *Araxes* ontlaſten. Ziet *Tabula V.*

85.

Jan Baptiſt van Tavernier, dewelke deze Landen boven alle andere Reizigers doorkruiſt heeft, verhaalt, dat de Bergen, daar hedendaags de *Araxes* uit voortkoomt, by de Inwoonders de Berg *Mingol* genaamt word. Dit is een Berg, zegt hy, daar een groote menigte Bronnen uit voort koomen, en daar de *Euphrates* aan de andere zyde uit voort koomt; de ARRAS, vervolgt hy, die van de Ouden ARAXES genaamt wierd, heeft zyn oorſprong uit de Bergen aan de ooſtzyde van die van *Mingol*, en ſtroomt, na dat hy in veel bogten in Opper-*Armenien* omgeloopen heeft, daar hy van veel andere Rivieren vergroot word, in de *Caſpiſche* Zee.

Dit

86.

Dit (*a*) geheele Land, het welk van de rivier *Araxes*, en van veele andere, die daar in ſtroomen, doorgeſneden is, word byna van geen andere dan van Chriſtenen bewoont. De *Mahometanen*, die daar in klein getal gevonden worden, zyn zo waangelovig, dat zy niet van 't water van eenige dezer Rivieren drinken, noch zich daar in waſſchen, dewyl zy dezelve onrein achten, omdat zy door de Chriſtenen gebruikt worden; zy hebben putten en waterbakken voor hen in 't byzonder.

87.

Tavernier verhaalt, dat deze Landen zelfs in het voorjaar, als in Maart en April, veel door de ſneeuw bedekt worden, dat de Menſchen, die hier doorreizen met de karavanen, genoodzaakt zyn haar aangezicht met floerſe of zyde neusdoeken te bedekken, dewelke aldaar byzonderlyk toe gemaakt worden, om voor te koomen, dat haar oogen door de laſtige ſchemeringen van de alomleggende ſneeuw niet bedorven worden, dat anderzins dikwils gebeurt. Uit deze aanmerking kan beſloten worden, dat de Wateren van de *Araxes* veel voortgebragt worden van geſmolten ſneeuw, het welk veel verſchilt van het Water, dat uit enkelde regens voortgebragt word, dewyl het ſneeuw-water veel ſcherper is, voornamentlyk in het voorjaar.

De

(*a*) Ziet *Tavernicrs* Reizen door *Perſien*, eerſte Boek tweede Hoofddeel.

88.

De Bogten en Kromtens van de *Araxes* koomen op zommige plaatzen zo kort op malkanderen, dat in de tweede dagreis van *Halikarkara*, de *Araxes*, na de waarneming van *Tavernier*, driemaal doorgewaad word, en in de volgende dag, zegt hy, noch een maal; behalven dat de Reizigers zo menigmaal den *Araxes* moeten doorwaaden, vervolgt de karavane zeer lang haar weg langs de boorden van de *Araxes*, wiens bergen zo wel als vlakke boorden alom van veel arme *Armenifche* Chriftenen bewoont worden, hoewel door geheel *Armenien* noch een zeer groot getal Chriftenen verfpreidt woonen, dewyl de Aartsvader of *Patriarch* van *Armenien* noch zevenenveertig Aartsbiffchoppen onder zich heeft. Om een denkbeeld van groot *Armenien* mede te deelen, zo ten opzicht van deszelfs veelvuldige en zeer hooge Bergen, als deszelfs Vlaktens, Valeyen, Rotzen, Rivieren, Watervallen, Beeken en Kreeken, zegt de Heer *Tavernier*, dat *Armenien* zeer wel overeen koomt met het befte en vruchtbaarfte gedeelte van 't Land van *Vaux* in *Zwitzerland*.

89.

Plutarchus verhaalt, in zyn *Tractaat* over de Vloeden, veel wonderen en oude vertellingen van dezen *Araxes*, als onder andere van het Kruid *Araxes*, het welk verflenzende veel bloedt uitlaat, dat buiten twyfel de *Mecrap* of *Rubia Tinctorum* zal zyn, dewyl dezelve aan de *Caspifche* Zee groeit: als ook van

de

de zwarte ſteen *Sicyonus*, dewelke daar groeit, en daar zy ouwelings in die landen veel bygeloovigheid onder haar Offerhanden mede pleegden: als ook van een Boom, dewelke overvloedig aan de Boorden van de *Araxes* groeit, zeer gelyk met de Granaat-appel, en dewelke overvloediglyk van die Appelen voortbrengen. Dat nu dezen ARAXES de Vloed GIHON van *Moſes* zoude zyn, oordeelt de Heer *Reland*. 1. Omdat dezelve zyn oorſprong dicht by de oorſprong van de *Euphrates* heeft. En 2. om dat aan deszelfs boorden de *Coſſæi* of *Cuſſæi* gewoont hebben; en *Moſes* verhaalt, dat de Vloed *Gihon* het geheele land van *Cus* beſproeide. Deze *Cuſſæi* waren roofvogels, dewelke woonden en zich onthielden in de *Cuſſiſche* Bergen van *Armenien*, by de boorden van de *Araxes*, aan de kant van *Meden*, by de *Caſpiſche* Zee, gelyk de Heer *Reland* aantoont uit *Appianus*.

90.

De tweede Rivier, dewelke eenige geleerde Lieden oordeelen een van de vier Rivieren des Paradys te zyn, van *Moſes* beſchreven, is de *Phaſis*, daar ik te voren van geſproken hebbe, en dewelke zy oordeelen de *Phiſon* te zyn van *Moſes*; en *Colchis*, daar de *Phaſis*, uit *Armenien* vloeiende, doorſtrykt tot in de zwarte Zee, het Landſchap *Chavila* van *Moſes*. (*a*) *Arrianus* verhaalt van deze Rivier, uit eigen ondervinding, veel aanmerkenswaardige zaaken. Van alle de Rivieren, zegt hy, dewelke my bekent zyn, is het

(*a*) *Vid. Arriani Periplus Ponti Euxini.*

het water van de Rivier *Phaſis* het alderlichtſte, en daarenboven zeer onderſcheiden en veranderlyk van koleur; deszelfs lichtigheid (vervolgt hy) kan iemant door de weegſchaal (tegens ander water) beproeven, en zelfs ook daar in, dat hy het zelve (in de Zwarte Zee vloeyende) altyd zal zien boven dryven. Als iemant het water van de Rivier *Phaſis* uit het oppervlak van de Vloed ſchept, zal hy het zelve zeer zoet en verſch bevinden, maar byaldien hy door een water-emmer het zelve van de grond des riviers weet uit te putten, zal hy het zelfde zout of ziltig bevinden. Maar hier moet de Lezer aanmerken, dat *Arrianus* maar ſpreekt van dat gedeelte van de Vloed, het welke gemeenſchap met het water van de zwarte Zee heeft, en niet daar deze Vloed van de bergen valt, en door *Armenien* en *Colchis* heen ſchiet, dewyl deszelfs wateren aldaar zeer zoet zyn, en meeſt van de geſmolte ſneeuw geboren worden; behalven dat zelfs het water van de zwarte Zee maar zeer middelmatig zout is, en niet te vergelyken by de groote Zee, daar dezelve zyn wateren in ontlaſt; alzo de zwarte Zee gedurig verzoet en als ververſcht word door de ontelbaare Rivieren, dewelke zich van de grouwzaame hooge bergen van de naaſtgelege Landſchappen in dezelve koomen te ontlaſten. Tot een getuige van de zachtigheid, gezondheid en zoetigheid van het water van de *Pont Euxin* of zwarte Zee, verſtrekt de dagelykze ge-

woonte der gener, dewelke deszelfs boorden bewoonen, dewyl dezelve dagelyks haar Vee uit deszelfs water met voordeel laten drinken, in zo verre, dat zy deszelfs wateren veel gezonder voor 't vee bevinden, als zelfs het volkomen verſch en zoet rivierwater.

91.

De koleur van het water van de *Phaſis* is, als of het over loodt of tin geſtaan hadde, hoewel echter het zelve door de tyd zyn droezem laat vallen, wanneer het ſtil ſtaat en klaar word. Het water van de *Phaſis* is zeer beſtendig tegens de bederving, en kan zeer lange jaaren duuren, zonder te ſtinken of te verrotten, het welk een kragtig bewys is, dat het water van de *Phaſis* ſneeuw-water is, van het welke een iegelyk kan ondervinden, dat het zelve zeer ſtantvaſtig tegens de verrotting ſtaat.

92

De waarſchynlykheden, door dewelke de zeer geleerde Heer *Reland*, en noch een (*a*) Schryver voor hem, bewogen zyn om te oordeelen, dat deze Rivier *Phaſis* de *Phiſon* van *Moſes* is, zyn. 1. De overeenkomſt van de naam *Phaſis* en *Phiſon*. 2. Deszelfs oorſprong koomende uit groot *Arménien*, en aldernaaſt by de oorſprong van de *Euphrates*, aan welkers oorſprong niemant twyfelt, dat *Moſes* het Paradys geſtelt heeft. 3. De overeen-

(*a*) *Vid. Aſiæ nova deſcriptio Anonymi. Pariſiis* 1656. *in Folio Lib.* 4. *Cap.* 16.

eenkomſt van de naam *Colchis* en *Chavila*. 4 De melding der drie natuurlyke zamenſtremzels of zaaken, dewelke *Moſes* gedaan heeft, namentlyk het *Goud* en deszelfs aard, dat het goed was: ende de *Bedola*: en de ſteen *Sardonix*, volgens de meermaal aangehaalde woorden van *Moſes*. (*a*) *De naam der eerſte Riviere is PISON* (of Phiſon:) *deze is het die het ganſche land van HAVILA omloopt, daar het GOUD is: Ende het GOUD dezes lands is goed: daar is ook BEDOLA, en de ſteen SARDONIX.*

93.

Ik heb in het Natuur- en Konſt-Kabinet van de Maanden Maart en April 1719. *pag.* 267. uit het elfde Boek van *Strabo* (behalven dat ik noch van de Goudrykheid van *Colchis* uit *Plinius* en andere elders gezegt hebbe) al aangetoont, dat de *Maſſageten* en *Sarmaten*, dewelke aan de zwarte Zee en aan het *Mœotis* meir woonden, overryk van goud waren: als ook *pag.* 274 en 275. in het zelfde Kabinet uit de zelve oude *Strabo*, dat de Fabel van *Jaſon*, dewelke het gulde vlies van *Colchis* haalde, verziert is, omdat de oude *Scythen* of nu *Tarters*, dewelke omtrent het Landſchap van *Colchis*, teweten tuſſchen de Zwarte Zee en de Caſpiſche Zee woonden, overvloeiden in rykdommen van goud, het welke zy in doorgeboorde en met gaten gewerkte tafels, en daar overgeſpanne vellen, uit de goudryke Rivieren, dewelke door haare Landen vloeiden, viſchten; welk goud *Ja-*

(*a*) Ziet *Geneſis* II: vers 11. en 12.

ſon met zyn vloot als een roof van daar heeft weg gehaalt. Die nu ervaren is in de aaloude Schryvers, zal wel weeten, dat deze Rivier PHASIS ouwelings wegens de reistogt van *Jaſon* vermaart is geweeſt, het welk niet weinig geloof zoude byzetten aan de onderſtelling van de Heer *Reland*, voornamentlyk als wy aan de Heer *Reland* toeſtaan, dat ten tyde van *Moſes* de noorderlyker geweſten van *Aſia*, boven *Colchis* en de *Phaſis*, en noch veel minder de *Europiſche* Landen, dewelke daar aan volgen, zeer weinig bekent waren: dat wy dierhalven voor 't Land *Chavila* van *Moſes* niet gehouden zyn, om daar alleen voor te neemen *Colchis* als *Colchis*, maar zelfs wel eenige deelen van oud *Scythie* of *Tartarie* daar aan grenzende; en andere Landen, als in dien tyd onder haar verſcheide verdeeling van Landſchappen, en byzondere Volkeren en Koningryken noch niet bekent, behalven dat de aaloude *Scythen* zelfs eerſt haar oorſprong hebben genomen in die Land-engtens en Bergen tuſſchen de *Caſpiſche* en Zwarte Zee, of liever tuſſchen de Rivieren ARAXES en PHASIS; dus ſpreekt (*a*) *Diodorus Siculus*. *Deze SCYTHEN bezaten in 't begin maar een gering Landſchap, maar naderhand vermeerdert door heldhaftigheid en vermogen, hebben zy veele Landſchappen in haar geweld gekregen, en zyn tot groot vermogen en roemruchtigheid opgeklommen. Want ouwelings weinig in getal zynde, en om haar geringheid veracht, woon-*

(*a*) *Vid. Diodori Siculi Lib. II. 43. & Hadr. Relandi Diſſertatio de Paradiſo.*

woonden zy aan de Boorden van de Vloed Araxes.

94.

Als nu de *Bedola* of *Bedolach*, daar *Moſes* van melt, dat in het Landſchap *Chavila* valt, het Kriſtal is, gelyk de Heer *Reland* oordeelt; en de *Schoham*, die in onze Bybel *Sardonix* vertaalt word, de ſteen *Smaragdus* is, zoude de Heer *Reland* zeer fraaie bewysſtukken hier uit verkrygen, dat *Chavila Colchis* is, ende de *Phaſis* de *Phiſon* van *Moſes*: want wat het Kriſtal belangt, het is bekent, dat het zelfde nergens beter gevonden word, als in de zeer koude en met ſneeuw omgorde Bergen van den *Taurus*, te weten de *Caucaſus*, naaſte buurman van *Colchis*, de Zwarte Zee, en de *Caſpiſche* Zee; ja zelfs de Rivier THERMODON, die zich in de Zwarte Zee niet ver van de *Phaſis* ontlaſt, is door zyn overvloed van Kriſtal vermaart.

95.

Als nu de ſteen SCHOHAM van *Moſes* de groene en edele ſteen *Smaragdus* is, na de gedachten van de Heer *Reland*, zoude niets zo licht en gemakkelyk zyn, als te bewyzen, dat deze in 't Land van *Colchis* of *Scythie* gevonden word, dus ſpreekt *Plinius* by de Heer *Reland*. *De beſte en ſchoonſte Smaragden zyn die van Scythie, daarom ook de Scythiſche genaamt, en zo veel als de Smaragden van de andere geſteentens verſcheelen, gaat de Scythiſche Smaragd de andere Smaragden te boven.* *Solinus* zegt op de volgende wys by dezelve Heer *Reland*: *Dit* (*Aſiatiſch Scythie*) *is het*

Vaderland van de Smaragden: want niet tegenſtaande de Smaragden van Egypten, Chalcedonie, Meden enz. is de grootſte eer aan de Scythiſche Smaragden. Ik zal hier van afgaan, dewyl dit by een iegelyk bekent is.

96.

De Rivier *Phaſis*, het Land van *Colchis*, en de Zwarte Zee, ja zelfs geheel opper *Armenien* is aan de hedendaagze Europiſche Wereld zeer weinig bekent, dewyl dezelve bewoont worden van zeer *ongeciviliſeerde* of ongeleerde, en onkundige menſchen, als *Turken*, *Tartaren*, *Moſcoviters*, *Coſakken*, *Circaſſiers*, hooge *Polakken*, arme *Armeniers*, *Mingreliers*, en ook alderhande *Arabiſche* en andere roovers enz. het welk de gemeenſchap zeer belet, en zeer weinig Reizigers deze landen naauwkeurig durven gaan beſchouwen; anderzins (zegt de Ridder *Chardin* in zyne Reizen door de Zwarte Zee, *Colchis* of *Mingrelie*) dat nergens korter weg te vinden is van *Conſtantinopolen* op *Perſien*, als over de Zwarte Zee op *Colchis* door *Armenien* op *Perſien*, in welk geval gevaren word in drie à vier dagen van *Conſtantinopolen* met een zaike op de vermaarde Stad *Gaffa* over de Zwarte Zee, dewelke legt op het byna-Eiland de *Krim*, het welk van de *Krimſche Tartaren* bewoont word; en wederom van de Stad *Caffa* de Zwarte Zee over tot op *Colchis* of *Mingrelie*, daar de *Phaſis* in de Zwarte Zee valt. Deze vaart geſchiet langs de boorden van de Zee, daar gedurig geankert word, en wederzyds met de wapens in de hand met deze

deze woeſte menſchen gehandelt, dewyl dit Volk nooit betrouwt kan worden, als onder *Oſtagiers* zo van de Schepen als van 't Land. Deze menſchen zyn eerſt Chriſtenen geweeſt, maar hebben nu geen andere Godsdienſt, als eenige *Ceremonien* van de Chriſtenen en Turken haare Buuren. De eerſte Haven, daar de Turkſche Koopſchepen aankoomen van *Conſtantinopolen* op *Colchis* of *Mingrelien*, word ISGAOUR (a) genaamt: de Rivier de PHASIS in *Mingrelien* word van de Turken hedendaags de FACHS genaamt, en van de *Mingreliers* RIONE.

97.

Het Land van *Colchis*, daar de Rivier *Phaſis* is, word zeer Water- en Rivier-ryk gevonden, vol heuvelen, bergen en valeyen, en geheel byna bedekt met boſchadien, zeer nat, waterachtig en ongezond; daar worden weinig menſchen boven de 60 jaar gevonden; en in geheel *Mingrelien* of *Colchis* Stad noch Dorp, als twee Plaatzen aan de Zwarte Zee, en dat in een Land, het welk over de hondert mylen lang, en over de zeſtig breed is, maar de huyzen en hutten ſtaan in *Mingrelie* verſpreidt, zo dat iemant naauwlyks duizend voetſtappen kan gaan, zonder twee of drie huizen te ontmoeten. *Colchis* is hedendaags weinig bevolkt, en heeft niet boven de twintig duizend inwoonders, dewyl zeer veel door den oorlog van haare Nabuuren omgebragt zyn.

(a) Ziet *Voyage de Monſr. le Chevalier Chardin, de Paris a Iſpahan, Tome premier.*

98.

Na dat wy een weinig van de Eigenſchappen en Hoedanigheden onderzocht hebben van de twee beroemde Rivieren (na 't gevoelen eeniger zeer geleerde Mannen) de PHISON of PHASIS, en de GIHON of de ARAXES; en na dat ik een nouwe ſchets van de oorſprong en voortvloeying van de EUPHRATES of Rivier PHRATH, en de TIGRIS of HIDDEKEL van *Moſes* hebbe mede gedeelt, zal ik noch eenige Eigenſchappen van de groote Watervloeden, de *Euphrates* en *Tigris*, aanmerken.

99.

Plutarchus verhaalt in zyn Boekje van de Vloeden, dat in de *Euphrates* een ſteen groeit, by de oude ASTIGES genaamt, dewelke de vroedvrouwen de moeyelyk-baarende Vrouwen ouwelings op de navel leiden: dat in de *Euphrates* een Kruid groeit, het welke EXALLA genaamt wierd, het welk de menſchen, die aan de vierdendaagze koorts waren, op de borſt gelegt wierd: dat by de *Euphrates* de Berg *Drimyllus* geplaatſt ſtaat, in welke Berg de edele ſteen SARDONIX groeit, dewelke de Koningen onder haare Koninglyke Cieraaden gebruikten, en dewelke in warm water gelegt zynde, veel dienſt voor zwakke oogen dede.

100.

De Rivier *Tigris*, dewelke van meeſt alle Schryvers gehouden word om veel redenen, (dewelke ik om myn kort beſtek niet zal by brengen) voor de *Hiddekel* van *Moſes*, heeft zyn naam om de ſnelheid van zyn loop; dezelve

ve is niet zo groot als de *Euphrates*, maar heeft echter een grooten roem, en dezelve zal na dezen zo wel als de *Euphrates* ons ſtof genoeg geven, om van dezelve breeder te ſpreeken.

Vierde verhandeling van het GOUD, waar in de hedendaagze Kenniſſe en Wetenſchappen des Gouds, en der Goudmynen van Europa, Aſia en Africa vertoont worden, benevens een beginzel en inleiding tot het Bergwerkers Ambacht.

1.

IN de (*a*) eerſte Verhandeling van het *Goud*, heb ik de Kenniſſe, dewelke de aaloude van het Goud hebben gehad, aangetoont. In de tweede Verhandeling van het *Goud*, heb ik gehandelt van de (*b*) Goudmynen van *America*. In de (*c*) derde Verhandeling van het *Goud* word het Bladgoud-ſlagers Ambacht naauwkeurig beſchreven. Maar opdat myn Natuur- en Konſt-onderzoekende Lezer een ryk denkbeeld en uitgeſtrekte Kenniſſe van het Goud mag verkrygen, zal ik in deze vierde Verhandeling van het Goud zaaken verhaalen, dewelke de Lezer hooger en nader tot de kenniſſe des

(*a*) Ziet Natuur- en Konſt-Kabinet, Maart en April 1719. van *pag.* 254 tot *pag.* 288.

(*b*) Ziet Natuur- en Konſt-Kabinet, Maart en April 1719. van *pag.* 288 tot 338.

(*c*) Ziet Natuur- en Konſt-Kabinet, Maart en April 1719. van *pag.* 338 tot 352.

Gouds zullen opleiden, als de voorige Verhandelingen.

2.

Ik heb voor dezen aan den Lezer getoont, dat de Erts of de Goudſteen, daar het Goud meeſt altyd meer of min als onzichtbaar door en door vermengt in groeit, gemeenlyk in de Goudmynen der aaloude *Egyptenaaren*, *Spanjaarden*, en zelfs hedendaagze *Amerikaanen*, zeer hard en onbewerkzaam was, behalven dat noch de rotzen en bergen, daar deze Goud-erts aders- en taks-gewys doorloopt, dikwils enkeld vuurſteen, of van het alderhardſte marmer is; en dat zulks de reden is, waarom met zo weinig voordeel zelfs in de ryke Goudbergen gewerkt word, en waarom het meeſte Goud door Goud-viſſcheryen en Goud-waſſcheryen uitgemeubelt word.

3.

Behalven deze zaaken mag de Lezer wel gelooven, dat de grond, daar het Goud-erts in groeit, echter zeer ongelyk in zachtigheid of hardigheid gevonden word, en dat de Goud-erts of Goud-ſteen zelfs veel van zelfſtandigheid en byſtoffen verſcheelt; als by voorbeeld: wanneer het Goud gevonden word in de *Orientaalſche Lapis Lazuli* of Ooſterſche Lazuurſteen, dewelke in de Goudmynen in Indiën, en zelfs op veel plaatzen van hoog *Egypten* gevonden word. Deze Lazuurſteen is een ſteen van een ſchoone hemelsblauwe koleur, door dewelke zeer veel puntjes, ſtipjes en adertjes goud heen zwieren. De Lezer kan wel begrypen, dat de Goud-

ſteen

ſteen van die natuur dubbeld voordeelig moet zyn; want behalven dat dezelve goud uitlevert, dient het geheele overſchot van de Steen, dat geen goud is, om van het zelve te bereiden de zeer koſtelyke blauwe verf of ſchilders koleur, dewelke *Ultramarin* genaamt word, en van dewelke ik naauwkeuriger zal handelen, als ik van de natuur en eigenſchappen van de Lazuurſteen ſchryve. Het (*a*) gebeurt zelfs menigmaal, dat het Goud zuiver in de Mynen gevonden word, het welk ook zomtyds plaats heeft in het zilver, dog zeer zelden, en zeer dikwils in het Koper, en noch meermaal in het Kwikzilver, maar zeer raar omtrent het Yzer, en byna nooit omtrent het Tin en Loodt. Buiten het zuivere Goud word ook de Berg-erts voor de rykſte gehouden van Goud, die een groene koleur in een geele grond heeft, of dewelke geel is, of purper, en zwart onder geel; of ook wel de Goud-erts, dewelke van buiten een roode, en van binnen een goudglanzige koleur vertoont: zodanige goud-ſteenen zyn dikwils zo ryk, dat zy meer gewicht Goud als ſteen uitleveren; zelfs mag de Goud-erts voor zeer ryk geacht worden, als in hondert ponden goud-erts noch maar drie oncen zuiver goud gevonden worden, om dat het Goud in waarde zo ongemeen by de andere Metalen overhaalt.

4.

Zelfs word het Goud dikwils gevonden in een zeer mollige en zachte aarde, en zulks zo wel op plaatzen, dewelke natuurlyk altyd nat

(*a*) *Vid. Georg. Agricola de Re Metallica.* Lib. V.

nat en ſlikkerig zyn, als in drooge aarde op drooge plaatzen, voornamentlyk in graauwe aarde, die zich als uitgebrande *Caput mortuum* vertoont. Nu dient de Lezer in dit geval aan te merken, dat het Goud in deze aarde niet gevonden word op de wys als in de gronden en zanden der Rivier, daar het zand- en korrel- en erts-gewys ingewikkelt legt, onder de kley- modder- of zand-gronden, maar deze aarde is als het *Goud-mineraal* zelfs, daar het Goud uitgekookt moet worden, en het goud is als wezens-gewys met dezelve verenigt.

5.

Gelyk ik verhaalt hebbe, dat het Goud in de Lazuurſteen gevonden word, gebeurt het ook dikwils, dat de *Chryſocolla* of de rauwe *Borax* met *goud* is bevrucht, als ook de *Auripigment* of het Konings geel en de *Sanderac*, zeer menigmaal meerder of minder zuiver, word ook het Goud gevonden in de key-ſteen van verſcheide ſoort, in de ley-ſteen of blaauwe leyen, en eindelyk in de vuurſteen van alderhande koleur; hoewel in de vuur-ſteen zeer zelden en ook zeer weinig goud gevonden word. Zomtyds word zelfs in de ſteenige of zandſteenige *Subſtantie* van het marmer-ſteen een weinig goud gevonden, maar deze ſteenen zyn gewoonlyk in de rotzen of bergen, daar het goud in zyn eigen goud-erts aders-gewys in groeit.

6.

Wanneer het Goud- of Zilver-erts in het ope-

openen van een Myn eerſt ontdekt word, is het eerſte werk om te beproeven het rechte gehalte der nieuwelyks ontdekte Erts, dat is. 1. Deszelfs waardy in goud of zilver, of ander metaal. 2. De hoeveelheid van deszelfs goud, zilver of ander metaal, ten opzicht van de hoeveelheid van het onnutte en verwerpelyke. 3. De *Aloy* van het metaal, het zy goud, zilver enz., dewyl na de verſcheide Landen en Plaatzen, en Mynen, daar het goud uit gehaalt word, deszelfs waardy en *aloy* ongelooflyk verſcheelt, te weten, als het al ten uiterſten gezuivert is. 4. Met welke andere Metalen de Goud-erts gemengt en verenigt is, namentlyk of met zilver, of met koper, dat meeſt altyd gebeurt, of met andere Metalen. 5. De Waardy van de andere Metalen, dewelke te gelyk in dezelve Erts gevonden worden. 6. Welke ſoorten van Steen of Stof buiten en behalven deze Metalen in de Erts gevonden worden, en waar dezelve dienſtig toe zyn, als byvoorbeeld tot Verfſtoffen, tot potte- of ſteentjesbakkeryen, tot verſcheide Ambachten en Handwerken enz. benevens veel heerlyke en vruchtbaare waarnemingen, dewelke alle met de uiterſte naauwkeurigheid en oplettentheid beſchreven zyn in verſcheide Boeken, uitgegeven van verſcheide geleerde Duitſchers, onder andere van de beroemde *Georgius Agricola*, en wel voornamentlyk van *Lazarus van Erker*, dewelke boven alle andere, die voor hem zyn, naauwkeurig over deze Proefkonſt der Ertzen geſchreven heeft; mitsgaders de naauwkeurige

ge en zeer voortreffelyke (*a*) *Joh. Rudolph. Glauberus.*

7.

Ik moet, terwyl ik hier van deze Probeerkonſt ſpreek, een overweging en *Opinie* van veel Geleerde Metaalkundige aan den Lezer mede deelen. Veele van deze Mannen zyn van gevoelen, dat de Metalen alleenlyk maar in meerder of minder rypheid van malkanderen verſcheelen, en dat het Goud het rypſte en volkomenſt gekookte Metaal van alle de Metalen is; dat ook het onderſcheid van meerder of minder *Aloy* tuſſchen Goud en Goud alleenlyk in meerder volmaaktheid en rypheid beſtaat; mitsgaders dat in alle de andere onvolkome Metalen, (als Loodt, Tin, Yzer, Koper, Kwikzilver) Goud en Zilver als in opgeſloten legt, dat is: dat het rypſte, zuiverſte en volkomenſte wezen dezer onvolkome Metalen enigzins nader aan 't goud of zilver helt, als aan het groove en onvolkomen wezen des metaals, waar van't zelve (na haar mening) als de ziel zoude zyn. Ik zal nu niet verder toonen, waar dit gevoelen heen wil leiden, noch ook, dat het zelve geboren is uit een afgetrokke denkbeeld en de redenering van overgang tot gelyk, dog ik zal hier maar in bedenking geven, of dit niet noch een gebrekelykheid aan de proefkunde der Metaal-ertzen en Metalen inſluit? Waar noch by koomt, dat

(*a*) Ziet zyn Philoſophiſcher Oefen vierdter theil Cap. 11.

dat de Proef door de *Capel* dan ook niet door zoude gaan.

8.

Het afdryven der onreine Metalen, door behulp van het loodt, het welk door de *Capel* geſchiet, is wel by de Bergwerkers het aldergemeenſte, om het zilver en goud te doen ſtaan en te zuiveren, maar behalven dezen omſlag kan iemant in zeer korten tyd ontdekken, welke ſoort van Metaal in zyn Erts gevonden word. Neemt (*a*) by voorbeeld van uw ruuwe Berg-aarde of Erts 1 of 2 greintjes zeer fyn geſloten en gewreven, mitsgaders van het zuiverſte doorſchynenſte Venetiaanſch of Engelſch glas een loodt insgelyks klein gewreven; mengt deze beide poeders zeer wel onder malkander, en ſmelt het zelve in een toegeſloten ſmelt-kroesje in de ſmelt-oven; als gy de geſmolte ſtof uit de ſmeltkroes giet, zult gy ontdekken, dat het glas alle de Berg-aarde of Berg-erts na zich heeft genomen, en als verzwolgen en ontbonden heeft.

9.

Het glas op deze wys met Berg-erts verenigt, zal koud geworden zynde een geheel andere koleur hebben aangenomen, en uit deze koleur kan een kender van deze zaaken dateliyk weeten, welke ſoort van Metaal in deze Erts of Berg-aarde opgeſloten legt, dewyl elk byzonder Metaal met glas ingeſmolten en verenigt zynde, ook aan het zelve zyn byzondere

(*a*) Ziet *J. R. Glauber* Philoſophiſcher Oefen/ vierdter theil.

dere koleur uitreikt, het welk overvloedig bekent is by de Toebereiders van het *Amaus* of het Amolieer-glas, of loth- of ſmelt-glas, dat van glas, en van tin- en loodt-aſch gemaakt word, en na zulks de werkmeeſter behaagt, door 't byvoegen van eenige greintjes van het eene of 't andere Metaal, het zy yzer, zilver, koper, enz. ook gekoleurt word.

10.

Door deze Proef kan iemant datelyk te vooren ontdekken, welk Metaal in de Erts beſloten is, en of hy het de moeite waardig oordeelt, om de proef door de *Capel* aan te leggen, of met loodt, zo als zulks genaamt word, en na dezen beſchreven zal worden, de onreine Metalen van het goud en zilver af te dryven. Voorwaar deze voorproef word dikwils zeer nodig by de Bergmeeſters geoordeelt, omtrent het beproeven en het onderzoeken der afgelegenſte Mineralen of wilde Berg-ertzen, zo als dezelve by de Liefhebbers genaamt worden: gelyk by voorbeeld de Bloed-ſteen of *Lapis Hæmatitis*, de rouwe Granaat, de Schmirgel, de zwarte of rode talk enz. die zommyas (na 't ſchryven van zommige) goud of zilver in houden konnen, en dikwils verworpen worden, om haar onmengbaarheid met het loodt, en derhalven niet door de *Capel* konnen *geprobeert* worden. Deze en veele andere Berg-ertzen, zegge ik, dewelke anders als onnutte zaaken dikwils weggeworpen worden, konnen beproeft en getoetſt worden met de vereniging, en inſmelting, en verwing van het glas.

Als

11.

Als nu het glas met een weinigje Erts of Bergaarde, of Berg- of Metaalsteen gesmolten en vermengt is, zal het een meer-groene koleur aanneemen van de Berg-erts, wanneer dezelve koper in zich behelst; maar byaldien het glas een gras-groene koleur aanneemt, zulks is een teken, dat deze Erts bestaat uit koper en yzer. Byaldien het glas door de vermengde erts roestig-geel van koleur word, is de Myn meest van yzer; verkrygt het een zeer bleek-geele koleur, is de erts meest beladen met tin; als het glas hoog goud-geel of robyn-rood gekoleurt word door de ingesmolte greintjes Erts, is zulks een teken van zilver: verkrygt het glas een schoone blauwe of saphir koleur, is zulks een teken van goud: wanneer het glas een koleur van een smaragd verkrygt, is zulks een teken, dat beide goud en zilver in de Berg-erts huisvest: maar wanneer het glas door de ingesmolte erts de koleur aanneemt van een *Amatist*, is zulks een bewys, dat goud, zilver, koper en yzer te gelyk in zodanig een Erts opgesloten leggen; het welk alles een Lezer, die immermeer met het glas te koleuren, en amolieer-glazen van alderhande schoone koleuren te maaken, bezig is geweest, wel dikwils ondervonden zal hebben, hoewel in het verenigen der Erts met glas nog wel meer by-koleuren en veranderingen voorvallen, als in de insmelting en vereniging van glas met zuiver metaal.

12.

Behalven de gemelde Voorproef met glas,

konnen ook de Ertzen en Metaal-ſtoffen voorbeproeft worden door Salpeter: zelfs levert deze proef met ſalpeter, na het getuigenis van de Heer *Glauberus*, meer zuiver goud of zilver uit de aarde of erts, als naderhand met het loodt uitgelevert word, voornamentlyk uit de metaal-aardens, daar of tin, of yzer of kooper in gevonden word. Hier uit maakt de Heer *Glauberus* een beſluit, dat het loodt de rechte en onfeilbaare proefmeeſter der Metalen noch niet is; anders (vervolgt die Schryver) zoude het loodt in het groot daar konnen uitleveren, het geen in 't klein door de ſalpeter daar uitgehaalt word.

13.

De proef der Metaal-ertzen door de ſalpeter geſchiet op de volgende wys: daar word een mengzel toebereidt van een deel goede zwavel, twee deelen zuivere wyn-ſteen, en vier deelen wel gereinigde ſalpeter; dit mengzel word zeer fyn geſtooten, en by twee loodt van het zelve word gevoegt een vierde deel van een loodt van de fyngeſtooten Erts of Metaalaarde, dat is een deel berg-erts, en acht deelen van dit mengzel; doet alles in een ſmeltkroes, en werpt in dezelve gloeyende koolen, gy zult datelyk een grouwzaame brand en vier verwekt zien: als de metaal-aarde of erts in de eerſte maal noch niet genoegzaam, noch alles van dezelve verbryzelt is, kan door het bydoen van een weinigje des mengzels en in brand ſteeking deszelfs, zulks vervordert worden; deze ſtof, dewelke dan overblyft in de kroes,

kroes, is als een zout, daar de ontbonden erts of liever het metaal in opgesloten legt.

14.

Dit zout, of liever deze ontbonden Metaalerts, word in een andere kroes, dewelke sterker is, overgedaan, en in een heete gloed zo lang gezet en gekookt, dat dezelve in glas overgaat, het welk uitgegoten zynde een klein korreltje goud of zilver by zich heeft, het welk deze metaal-aarde of erts heeft uitgelevert: nu moet niemant oordeelen, dat dit een zelfstandigheids verwisseling of *transmutatie* is, teweten dat of het koper, of het yzer, of het tin in een weinig goud was overgegaan, ô neen! zulks is maar een scheiding van het weinige goud en zilver, dat in die metalen verhoolen legt, en door de proefmeester, teweten het loodt, daar niet uit te haalen is; waar door de Heer *Glauberus* tracht te bewyzen. 1. Dat het loodt de onfeilbaare proefmeester der Metalen niet moet geacht worden. En 2. dat in het tin, yzer en koper een weinigje goud is, alschoon het door 't uitdryven met de *Capel* niet getoont kan worden.

15.

Daar zyn veelderhande wegen, om de Metalen van malkanderen te scheiden, behalven de proeven, dewelke ik aangehaalt hebbe; maar ik zal dezelve by een andere gelegentheid mede deelen, en na dezen toonen, op welke wyze de scheidingen, het zy door sterk water, door kwikzilver, door konings water, door *Antimonie*, door zwavel en loodt, door de

klok, door geeſt van zout, door uitbranding, en door andere wegen geſchieden.

16.

Alhoewel ik te voren getoont hebbe, dat hedendaags het meeſte Goud uit *America* by ons overgebragt word, zal echter aan myn Lezer zeer wel bekent zyn, dat uit verſcheide Koningryken van *Aſia*, en byzonderlyk uit *Africa*, en zelfs uit verſcheide plaatzen van *Europa* hedendaags Goud tot ons overgebragt word.

17.

Wat het Goud van *Africa* belangt, het zelve word door verſcheide *Natien* van *Europa* meeſt van de zo genaamde *Guineeſche* Goudkuſt enz. gehandelt en overgebragt. In het jaar 1703. gaf de ſchrandere Heer *Willem Boſman*, voor dezen Raad en Opper-koopman tot *d'Elmina*, mitsgaders tweede Perzoon van de Kuſt, een naauwkeurige beſchryving van de *Guineeſche* Goud- Tand- en Slavekuſt enz. in't licht, en geeft onder andere ſchoone aanmerkingen een zeer naauwkeurig bericht van het Goud dier Landſchappen.

18.

De Heer *Boſman* ſchynt veel moeite gedaan te hebben, om van de verafgelege Landen en Koningryken, daar het Goud van daan koomt, kenniſſe te verkrygen, maar klaagt. 1. over de onkunde dier Menſchen, by dewelke hy zulks moeſte onderzoeken, en 2. over de ontoegangkelykheid der afgelege Plaatzen en Volkeren, dewelke gedurig in twiſt en oorlog met malkander zynde, veel geweldenaryen

ryen pleegen; echter heeft die naauwkeurige Nederlander ons meer licht gegeven, als ooit iemand te vooren, en getoont, van hoe veel verſcheide Volkeren en Landſchappen diep uit het land de Kooplieden dezer *Natien* haar Goud aan de plaatzen en ſterktens van de Kuſt koomen verhandelen.

19.

Het eerſte Landſchap, zegt de Heer *Boſman*, daar wy ons Goud van daan krygen, is genaamt DINKIRA, en legt zo diep landwaarts in, dat onze dienaars, wanneer zy van *d'Elmina* daar na toe trekken, gemeenlyk vyf dagen onderweeg zyn, hoewel de wegen juiſt altyd niet heel recht leggen, maar zeer krom omloopen. Wanneer de Ingezetenen van *Dinkira* noch in haar grootſte vermogen zaten, hadden zy noch drie andere Landſchappen onder haar geweld, in dewelke ook eenig dog zeer weinig Goud wierd gevonden; het eerſte Landſchap is WASSA, het tweede EMCASSE, en het derde JUFFEX.

20.

Het Goud, vervolgt de Heer *Boſman*, dat ons door de Ingezetenen van *Dinkira* word aangebragt, is zuiver en goed, uitgezondert dat zy het te veel met *Fetiches* vermengen; deze *Fetiches* is alderhande ſlag van gemaakt Goud, en daar onder eenige dingen van een geheel aardig fatzoen. Deze *Fetiches* weeten zy in vormen van zwarte en geheel zwaare aarde te gieten, en daar zodanige gedaante, als haar goeddunkt, aan te geven. Dit gemaakte Goud is zomtyds met een vierde, en ook wel de helft

zilver en kooper vermengt; echter getuigt de Heer *Boſman*, dat deze Zwarten haar dezelve onder het goud-handelen voor goed Goud opdringen, ja zodanig, dat als de *Europianen* dezelve niet willen aanneemen, zy te gelyk ook het zuivere Goud wederom na zich neemen. Zomtyds hebben zy wel *Fetiches* van goed gegoten berg-goud, maar deze willen zy zelden verhandelen, om dat zy zich met dezelve opcieren: zomtyds verhandelen zy deze *Fetiches* van goed berg-goud wel, maar zodanig, dat zy zeer verborgen vol zwarte aarde ſteeken, waar door menig Handelaar door haarlieden bedrogen word.

22.

Na het Landſchap van *Dinkira* volgt een tweede Landſchap, daar de Heer *Boſman* heeft aangemerkt dat Goud valt en van daan gebragt word, namentlyk het Landſchap ACANNY. De Inwoonders van dit Landſchap zyn langen tyd voor die van *Dinkira* omtrent de Goudhandel berucht geweeſt; zy kwamen niet alleen ter markt met het Goud van *Aſian* en *Akim*, maar ook met het Goud, het welk in haar eigen land viel: ook was het Goud, het welk zy bragten, zo zuiver en zo goed, dat noch hedendaags de *Negers* het beſte Goud in 't algemeen met de naam van *Acannys* Goud doopen. Het Goud van deze Lieden was niet alleen zuiver, maar ook geenzins met gemaakt Goud of *Fetiches* gemengt, gelyk van die van *Dinkira* gezegt is.

21.

Het derde Landſchap, daar de Heer *Boſman*

man getuigt, dat Goud gevonden word, is het Landſchap *Akim*; dit levert (zegt dezelve) zo menigvuldig veel Goud uit, als eenig Land, waar van wy tot noch toe kenniſſe hebben; het is ook het deugdelykſte, dat van de Kuſt word vervoert. Het kan door zyn donkerheid lichtelyk van ander Goud onderſcheiden worden, zonder *Fetiches* of *Kakeraas*, welke laatſte gekapte ſtukjes Goud zyn van aan ſtuk gekapte *Fetiches* zeer klein, en dewelke voor geld in de dagelykze marktgang en inkoop van behoeftigheden gebruikt worden.

23.

Behalven deze drie Landſchappen telt de Heer *Boſman* onder de goudryke Landſchappen. 4 Het Landſchap ASIANTE, en ſchoon dit maar zedert weinig jaaren als goudryk bekent is geweeſt, word het zelve echter ryker in Goud geoordeelt te zyn als *Dinkira*. Het 5. goudryke Landſchap is ANANSÉ, het welk tuſſchen *Aſiante* en *Dinkira* inlegt. Het 6. Landſchap, daar Goud valt, en daar voor dezen op de Kuſt veel Goud uit overgebragt wierd, is het *Awineſche Landſchap*. De Heer *Boſman* verklaart, dat het Goud, het welk uit *Awine* gebragt wierd, van zeer goed *aloy* was, maar dewyl deze menſchen zo ongelukkig zyn, van onder geen goede Regeerkunde en *diſcipline* te leven, *ruineert* dikwils de eene *Natie* (door onbezuiſde en roekelooze Oorlogen) zo zeer de andere, dat zommige *Natien* voor eenigen tyd als verdelgt en uitgeroeit ſchynen, of ten minſten onder de ſlaverny van haar Overwinnaar elendiglyk moe-

ten leven. Waar van verſcheide voorbeelden by de Heer *Boſman* te vinden zyn.

24.

Niet tegenſtaande op de Kuſt van *Guinea* uit alle de voorverhaalde Landſchappen Goud word aangebragt, bekent echter de Heer *Boſman* zeer oprechtelyk, dat hy gelooft, dat noch niemant van onze *Natie* de rechte Goudmynen van de *Guineeſche* en licht verder afgelege Koningryken heeft gezien, want de Zwarten, zegt hy, (die deze zaak als een heiligdom aanmerken) zullen alle middelen aanwenden om daar andere uit te houden.

25.

Het Goud, zegt de Heer *Boſman*, word op driederley plaatzen in de Koningryken en Landſchappen van *China* gevonden. 1. In en tuſſchen het gebergte, daar de *Negers*, als zy gewaar worden dat daar goud is, diepe kuylen graaven. 2. Aan, in en omtrent eenige goudryke Rivieren en Watervallen, daar zeer groote en ſterke affpoelingen van aarde gevonden worden, welke aarde door 't water van de Bergen of andere hooge Plaatzen afgedreven word, en op deze wyze het goud mede ſleept. 3. Aan de Zeekant, daar op verſcheide plaatzen, gelyk aan *d'Elmina* en *Axim* kleine ſpruitjes gevonden worden, daar het Goud even gelyk als aan de Rivieren na toe zakt.

26.

By deze ſpruiten aan de zeekant koomen eenige honderde Zwartinnen, wanneer het 's nachts ſterk geregent heeft; een yder van deze Zwartinnen is voorzien met een groote en kleine

kleine bak: de groote bak ſcheppen zy vol aarde en zand, en roeren het zelve zo lang telkens met water, dat zy daar op nieuw overgieten en overſpoelen, tot dat alle de aarde uit de bak is geſpoelt; want byaldien daar eenig goud is onder geweeſt, blyft het zelve door zyn zwaarte op de grond van de bak leggen, waar uit zy het in 't gemelde kleine bakje overgieten: dit gedurig hervattende, blyven zy gemeenlyk van de morgenſtond tot de middag daar mede bezig, in welke tyd zommige van deze Vrouwlieden voor vyf à zes ſtuivers, ook wel meer of minder, aan goud hebben gevonden; dog het gebeurt zomtyds wel, dat zy ſtukjes goud van twee, drie à vier guldens vinden, dog het is wat zeldzaams; maar niet, dat zy een geheele dag geheel voor niet hebben geſpoelt. De aarde, dewelke zy uit de boven gemelde kuilen tuſſchen of in 't gebergte hebben uitgegraven, als ook de aarde en het zand, het welke zy uit de Rivieren ſcheppen, handelen de Zwarten op de zelve voorverhaalde wyze, teweten met het afſpoelen en uitwaſſchen door water, zonder dat zy zulks op een ander wyze weeten te verrichten.

27.

Het Goud, dat deze menſchen op de boven gemelde wyze uitſpoelen en vinden, is tweederley ten opzicht van deszelfs geſtalte 1. Het Stofgoud, dit is byna zo fyn als meel, en is ook het alderbeſte en in *Europa* het meeſte waardig. 2. Stukjes goud van verſcheide grootte, eenige kwalyk een oortje en zom-

tyds andere twee of drie hondert guldens waardig of zwaar; hoewel van deze groote ſtukken, vervolgt de naauwkeurige Heer *Boſman*, zien wy zeer weinig, alhoewel ons de *Negers* willen verzekeren, dat dieper in het land zodanige ſtukken van een à twee duizend guldens gevonden worden.

28.

Deze ſtukjes worden op de kuſt *Berg-goud* genaamt, en is, als het zelve geſmolten is, van veel vetter en beter toets als het Stof-goud: dog de menigvuldige ſteentjes, dewelke altoos aan dit goud vaſt blyven, veroorzaaken groot verlies in 't ſmelten, en daarom word het Stof-goud meerder geacht; dit is nu, zegt de Heer *Boſman*, voor zo ver het zuivere en goede Goud betreft.

29.

Het Goud, dat zy het gemengde noemen, is met zilver en kooper doormengt, en zyn de *Fetiches*, daar wy hier boven van gemelt hebben. Deze *Fetiches* kappen de Zwarte tot zeer kleine ſtukjes, dewelke elk twee à drie duiten waardig zyn, om voor klein geld gebruikt te worden, en deze ſtukjes zyn de *Kakeraas*, dus by de Zwarten genaamt, daar wy van geſproken hebben. Dit Goud, het welk van de *Fetiches* gekapt word; of de *Fetiches* of liever dit gemengde goud is dikwils niet meerder als twintig guldens de Once in Holland waardig, en nochtans gaat dit gemengde Goud over de geheele Kuſt meeſt in zwang.

De

30.

De begeerlykheid des menſchen openbaart zich in die Landen al zo hevig als elders: zy heeft de Zwarten geleert, op alderhande wyzen het Goud te vervalſchen; zy gieten zommige ſtukjes zodanig, dat zy rondom de dikte van een mes geheel goed Goud hebben, en van binnen zyn dezelve niet anders als louter koper, ja zommige maar yzer; ook is het gemeene valſche berg-goud zilver, kooper en zeer weinig goud: dit mengzel is zeer hoog gekoleurt, en ſchynt goed Goud voor de onkundige.

31.

De Zwarten hebben noch een andere vervalſching van Stof, dewelke zeer wel na het berg-goud gelykt; dit is, zegt de Heer *Boſman*, niets anders als ſtof van Coraal, dewelke zy zo geeſtig weeten te kooken, en te gieten en te koleuren, dat tuſſchen deze ſtof en 't berg-goud geen ander onderſcheidt te zien is of te ontdekken, als door de zwaarte; van deze maaken zy ook valſch ſtof-goud, dog anderzins maaken zy het meeſte valſche ſtof-goud van gevylt kooper, aan het welke de Zwarten mede een ſchoone koleur weeten te geven.

32.

Behalven veel fraaye aanmerkingen, dewelke de Heer *Boſman* maakt, over de proeven en de kentekens van het valſche en zuivere Goud, ſpreekt hy ook van 't gewigt, waar mede het Goud verkogt word aan de Goud-kuſt, beſtaande in *Ponden*, *Marken*, *On-*

Oncen, en *Engels*. In Europa zyn in een *Once* twintig *Engels*, maar tot *Guinea* maar zeſtien *Engels* in een *Ons*; noch daarenboven rekenen de menſchen tot *Guinea* door *Peſos*, maakende vier *Engels*; en door *Bendos*, bedragende twee oncen; en vier *bendos* bedragen een *mark*, en twee *marken* een *pond*. Een pond Goud beloopt na de gemeene waarde aldaar ruim zes hondert en zeſtig guldens; hoewel hier omtrent is dat onderſcheidt, dat zomtyds het eene goud meerder waardig is als het andere, of dat het goud op en afſlaat; maar goed goud, zegt de Heer *Boſman*, rekenen wy tot *Guinea* altyd drie *mark* duizend guldens waardig, en zo vervolgens het ander gewigt na evenredigheid. Boven het voornoemde gewigt gebruiken zy tot *Guinée* noch een ander gewigt, om alderhande kleinigheden mede af te leggen; dit beſtaat in zeker ſlag van boontjes, waar van de kleinſte rood zyn met zwarte ſtippeltjes, genaamt *Dambas*: van deze doen de vierentwintig een Engels goud, en is alzo elk boontje twee ſtuivers. Behalven deze zyn daar noch andere boontjes, dewelke eens zo zwaar weegen als de eerſte, en doet haar gewigt goud vier ſtuivers of iets meerder; zy worden *Tacoes* genaamt, en zyn van koleur of geheel zwart, of wit met zwarte ſtippels. Wat de *Negers* belangt, deze hebben haar eigen gewigt, het welk zy zelfs gegoten hebben, van kooper of tin; dit gewigt is wel anders verdeelt als dat der *Europianen* aan de kuſt, maar koomt echter op een uit

De

33.

De Heer *Bosman*, die zyne bedenkingen over verscheide fraaye zaaken laat gaan, geeft in overweging, of in die Landen niet wel zeer veel Goud verloren gaat, met de steen en aarde, dewelke weg geworpen worden; en of door de stofscheikonst niet wel met voordeel goud uit dezelve zoude konnen getrokken worden, voornamentlyk door lieden, dewelke kennisse van Bergwerken hebben. Hy oordeelt, dat niet alleen de Mineraal-aarde, die weggewasschen en weggeworpen word, noch met goud bevrucht is, maar dat zelfs de Zwarten veel zuiver goud en goude stukjes verwaarloozen, dewyl dezelve maar dommelyk toegraaven, zonder eenige kennis van de zaak te hebben, of naauwkeurig acht te geven, om de aderen der Goud-mynen na te spooren; en dat om die redenen uit deze Landen en Koningryken veel meer voordeel en goud te haalen zoude zyn, als dezelve onder het Gebiedt van de *Staaten Generaal* waren gebragt, en door derzelver hoog-wyze Regering wierden bestiert, en tot nut en voordeel alles met naauwkeurig onderzoek wierd aangelegt.

34.

Ik heb in myn voorgaande Verhandeling over het Goud van *America*, zomtyds een overslag gemaakt, wegens de geheele Rykdommen, dewelke de Mynen aldaar jaarlyks opbragten; ik zal uit de naauwkeurige Heer *Bosman* mede deelen, hoeveel na zyn oordeel de geheele Goud-kust van *Africa* jaarlyks

lyks aan Goud koomt uit te leveren. Ik durf wel voor vaſt ſtellen, zegt die Heer, dat deze Landen (in de tyd van Vrede onder dit Volk) jaarlyks aan de *Europianen* uitreiken een ſomme van zeven duizend Marken Goud, dat is drie duizend en vyf hondert Ponden Goud.

35.

Het is wel een aanzienlyke ſom, dewelke jaarlyks aan Goud op de kuſten van *Guinée* verhandelt word; maar, zegt de Heer *Boſman*, dezelve word onder te veel *Natien* verdeelt: want de *Nederlandſche Weſtindiſche Maatſchappy* moet in haar aandeel van deze zevenduizend Marken Goud maar geſchat worden op vyftien hondert Marken Goud; en de *Engelſche Weſtindiſche Maatſchappy* op twaalf hondert marken goud, en zulks noch in een bloeyende tyd: De *Zeeuwſche Enterloopers* of *Lorrendrayers* ſleepen jaarlyks niet minder weg als de Nederlandſche Maatſchappy, dat is ook vyftien hondert Marken; de *Engelſche Enterloopers* of *Lorrendrayers* ſleepen mede wel over de duizend Marken weg: de *Brandenburgers* en *Deenen* ſleepten mede in de tyden van de Heer *Boſman* wel duizend Marken Goud van de Kuſt. De *Portugeezen* en *Franſchen* te zamen haar inkoop ſchat de Heer *Boſman* op acht hondert Mark Goud, het welk alles met malkander zeven duizend Marken Goud uitmaakt.

36.

De Zwarten, dewelke aan de Zeekuſt, en aan de *Forten* uit de afgelege Koningryken en Land-

Landschappen koomen reizen, om haar Goud aan de *Europianen* te verhandelen, zyn gemeenlyk de Heeren of de Meesters zelver niet, maar derzelver beste en getrouwste slaaven: deze worden van de Meesters afgezonden, om te ruylen alle zodanige zaaken, als haar zwarte Meesters uit *Europa* verlangen, en dewelke meest onder haar *Natie* gewilt zyn. Zodanig een by ons koomende, verhaalt de heer *Bosman*, word van ons niet als een slaaf, maar als een groot Koopman aangemerkt, dewelke wy op alderhande wyze t'onswaarts trachten te verplichten, vermits wy weeten, dat zulk een, dewelke wel by zyn Meester staat, kan gaan handelen op wat plaatzen het hem gevalt, het zy by de Engelschen, Deenen, Brandenburgers, of by de Hollanders.

37.

Behalven dit gedeelte van *Africa*, het welke wy *Guinée* noemen, zyn in *Africa* veele andere plaatzen, daar Goud gevonden word: want als wy *Egypten* na de hedendaagze wyze mede onder *Africa* stellen, konnen wy wel begrypen, dat in dezelve Bergen, daar *Diodorus Siculus* en andere van verhaalen, dat de oude Egyptische Koningen Goud uit lieten graaven, nu noch overvloedig genoeg goud te vinden zoude zyn; en wanneer wy in aanmerking neemen, welk een grouwzaamen Berg de groote *Atlas* is, dewelke door geheel *Africa* heen loopt, kan de Lezer zich genoegzaam verbeelden, welk een onnoemelyke

lyke menigte Bergſtoffen, en onder die Goud-ertzen, in dezelve gevonden zouden worden.

38.

Op dat wy een kort begrip krygen van de overige Rykdommen van goud, dewelke in *Africa* gevonden worden, zal het niet kwalyk zyn, dat wy een algemeen denkbeeld van *Africa* vormen. Geheel *Africa* word, om zo te ſpreeken, byna rondom met Zee of Zeeboezems omvangen, maar aan de ooſtzyde heeft *Africa* het Land der oude Jooden of 't Heilige Land, het ſtenig en woeſt *Arabien*, als ook het roode Meer of de *Arabiſche* Zeeboezem, waar door het van gelukkig *Arabie* en *Aſie* word afgeſcheiden; ten zuiden, en daar het zich ſtrekt met een uitſpringende hoek na de Kaap de Goede Hoop, word het door de *Ethiophiſche* Zee van het onbekende Zuidland afgeſcheiden; ten weſten heeft het de grooten Oceaan, door dewelke *Africa* van *America* afgeſcheiden word; aan de noordzyde word *Africa* door de Straat van *Gibralter* of 't Naauw van de Straat, en door de Middelandſche Zee, ſtrekkende tot aan de *Iſthmus*, of Land-engte die tuſſchen 't roode Meer en de Middelandſche Zee legt, afgeſcheiden van *Europa*. Deze overgroote brok Aarde, dewelke wy *Africa* noemen, is in zyn grootſte lyn twaalf hondert mylen lang, dat is, van het Naauw van de Straat tot aan de Kaap de Goede Hoop. De grootſte breedte van *Africa* zouden wy moogen trekken van *Cabo Verde*, daar de ontzachelyke Vloed de *Niger* zyn uitwatering heeft, tot aan de mond

mond van de *Arabiſche* Golf of 't roode Meer, daar *Caap de Guardafuy* na het Eiland *Zocotora* uitſteekt, zynde een breedte van duizend en vyftig mylen.

39.

Het grootſte gedeelte van *Africa* is onder de verzengde luchtſtreek gelegen, en dewyl de oude Geleerden oordeelden, dat op die plaatzen geen menſchen konden woonen om de hitte en de droogte, zyn deze Landen by haar nooit onderzocht geworden, en, voor zo veel wy uit haare Schriften weeten, onbekent gebleven. Zy kenden *Africa* 1. Aan de kant en zyde van Egypten, en bezyden het roode Meer tot aan de Stad *Rapta*. 2. Van Egypten af van de Stad *Alexandrie* langs de geheele Middelandſche Zee tot aan *Tingus*, dat op de hoek van 't Naauw van de Straat leide, over *Europa*, of over de Plaats, daar nu *Gibralter* legt. 3. Van de hoek van 't Naauw van de Straat tot aan of een weinig boven de *Canariſche* Eilanden, aan de zeekant langs gerekent, en byna landewaart in gerekent omtrent op de hoogte van de *Cabo-verdiſche* Eilanden, dog maar op zommige Plaatzen, dewelke by haar *Ethiopien* genaamt wierden, als by voorbeeld: het *Africa* der Aalouden beſtond 1. In *Mauritania Tingitana*, en *Mauritania Cæſarienſis* of *het Keizerlyk Mauritanien*, dat nu door de Keizer van *Marokko*, *Fez*, *Tafilet* enz. beheerſcht word. 2. In 't eigentlyk *Africa*, ouwelings zo genaamt, het welk aan de Middelandſche Zee legt, zynde nu een deel van *Barbarien*, en de *Republiquen* van *Algiers*, *Tunis*, en een gedeelte van *Tripoli*.

3. In de Landſchappen van *Cyrenaica*, dat tuſſchen *Tripoli* en *Marmorica* in legt; in *Marmorica* nu *Barka* geheten, en *Lybia exterior*. 4. In Opper- en Neder-*Egypten*. 5. In de beide *Lybien* en de beide *Ethiopien*, maar niet de geheele *Ethiopien* van onze hedendaagze tyd. Hier uit blykt, dat de Ouden het grouwzaame groote Land der *Negers*, een groot gedeelte van *Abyſſinie*, het voornaamſte van *Ethiopie*, de Kuſten en grouwzame Landen van *Melinde*, *Zanguebar*, 't Land der Caffers, het Binne-land van *Cabo de bona Eſperance*, *Cimbera*, *Monomotapa*, *Mataman*, *Angola*, *Congo*, *Damut*, *Loango*, *Biafara*, *Zanfara*, *Guangara*, de kuſten van *Benin*, de Goudkuſt, Greinkuſten, Tandkuſten, of geheel *Guinea*, benevens een ongelooflyk getal van Koningryken en Landſchappen, en het grootſte gedeelte van de Woeſtyne van *Lybie* niet gekent hebben; welke alle na dezen door de ſcheepvaarten der Portugeezen, Hollanders en andere *Natien* ontdekt zyn geworden.

40.

De latere ontdekkingen hebben getoont, dat het onbekende gedeelte van *Africa*, dat de Oude oordeelden onbewoonbaar te zyn, meeſt overal door alderhande ſoort van *Natien* word bewoont, hoewel het echter ook waarachtig is, dat in *Africa* veel Woeſtynen, naare Zanden en Wilderniſſen worden gevonden. Ik zal nu niet ſpreeken van de zaaken, dewelke wy overig hebben van de Reistogt van den *Carthaagſchen Hanno*, dewelke langs de Kuſt van *Africa* ver opgeſtevent heeft; noch van de Reizen der *Phœniciers*, dewelke ten

tyde

tyde van *Neho* Koning van *Egypten* uit het Roode Meer geheel *Africa* zouden hebben omgezeilt, en door 't Naauw van de Straat wederom in *Phœnicien* zouden aangekomen zyn; veel minder van het geen *Herodoot* vertelt in zyn vierde Boek van de Reistogt van *Sataspes* en eenige andere, gelyk de Reizen te Land, daar *Herodoot* van melt in zyn *Euterpe*, gedaan door de *Naſamonen*, een Volk, dat het Ryk *Tunis* bewoonde; dewyl alle deze Reistogten noch aan de aaloude Griekſche noch andere Wereld-beſchryvers eenig ander licht van *Africa* hebben gegeven, als *Plinius*, *Strabo*, *Ptolomæus* en *Pomponius Mela* daar van hebben nagelaten, behalven dat wy van de zekerheid dezer togten zeer onvoldaan zyn. 41.

De ontdekkingen, daar wy zeker op konnen gaan, van de onbekende Deelen van *Africa*, zyn aan de zeekant ondernomen door de Portugeezen. De Portugeezen ontdekten eerſt het Eiland *Madera* in het jaar 1419 en 1420, en in 't jaar 1428 het Eiland de Heilige Haven; en in 't jaar 1440 de Eilanden over *Cabo Verde*, en in 't jaar 1452 de Zeekuſten van *Guinée*. In 't jaar 1486 ontdekten de Portugeezen de Koningryken van *Angola* en van *Congo*. In 't jaar 1487 ontdekte de Portugeeze Bevelhebber *Bartholomæus Dias* de alderuitſtekentſte Hoek van *Africa* of de Kaap de goede Hoop; maar durfde de zelfde niet omvaaren: gelyk *de Barros*, Raadsheer en Hiſtoriſchryver van de Koning van Portugaal, alle deze Reistogten kortelyk heeft beſchreven; en *Manuel de Faria y Souſa* in zyn *Aſia Portugueſa*, gedrukt tot Liſſebon 1666. *in Folio*, een Werk

benevens andere in zes *Folianten*, een verhaal doet van alle deze zaaken der Portugeezen, en begint van het jaar 1412, alles naauwkeurig aanmerkende van ontdekking tot ontdekking.

42.

De derde Zoon van *Don Jan* de eerſte van die naam, Koning van Portugaal, genaamt *Don Henrique*, hadde in den Oorlog tegen de Mooren in *Africa* zo veel bericht gekregen van de Landen, dewelke gevonden wierden achter de Koningryken van *Fez* en *Marokko*, tot aan de Negers, en zelfs de *Guinéeſche* Kuſt, dat hy van yver brande om de zelve aan de zeekant te ontdekken. De eerſte ontdekking, dewelke *Don Henrique* liet doen voor by *Caap Non*, was door drie Scheepen, iets meerder als 35 mylen verder als *Caap Guillo*; deeze *Caap Non* was de uiterſte Plaats, dewelke toen noch bevaaren wierd; maar in een twede togt kwamen de Schepen, dewelke *Don Henrique* uitzond, aan de *Caap Bojador*, dewelke hondert en tachtig mylen verder leide, als de bekende *Caap Non*. Na deze togt zond *Don Henrique* weder ter ontdekking uit *Don Juan Gonſalvaz* en *Triſtano Vaz*, dewelke het Eiland *Porto Santo* ontdekten, en van daar in een overtogt het Eiland *Madera*. Na dien tyd ondernam eene *Gileanes* op ordre van de *Infant Don Henrique* de *Caap Bojador* voor by te ſtevenen; wederom t'huis gekomen zynde, werd de togt hervat door *Alfonſo Gonſalvez Baldaya* en *Gileanes*, dewelke aan de vaſte Kuſt geraakten, negentien mylen voor by de *Caap Bojador*, het welk wederom door een togt her-

hervat wierd, en geraakten 40 mylen verder, als zy te vooren aan Land geweeſt hadden, en van daar noch 40 mylen verder. Eenige jaaren daar na wierd *Cabo Blanco* ontdekt door *Nuno Triſtano*, en na dezen de Goudrivier, daar zy voor de eerſte maal Stof-goud inruilden. Na dien tyd ontdekten de Portugeezen *Cabo Verde*, en daar op *Guinée*, daar zy met de *Negers* de Goud-handel oprichtten in 't jaar 1466. en in 't jaar 1471 wierd door *Juan de Santaren* en *Pedro Eſcovar* de Goudhandelplaats *Elmina* eerſtelyk gevonden, en naderhand de Eilanden *St. Thomas* en *Annobon*. In het jaar 1481 zond *Don Jan* Koning van Portugaal een Vloot Scheepen, en zes honderd koppen na *Guinée*; en liet in 't jaar 1482 het Kaſteel *S. George* bouwen. 1488 voer *Diego Cam* na *Congo*, en noch 600 mylen verder als *Congo*. In het jaar 1485 ontdekte *Bartholomæus Dias* de *Caap de Goede Hoop*.

43.

Na de dood van *Don Jan* Koning van Portugaal wierd tot Koning verkoren *Don Manuel*; deze zond *Vaſco da Gamma* om de *Indiën* te ontdekken, en die hadde het geluk, om 1497 op den 20 November de Caap de Goede Hoop om te zeilen, aan Land komende aan Caap de *St. Braz*, 180 mylen voorby *Cabo de bona Eſperance*, en kwam van daar tot *Sofala*, en van daar tot *Mombaza*, en lande 1498 op paaſchdag tot *Melinde*, en eindelyk na lang zeilen te *Calikut*, alwaar geacht wierd, dat zy de *Indiën* voor de eerſte maal hadden ontdekt, en by veel ſchikkelyker en beter lieden, en in gereguleerder Landen en Steden kwamen; van

waar *Vaſco da Gamma* weder in 't jaar 1499 op den 29 Auguſtus van deze gelukkige ontdekkinge der *Indiën* tot Liſſebon t'huis kwam, en wierd als een tweede *Kolumbus* van de Koning tot Graaf van *Vidigueira* gemaakt. Waar mede ik de vordere ontdekkingen en Heldendaaden der *Portugeezen* niet verder zal vervolgen, dewyl ik maar getracht heb te toonen, wanneer en door wie *Africa* voor de eerſte maal is omgezeilt, en door welke en wanneer de Goudkuſten van *Guinée* eerſt zyn gevonden.

44.

(*a*) *Marmol* een Spanjaard, geboren in de Stad *Grenade*, is de voornaamſte Schryver van de Binnenlanden van *Africa*, op dewelke wy van de nieuwe Schryvers ſtaat moogen maaken; hy vertrok noch jong zynde uit zyn geboorte-Stad, op de beruchte togt en onderneming met Keizer Karel de vyfde, na *Tunis* in *Africa* in den jaare 1536., hy vervolgde de Overwinningen van deze groote Keizer door die deelen van *Africa* den tyd van twintig jaaren lang; hy wierd na dien tyd gevangen, en diende voor ſlaaf in 't Koningryk of Keizerryk van *Marokko*, in de Landen *Tarudent*, *Tremeſſen*, *Fez* en *Tunis*. In dezen tyd, zegt hy, heb ik gereiſt onder de *Suite* van *Ekerit Mahomet*, ter ontdekkinge van de grouwzaame groote woeſtynen van *Lybie*, tot aan een plaats, dewelke genaamt word *Acequia El-hamara*, leggende aan de grenspaalen van *Guinée*. Behalven dit alles, vervolgt hy, heb ik een menigte andere Reizen zo te land als te water gedaan; ik doorliep geheel *Barbarien*

(*a*) Ziet *l'Afrique de Marmol dans la Preface.*

barien en geheel *Egypten*; hier toe heb ik alles gelezen, wat de Grieken, de oude Romeinen, de Spanjaarden myne *Natie*, en alle myne geburige *Europiſche Natien*, over *Africa* geſchreven hebben: en dewyl ik de *Arabiſche* en *Africaanſche* taal *prompt* kende, heb ik te gelyk haarlieder Schryvers over *Africa* vlytiglyk doorgekruiſt, en doorzocht, wat zy van haar Vaderland mede deelden.

45.

Behalven deze beruchte Schryver hebben wy ook *Joannes Leo* de *Africaner*, die zelfs in *Africa* geboren was. Deze is insgelyks een zeer voortreffelyk Schryver, en naauwkeurig ontdekker van *Africa* geweeſt, en bloeide omtrent in de jaaren eenduizend vyfhondert en tuſſchen de tien en dertig; hy verhaalt zelfs in zyn tweede Boek van zyn Beſchryving van *Africa*, dat hy 1513. uit zyn geboorte-land is getrokken, om andere Landen te gaan beſchouwen en door te reizen, zo dat hy in de voorige jaaren door *Africa* reeds hadde gereiſt. Deze twee voortreffelyke Mannen geven, als ooggetuigen, aan ons de waare geſteltheid van het binnenſte van *Africa*, en deszelfs groote Koningryken, Landſchappen, Landsdouwen, Bergen, Rivieren, Vruchten, Dieren, alderhande *Natien*, Woeſtynen, Wilderniſſen; even gelyk de ontdekkingen der Zeevarende aan ons hebben geopenbaart de Hoedanigheden der Kuſten, rondom aan verſcheide Zeën gelegen.

46.

Ik zal alle Bergen en vermaarde Rivieren

hier niet melden, daar in *Africa* alderhande Mineralen in gevonden worden. 1. Om dat zulks by andere gelegentheid van de natuurlyke Hiſtorien der Bergen en Vloeden te pas zal koomen. 2. Omdat *Marmol*, en wel voornamentlyk *Johannes Leo* de Afrikaner, berg voor berg met alle deszelfs bewoonde ſteden en vloeden zeer naauwkeurig hebben beſchreven. En 3. Omdat de Lezer veel van deze zaaken by *Olfert Dapper*, in zyn Beſchryving van *Africa*, dewelke uit deze twee Schryvers, en eenige andere, als *P. Dan Deſcription de Barbarie*, *Gramay*, *Sanut*, *P. Davity Rojaume d'Alger*, *Olivarius*, *Pigafetus*, *Diego Torres*, *Aug. Kurio*, *Tzetzes*, *Alpinus*, *Jonſton*, *Iſaacus Voſſius*, en zommige, die niet *autenticq* zyn, als *Kircherus* enz. is opgemaakt, zal konnen nazien. Hoewel de Lezer daar niet in zal vinden, dat ik van het Goud der *Egyptenaaren* in 't Kabinet van *Maart* en *April* 1719. en in dit tegenwoordige van de Goudkuſten heb mede gedeelt, maar wel veel zaaken, dewelke niet al te naauwkeurig onderzogt zyn.

47.

Ik wil alleenlyk maar in bedenking geven, of de kleine en groote regel Bergen, de groote en kleine *Atlas* genaamt, die door geheel *Africa*, gelyk de *Taurus* door *Aſia*, ſtreeven, de Bergen van 't Koningryk *Congo*, de Salpeter-Bergen, en de Berg der Zonne van *Congo*, de grouwzaame Bergen van 't groote Landſchap *Amara*, de Maan-bergen in *Ethiopien*, en de Bergen der Zeekuſten, zo wel aan de Oceaan, Middelandſche Zee, als aan Opper-*Egypten*, als

als ook langs de *Ethiopiſche* Zee, en langs de punt van *Goede Hoop* aan wederzyden, benevens een ontelbaare menigte andere Bergen; of deze alle, vraag ik, niet een groote menigte Metalen, en daar onder goud-erts belooven in haare boezems en ingewanden te voeden?

48.

Johannes Leo, en *Pieter Davity* in zyn Beſchryving van *Barbarien*, verhaalen, dat de *Republiquen*, de Landſchappen en Koningryken der *Barbaren* zeer in rykdommen en goud overvloeyen, dat zelfs het vaatwerk der Koningen en Vorſten van louter Goud is. Het Landſchap *Hea*, dat zeer omſtandig van *Joh. Leo* de *Africaner*, en *Kurio* in zyn Beſchryving van *Marokko*, beſchreven word, en nu onder 't Keizerryk *Marokko* behoort, heeft zeer ryke Goud-erts-bergen, voornamentlyk op 't Eiland, *Mongador* genaamt, dat onder dit Landſchap behoort. Uit deze Bergen laat de Keizer van *Marokko* veel Goud haalen, maar niet zodanig als zulks zoude konnen geſchieden: ja zelfs verbiedt die *Monarch* dik wils, dat daar in eenige jaaren niet aan gewerkt mag worden.

46.

De Landſchappen, dewelke wy *Barbarien* noemen, zyn de volgende, namentlyk. 1. MAROKKO en zyn Landſchappen, als *Hea*, *Sus*, *Dukkale*, *Eſkure*, *Fidle*, *Gezule*. 2. Het Koningryk FEZ, en zyn Landſchappen, *Temecene*, *Azgar*, *Elhabat*, *Errif*, *Garet*, *Chanus*. 3. Het Koningryk van ALGIERS en deszelfs Landſchappen, als *Telenſin*, *Angad*, *Beni-razid*, *Miliane*, *Ananie*, *Labez*,

Tenez, *Teheca*, *Humanbar*, *Haresgol*, *Horan*, *Sargel*, *Bugie*, *Gigel*, *Konſtantine*, *Bone*, *Baſtion de France*. 4. Het Koningryk TUNIS, daar oud *Carthago* eertyds was; hedendaags zyn deszelfs Landſchappen, als *Golette*, daar *Carthago* noch in legt; *Bezerte*, *Beggie*, *Souſe*, *Africa*, *Kayraoam*, en het Eiland *Taborka*. 5. Het Koninkryk TRIPOLI en deszelfs Landſchappen, als het Eiland van *Zerby*, het Landſchap *Ezzab*, *Mecellata*, *Meſrata*, *Tourka*, *Barka*, in wiens Woeſtyne, die tegens hoog *Egypten* aanſtoot, de Tempel van *Jupiter Hammon* van zommige Oude geſtelt word. Het Goud en de Rykdommen, dewelke in deze Landſchappen en Roofneſten hedendaags gevonden worden, koomen meerder van de roof op de herders van den *Atlas*, en op de Scheepen der Chriſtenen, als ook door de Koopmanſchappen, dewelke deze Landen uitleveren, als uit de Mynen; behalven dat zy door de Karavaan-handel van *Fez* verkrygen door *Commercie*: hoewel *Joannes Leo* de *Africaner* verhaalt, dat de Inwoonders van *Treyentum*, een ſtad van't Landſchap *Souſa*, geen ander geld gebruiken, als zuiver goud, het welke zy uit haar eige gronden en myn-werken uitmeubelen, en dat de vrouwen haar hoofden met goud vercieren. Het is aanmerkelyk, dat de Landen, daar wy goud in verneemen, zeer onvruchtbaar zyn, gelyk dit geheele Landſchap insgelyks uitwyſt. *Tedzi* is een andere Stad van *Souſa*, en deze heeft veel gemeenſchap met de Kooplieden, dewelke uit de Landen der Zwarten koomen om daar te handelen.

delen. *Joh. Leo* verhaalt, dat in deze Stad zeer veel konſtige Goudſmeden gevonden worden, tot bewys dat in dezelve veel goud moet zyn.

50.

Niet tegenſtaande geheel *Africa* onder Koningryken, Heerſchappyen en Landſchappen verdeelt word, moet echter een Lezer aanmerken, dat byna elke Berg in *Africa* byzondere Menſchen en Volkeren voedt, dewelke als byzondere *Natien* zyn, en wel onder de Heerſchappy van 't eene of andere Koningryk of Gemeenebeſt behooren, maar alleenlyk door 't opbrengen van ſchattingen gemeenſchap met dezelve hebben; behalven dat zommige en zeer veele Bergen bewoont worden van Volkeren, dewelke ſtrydbaar zyn, en zich zelven beſchermen of door de wapenen, of door de ontoegangkelykheid van de bergen, die zy bewoonen, de welke meeſt deelen van den *Atlas* zyn. Onder deze Bergen die zeer groot zyn, en onder deze *Natien*, dewelke magtig zyn, worden zomtyds eenige Bergen gevonden, dewelke ryk van Metalen zyn, en zommige van dezelve hebben ook goud. Onder haare Konſtenaars, worden ook *Alchymiſten* of Goudzoekers gevonden; *Joh. Leo de Africaner* verhaalt in zyne zeer naauwkeurige Beſchryving van de Stad *Fez*, dat in dezelve een groote menigte *Alchymiſten* gevonden worden; het zyn groote ydeltuiten, zegt hy, windbuilen, dewelke zich met zwavel en alderhande ſtank bemorſſen; zy koomen in een vergaderplaats by malkander, en *diſputeren* over haare valſche *opinien*; zy hebben veel werkjes van zeer geleerde

leerde Lieden over deze Konst geschreven. Zelfs verhaalt *Joannes Leo* de *Africaner*, dat hy gehuisvest heeft in de Stad *Delgumuha*, die op zodanig een Berg gelegen was niet ver van de grenzen van *Marokko*, by een *Alchymist*; en voorwaar dit is geen wonder, want de krul van Goudmakery hebben de menschen van *Europa*, op 't laatste van de Regering van *Constantyn*, eerst uit deze hoek van *Africa* gekregen. Voegt hier by de Goud-zoekers de gedurige Graavers na begraaven oude Schatten, dewelke daar in menigte zyn.

51.

Onder de groote Schatten en Rykdommen in Goud, de welke zommige dezer *Barbaren* bezitten, telt *Joh. Leo* de *Africaner* de *massif* goude halve Maan, dewelke tot *Marokko* gestelt is door een Koningin, de Vrouw van *Almansor*, op het spits van een tooren, die als een *Pyramide* gemaakt is, van vyfentwintig ellen hoog; benevens de drie *massif* goude klooten, dewelke daar boven op staan, en met malkander aan waardy uitmaaken hondert en dertig duizend goude rozenobels. Verscheide Koningen hebben al getracht om dezelve te lichten, maar zyn of door haar Raaden of Vrienden daar altyd in belet geworden, te meer om dat het gemeen gepeupel een groote bygeloovigheid omtrent deze goude *Globen*, van dewelke zy vaststelden, dat dezelve door geen menschelyke magt te verplaatzen waren, hadde; om dat zy van eenige lucht-geesten door invloeyinge der sterren beschermt wierden na haar lieder oordeel. Maar de Heer van St. Olon, in zyn Beschry-

ving

ving van de tegenwoordige ſtaat van het Keizerryk van *Marokko*, zegt, dat de Keizer *Mouley Iſmael*, dewelke in zyn tyd regeerde, teweten 1693 en veel volgende jaaren, de ydele voorzegging van vermaledyding in den wind ſloeg, en deze vermaarde goude appels of bollen heeft weggenomen, en in zyne Schatkamers opgeſloten.

52.

Dit Keizerryk van *Marokko* is tegenwoordig zeer groot, dewyl daar onder begrepen zyn *Marokko*, *Tafilet*, *Fez*, *Sus*, *Tarudent* en meer andere; zelfs zouden wy niet konnen bepaalen, hoe ver het gebied van dezen *Monarch* zich uitſtrekt in de Woeſtyne van *Numidien*. Als de Lezer aan de weſtkant van *Africa* over de *Canariſche* Eilanden begint, zal hy in ordre zien volgen de Landſchappen van TESSET, SUS, DARHA, TAFILET, MAROKKO, en FEZ, grenzende aan 't Naauw van de Straat, recht over *Gibralter*: en de Lezer met zyn gedachten uit de groote Zee de Middelandſche Zee vorder ingaande, zal over de Eilanden *Yvica* en *Majorca* op 33, 34, 35. graaden breedte, en van 20. tot 29. graaden lengte, het tegenwoordige Koningryk Algiers vinden, en van daar noch vorder Ooſtwaart over 't Eiland *Sardaigne*, op de lengte van 30. tot 35. graaden, en de breedte van 30. tot 35. graaden, het Koningryk TUNIS: en vorder ooſtwaarts over 't Eiland *Sicilie*, het Koningryk TRIPOLI; en over *Candia* en *Rhodes* het Koningryk BARKA, beginnende in 't weſten met de 35 graad

graad, en eindigende op de 60 graad lengte by Alexandrie in *Egypten*, en leggende door malkander het Koningryk Barka op 29, 30, en 31. graaden breedte; maar *Tripoli* op 27, 28, 29, en 30. graaden breedte. Als nu de onkundige Lezer landwaart in zich inbeeldt, dat de kleine en groote bergen *Atlas*, dewelke door geheel *Africa* loopen, aldaar in 't land de grenspaalen zyn, zal hy in 't rouw een denkbeeld hebben, van 't geen *Barbarie* genaamt word; en om de natuur van *Barbarien* wel te verſtaan, moet de Lezer begrypen, dat alle deze Landen zo aan den Oceaan als de hoek om door 't Naauw van de Straat, en langs de boorden van de Middelandſche Zee tot aan de Nyl, met groene en vruchtbaare heuvels, en middelmatig hooge en bergachtige Landen bezet zyn, en overal bewoont: dat tuſſchen deze Heuvels en den *Atlas* veel groote vlaktens zyn, daar de Berglieden van den *Atlas* koomen weiden en geerſt planten, daar de *Janitſers* van de gemelde Koningryken jaarlykze ſchattingen van haalen, hoewel het Gebiedt aan den Oceaan van de Keizer van *Marokko* achter den *Atlas* zich verder uitſtrekt in de zandige Dadel- en Kameel-ryke Wilderniſſen van *Numidie*, of het zogenaamde Dadel-land.

52.

Wat de Rykdommen en Schatten van Goud belangt, dewelke bezeten worden door deze *Barbaren*, dezelve zyn om haar groote gierigheid ongelooflyk groot. Tot een ſtaaltje van derzelver inſcheurende gretigheid, laat de

de Keizer van *Marokko*, zegt de Heer van *St. Olon*, al het Goud, het welke hy in een groote menigte inzamelt, ſmelten en in een heimelyke ſchatplaats verbergen, en genoegzaam als begraaven: en het is wel te denken, dat deze ſchatten veel zyn, dewyl de *Marokkyns* en andere *Barbaren* gedurigen handel dryven met de Zwarten of Negers van de Inlandze Koningryken en de Landen van *Guinée*, trekkende en heen en weder reizende met Karavanen door de Woeſtyne van *Numidie* en een gedeelte van *Lybie*, inruilende Goud voor yzerwerken, ſpiegeltjes en voór alderhande *Europiſche* ſnuiſteryen, en dat zo wel ſtofgoud als ander goud, mitsgaders Olyfantstanden en zwarte Slaaven. Dit Goud koomt op de volgende wys in *Europa*: de Schepen van *Vrankryk*, als van *Rouaan*, van *St. Malo* en *Marſeille* koomen tot *Salée* en *Tetuan*, brengen aldaar franſche lywaaten en andere waaren, en ruylen daar voor moorſche dukaaten, waſch, turkſch leer, wolle, vogelſtruis-veders, koper, dadels, amandelen, toetſteenen enz. Onze Landslieden brengen aldaar lakenen, lywaaten, ſpeceryen enz. *Italien* brengt aluyn, glas, en *Venetiaanſche* ſnuiſteryen. Uit de *Levant* krygen zy Zyden, Katoen, *Auripigment*, kwikzilver, roode *Arſenicum* en *opium*; van welk alles de Stad *Fez* het eigentlyke *Magazin* is, daar alles eerſt koomt en van daan gaat: waar uit de Lezer genoegzaam kan bemerken, dat door dit Kanaal een groote menigte moorſch Goud in *Europa* moet overgevoert worden, en dat zulks geen kleine

oor-

oorzaak zal zyn, dat de Handel van de *Weſt-indiſche Compagnie* op de Goudkuſt niet beter bloeit.

54.

Achter dat gedeelte van *Barbarie*, het welk door de Keizer van *Marokko* beheerſcht word, en aan de andere zyde van de grooten *Atlas*, volgt het Landſchap *Numidie*, by die van *Africa Biledulgerid* of Dadelland genaamt: Dit Landſchap brengt een groote menigte Dadels, dewelke zeer goed zyn, voort: het is een zeer heet en te gelyk zeer droog Landſchap, daar geen koren groeit, in het zelve leggen zeer veel Steden dewelke *Joannes Leo* de Afrikaner beſchryft. Dit Dadelland begint in 't weſten aan den Oceaan over de *Canariſche* Eilanden, en eindigt achter 't Koningryk *Tripoli*, tegens de Woeſtyne van *Barka*, van de 5 graad tot aan de 45 graad lengte, en tuſſchen de 25 en dertigſte graad breedte. Deze zandige en woeſte Wilderniſſen worden bewoont door *Arabieren* en Afrikaanſche Herders en Rovers, wordende van verſcheide Vorſten geregeert, dewelke by *Marmol* en *Leo* de Afrikaner wel het aldernaauwkeurigſt van alle de Schryvers beſchreven worden. Het is ook op alle plaatzen niet even onvruchtbaar, dewyl het zeer veel Rivieren heeft. By deze Lieden behoeven wy juiſt niet veel na het Goud te zoeken, behalven in de Heerſchappyen, dewelke de Keizer van *Marokko* hier en daar bezit.

55.

Achter *Numidie* volgt de grouwzaame groo-

te

te Wildernis *Lybie*. Het geen de Aaloude *Lybie* noemden, koomt met het hedendaagze *Lybie* niet over een, wy verſtaan nu door *Lybie* de gehcele Woeſtyne, alle de Wilderniſſen en Koningryken, die tuſſchen 't Land der *Negers* en *Numidie* inleggen, en aan 't weſten van den Oceaan beginnende, en in 't ooſten tegen hoog *Egypten* aanſtootende, achter en gepaart met de Woeſtyne van't Landſchap *Barka*, byna van het eene einde van *Africa* tot aan het andere doorgaan. Zommige plaatzen zyn grouwzaame zandige woeſtenyen, andere zyn ſaverig en ſteenachtig, en zommige zyn moeraſſig, vochtig, en enigzins vruchtbaar: het legt meeſt onder de *Tropicus Cancri*, op de 23, 24 en 25ſte graad breedte, en word in Buiten- en Binnen-*Lybie* verdeelt.

56.

Dit groote Landſchap *Lybie* is in tien Landſchappen en Woeſtynen verdeelt, en word van zwervende *Arabieren* en zommige *Africanen* bewoont, dewelke elk haar eigen *Territoir* beweiden, en zy hebben haar Steden en Dorpen meeſt aan de vruchtbaare Rivieren; zommige plaatzen zyn zo dor en droog, en heet, dat de Reizigers en Karavanen, die van *Fez* en *Tombut*, en *Agades* in 't Land der *Negers* reizen, om Goud, Olifantstanden enz. te haalen, om de vyfde of zesde dag zich moeten behelpen met putten van ſlecht zout put-water, dewyl *Lybie* vol zout-kuilen is: onder veele andere, zegt *Johannes Leo* de Afrikaner, is in *Lybie* een Woeſtyn, in dewelke om de hondertſte myl noch water, noch eenige woonplaats van

menſchen te vinden is, waarom dikwils de Menſchen en Dieren, dewelke hier door reizen, door de hitte en de dorſt verſmachten en ſterven. Uit welk alles blykt, dat het Goud, daar de moorſche Dukaaten naderhand van koomen, door de Kooplieden van *Marokko* en *Fez* ook zo geheel gemakkelyk niet te krygen is.

57.

Achter *Lybie* volgt eindelyk *Nigritia* of het Negers-land. *Olfert Dapper* zegt, dat het zelve grenſt tot aan de Nyl, beginnende van den Oceaan; maar de Heer *Jaillot* bepaalt het met de oorſprong van de grouwzaame groote Vloed *Niger*, met uitfluiting van het Landſchap *Amazen*, en het groot Landſchap van *Nubie*, het welk *Dapper* mede influit. Dit Land der Zwarten is aan de grooten Oceaan op zyn breedſt, en begint by *Rio d'Or*, recht onder de *Tropicus Cancri*, en legt met zyn uiterſte uitſpringende hoek op de vierde graad noorder breedte; het heeft in de grooten Oceaan, daar de *Niger* zich met veel takken in de Zee ontlaſt by *Cabo-verde*, de *Cabo-verdiſche* Eilanden recht over zich leggen op de 4de graad, en eindigt op de 44ſte graad, daar de *Niger* zyn oorſprong uit en van het gebergte krygt, en is dus 20 graaden breed, en 40 graaden lang. Aan weerkanten van de Vloed de *Niger* leggen vyftien Koningryken, behalven noch de Koningryken aan den Oceaan, dewelke het beſpoelt van *Rio d'Or* tot aan het Land der *Caffers*, zynde het uiterſte van *Angola*; en byaldien

wy,

wy, gelyk *Dapper*, het Landſchap en Koningryk *Nubie* in het zelve beſluiten, ſpringt het zelve noch twintig graaden verder, ja zelfs over de Nyl, tot aan de 64 graad lengte, na de verdeeling van de Heer *Jaillot*. Ik zal alle de Koningryken en Landſchappen van dit onmetelyk groot Land niet optellen, maar de Lezer eens in bedenking geven, welk een grouwzaame Reis de Menſchen doen, dewelke met haar karavanen reizen van het Koningryk *Guala*, dat in 't weſten aan den *Oceaan* by Caap *Branco* legt, om Koopmanſchap te dryven met de Kooplieden van groot *Cairo*: deze Lieden reizen door de geheele lengte van *Africa* langs de boorden van de *Niger*, door alle de Koningryken en *Natien* der Negers, dewelke aan deze Vloed gelegen zyn: en door den Handel, dewelke *Europa* wederom heeft met *Egypten*, is dit het derde *Canaal*, waar door het Goud van de Goudmynen uit *Africa* in *Europa* gebragt word, van 't welke de grooten Heer Dukaaten in *Cairo* laat munten.

58.

Ik zal, omdat myn beſtek zulks niet toelaat, van de andere deelen van *Africa*, teweten Opper-*Ethiopien* of 't Land van *Abyſſinien*, en alle deszelfs Koningryken, noch Neder-*Ethiopien*, benevens het groote Koningryk van *Monomotapa* en alle deszelfs Koningryken, voor deze reis niets meer konnen aanhaalen, veel min van de Landen der Zee-Kuſten, beginnende van *Angola* om de Kaap *de bon Eſperance*, tot geheel binnewaarts in de *Arabiſche* Golf of 't roode Meer; behalven dat uit *Abyſſinie* noch wel eenig Goud verhandelt

word met de Turken, in welk Land, volgens de aantekening van de Heer *Jobus Ludolfus*, in zyn Beſchryving van *Abyſſinie*, ook veel Goud gevonden word.

59.

Dat in veel verſcheide Landſchappen en Koningryken van *Aſie* Goud gevonden word, het welk door verſcheide wegen en Kanaalen in *Europa* gebragt word, zal niemant, dewelke maar eenige kenniſſe van die zaaken heeft, onbewuſt zyn. Zelfs heeft onze Ed. Ooſtindiſche Maatſchappy Goud-mynen op *Sumatra*. Dit *Sumatra* is een zeer groot Eiland, en legt recht onder de Middag-lyn, en dewyl het Eiland van zyn eene uiterſte einde noordweſt, en met zyn andere uiterſte einde zuid-ooſt aanlegt, en zyn rechte lyn over de tweehondert franſche mylen bedraagt, legt het zelve vyf graaden ten noorden, en vyf graaden ten zuiden de middaglyn, beſlaande ook omtrent een breedte van vyftig Franſche mylen.

60.

In de Rivieren en Beekjes op *Sumatra* worden zomtyds goude ſtukjes en korrels gevonden, dewelke door het water, dat van het gebergte koomt afbruyzen, afgeſpoelt en mede geſleept worden. Dit Goud word aldaar opgezocht en vergadert, en door de Nederlanders ingekocht; deze vervoeren dan het zelve na de Kuſt van *Coromandel*, alwaar het zelve van de Mooren gemunt word; behalven noch de *Benzoïn*, de *Campher*, en het Goud, het welke van *Sumatra* na *Batavia* word vervoert.

De

61.

De Ooſtindiſche *Compagnie* heeft op *Sumatra* een Bergwerk, omtrent twee uuren gelegen van haar *Comptoir Paulo Chinco*, niet ver van *Sillida* een Stad of Plaats op *Sumatra*, de *Sillidaiſche Goud-myn* TAMBANG genaamt: van dit Bergwerk is al zeer veel werk gemaakt zedert den jaare 1669, en de Heer *Petrus Hartzing*, in zyn leven Hof- en Bergraad van de Vorſt van Brunswyk-Lunenburg, heeft een byzonder *Tractaat* van dit Bergwerk geſchreven, en het zelve opgedraagen aan de Heeren Bewinthebbers van de Nederlandſche Ooſtindiſche Maatſchappy in het jaar 1678; maar het is by de ſtukken gebleeken, dat de Goud-erts van de *Goudmyn Tambang* op *Sumatra* niet zo ryk was van Metaal, als de Heer *Petr. Hartzing* voorgaf.

62.

Om van deze zaak naauwkeuriger bericht te hebben, bezorgde de loffelyke Maatſchappy een ander zeer wakker en ervaren Heer, te weten de Heer *Benjamin Olitzſch*, Raad en Berg-*Commiſſaris* van de Keurvorſt van *Saxen*. Deze trad in het jaar 1681. op den 25 December tot *Sumatra* voor de eerſte maal aan land. Na dat deze Heer de Bergen van *Sumatra*, en te gelyk de Goud-myn, deszelfs Berg, en de Hoedanigheden van dien, mitsgaders de Goud-ertzen of Metaal aardens wel doorzocht hadde, berichte Hy aan de hooge Regering op *Batavia*, dat de Bergen van deze ontdekte Oorden niet lichtelyk voordeelig zouden konnen zyn, om haare onbeſtendig-

heid en gebrokene on-aard; dat is te zeggen, dat zy lang achter malkander niet veel zouden konnen uitleveren, maar zomtyds eens zeer kortelyk een ryke erts, en zomtyds wederom zeer lang een zeer arme en magere erts, behalven dat om de verſtikte lucht in de Myn zelfs, en de ongetempertheid van de Dampkring boven dit Land, gedurig de Mynwerkers zouden wegſterven, gelyk de Ervarentheid reeds al genoegzaam hadde beveſtigt aan de oude Myn, daar reeds lang aan gewerkt was.

63.

De Heer *Olitzſch* raade als een eerlyk Man de *Compagnie* van deze Bergwerken geheel af te zien, omdat derzelver Ertzen ongemeen weinig metaal bezaten, zynde dikwils geheel ontbloot van Goud, en maar een weinig zilver inhoudende; alwaar noch by kwam, dat de Erts zeer zwaar te bewerken was, gelyk uit een Dag-regiſter en Aantekening bleek, het welk aan deze Myn dagelyks gehouden was, en van de Heer *Olitzſch* aan de Ed: *Compagnie* overgelevert wierd; uit het welk onder andere bleek, dat uit een Ader, dewelke noch een van de rykſte was, van den 4 tot den 10 January niet meer als 135 ponden Metaal-erts was uitgewerkt, in dewelke volgens de proef der *Eſſayeurs* bevonden wierd aan zilver te bezitten *een Mark*, *zes loodt* en *zeſtien quintjens*.

64.

Het Mineraal of de Metaal-aarde vervolgde in deze Berg-groeven geenzins, gelyk zulks

zulks in andere Landen gewoonlyk geſchiet, maar beide mierneſts-gewys, zodat na het getuigeniſſe der graavers zomtyds in een zeer korte *Spatie* een zeer ryke Erts gevonden wierd, en weer datelyk daar aan ganſchelyk geen Erts. In dit Bergwerk hebben de *Maleyers* al voor lange jaaren gewerkt; en in de aders, dewelke zy uitgegraaven hadden, en beneffens dewelke zommige aders van de Nederlandſche Myn voortliepen, wierd zomtyds wel eenige ryke erts gevonden, dewelke zo van ter zyden als anderzins de *Maleyers* hadden laaten leggen, maar deze was ook al van geen duur of gelyke voortgang.

65.

(*a*) *Elias Heſſe* verhaalt, dat, terwyl hy aan de Goudmyn op *Sumatra* was, van den 1 January 1682 tot den 20 Juny, zynde omtrent zes maanden, aan ERTS uitgegraven was 18687 ponden, en dit noemde hy noch al een tamelyke en ryke *quantiteit* na den aard des Bergwerks, dewyl uit deze 18687 ponden Erts van verſcheide ſoorten, zo aan Zilver als Goud is gelevert 297 *mark* 5 *loodt en* 17 *quintjens*, bedragende aan geld 14226 Hollandſche guldens, waar mede de onkoſten in zes maanden gedaan op geenderley wyze konden goed gemaakt worden.

66.

Dat de lucht omtrent dit Bergwerk zeer ongezond is, geſchiet, omdat het zelve maar twee graaden bezuiden de middaglyn

(*a*) Ziet deszelfs Reisbeſchryving na en in Ooſtindien, zesde Hoofdſtuk.

legt, want de Menſchen, dewelke midden op dit Eiland woonen, hebben de Zon recht boven haar hoofd, en dit Bergwerk legt op twee graaden na in het midden van dit groote Eiland *Sumatra*. Voegt hier noch eens by, dat deze plaatzen, daar de Mynwerken omtrent leggen, overal met groote moeraſſen omringt zyn, en dat omtrent de regentyd aldaar meeſt dagelyks en alle avonden vreeslyke donders, blixemen, en ſterke ſtormwinden koomen uit te barſten en te woeden; waar op datelyk weer groote ſtilte volgt, en groote broeying en hitte, door dewelke deze moeraſſen op een ongelooflyke manier alom de lucht met ſtank vervullen, en als beſmetten. Hier by koomen zeer kwaade dampen en ſtinkende nevelen, dewelke uit de dalen en valeyen gedurig tegen het gebergte opryzen, en dewelke zulk een dikke miſt veroorzaaken, dat de menſchen op een zeer korte afſtand malkander niet konnen zien.

67.

Niet tegenſtaande het Nederlandſche Bergwerk op *Sumatra* nier zeer ryk is, ſtaat echter aan te merken, dat op het Eiland andere Bergwerken en Goudmynen gevonden worden, hoewel dezelve niet in het bezit der Hollanders maar van de *Natie* zyn, dewelke haar Goud aan de *Comptoiren* der Ed. Maatſchappy op *Padang*, *Coulo*, *Chinco* en *Paros* verhandelen. De Kooplieden, dewelke dit Goud aan de *Compagnie* verhandelen, krygen het zelve over de derde of vierde hand van de *Natien* diep Landewaart in gelegen. Dit

Goud

Goud beſtaat in korlen, en de inkoop van de zelve is aan de *Particulieren* verboden, hoewel echter zommige op een heimelyke wyze wel zomtyds eenige groote goudkorlen en ſtukjes inruylen.

68.

William Dampier, een van de naauwkeurigſte Natuur-beſchouwers onder alle Reisbeſchryvers, ſpreekt op de volgende wyze van de Bergen van *Sumatra*. „ Het aardryk van „ dit Land verſcheelt naar de natuurlyke „ ſtand, de Bergen zyn rotsachtig, voornamentlyk die aan de weſtkuſt; echter ſchynen „ de meeſte, die ik gezien hebbe, een zekere „ aarden-korſt te hebben, die van zelfs eenig „ klein geboomte, kreupelboſch of vry goed „ gras voortbrengt: de kleine Bergen zyn meeſt „ boſchachtig, en ſchynen de Boomen door „ hunne hoogte en wasdom uit een vruchtbaare grondt voort te koomen. Het veldland, dat ik gezien hebbe, heeft een zwarte, grauwe, roode en diepe aard-grond. „ Het Ryk van *Achin* (op *Sumatra*) is tegenwoordig overvloedigſt van Goud voorzien, en in Ooſtindie is my geen plaats bekent, dewelke zo veel Goud uitlevert als „ *Achin*, want op *Japan* ben ik nooit geweeſt. Zy hebben hier ook gemunt Goud, zynde ſtukjes van vyftien ſtuivers, dewelke zy een *meſs* noemen, en eenige andere; zy munten maar een klein gedeelte van hun goud, en zo veel als noodig is om haar onderlingen handel mede te verrichten; maar wanneer een Koopman groote ſom-

„ men ontfangt, betaalen zy gemeenlyk by 't
„ gewigt, en doorgaans met ongemunt of
„ onbewerkt goud, waarde voor waarde.

69.

In de Stad van *Achin* woonen zeer veel Kooplieden, dewelke met de Berglieden, die het goud graaven, handelen, aan dezelve overbrengende diep in het land op, en by de ongezonde Bergwerken, alderhande waaren, als Zyde, Chitzen, Neteldoeken, Katoenen, *Opium*, Rys, en andere zaaken, dewelke aldaar door de Engelſchen, Hollanders, Deenen, Chinezen en andere gebragt worden, en brengen wederom Goud van daar, met zeer groote winſten.

70.

William Dampier doet in zyn Reistogt om den Aardkloot ook een naauwkeurige Beſchryving van het Eiland *Mindanao*, zynde een van de *Philippynſche* Eilanden; dewelke meeſt onder de Spanjaarden ſtaan, behalven *Mindanao*, dat onder zyn eigen Vorſt ſtaat, en onder 't *Mahometaanſch* Geloof is gebragt. Het is het grootſte van de *Philippynſche* Eilanden, (uitgenomen het Eiland *Lukonia*, dat in het geweld der Spanjaarden is, en van waar haar *Akapulko's*-vaarders allerlei Ooſt-Indiſche Waaren haalen) leggende op de zevende graad breedte. Dit Eiland is omtrent zeſtig franſche mylen lang, en veertig of vyftig mylen breedt; op dit Eiland legt de Hoofdſtad, insgelyks *Mindanao* genaamt. Doen *Dampier* in de Stad *Mindanao* was, wierden daar twee Goud-ſmeden gevonden:

deze,

deze, zegt hy, maakten alles, wat begeert konde worden. Dit Goud ruilen en koopen zy van de Lieden, dewelke diep uit het land koomen, en in 't gebergte woonen, daar zy het Goud uit haalen, en voor het zelfde inkoopen van de Hollanders en andere, dewelke aldaar van *Ternate* en *Tydore* koomen, Katoenen, Neteldoeken, en Chineeze zyden; gelyk ook van *Manila*, daar zy zulks met de Spanjaarden gaan verhandelen.

71.

Twintig mylen van *Mindanao* leggen drie kleine Eilanden, *Meangis* genaamt. Op deze Eilanden vallen eenige nagelen, en zeer veel Goud, na het zeggen van *Dampier*, hoewel ik op het bewys, het welk hy daar van bybrengt, niet veel ſtaat zoude durven maaken; gelyk ook het geen die Schryver melt van het geel Metaal, het welk hy voor Goud aanzag, op de vyf Eilanden omtrent *Formoſa* gelegen, op 20 graaden 20 minuiten noorder breedte, de *Basje* Eilanden genaamt: aan de zyden der Bergen, zegt hy, groeit kort gras; de Bergen zyn zeer rotsachtig, en in zommige van de Bergen zyn Mynen: want de Inboorlingen toonden ons zeker geel Metaal, waar van de Mannen en de Vrouwen kleine oorringen droegen: of het Goud was of niet, durft hy niet verzekeren, maar hy hielde het daar voor, om dat het zeer zwaar van gewicht was, en van koleur gelyk ons bleekſte Goud. Veel meer zekerheid weeten wy, van het geen *Dampier* verhaalt van het bekende Koningryk

Tun-

Tunquin, het welk tuſſchen *China* en *Conchinchina* geplaatſt legt. De verkoopbaare waaren van dit Ryk (*Tunquin*), zegt hy, „ zyn Goud, Muskus, gewerkte en ruuwe „ Zyde, als ook Katoenen, Drogeryen van „ veelderhande ſoort, Verfhout, Lakwerk, „ Porceleinen, Zout, enz. en daar is veel „ Goud in dit Land, en het gelykt wel na „ het Goud van *China*, het is zo zuiver „ als dat van *Japan*, en veel fynder (van *aloy*.)

72.

In het magtig Koningryk *Tunquin* word wel veel Goud gevonden, en ook verkogt by de Kooplieden, maar zy hebben zelver geen Goud- noch Zilver-mynen. Het Goud, het welk overvloedigiyk by de *Tunquinſche* Kooplieden gevonden word, verkrygen zy door haar overvloedt en handel in de Zyde, en het Aloë-hout, Lakwerk en Muskus, gelyk daar van getuigt word door de Broeder van de vermaarde *J. Baptiſt Tavernier*, in zyn nieuwe Beſchryving van 't Koningryk *Tunquin*.

73.

Diergelyke Koningryken worden in *Aſia* meer gevonden, als by voorbeeld *Perſien*: hoe magtig en aanzienlyk dit Koningryk in rykdommen van Goud ouwelings onder *Xerxes* en *Darius* is geweeſt, heb ik echter tot noch toe niet konnen opſpooren, dat eenige Goud-mynen in *Perſien* gevonden worden: en wat de ſtaat van het tegenwoordig *Perſien* belangt, de Heer *de Thevenot*, die de naauw-

naauwkeurigſte van alle nieuwe Schryvers is, en wien zy meeſt alle ſchynen gevolgt te hebben, verhaalt, dat in dit Koningryk een groote ſchaarsheid van geld is. Inderdaad, zegt hy „ de kragten, dewelke daar onderhouden „ worden, of liever de Legers, die in onze „ dagen tegens den Turk en andere Magten „ op de been gebragt waren, zyn ten aanzien van zulk een groot Land zo gering „ geweeſt, dat de Perſianen onder 't getal der „ ontzachelyke Magten niet geſtelt worden, „ en de oorzaak dezer zwakheid is de ſchaarsheid van geld. Dit gebrek van geld ſpruit „ uit de kleine handel, welke de Perſianen „ dryven, als hebbende zeer weinig waaren, „ dewelke in andere Landen getrokken worden, namentlyk eenige zyden, tapyten, en „ Brokaaden, en by na niets anders van belang. Invoegen men van *Perſien* zeggen „ kan, dat het ſlegts gelyk een *karvanſerai* is, „ dewelke tot een doortogt dient voor het „ geld, 't geen uit *Europa* en *Turkyen* na *Indiën* gaat, voor de lywaaten, ſpeceryen, „ (en andere koſtelykheden, ja zelfs juweelen) dewelke uit *Indiën* in *Europa* en *Turkyen* koomen. Daar het Landſchap van *Perſien* een weinig voordeel af geniet.

74.

De ryke *Perſianen* borduuren haare Tulbanden en klederen wel rykelyk met Goud, en draagen veel koſtelyke juweelen in haare ringen als anderzins, dewyl zy zeer groote Liefhebbers van edele Geſteentens zyn; ook hebben de Perſiaanſche Koningen een vermaar-

maarde Schatkamer van Goude Vaten, Juweelen en andere kostelykheden; maar behalven dat zulks door lange tyden vergadert is, word het zelve van buiten verkregen, daar Persien zeer gelegen toe legt. De Koningen van *Persien* zyn zulke overmatige Liefhebbers van Goud-Vaatwerk en Gesteente, daar zy een groote menigte van hebben, dat zy door verscheide Goudsmeden, dewelke zy in haar dienst hebben, gestadig aan nieuwe Konststukken van goud laaten arbeiden.

75.

Tusschen het groote Koningryk *Persien* en *Arabien* schiet de Persiaansche Zee-boezem, gewoonlyk de Golf van Persien genaamt, daar hy uit de groote Arabische Zee koomt vallen, en een engte by *Ormus* of de Straat van *Massanda* maakt, en voortschiet tot daar hy eindigt by *Babylonien* voorby de plaats, daar de *Euphrates* en *Tigris* zich in deze boezem ontlasten. Noch meerder aan de noordzyde word *Arabie* gescheiden door *Babylonie* en *Mesopotamie*. Aan de noordwest en westkant word *Arabie* gescheiden door *Syrie* en *Palæstina*; aan de west en zuidwest kant door *Egypten* en het roode Meer; aan de zuid en zuidoost zyde door de Caap de *Guardafuy* en de *Arabische* Zee. Het midden van *Arabien* legt onder de *Tropicus Cancri*; het zuidelykste deel van *Arabie* is, daar het roode Meer uit de *Arabische* Zee koomt schieten by de Straat van *Mocha*, op de twaalfde graad noorder breedte, en het noordelykste deel van *Arabie*, dat tusschen *Syrie* inschiet, op de vierendertigste graad

graad noorder breedte: het weſtelykſte deel van *Arabie* ſchiet bove *Trade* meer tegen *Egypten*, en het ooſtelykſte deel van *Arabie* is by *Caap Razalgate*, van de vyfenzeſtigſte graad lengte tot de zesennegentigſte graad lengte, waar uit de Lezer kan bemerken, welk een grouwzaame brok lands *Arabien* moet zyn.

76.

Ik zal niet behoeven te verklaaren, dat dit grouwzaame groote Land onder drie verſcheide bynaamen bekent is; als 1. Het STEENIG ARABIE, dat in vergelyking van de andere zeer klein is, en tegen *Palæſtina* en neder-*Egypten* aanſtoot. 2. Het WOEST ARABIE, dat tegen *Syrie*, *Meſopotamie* en oud *Chaldæa* aanlegt, en omtrent tweemaal zo groot is als het Steenig *Arabie*. En 3. Het GELUKKIG ARABIE, dat alleen byna vier maal zo groot is, als de beide andere te zamen gerekent. Want dewyl myn voorneemen maar alleenlyk is, om te handelen van de Rykdommen des Gouds van de Landſchappen van *Aſia*, zal ik kortelyk de Goudrykheid der hedendaagze *Arabieren* doorloopen.

77.

Dewyl de Turken van verſcheide gedeeltens van *Arabie* aan de Perſiaanſche Golf meeſter zyn, en de *Arabiſche* Vorſten meeſt alle *Mahometaanſch* of woeſt zyn, en de goede Letteren by alle *Mahometanen* buyten gebruik zyn, hebben wy geen andere kenniſſe van *Arabie*, als door de Koopmanſchap in de Oceaan tot FARTACH, MASCATE, en voor aan op het roode Meer tot ADEN, MOCHA, en door

de

de Reizigers van MECCA, MEDINA, de F graafplaats van *Mahomet*, en in de Perſiaanſc Golf tot BASSORA, behalven de oude J ſchryvingen en eenige vertellingen van nieu Franſche Reizigers.

78.

De oude Griekſche Schryvers, als *Pl mæus*, *Diodorus*, *Strabo*, *Stephanus*, *Aga chides*, *Martianus*, en meer andere, ge ik getoon (*a*) hebbe voor dezen, getuigen e parig, dat de *Arabiſche* Volkeren aan 't r de Meer gelegen, dewelke zy DEBÆ, weer andere, dewelke zy KASSANITEN noe den, veel Goud hadden, het welk zy gr ven uit haare Goudmynen, en uit haare J vieren uitzochten, maar tegenwoordig koo de meeſte rykdom van Goud in *Arabie* d Bedevaart na *Mecca* en *Medina*, door Paarde-handel en Dadel-handel op *Baſſo* en door de ongelooflyke grooten handel de Koffy-boonen; behalven dat tot *Moch Aden*, benevens andere koſtelyke zaaken, veel Dukaaten uitgelevert en verkogt worde

79.

Baſſora, in de *Perſiaanſche* Golf geleg is ook een zeer groote Koopſtad van *Arabi* hier van daan, zegt de Heer *de Thevenot*, g ettelyke Milioenen geld jaarlyks in de ma October met de Schepen, dewelke daar p den, dadelen enz. koomen inkoopen, n Indiën; dit *Baſſora* is een Hoofdſtad van Baſſaadſchap van die zelve naam, en legt o uiterſte grenzen van woeſt *Arabie*.

V

(*a*) Ziet Natuur- en Konſt-Kabinet, Maart en pril 1719. *pag.* 266.

80.

Voor aan in 't Roode Meer legt in gelukkig *Arabie* de Stad *Mocha:* deze Stadt is binnen de tyd van hondert en vyftig jaaren van een slegt vissers dorp aangegroeit tot een medegezellin van de vermaartste Koopsteden van geheel *Asie*. Na *Mocha* zyn gevloeit alderhande *Natien*, dewelke dezelve Stadt bewoonen, als *Arabieren*, *Benjanen*, *Jooden*, *Turken*, *Indianen*, *Persianen*, *Armeniers*, enz. Op *Mocha* is tegenwoordig een groote vaart uit *Asia*, *Africa* en *Europa*. Behalven deze scheepsvaarten koomen jaarlyks tot *Mocha* van *Aleppo* als elders verscheide Karavanen te lande, dewelke twee a drie duizend Kameelen sterk zyn; daar brengende Fluweelen, Satynen, Damasten, Armozynen, Turksche goude Lakenen, Kamelotten, Saffraan, Kwikzilver, Vermilioen, maar wel in 't byzonder (dat ook deze onze Verhandeling raakt) zeer veel Venetiaansche en Moorsche Dukaaten, en een groote menigte van alderhande waaren uit alle gewesten des Werelds. *Mocha* levert wederom uit aan andere overvloedig veel GOUD, Ambergrys, Paarlen, Aloës, Bezoar-steen, Koraal, Myrrha, en wel (*a*) voornamentlyk KOFFY.

81.

Als wy *Arabie* verlaaten, en uit de Golf van *Ormus* de Persiaansche Kust langs stevenen, koomen wy in de Golf van *Cambaye*, dewelke ons leidt tot aan *Suratte*, de vermaartste Koop-stadt van geheel *Indien*, onder de Heerschappy en het groot Keizerryk van

(*a*) Ziet *Voyage de Arabie heureuse, avec la Relation particuliere d'un Voyage du port de Moka &c.*

den grooten Mogol. Als wy ook te lande reizen door *Perſien* ooſtwaart aan tot aan *Candohar*, koomen wy insgelyks in de ongeloofflyke groote Heerſchappy van de grooten *Mogol*.

82.

Zommige Schryvers noemen dit groot magtig Keizerryk van de grooten *Mogol* eigentlyk INDIEN, om dat na haar zeggen het zelve beſloten legt tuſſchen de twee grouwzaame groote Rivieren, de INDUS en de GANGES, hier legt ons niet aan gelegen; maar het is misgetaſt, dat het gebiedt van de *Mogol* tuſſchen deze twee Rivieren zoude bepaalt zyn, dewyl het zelve aan weerzyden zeer ver over die Rivieren uitſpat, zo buiten de *Ganges* als aan deze zyde van den *Indus*. Het groot Keizerryk van de *Mogol* word in 't noorden bepaalt door de bergen *Caucaſus* of de *Taurus*, die het zelve van *Tartarie* afſcheiden, ten zuiden door de groote Indiaanſche Zee, dewelke om Kaap *Komori*, de Kuſt van *Koromandel* en *Malabar* aan wederzyden heen ſpoelt; in 't weſten door *Perſien* en de Golf, en in 't ooſten door de Koningryken, dewelke leggen tuſſchen *China* en het Keizerryk van de grooten *Mogol*. Uit de Bergen *Caucaſus* koomt de Rivier de INDUS, en loopt zuidwaart aan door 't Keizerryk, zich ontlaſtende in de Indiaanſche Zee by TOUREBANDER en SORET, en uit de zelve Bergen na 't ooſten de Rivier de GANGES zuidelyk aanloopende, en ontlaſt zich by BENGALE in de golf van Bengale of Indiaanſche Zee. De naauwkeurige Heer *de Thevenot* zegt van des-

deszelfs Landen het volgende. „ Ik heb my „ van een Indiaan, die de Kaart van zyn „ Land *prætendeerde* te verſtaan, laaten zeg- „ gen, dat in 't Gebiedt van de grooten „ Mogol twintig Landſchappen zyn, maar „ ik zoude haar liever *Gouvernementen* noe- „ men, en zeggen, dat yder *Gouvernement* „ verſcheide *Provintien* begrypt.

83.

In geheel *Indiën* zyn geene Plaatzen, dewelke meer van rykdom overvloeyen, als SURATTE en BENGALE, beide Steden onder de Heerſchappy van de grooten *Mogol*. *Suratte* word bewoont door Indianen, Perſianen, Arabieren, Turken, Benjanen, Armeniers, Engelſchen, Hollanders en andere Chriſtenen. De Engelſche hebben het algemeen *Comptoir* van hun Koophandel geveſtigt tot *Suratte*. In *Suratte* zyn uitſtekende ryke Lieden; een *Benjaan*, die van myn Vrienden was, zegt de Heer *de Thevenot*, wierd geſchat op acht Milioen.

84.

In de Stad *Suratte* is een onnoemelyke Koopmanſchap van alderhande Stoffen, Katoenen, Lywaaten, dewelke in Indiën gemaakt worden: als ook alle Waaren van *Europa*, mitsgaders alle Waaren van *China*, als Porceleinen, Kabinetten, Koffers verciert met Turkooizen, Agaaten, Koralynen, Yvoor: daar worden verkogt Diamanten, Robynen, Paarlen, en alderhande koſtelyke en edele Geſteentens, ook Muskus, Amber, *Myrrha*, Wierook, *Manna*, *Sal armoniac*, Kwikzilver, Lakmoes, Indigo, Speceryen,

Drogeryen; daar word ook veel gehandelt in Goud: ook laaten de groote Heeren voor zich ſtukken ſlaan van *maſſif* goud, ter waarde van zeventien hollandſche guldens, dewelke *Roupien* genaamt worden.

85.

Van al het Goud, dat in *Suratte* ingebragt word van *Sumatra*, geheel *Indiën*, *Perſien*, *Arabien*, *Africa* en *Europa*, moet twee ten hondert betaalt worden aan de tol, en dit is de oorzaak, dat het meeſte Goud ter ſluik ingebragt word; ook is het voordeeliger, het Goud in *Suratte* te brengen aan ſtaaven of klompen, als aan gemunte *ſpecie*, dewyl alderhande *ſpecien* in de Landen van de *Mogol* worden aangetaſt, en in de gangbaare Munt-*ſpecien* van 't Land door daar toe geſtelde Muntmeeſters vermunt. Deze Indianen zyn zo naauwkeurig in het ontvangen van 't gemunt Goud, dat zy 't zelve door 't vuur beproeven en weegen, en ook op de *ſpecien*, die maar twee a drie jaaren gemunt zyn geweeſt, willen zy datelyk een half ten hondert korten. Van al dit Goud, dat zy verſmelten, maaken zy goude *Roupien*, behalven de Dukaaten, want deze verhandelen de Indianen aan de Kooplieden uit Tartarien, die van de noordkant koomen om te handelen; hoewel het meeſte Goud, het welk in deze Landen gebragt word, aan de Gouddraad-trekkers, Goudſmeden en alderhande Goud-verwerkers word verkogt. Maar dewyl myn beſtek niet toelaat, verder van de Rykdommen des Gouds van de *Mogol*, als ook van de Rykdommen van *Bengale*, en van de vermaarde *maſſif* goude Rykstroon des *Mogols*, en diergely-

gelyke zaaken te spreeken, zullen wy na de overige anderen plaatzen overgaan, daar hedendaags in *Asia* Goud gegraaven en gevonden word. Ik zal alleenlyk eerst noch maar een weinig aanmerken van de Hoofdsteden des Ryks, DEHLI en AGRA, en het overryke BENGALE.

86.

Dehli is de Hoofdstad van het geheele Keizerryk des grooten *Mogols*. In *Agra*, daar voor dezen de *Mogols* hun Hof hielden, is een Koninglyk Paleis en Hof, wiens weêrgaa van kostelykheid en rykdom in geheel *Asia* niet gevonden word. In dit Hof is onder een groot getal andere pragtige Gebouwen te zien des Konings of des *Mogols* schathuis, in wiens gewelfde kelders alle de onnoemelyke schatten des grooten *Mogols* bewaart worden. De Schryvers verhaalen, dat onder deze kelders twee kelders gevonden worden, dewelke met *massif* Goud opgestapelt zyn, volgens aantekening van *Dapper*; behalven het Zilver, de Juweelen, *Rariteiten* en Geschenken, dewelke noch in zes andere kelders opgesloten zyn; En noch andere Pragt en Rykdommen in Goudt en Juweelen, dewelke de *Mogol* op andere Plaatzen vertoont, en dewelke ik niet derve bybrengen volgens het schryven der *Auteuren*. De Heer BERNIER, dewelke zelfs tot *Dehli* gewoont heeft in dienst van de *Mogol*, spreekt ook van deszelfs Hof tot *Dehli* op de volgende wys. *Chah Jehan* liet omtrent over veertig jaar een nieuwe Stadt bouwen, en begeerde, dat dezelve de Hoofdstadt des Ryks zoude zyn, in

de plaats van *Agra*; ik zal, zegt de Heer *Bernier*, het Hof beſchryven, gelyk ik het zelfde op zommige feeſtdagen gezien heb. De Koning zat op zyn Throon zeer heerlyk bekleedt; de Throon wierd ondersteunt door zes voeten van *maſſif* Goud, bezet met Robynen, *Smaragden* en Diamanten; deze Throon word op zeſtig Milioenen hollandſche guldens geſchat, behalven de goude en andere cieraaden van de Koninglyke zaal: deze Stadt vloeit ook over van goude ſtoffen, en Goud by de Goudſmeden en Goudwerkers.

87.

Zeſtig Franſche mylen van *Dehli* na het zuiden legt de Vorſtelyke Stadt *Agra*, dezelve is veel grooter als *Dehli*, en met veel trotzer gebouwen en ook met groote rykdommen verrykt. Het Landſchap van Bengale, dat door geweld van wapenen onder 't gebiedt van de grooten Mogol gebragt is, geeft tegenwoordig aan dien Prins en deszelfs ingezetenen, om de goede gelegentheid van deszelfs Steden aan de *Ganges*, of dicht aan de Zee gelegen, en om de doorſtroomingen van de vermaarde Rivier de *Ganges* door 't geheele Landſchap zelfs, een onuitſprekelyke rykdom; dewyl deze Oord door duizende van Vremdelingen, als Nederlanders, Engelſchen, Franſchen, Deenen, Portugeezen, Arabieren, Perſianen, Suratters en alderhande Indianen gedurig bezogt word, om daar in te koopen Katoene Lywaaten, Chitzen, alderhande Stoffen, Salpeter, Indigo, *Borax* enz., voor welke Koopmanſchappen deze Vremdelingen daar zeer veel Goud en

an-

andere Rykdommen brengen; al het welke de reden is, dat het Ryk van de *Mogol* van Goud overvloedig voorzien is, hoewel in de Bergen en Gronden van dit land zelfs weinig Goud gevonden word: maar dat aanmerkelyk is, de Landen van de *Mogol* vloeyen over van edele Gesteentens, gelyk in 't Landschap *Suratte* worden in de Mynwerken en Bergen gevonden *Hiacinthen*, *Diamanten*, *Granaden*, *Topazen*, *Safiren*, *Chrysoliten*, *Esmarauten*, *Kornalynen*, *Spinellen*, *Amathisten*, Albast, rood Marmer, Bloedsteen, en *Jaspis* (van dewelke de Ingezetenen schotelen en Pateelen maaken,) ook zeer schoone Agaaten, van dewelke de Konstenaars in de Stad *Cambaye* raare koppen, hegten van messen, *signetten*, en andere fraaye werken maaken, behalven dat noch in de Koningryken van VISAPOUR en GOLKONDA, nagebuuren en dikwils onderdaanen van den *Mogol*, de stapel van Diamant-mynen is.

88.

Onder de Landen van *Asia*, daar zelfs Goudmynen, en Goudryke Bergen, en ryke Metaal-ertzen zyn, munt het magtig Keizerryk CHINA by uitstekentheid uit. In de Provintien van *China*, namentlyk CHENSI, HONAN, CANTON en FOKIEN, worden zeer ryke Bergen en Ertzen gevonden van Goud, Zilver, Kwikzilver, Kooper, Tin en Yzer; hoewel in *China*, volgens de aantekeningen van de zeer naauwkeurige *le* (*a*) *Comte*, het meeste Goud uit de Rivieren, en Sleuven en Goud-wasschingen

(*a*) Ziet *Nouveaux Memoires sur l'Etat present de la Chine.*

word vergadert. De Rivieren en Vloeden, dewelke in *China* van het hooge gebergte koomen afrollen, ſleepen zeer veel Goud mede, en verſpreiden het zelve over de groote vlaktens, dewelke zy by groote regentyden overſtroomen, daar het zich in het zand inwelt, en door duizende *Chineezen* wederom word uitgezogt, op een wyze, dewelke deze Lieden meerder eigen is als andere, dewyl zy door dezelve hun koſt moeten winnen. Daar is geen Land in de wereld, daar door malkander fynder Goud gevonden word, als in *China*, zynde het Chineeze Goud gemeenlyk van het beſte *Aloy*. De Goudmynen in *China* moogen niet geopent worden, om de ſchadelykheid, dewelke na haar oordeel de dampen dezer Bergen veroorzaaken aan de Bergwerkers; zy oordeelen het leven van haar armſte Ingezetenen meer als het Goud, maar het Goud te zoeken ſtaat yder een vry, anderzins vind men in het Landſchap *Kiangſi* zeer ryke Goud-ertzen in de Bergen: in *Tingcheufu* legt de Berg *Kin*, dewelke een uitſtekend ryke Goud-erts beſluit. In de Bergen van *Queicheu* word ook zeer veel Goud gevonden, maar deze Berglieden zyn niet onder de gehoorzaamheid der *Chineezen* te brengen, hoewel zy met dezelve handelen, en haar Goud voor Eetwaaten inruilen.

89.

Even gelyk in *China*, word ook in het magtig Keizerryk JAPAN, behalven het Zilver en het Kooper enz., een groote rykdom van Goudmynen gevonden, maar deze *Natie* is zo *jalours* omtrent haar Goud, dat het zelve niet

als

als ter sluik daar uitgebragt kan worden; maar als wy de werken, dewelke uit dit Land koomen, beschouwen, konnen wy haar Konst en Overvloedt in Goud genoeg bespeuren. In het Keizerryk van *Japan* is een groote overvloedt van Goud en van Goud-erts, en andere Metalen, maar myn bestek laat niet toe, alles naauwkeuriger van de Goud-schatten van *Asia* te melden, anders zoude ik veel zaaken konnen aanmerken, en onder andere de groote Goud-stukken, dewelke gemunt uit *Japan* gevoert worden, en van zeer fyn *aloy* zyn, waar van zommige derdehalf loodt, een loodt, of van minder gewigt zyn.

90.

In *Asia* word het Goud zeer veel gebruikt tot de goude stoffen en Konststukken, en word ook veel verkogt in staaven en klompen by 't gewigt; en in zommige Koningryken word geen goude munt geslagen; als by voorbeeld in *Persien* is geen goude Munt, als de Dukaaten, dewelke uit *Europa* koomen, en de stukken uit de *Indiën*. In de Landen van de Koning van *Golkonda* gaan stukken Goud, dewelke *Pagoden* genaamt worden; dit Goud is van een slegt *aloy*, en word in de Diamantmynen verkogt. De Koningen van *Achin* op *Sumatra* munten goude stukjes van tien grein; en de Koningen van *Macasser* of *Celebes* munten stukken Goud van twaalf grein, bedragende een gulden hollands. De Koning van *Siam* heeft een goude Munt, die zeer fyn is, en omtrent zestehalve gulden in waardy bedraagt. De Koning van *Pegu* heeft ook een Munt van kleine stukjes, wegende zeven grein, hoewel

het Goud van zeer ſlegt *aloy* is, dat in *Pegu* valt. De Koning van *Arakan* heeft geen Munt van Goud, maar heeft Goud in ſtaafjes of klompen, dog het Goud van *Arakan* is zo ſlegt van *aloy*, dat het zelve niet boven de 14 karaaten kan haalen. De Volkeren van *China* en *Tunquin* handelen meeſt met brokken Goud, dewelke *ſchuitjes* genaamt worden, zy hebben groote brokken Goud of ſchuitjes, dewelke twaalf hondert guldens hollands bedraagen, en de kleine brokken juiſt net half zo veel. Als de vreemde Kooplieden deze goude ſtaaven of brooden van de Chineezen koopen, ſnyden zy dezelve in 't midden door, dewyl zy dikmaal door de *Chineezen* bedrogen zyn, dewelke deze brooden van binnen met kooper of Zilver hebben gevult. In Goa doen ook de *Portugeezen* munt ſlaan, of goude ſtukken van byna vyf guldens; de bekentſte naamen der groote goude ſtukken zyn de *Roupien*, de *Pagoden*, de *Coepans* en de *Sequins*. Ziet *J. B. Tavernier* en *de Thevenot*, by aldien gy over de munten van *Aſie* breeder berigt belieft te hebben.

92.

Ik hadde noch voorgenoomen, van de Goudmynen van Europa te handelen, als ook een Ambagt in het Goud onder deze twee Maanden Mey en Juny mede te deelen, maar myn beſtek zulks niet toelaatende, heeft de Lezer in de volgende Maanden van July en Auguſtus 1719. twee Ambagten van het Goud met haar behoorlyke opheldering en Plaaten te verwachten.

Einde van het eerſte Deel.

KORTEN INHOUD

Van 't Eerſte Deel, of van 't Half Jaar, beginnende met de Maanden January en February 1719. en eindigende met de Maanden Mey en Juny 1719. incluis.

I. *Inleiding tot het Natuur-en Konſt-Kabinet*, waar in getoont word. 1. Dat Godt Schepper en Onderhouder van de Natuur, en de Menſch van de Konſt is. 2. Dat de Natuur door de Konſt word verbetert en gepolyſt. 3. Dat door de Konſt onuitputtelyke Rykdommen in de Natuur ontdekt worden. 4. Dat een Menſch zyn Konſt in de Natuur niet kan oefenen, of hy moet de Natuur eerſt onderzoeken en leeren kennen. 5. Dat de Natuur door de ſtrikken en fynheden der redenkundige Wysgeeren niet ontdekt kan worden. 6. Dat de eerſte Wetenſchap der Natuur is, dezelve te begrypen als een Schepzel, 't welke een Schepper onderſtelt. 7. Dat de tweede Kenniſſe der Natuur verkregen word door de natuurlyke Hiſtorie, of naauwkeurige Beſchryving der natuurlyke Dingen. *Ziet Natuur- en Konſt-Kabinet January en February* 1719. *van pag.* 1. *tot pag.* 7.

II. *Een kort Uittrekzel van Cajus Plinius Secundus*, waar in het vermaart ſterf-geval van dien Schryver verhaalt word, en getoont dat *Plinius* meer een nieuwsgierig geleert Man, als een voorzichtig en verſtandig Hiſtoriſchryver der Natuur is geweeſt. *Ziet 't zelfde Natuur- en Konſt-Kabinet, van pag.* 7. *tot pag.* 84.

III. *Verhandeling van het onbepaalbaar Voorwerp eener algemeene natuurlyke Hiſtorie.* In deze Verhandeling word aangetoont. 1. Dat

1. Dat het niet mogelyk is voor de Menſchen, een volſtrekte algemeene Hiſtorie te ſchryven van de groote Natuur. 2. Welke de vier Hoofd-voorwerpen van een algemeen natuurlyke Hiſtoriſchryver moeten zyn. 3. Van wie de Lucht-pomp is uitgevonden, en wanneer, en door wie verbetert. 4. De verſcheide Geweſten des dampkringachtigen Luchts, bewezen door de Bergen van *Peru*, en de Piek van *Canarie*. 5. Wat een natuurlyke Hiſtoriſchryver heeft aan te merken in de Sterren-hemel, in de Dampkring, in den Oceaan, en op het Aardryk. *Ziet 't zelfde Natuur- en Konſt-Kabinet, van pag* 85 *tot pag.* 146.

IV. *Verhandeling van de Wetten der natuurlyke Hiſtoriſchryvers. Ziet het zelfde Kabinet, van pag.* 147 *tot* 155.

V. *Verhandeling van de Steffcheidkunde.* Waar in aangedrongen word. 1. Dat de Stoffcheidkunde een zeer noodzakelyke Hulp-wetenſchap voor een Natuur-ontdekker is. 2. Dat dezelve hedendaags mishandelt word van *Sectariſſen* en *Cabaalpoltrons*. 3. Dat dezelve de Moeder en Voortkweekſter van veel Konſten en Handwerken is. 4. Dat de Werkdaaden der Stoffcheidkunde van de Werkdaaden der Natuur ontleent zyn. *Ziet 't zelfde Kabinet, van pag.* 155 *tot* 165.

VI. *Verhandeling van de Glasblazery aan de Lamp.* Hier in word getoont. 1. Dat deze Konſt zeer dienſtig is voor een Onderzoeker en Beſchouwer der Natuur. 2. Dat deze Konſt by de *Venetianen* zeer lang in 't gebruik is geweeſt. 3. Dat de Beginzels, daar 't Glas uit geboren word, *metalyn* van natuur zyn, dog dit is maar aangemerkt voor de Kenders, die recht verſtaan, wat *metalyn* in de natuurlyke Hiſtorie te zeggen is. 4. Dat de Glas-maaking een byzondere daad van

de

de uiterſte kragt des Vuurs is. 5. Waar in het Smelt-glas beſtaat. 6. Op welk een wyze het Glas gekoleurt word. *Ziet 't zelfde Kabinet, van pag. 165 tot pag. 176.*

VII. *Van de order, dewelke de Lezer zich moet voorſtellen, omtrent de verdeeling der zaaken, dewelke in 't Natuur- en Konſt-Kabinet verhandelt zullen worden.* Waar in aangewezen word. 1. Dat de meeſte Menſchen in 't leeren zich onbedachtzaam by de neus laaten leiden. 2. Dat de Geleerde van de Leer-order dikwils zelfs zeer onkundig zyn in de Kenniſſe der natuurlyke Geſteltheid en Hoedanigheid der zaaken. 3. Dat geheele *Natien* door de Leer order van de naauwkeurige Kenniſſe der zaaken ontbloot, en dikwils zeer dom worden. 4. Zes byzondere zaaken, dewelke de Schryver belooft te zullen mede deelen. *Ziet Natuur-en Konſt-Kabinet, Maart en April 1719. van p. 177 tot 182.*

VIII. *Verhandeling van de verſcheide ſoorten der natuurlyke Hiſtorien, en van het onderſcheidt der natuurlyke Hiſtoriſchryvers.* Hier word getoont. 1. Waar in alle natuurlyke Hiſtoriſchryvers overeenkoomen. 2. Waar in alle natuurlyke Hiſtoriſchryvers verſcheelen. 3. Hoedanig een algemeen natuurlyke Hiſtoriſchryver moet begreepen worden. 4. Welke byzondere natuurlyke Hiſtoriſchryvers zyn. Ziet 't zelfde *Kabinet van pag. 182 tot pag. 186.*

IX. *Eerſte Verhandeling van de algemeene natuurlyke Hiſtoriſchryvers.* Waar in mede gedeelt word een uittrekzel van de Werken van *Ulyſſes Aldrovandus.* Ziet 't zelfde *Kabinet, van pag. 186. tot pag. 209.*

X. *Eerſte Verhandeling van de Oud-*

heid

heid der natuurlyke Hiſtorie. Waar in aangewezen word. 1. Dat *Moſes* de oudſte natuurlyke Hiſtoriſchryver is. 2. Waar, wanneer en door wie het Boek *Jobs* geſchreven ſchynt te zyn. 3. Dat alle oude Geleerde of Schryvers, dewelke wy overig hebben, jonger zyn als de Boeken van *Moſes*, en al haar Geleertheid en Wetenſchappen uit de Boeken van *Moſes* ontleent hebben. 4. Wanneer *Moſes* geboren is. 5. Welke Volkeren ten tyde van *Moſes* hebben beginnen te bloejen. 6. Wat merkwaardig by andere Natien is voorgevallen by 't leven van *Moſes*. 7. Hoe lang de Kinderen *Iſraëls* in Egypten gewoont hebben. 8. Van het leven van *Moſes*. 9. Hoe lang *Moſes* in Egypten gewoont heeft, en hoe lang in Arabien. 10. Welke *Moſis* Vrouw, Zoonen, Bloedverwanten en aangehuwde Vrienden geweeſt zyn. 11. De geheele togt en alle de verblyfplaatzen der Kinderen *Iſraëls* in de Woeſtyne. 12. *Moſis* dood. 13. Van de gedaante en van de uitbeelding van *Moſes*. 14. Dat *Moſes* geenzins met hoorens of opgaande lichtſtraalen moet verbeeldt worden. 15. Waar de uitbeelding met hoorens haar oorſprong van gekregen heeft. *Ziet Natuur-en Konſt-Kabinet Maart en April* 1719. *van pag.* 209. *tot aan pag.* 254.

XI. *Eerſte Verhandeling van het Goud.* Waar in getoont word. 1. Dat het Goud eerſt van *Moſes* is beſchreven. 2. Welk een Kenniſſe de Aalouden van 't Goud hebben gehad. 3. Uit welke Landen ouwelings het Goud is gehaalt en gevonden geweeſt. 4. Van de Goud-mynen en Erts-bereidingen der aaloude Egyptenaars, en aaloude Spanjaarden, en andere zeer oude Volkeren. *Ziet het bovengemelde Kabinet van pag.* 254. *tot pag.* 288.

XII. *Tweede Verhandeling van het Goud.* Waar in geleert word. 1. Het Goud van *America*. 2. Wie *America* eerſt ontdekt heeft, op wat dag en

op

op wat plaats. 3. Door wie het groot Keizerryk van *Mexico* eerst ontdekt en ingenomen is, benevens de groote Schatten, die daar gevonden zyn. 4. De doorluchtige Daaden van *Ferdinandus Cortes*. 5. De ontdekkinge van 't zilverryke *Peru* en goudryke *Chili*. 6. De daaden van *Franciscus Pizarrus*. 7. Van de verscheide Metalen dezer Landen, en de wassching, berg-graaving, en bereiding van het Goud in *America*. *Ziet 't boven gemelde Kabinet, van pag.* 288 *tot pag.* 338.

XIII. *Derde Verhandeling van het Goud.* Waar in het Bladgoud-slagers Handwerk naauwkeurig beschreven word. *Ziet van pag.* 338 *tot* 352.

XIV. *Aanhangzel van Brieven*, in het gemelde Kabinet, *van pag.* 353 *tot* 366.

XV. *Tweede Verhandeling van de algemeene natuurlyke Historischryvers.* In dewelke word beschreven. 1. Het Leven en Dood van *Conradus Gesnerus*, benevens deszelfs groote Geleertheid en fraaye Hoedanigheden. 2. Dat Hy is de Vader der ordentelyke natuurlyke Historikunde. 3. De rechte Uitvinder der onaffscheidelyke Geslacht-merkteekens der Plantgewassen. 4. Verscheide Uittrekzels van verscheide geleerde Werken over de natuurlyke Historien van *Conradus Gesnerus*. *Ziet Natuur- en Konst-Kabinet, Mey en Juny* 1719. *van pag.* 369 *tot pag.* 417.

XVI. *Tweede Verhandeling van de Oudheid der natuurlyke Historien.* Waar in gehandelt word. 1. Van de natuurlyke Historikunde der *Hebreërs* en der zelver Voorzaaten. 2. Van de Kenisse, dewelke *Moses* van 't *Water* heeft gehad, en byzonder van de Rivieren en haaren loop. 3. Wanneer het Water geschapen is, en wanneer tot Zeën en Rivieren geworden. 4. Dat het Water de algemeene Lastdraager is van alderhande Lichaamen,

ch ook de aanbrenger der Voedzelen. 5. Van den Hof in *Eden* of het Paradys 6. Van de vier Hoofdvloeden, dewelke voortkwamen uit de algemeene Hoofd-bron, dewelke het Paradys besproeide. 7. De waarschynlykste gevoelens der geleerde Lieden, wegens de stand des Paradys, en dezer vier Hoofd-Vloeden. 8 Dat de twee beroemde Vloeden de *Euphrates* en *Hiddekel* buiten alle twyfel twee Vloeden van de vier Hoofd-Rivieren van *Moses* zyn geweest. 9. Naauwkeurige Beschryving van de Vloed *Phasis*. 10. Naauwkeurige Beschryving van de Vloed *Araxes*. 11. Naauwkeurige Beschryving van de Vloed *Euphrates*. 12. Naauwkeurige Beschryving van de Vloed *Tigris*. 13. Dat het wel meest waarschynlyk geoordeelt word van de Heer *Reland*, dat deze vier bovengemelde Vloeden zouden zyn geweest de vier Hoofdvloeden, daar *Moses* van spreekt. 14. Des Schryvers zwaarigheid, om dit voor onfeilbaar waar aan te neemen, en antwoord op die zwaarigheid. 15. Korte Beschryving van *Asia*. 16. Naauwkeurige Beschryving, en veel byzonderheden van de groote Bergen de *Taurus*, derzelver lengte, breedte, verscheide benaamingen, en uitspringende takken, als ook van de beroemde Poorten en Doortogten van de Berg *Taurus*. 17. Van *Armenie*. 18. Van de Arke Noë en de *Caspische* Bergen. 19. Van het Landschap *Colchis*. *Ziet Natuur-en Konst-Kabinet Mey en Juny* 1719. *van Pag* 417. *tot Pag*. 487.

XVII. *Vierde Verhandeling van het Goud.* Waar in gehandelt word. 1. Van de hedendaagze Kennisse en Wetenschappen des Gouds, en der Goudmynen van *Africa* en *Asia*. 2. Inleiding tot het Bergwerkers Ambacht. 3. Het onderscheidt der Goud-ertzen of Goud-metaal-aardens. 4. Waar de *Ultramarin* van gemaakt word. 5. Welke de rykste Goud-ertzen zyn. 6. Verscheide manieren om de gehalte der nieuwelyks ontdekte Erts te beproeven.

ven. 7. Waar in alle Metalen van malkander verscheelen. 8. Het onderscheidt tusschen Goud en Goud. 9. Van het afdryven der onreine Metalen. 10. Van de voorproeven om het Goud-erts door middel van glas voor te beproeven. 11. Dat deze Proef naauwkeuriger is als die van de *Capel*, en zelfs het Goud in de wilde *Mineralen* of Ertzen kan aanwyzen. 12. Van de verscheide Koleuren, dewelke de verscheide Metalen aan het glas mede deelen. 13. Van de voorproef der Metaal-ertzen door Salpeter. 14. Dat door de Salpeter Goud gehaalt word uit de Metalen, 't welk door het Loodt ondoenlyk is. 15. Dat het Loodt de onfeilbaare Proefmeester der Metalen niet moet geacht worden. 16. Dat in alle Tin, Kooper, en zelfs Yzer een weinigje Goud is. 17. Van de verscheide wegen om de Metalen te scheiden. 18. Van de Goudwasscheryen van *Guinea*. 19. Van de verscheide Landschappen, daar het Goud valt, het welk aan de *Comptoiren* van de *Westindische Compagnie* verkogt word. 20. Van de verscheidenheid des Gouds, na de verscheide Landschappen, daar het zelve van daan koomt. 21. Van de Bedriegeryen der *Negers* in 't vermengen en vervalschen van het Goud. 22. Het Goud word op driederhande plaatzen in *Guinea* gevonden. 23. Het Stofgoud en het Berg-goud. 24. Van de *Fetiches* en *Kakeraas*. 25. Daar gaat in *Guinea* door de onkunde der Zwarten veel Goud verlooren. 26. Hoe veel rykdom aan Goud *Guinée* jaarlyks uitlevert, en het aandeel van elke *Natie* in 't zelve. 27. Korte Beschryving van geheel *Africa*. 28. Door welke de Zee-kusten van *Africa* eerst omgezeilt en ontdekt zyn geworden, en op welke tyden. 29. *Marmol* en *Leo* de *Africaner*, de twee naauwkeurigste en beste Schryvers over *Africa*. 30. Van de groote en kleine *Atlas*. 31. Van de Goud-bergen des Keizers van *Marokko*. 32. Van alle de byzondere Landschappen, dewelke *Barbarien* uitmaaken, en haar Goud-rykdommen. 33. Van de *Alchymisten* van

Fez. 34. Van alle de Landſchappen des Keizers van *Marokko*. en derzelver Goud-handel met de *Negers* en *Europianen*. 35. Van de Landſchappen, Koningryken, Wilderniſſen en Woeſtynen van *Numidie* en *Lybie*. 36. Van *Nigritia* of het Land der Zwarten. 37. Van het Goud van *Ethiopien*. 38. Van de Rykdommen des Gouds van *Aſia*. 39. Van de Goudmyn van *Sumatra*, en 't Goud van *Achin*. 40. Beſchryving van de Ertzen uit de Bergwerken van *Sumatra*. 41. Van de natuurlyke geſteltheid der aarde en des luchts van *Sumatra*. 42. Van het groot Eiland *Mindanao* en deszelfs Goud. 43. Van het Koningryk *Tunquin*, en wat Goud daar ingekogt word. 44. Van de Goud-rykdommen der *Perſiaanſche* Koningen. 45. Van de Goudrykheid der *Arabieren*. 46. Beſchryving van de Stad *Mocha*. 47. *Suratte* de vermaartſte Koopſtad van geheel Indiën. 48. Beſchryving van het magtig Keizerryk van den grooten *Mogol*. 49. *Debli* Hoofdſtad van het Ryk des *Mogols*. 50. Rykdommen des *Mogols*. 51. De groote Goudrykheid, en Goudwaſſchery, en Goudbergen van 't groote Ryk van *China* 52. De Overvloedigheid van 't Goud van *Japan*. 54. De verſcheide goude Munt-ſpecien van *Aſie*. *Ziet 't zelfde Kabinet van pag*. 487. *tot het einde*.

BRITISH MUSEUM
28 OCT 1959
NATURAL HISTORY

Whitley & Wesley £20 — 28-10-59 £94

GEDEELTE VAN ALBANIE
COLCHIS
IBERIE.
ZWARTE ZEE.
CASPISCHE ZEE.
GEDEELTE VAN CAPPADOCIE
GROOT
Plaats van 't Paradys volgens de Heer Reland
Ararath Caspische Bergen vermaart door de Arke Noë
GEDEELTE VAN KLEIN ARMENIE
ARMENIE
MEDEN.
Coissei oud volk
Berg Taurus
GEDEELTE VAN ASSYRIE.
MESOPOTAMIE.
MIDDELLANDSCHE ZEE.
SYRIE.
Babel
Plaats van 't Paradys volg. Calvin
BABYLONIA.
Plaats van het Paradys volgens den H. Hurtius
WOEST ARABIE.
CHALDÆA
STEENIG ARABIE.
GELUKKIG ARABIE.
GOLF van PERSIEN
GEDEELTE VAN SUSIANA